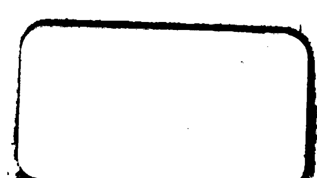

KJØBENHAVNS

HISTORIE OG BESKRIVELSE

AF

DR. O. NIELSEN,
ARKIVAR VED KJØBENHAVNS RAADSTUEARKIV.

FJERDE DEL.

KJØBENHAVN
G. E. C. GADS FORLAG.

Kjøbenhavns

Historie og Beskrivelse.

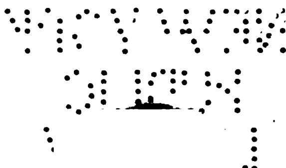
Af

Dr. O. Nielsen,
Arkivar ved Kjøbenhavns Raadstuearkiv.

Fjerde Del.

Med 5 Træsnit.

Kjøbenhavn.
G. E. C. Gads Forlag.
Trykt hos J. Jørgensen & Co.
1885.

Kjøbenhavn

i

Aarene 1536—1660.

Af

Dr. O. Nielsen,
Arkivar ved Kjøbenhavns Raadstuearkiv.

Anden Del.

Med 5 Træsnit.

Kjøbenhavn.

G. E. C. Gads Forlag.

Trykt hos J. Jørgensen & Co.

1885

„stubes“ ud af Byen med Ris [1]). Dog tillodes det unge Personer, som gik i Skole og ikke havde anden Underholdning, „at mue gange om at bede deres Livs Føde“.

Samme Bestemmelser er optagne i den koldingske Reces 1558 med Undtagelse af, at Tilsynet med Tryglere paalægges Borgmestere og Raad.

1549 paalagdes det Fattigforstanderne her at have flittigt Tilsyn med at „føre (raske) Mennesker, Tryglere, føre Kællinger og føre unge Karle, som gaa ud af en Vane og lære dem til at betle, ikke her trygle i Staden“; Forstanderne skulde af de lovlige Stoddere udtage 2 „Fogder“, der skulde advare dem, om der fandtes saadanne Folk, og disse skulde da „med Spot forvises af Staden til det Sted i By eller Herred, som de hjemme hørte, efter Kgl. Majestæts Recesses Lydelse“.

28. Maj 1573 udstædtes en kgl. Forordning, at der allevegne udi Købstederne var mange Stoddere og Tryglere, som bad om Guds Almisse, men en Del af dem var karske og „helbrede“, saa de vel kunde fortjene deres Brød, men af Vane fra deres første Barndom havde søgt og bekommet deres Næring og Underholdning med Trygleri. Da Kongen nu herved mærkede, at hans Faders Reces ikke blev overholdt, ti hvor man rejste igennem Riget, befandtes det, at fast alle Købstederne var fyldte med saadanne Tryglere, befalede han Magistraten i Kjøbenhavn, aldeles ingen Tryglere, der var karske og helbrede, at tilstede at bede om Guds Almisse, men lade dem udvise af Byen med tilbørlig Straf, derimod skulde man give dem, der var uduelige til Arbejde paa Grund af Sygdom og Alderdom eller var aldeles forarmede og havde hjemme i Byen, et Tegn, „saa de kunde kendes at være saadan Almisse værd“, men alle andre, der tiggede uden noget saadant Tegn, skulde straffes og udvises af Byen [2]).

[1]) Stup betyder vistnok oprindelig Kag (se Molbechs Gloss. II. 161), at stubes af Byen betyder vistnok Kagstrygning og den dermed følgende Udvisning, se Første Del S. 129. [2]) Afskrift i Raadstuearkivet.

Alligevel tog Tiggeriet en uhyggelig Overhaand, hvilket ses af en Skrivelse af 28. Febr. 1576 fra Kongen til Magistraten: „Vider, at som Vi nogle Gange have skrevet eder til, at de Tryglere og Betlere, som fra adskillige Steder did komme, skulle afskaffes og ikke tilstedes at omløbe der udi Byen at trygle, Fremmede og andre, som did komme, til Besværing, da forfare Vi alligevel, at des uanset skal være mange saadanne Betlere udi Byen, som idelig og altid paa Gaderne omløbe at trygle, hvilke ogsaa i Hobetal efterfølger, naar nogen god Mand fremgaar paa Gaden, med uafladeligt Trygleri og Betleri, saa man ikke kan blive dem kvit. Da efterdi sligt Overløb og Trygleri der mere end andensteds ikke aleneste falder mangen besværligt, men ogsaa hos Fremmede og Udlændiske, som hid hænder at komme, er spotteligt, bede Vi eder og alvorligen befale, at I en Gang for alle fører der Raad ved og saadant ideligt Betleri afskaffer. Og dersom nogen skal tilstedes at omgaa der sammesteds at bede deres Brød, at dem da gives Tegn, som slig Almisse er værd (værdige), og at dem alvorligen foreholdes, at de ikke efterløbe nogen paa Gaderne, men for Dørene bede deres Brød“ [1]).

Et halvt Aar efter, 13. Avg., bød Kongen Øvrigheden, at alle Løsgængere, tjenesteløse Folk, „Bernhyttere“ og dem, der ikke ret kunde give Besked for sig og ellers var stærke og føre Folk, skulde føres op paa Slottet [1]), og der er vel for en Tid gjort Ende paa dette Uvæsen.

I en trykt Forordning af 16. Nov. 1619 om Tjenestefolk og Løsgængere paabydes, at Løsgængere skulde dømmes til at arbejde som Fanger i Jærn i Kjøbenhavn. I en anden trykt Forordning af 10. Dec. 1621 om Haandværkssvende og Drenge paalægges det Overformynderne at sætte alle Børn, der opholdt sig ørkesløse hos deres Forældre, til et Haandværk, og hvis Forældrene ikke havde Raad til at

---

[1]) K. D. I. 462.

klæde dem, skulde de tilligemed faderløse Børn og Hittebørn klædes af den Almisse, Borgerne godvillig gav i en særlig Kirkebøsse, og saadanne Børn skulde have tofarvet Vadmel, at de ikke skulde løbe bort. De Mestere, der havde saadanne fattige Drenge i Lære, skulde forebringe deres Klager over dem for 2 Raadmænd og Overformynderne, der samledes 1 Gang om Ugen og som skulde straffe dem, de ulydigste ved at sende dem i Kongens Tugthus eller til Arbejde i Jærn. Overformynderne skulde ogsaa paa samme Maade sørge for de Børn, der løb langs Gaden. De Børn, der saaledes sattes i Haandværkslære, havde Privilegium paa at tigge, ti det hedder, at de, ligesaavel som Skolebørnene og andre Fattige, skulde have et Tegn, „paa det enhver kan vide, hvad for Folk han sin Almisse meddeler“ [1]).

27. Decbr. 1587 [2]) udkom en kgl. Forordning og Skik, „hvorledes herefter holdes skal med Betlere og Stoddere overalt i Danmarks Rige“. Denne Forordning vedblev at gælde i en lang Tid og er derfor udgivet paany i alle Lovsamlinger i Kristian IV's Tid. Det paalægges her Magistraten og Sognepræsterne i Købstæderne at forfatte Registre over de Fattige, der var saa trængende og skrøbelige, at det kunde være dem tilladt at bede om Almisse og som enten var fødte eller havde hjemme i Staden. Disse skulde have et Tegn, at man kunde kende dem [3]), men hvis de drog af Byen og tiggede andre Steder, skulde de have forbrudt Tegnet og den bevilgede Almisse samt med tilbørlig Straf forvises af Byen. De maatte dog ikke overløbe fremmede vejfarende Folk enten paa Gaden, i Kirken eller i Huse, men der skulde beskikkes Stodderfogder, der med en Bøsse skulde

[1]) Jfr. hvad der i Tredie Del S. 345 er omtalt efter Recessen 1643. [2]) Forordningen er dateret 27. Dec. 1588, men da paa den Tid det ny Aar regnedes fra 25. Dec., er det efter vor Tidsregning 1587. [3]) Det ses af den Del af Forordningen, der angaar Landet, at Tegnet blev bundet foran paa Brystet og var forsynet med 3—4 Bogstaver, der skulde betegne Sognekirkens Navn.

besøge fremmede Folk i deres Herberg og bede disse om Hjælp og Trøst til de Fattige.

Fremmede Stoddere og Tryglere derimod skulde vises hjem, og hvis der fandtes nogen efter den Dag, da de var paamindede fra Prædikestolen og Bytinget om at drage bort, og især om de var saa stærke, at de paa en eller anden Maade kunde fortjene deres Føde, skulde de hudstryges paa Kagen og udvises af Byen paany, men hvis nogen endda husede saadanne Folk, skulde han straffes som den, der husede fredløse Mænd. Ligeledes skulde Magistraten have Tilsyn med de Fremmede, der bode til Leje, og undersøge de Vidnesbyrd, de havde med sig fra deres tidligere Opholdssteder.

Fra dette Forbud var dog undtaget fattige Skolebørn [1]), Brandlidte og Skibbrudne, hvilke sidste det var uforment at at besøge godt Folk om Hjælp og Trøst, naar de havde Bevisligheder fra deres Øvrighed, dog maatte Ingen bruge et saadant Brev længer end 1 Aar.

29. Jan. 1588 sendtes denne Forordning til Magistraten til videre Kundgørelse, idet Kongen gjorde opmærksom paa at de ældre lignende Befalinger ikke var efterkommede og nu formanede Magistraten til med største Flid og Vinskibelighed at holde derover, da den forsømmelige ellers skulde undgælde derfor.

Vi ser af Malmøbogen [2]) hvorledes Reformationen straks fremkaldte Forsorg for de Fattige, der ikke kunde indlægges i Hospitalet. Paa Søn- og Helligdage blev der ombaaret Tavler i Kirkerne, og det indkomne skulde et Par Gange om Aaret uddeles af 3 dertil beskikkede Borgere og Prædikanterne, ligesom det anbefaledes at betænke Trængende med Mad. Dette Exempel er sikkert ogsaa fulgt her, førend Ordinansen fremkom.

[1]) Se 3 Del 320—21. [2]) Rørdams Udgave Fol. 52.

I Kristian III's Kirkeordinans 1539 tages oftere Omsorgen for de Husarme under Overvejelse. Det hedder saaledes, at de Fattige skulde beholde den Rente (Indtægt), de hidtil havde nydt, og at der skulde beskikkes 2 eller flere Diakoner, der paa Helligdage skulde gaa omkring og indsamle Gaver til Uddeling, hvorfor de hvert Aar skulde gøre offentligt Regnskab. — Disse Diakoner fremtræder dog ikke med det Navn, men som Fattigforstandere, som det nedenfor vil ses. — Præsterne skulde formane Tilhørerne, at de skulde „give Gud og vor Herre Jesu Kristo i de Fattige det, de tilforn af en god men dog vildfarende Mening plejede at give til Messer og Munke, for Sjæle, for Aflad, for Pilgrimsgang og til anden saadan vild og vrang Gudstjeneste, ja Gudsbespottelse". Hver Superintendent (Biskop) skulde i sit Stift tilligemed Lensmanden, Provsten, Præsterne og Raadet „i hver Købsted oprette en menig Kiste for de Fattige, udi hvilken der kan indsamles hvad Almisse kristne Folk giver, Testamenter og hvad andet, der gives i Guds Navn, item Kalentepenge, Broderskabspenge og andre Gildepenge[1]), Sjælegaver etc., og hvad Jordegods dertil givet er, naar de ere døde, som der nu af leve". Endelig lovede Kongen at give til de fattige Folks Kiste de Vikariedømmer, der ikke havde Arvinger, naar de daværende Nydere var døde og Kongen ikke i Forvejen havde givet dem til Universitetet, Kirker og Skoler.

De Folk, hvem Kirkeordinansen paalægger at hjælpe, er de saakaldte Husarme eller Stadens nødlidende Borgere, i Modsætning til Tiggere, eller, som de da oftest hed, Betlere, Tryglere eller Stoddere. Til disse Husarme var Godgørenheden særlig henvendt, og det var ikke faa Gaver, der kom ind til dem, baade i Penge og Ejendomme.

Kristi Himmelfarts Aften 1549[2]) indførtes en fast Ord-

---

[1]) Det ses af mange Gildeskaaer, at Bøder tilfaldt de Fattige.
[2]) K. D. VI.

ning af Fattigtilsynet, idet Magistraten i Forening med Hospitalets Forstander og Prior og Byfogden bestemte, at der skulde beskikkes 4 Tilsynsmænd af hvert Sogn; de 12 Mænd, der ved denne Lejlighed blev udnævnte, aflagde derpaa Ed paa at ville værge de Husarme, som de kunde være bekendte for Gud. De skulde skiftes til at ombære Tavlen i Vor Frue Kirke om Onsdagen, saaledes at hvert Sogn kun havde sin Tavle i 4 Maaneder. I de andre Kirker skulde Tavlerne ombæres af dem efter tidligere Sædvane. Da Kongen havde tilladt Ombæring af Tavler paa Slottet, bestemte man nu, at naar Kongen eller nogen af Adelen var tilstede der, skulde en af Hospitalets Forstandere møde der med Hospitalets Tavle og en af de Husarmes Tilsynsmænd med de Husarmes Tavle, af hvilken sidste dog det halve skulde tilfalde Hospitalet. En af Tilsynsmændene i hvert Sogn skulde opbevare de indkomne Penge eller hvad andet, der skænkedes, og uddele det til de Fattige med Samtykke af alle 12 Mænd, der altsaa i Fællesskab bestemte hver enkelt Almisse. De fik ogsaa Befaling om at tilkendegive Magistraten, hvor der fandtes ulovlige Tiggere, og der skulde derfor forfærdiges et Register over de Husarme og et andet over „Stoddere, Kællinger, Arme, Syge", som maatte gaa omkring og tage Guds Almisse. Af Stodderne skulde de 12 Mænd udnævne 2 „Fogder", der skulde gøre opmærksom paa de ulovlige Tiggere.

Ved samme Lejlighed vedtoges det, at hvis nogen vilde ud af Hospitalet for at komme i Deling med de Husarme, kunde dette ikke tilstedes, men de skulde udvises af Staden. Naar en Seng blev ledig i Hospitalet, skulde de 12 Mænd overveje med vedkommende Sognepræst og Hospitalets Forstandere, hvilke af de Husarme der var nærmest til at komme i Betragtning.

For de 12 „Tilsynsmænd", der snart fik Navn af „de Husarmes Forstandere", beskikkedes kort efter en Oldermand. 1553 var Lavrids Madsen Bøssestøber Oldermand og

i hans Hus vedtog alle Forstanderne en Vedtægt[1]), der mest indeholder Bestemmelser om deres Møder og indbyrdes Forhold. Det ses dog af denne, at der i Vor Frue Kirke hver Onsdag holdtes en Gudstjeneste, der kaldtes Bedeprædiken, og at det var Forstandernes Pligt skiftevis at gaa omkring med Tavlen, under 1 Mk.'s Bøde. De forpligtede sig ogsaa til, at naar Kongen skulde faa i Sinde at holde flere Bededage, 1, 2 eller 3 i hver Kirke, da skulde de ogsaa hver Gang møde med de Husarmes Tavle, eftersom det var Kongens alvorlige Vilje og Begæring, at de fattige Husarmes Gavn og Fordel altid skulde agtes i alle Bedeprædikener og at gode fromme Kristne, som besøgte disse, skulde vel paamindes om at hjælpe fattige Husarme. Da de fleste syge og fattige altid fandtes i Vor Frue Sogn, enedes man om at dele de indkomne Penge i et visst Forhold, saaledes at Vor Frue Sogn fik 50 pCt., Helligaands Sogn 15 og St. Nikolaj Sogn 35 pCt.

1560 blev Helligaands Hospital stillet i et visst Forhold til Fattigforstanderne, idet disse baade skulde have Tilsyn med Forplejningen og Optagelsen af ny Lemmer[2]). Oldermanden for Fattigforstanderne var indtil 1630 hvad vi nu vilde kalde Fattigdirektør, og det var ham der aflagde Regnskab og i det hele stod til Ansvar. Derfor var disse Oldermænd ogsaa blandt Stadens mere ansete Mænd. Fra 1560 til 1660 kendes følgende: Henrik Abel 1560. Henrik Uden 1574—92. Didrik Møller 1592—96. Peder Skriver 1598—1609. Jens Andersen Aalborg 1606—14. Peder Jensen Kræmmer 1614—23. Henrik Ratke 1623—27. Kristen Jensen Tydskølsfører paa Østergade 1627—30. Jokum Gerdou 1630—31. Henrik Jakobsen 1631—34. Kristen Jensen Bech 1634—39. Mathias Hansen Husvig 1639—41. Hans Jensen Faaborg 1641—45. Jakob Andersen, den

[1]) K. D. V 545—48. [2]) Se tredie Del S. 39—40.

senere Raadmand 1645—48. Peder Rasmussen Juel 1648—51. Peder Jakobsen Flensborg 1651—56. Movrids von der Tide 1656—60.

Hvad man fra først af stræbte efter for at sikre de Fattige en fast aarlig Indkomst foruden hvad Tavlepenge og Fattigforstandernes Indsamlinger indbragte, var faste Ejendomme. Fra 1549 haves en Fortegnelse over alle større Gaver til de Husarme [1]) og deraf ses, at fra først af var den langt overvejende Del Gaver af Gaarde og smaa Huse, ligesom da Jens Kallundborg 1564 skænkede i Sjælegave 180 Mk., blev de anvendte til at købe 2 „Sjæleboder". En anden Maade var at paalægge en Ejendom en stadig Afgift, saaledes som da Fru Birgitte Gøye 16. Okt. 1566 gav 8 Rdl. aarlig Jordskyld af sin Gaard i Købmagergade [2]), gennem hvis Grund 60 Aar senere Silkegade blev anlagt.

Det første Grundlag til en fast Kapital var den Gave, som Rigens Hovmester Peder Oxe skænkede de Husarme 4. Marts 1574. Han gav 2000 Daler, af hvilke de halve skulde tilfalde Vor Frue Latinskole [3]), og af det andet Tusende skulde „fattige vedtørvende Husarme" nyde Renten til Klæder og Ildebrændsel. Pengene udbetalte han til Magistraten, saaledes at Renten engang om Aaret skulde overgives den yngste Borgmester og en af Raadmændene, der tilligemed Sognepræsterne til Vor Frue og Helligaands Kirker

---

[1]) K. D. II 779 flg.. [2]) Denne Gaard havde Herluf Trolle, der var død Aaret i Forvejen, tidligere afhændet til Henrik Abel, hvem det allerede var paalagt at yde de 8 Rdl. i Jordskyld. Gaarden laa da norden for sal. Jomfru Dorethe Gøyes Gaard og sønden for sal. Jomfru Ingeborg Bildes Gaard. Den gik ud til Pilestræde, men var delt i 2 Ejendomme, da den den 12te April 1604 solgtes af Jakob Høg til Trudsholm til Eske Brok til Estrup; den havde hidtil tilhørt Jakob Høgs Svigersøn Jakob Trolle og Datter Mette Høg. Eske Brok solgte Gaarden til Kongen og 1641 fordeltes de 8 Rdl.s Jordskyld paa de 4 Grundejere paa Silkegades søndre Side, hvilket først kom i Stand 1650 efter langvarig Proces. [3]) Se 3. Del S. 318.

skulde indkøbe Sko, Klæder og Ildebrændsel til Uddeling i Fattigforstandernes Nærværelse hver Mortensdag. Til Sikring af Kapitalen havde Magistraten lovet ikke at tage nogen til Borgmester eller Raadmand, med mindre han tilligemed Aflæggelsen af sin Embedsed lovede at ville opretholde Peder Oxes Fundats. 2 Dage efter fik denne kgl. Stadfæstelse[1]).

P. Oxes Exempel fandt snart Efterlignelse. 28. Juni samme Aar skænkede Kong Frederik II. med Rigets Raads Samtykke 10,000 Rdl. „efterdi vi komme udi Forfaring, hvorledes her udi vor Købsted Kjøbenhavn skal findes mange fattige husarme Mennesker, som lide stor Brøst og Nød for deres Livsføde og anden Ophold, dennem fornøden Behov gøres, af den Aarsag, at de enten paa deres Alderdom ere komne til Fattigdom eller og for deres Sygdoms og Skrøbeligheds Skyld ikke længer kunne fortjene deres Føde“. Disse Penge blev overgivne Magistraten, der skulde sætte dem paa sikker Rente til 5pCt. og staa til Ansvar for Kapitalen. Rentepengene skulde hvert Aar overgives Superintendenten (Biskoppen), den øverste theologiske Professor og den ældste Borgmester Mikkelsdag og 1. Maj. Disse skulde lade de 2 Husarmes Forstandere i hvert Sogn, der herefter skulde beskikkes af dem i Forening med Magistraten og Sognepræsterne, i Tide opkøbe Hvede, Kul, Mel og andet nyttigt og indlægge det i et dertil bestemt Hus, hvorfra det kunde uddeles til de fattige Husarme, eftersom Nøden krævede det, tilligemed de Penge, der blev tilovers. Til Husarme skulde ikke regnes Studenter, Peblinge, Bøsseskytter, Baadsmænd eller deres Hustruer, der havde Løn af Kongen, ej heller unge, føre og stærke Mennesker, der kunde arbejde, men alene de, som var „vedtørvende“ Husarme og havde ført et ærligt Levned, saa de havde et godt Rygte af Naboer og Genboer, og var komne til Fattigdom, Alderdom, Sygdom og Skrøbelighed, saa de ikke kunde føde sig eller sine Børn

---

[1]) Hofmans Fund. X 254—57.

af sit Arbejde. Hvert Aar skulde Fattigforstanderne og Sognepræsterne optage Lister over de Husarme, og den nævnte Direktion skulde have Tilsyn med, at ingen blev optaget derpaa, som ikke opfyldte ovennævnte Vilkaar. Til Gengæld skulde Magistraten paase, at de Tiggere, som kom fra fremmede Steder og løb om paa Gaderne at besvære hver Mand og dog ikke fandtes at være slig Almisse værd, blev henviste til de Sogne, hvor de havde hjemme.[1])

Ved dette Kongebrev blev der altsaa ikke alene tilvejebragt en fast Kapital til de Fattiges Underhold, men ogsaa givet Fattigvæsenet en bestemt Ordning, der bestod til 1630, men i Hovedtrækkene meget længer, ti Biskoppen, den øverste theologiske Professor og den ældste Borgmester vedblev at udgøre Direktionen i Forening med den 1630 tilforordnede anden Borgmester lige til 1708. Man skulde efter Udtrykkene i Fundatsen tro, at Kapitalen er tilvejebragt alene af Kongen af Rigets Midler med Rigsraadets Samtykke, men et Kongebrev af 28. April 1577[2]) nævner udtrykkelig, at Summen er givet af Kongen „med nogen vor elskelige Rigens Raad og Adel“. I sidstnævnte Kongebrev bestemmes, at de Ejendomme, i hvilke Kapitalen var sat fast, kunde ikke pantsættes, og ved Dødsfald skulde de af de Husarmes Kapital laante Penge med Renter udbetales, førend det tilstededes nogen at faa sin Arvepart.

Aar 1574 maa iøvrigt have været et trangt Aar for de Fattige, ti 19. Febr. 1574 havde Kongen ved sin Hofpræst sendt 1000 Daler til Biskop Povl Madsen og Professor Niels Hemmingsen, at de skulde uddele Pengene blandt de Husarme, eftersom der skulde være „meget fattigt Folk, Husarme og andre, som lide stor Nød og Trang udi denne store Vinter og ingen Hjælp eller Underholdning have til Klæde og Føde“. Desuden sendte Kongen hver Jul til Uddeling 30 Skp. Rug, 2 Tdr. Oksekjød, $^1/_2$ Td. Smør og 6 Voger

---

[1]) Hofmans Fund. X 257—60. [2]) K. D. I 622—23.

Bergfisk, hvilket Deputat endnu 1634 udleveredes fra Provianthuset. Ogsaa til andre Tider blev Fødevarer uddelte til de Fattige, som naar Kristian IV 1592 gav dem 1000 Fisk, der var fratagne engelske Skibe under Vespenø ved Island[1]), og den følgende Tid faldt der jevnlig Pengegaver til de Husarme, sædvanlig 100 Daler ad Gangen, men en Del af disse Penge brugtes til Indkøb af Ejendomme eller til Forbedring af dem, der allerede var tilstede. Af Folk, der gav større Summer, kan nævnes Karen Oluf Brasks 200 Rdl. 1599, Kristen Jensen Aalborg 1500 Rdl. 1595 og 1597, foruden Gaver i Ejendomme, Jørgen Bubbert 300 Rdl. 1607, Klædekræmmer Henrik Berner 200 Rdl. 1604, Møntmester Hans Dalhusen 500 Rdl. 1604, Bernt Skult 300 Sletdaler 1620, Palle Pedersen 500 Daler 1621, Henrik Baltzers 300 Rdl. 1621, Palle Pedersens Broder Niels 600 Daler 1624, Kort von Busk 200 Rdl. 1625, Raadmand Lavrids Hansen 200 Rdl. 1626, deu senere Borgmester Find Nielsen 150 Dlr. 1626, Prins Kristian 200 Rdl. 1628. De fleste af disse Penge blev udsatte paa Rente.

Vi har nævnt de Fattiges „Sjæleboder". Denne Benævnelse var Levning fra den katholske Tid, da man paa sit Dødsleje gav Sjælegaver for at udfri Sjælen af Skærsilden. En Mængde af de Gaver, der tilfaldt de Fattige i den følgende Tid, var egenlig ogsaa Sjælegaver, idet de blev givne paa Dødslejet, medens der dog ogsaa blev givet Gaver til andre Tider. De Ejendomme, som de Husarme kom til at besidde, deltes i 2 Klasser, Lejeboder, hvis Leje anvendtes til Gaver til de Fattige, og Sjæleboder, Huse, hvori de Fattige fik fri Bolig; undertiden forenedes begge Egenskaber i samme Ejendom. Den første faste Ejendom, de Husarme fik, nemlig en Gaard ved Vestervold ved S. Clemens Kirke 1549, deltes saaledes i 5 Vaaninger, af hvilke de 2 lejedes ud og de 3 var Sjæleboder. Dette er nu Nr. 57

---

[1]) K. D. II 780. IV 608—9, 712.

paa Halmtorvet. 1550 gav Albert v. Gochs Enke 14 Sjæleboder bag S. Clare ved Østervold, hvilke Boder vedblev at være i Brug i over 200 Aar og er nuværende Nr. 31 i Møntergade, der gik ud til Brøndstræde, igennem hvilken Gaard der endnu er eller nylig var Forbindelse mellem disse 2 Gader; disse Boder laa i 1 Række som i en Gade.

Ifølge de Husarmes Jordebog 1634 nævnes bl. a. følgende Sjæleboder.[1]) Bag ved den tydske Kirkegaard laa 3 Sjæleboder med 6 Værelser, givne af Dr. Peder Vinstrup 1615, der solgtes 1634 til den tydske Kirkes Forstandere. I Fiolstræde og ud til en lille Gade eller et Torv, der hed Brøndgaarden, havde de Husarme flere Ejendomme: 6 Lejevaaninger, 2 i Fiolstræde og 4 paa den nordre Side i Brøndgaarden, 7 Fag Hus paa Brøndgaardens søndre Side, og saa Lejevaaninger, 8 Fag Hus paa Brøndgaardens nordre Side, der kaldtes Smøreboder og brugtes som Kurerstuer for „besmittelige“ Folk, og endelig 2 Lejevaaninger paa Fiolstrædes østre Side, sønden for Gangen til Brøndgaarden. Disse Ejendomme er formodenlig „Linden“ i Fiolstræde (nu Nr. 34). I Lavendelstræde var 2 Sjæleboder liggende inde i en Gang, givne af Jens Fyrbøder 1594. I Lille St. Klemensstræde havde Borgmester Iver Povlsen 1619 givet 7 Boder, de 4 til Gaden og de 3 til Gaarden op imod Vestervold, af hvilke de 2 var Sjæleboder.

Det vil være af liden Interesse at opregne alle de faste Ejendomme, hvis Tal var stort, idet der var 96 Lejevaaninger og 44 Sjæleboder, hvilke næsten alle er givne før 1630. Flere af disse var en sammenhængende Række Huse, ligesom Johannes Albert v. Gochs 14 Boder. Ved Vestervold laa 8 Sjæleboder og en Lejevaaning med Jærnkakkelovn straks indenfor Vesterport, hvilke var givne af Jørgen Fynbo 1615. Da de 1638 kun var „smaa forfaldne Kipper“, der ikke kunde bruges længer, blev de bortsolgte. I Landemærket

---

[1]) K. D. II 793 flg.

laa 5 Lejevaaninger paa Hjørnet af Vognmandsgade, givne 1569 af Hans Merckel, hvilke blev bortsolgte i Aarene 1633—35. I Aabenraa imod Volden laa 8 Lejeboder, der 1604 blev givne af Henrik Berner, 4 til Gaden og 4 i Gaarden, er nu Nr. 5 i Aabenraa. — Fra en senere Tid havde de Fattige 7 Lejevaaninger i en Gang i Teglgaardsstræde, givne af Henrik Berners Enke 1655, hvilket nu er en Del af Nr. 12 i Teglgaardsstræde. I Springgade var 5 Lejevaaninger, givne af Margrete Hans Taasings 1570, nu Nr. 9 i samme Gade. I Lavendelstræde laa i en Gang, der hed Smekkenborg, 4 Lejevaaninger og 3 Sjæleboder givne 1625 af Jakob Brygger, de laa omtrent paa Hjørnet af Lavendelstræde og Mikkelbryggersgade. Desuden var der en Tid 2 Smøreboder eller Kurerstuer for dem, der led af smitsomme Sygdomme, formodenlig Hudsygdomme, foruden Børnehus og Pesthus, der er omtalte i 3. D. S. 336—48.

Sjæleboderne bestod som oftest af 2 Værelser. De var ligesom Datidens andre Boliger for Smaafolk smaa enetages Huse, oftest en sammenbygget Række, med særegen Indgang til hver Familie, som i Nyboder og i de 1674 opørtef Abel Kathrines Boder. Det er allerede en gammel Bestemmelse, at Fattiglemmernes Efterladenskab tilfalder Fattigvæsenet, som det er omtalt ved Helligaands Hospital[1]), ti i et Kongebrev af 25. Juni 1568 bydes, „at naar de fattige Husarmes Forstander annammer nogen ind udi Sjæleboderne for deres Fattigdoms Skyld eller ogsaa holder dem andensteds i Byen med hvis Almisse og Penninge, som gives til forskrevne Husarme, da skal efter deres Død hvis Klæder og andet, de efterlade, blive og uddeles iblandt de andre Fattige, som igen leve eller i deres Sted kommendes vorde“. I samme Brev hedder det, at efterdi Forstanderen for de fattige Husarme berettede, at naar nogen i deres Testamenter til Sjælegaver eller i andre Maader gav deres Gods

[1]) Se 3. D. S. 67—69.

eller Penge til de Husarme, da understod Arvingerne eller de, som undertiden tilkøbte sig Arveparter, at gøre de Husarme Forhindring heri, hvorfor Kongen befalede, at hvad der saaledes bortskænkedes, straks uryggelig og uden Forhindring skulde følge de Husarme.[1])

18. Juni 1619 befalede Kristian IV „af synderlig Betænkende, Fattige og vedtørvende Mennesker til Trøst og Undsætning", at hvad nogen i Kjøbenhavn, der ikke selv havde Børn, paa Sòttesengen bortgav til de Fattige og dette kunde bevises og ikke igen var tilbagekaldt af den Døende, skulde uhindret annammes og anvendes til de Fattiges Tarv og Nødtørft.[2])

Disse sidste kgl. Befalinger blev fremdragne i Aaret 1632, idet nemlig en fattig Enke Susanna Kornelis Aaret i Forvejen var bleven optaget under Konventhusets Forplejning, men da havde arvet 2000 Gylden efter en Slægtning i Amsterdam. Efter nogle Aars vidtløftig Brevveksling blev Pengene ogsaa tilkendte Fattigvæsenet.

Kristian IV, hvem Kjøbenhavn skylder saa mange gode Indretninger, lod ej heller Fattigvæsenet forblive i den gamle Tilstand, men gav det en ny og bedre Ordning.

Under 2. Nov. 1629 udstædte Kongen et aabent Brev, at han „Gud almægtigste til Ære og hans fattige Lemmer til Husvalelse" havde for godt anset at lade „anstille" en kristelig Anordning og Skik med Husarme og Tiggere, og paa det saadant des bedre kunde stiftes og underholdes, skænkede han dertil de Tavlepenge, der var annammede paa Rentekamret og som var udsatte paa Rente. Idet han sendte dette aabne Brev til Biskoppen, de theologiske Professorer, Sognepræsterne og Magistraten, bød han dem, at de skulde holde Raadslagning og derpaa med det første indlevere deres Betænkning i Kancelliet, idet de havde i Agt Kristian III's Reces Art. 62, Forordningen 1588, hans egen

[1]) Afskrift i Raadstuearkivet. [2]) Afskrift i Raadstuearkivet.

Reces Art. 44, Forordningen af 1619 om Tjenestefolk og Løsgængere og af 1621 om Haandværksdrenge og Svende[1]). De skulde have for Øje hvad der maatte forandres og forbedres efter den daværende Tids Tilstand og om fornødent indrette en egen „Magistrat“ med sin særegne „Spitalsfoged“ og Svende, „paa det al god Ordning des bedre kan underholdes og Vi vide kunne, hvo os har at svare, om Forsømmelse herudi befindes“. Ligeledes skulde de betænke, hvorledes den ny Kapital kunde funderes til saadan Brug, saa der ikke skulde paakomme de Fattige nogen Skade, Tvist eller Irring. Samme Dag fik Statholderen Befaling om at overgive den nævnte Kapital til Biskoppen, Theologerne, Sognepræsterne og Magistraten[2]). Det trak noget i Langdrag med Betænkningen, hvorfor Kongen 22. Marts 1630 tilskrev de Paagældende, at da det erfaredes af det daglige Omløb paa Gaden af Tiggere, at de endnu ikke var færdige med Fattigordinansen, vilde han, at de gjorde Ende derpaa inden 3 Uger, saafremt de ikke vilde blive dømte til selv at give noget til de Fattige.[3]) Nu varede det ikke mange Dage, inden hele Ordningen blev færdig, ti allerede 29. Marts 1630 skænkede Kongen „til den Ordinanses Brug, som om de Fattiges Underholdning gjort er“, 3 Vaaninger og Boder paa Hjørnet af Silkegade og Pilestræde. Kort efter købtes videre af Kongen 4 grundmurede Vaaninger til i Silkegade for 2000 Rdl. og nogle Aar senere en Gaard i Pilestræde op til de af Kongen givne Boder for 3000 Rdl.[4])

Ifølge nævnte Ordinans, der fik kgl. Stadfæstelse 10. April 1631[5]) skulde der være 4 Overforstandere, der skulde forestaa Administrationen for de Fattige, og den øverste af disse skulde hver første Maj have 200 Speciedaler i Forsæring, „hvilken han saaledes skal tage til Takke, paa det

---

[1]) Disse er omtalte foran. [2]) K. D. V 115. [3]) K. D. V 117—18. [4]) K. D. II 801, 805, 806. III 96—97, 202—3. [5]) Sæl. Reg. 571—72.

ingen skal vægre sig saadant at udstaa". Forat Byrden ikke skulde blive for stor, skulde han have en ærlig, forstandig og tro Mand til Husvært, som skulde have fuldt Tilsyn med Spinden, Væven og deslige, saa og med hvad der skulde indføres og købes til Huset, ligesom med den extraordinære Almisse. Denne „Husvært" skulde ogsaa have 200 Speciedaler om Aaret, „dog han vel ogsaa mere kunde fortjene, naar han gjør sligt med Tro og Flid som det sig bør, og udi Annammen og Uddelen med al Beskedenhed agter de Fattiges Gavn og Bedste". Dertil skulde der ansættes en Skriver med Løn af 100 Speciedaler. Den øverste Overforstander og Husværten kunde selv vælge og afsætte Stodderfogder; en af disse kunde de give en passende Løn som Armesfoged og en eller to en ringere Løn som hans Svende, hvilke Folk de kunde bruge til Exekution, Opsøgen, Udspørgen og til at forhøre, hvad de, der oppebar Almisse, foretog sig og om de var sunde eller syge. Af de andre 3 Overforstandere skulde den ene lade samle, hvad de Fattige kunde faa af ankomne Skibe og efter Begravelser, den anden skulde sørge for, at Fremmede blev besøgte og opfordrede til at give Almisse, at de Fattiges Bøsser ikke blev forsømte og især at der indkom Almisser ved Bryllupper, den tredje skulde tilligemed Husværten sørge for fordelagtigt Indkøb af Varer. De gamle Forstandere eller Underforstanderne i Sognene skulde redelig hvert Kvartal indkræve Almisse hos Sognefolkene, og hver Sognepræst skulde saavel tilskynde dem som deres Sognemænd. Direktionen skulde bestaa af Biskoppen, den øverste theologiske Professor og de 2 øverste Borgmestre, med de 3 Sognepræster og 1 Raadmand som Assessorer. Disse kunde forandre denne i Fattigbogen indførte Ordinans, og skulde ellers holde over dens Bestemmelser. 2 Gange om Aaret skulde de overse Regnskaberne og paase, at det tiloversblevne uddeltes til fattige, syge og hungrige rette Husarme, og blev noget endnu tilbage, skulde dette samles til Pesthuset.

Sognepræsterne skulde desuden en Dag hver Uge se til, at alt vel administreredes, og angive de Mangler, de fandt.

De af Kongen skænkede Bygninger kaldtes Konventhuset, i Begyndelsen Domus Misericordiæ, men det gamle Navn Silkehuset bevaredes dog længe, idet Bygningerne hidtil havde været brugte af de kgl. Silkevævere, for hvem Kongen havde anlagt Silkegade. Over Indgangen blev anbragt Kongens Vaaben og Indskriften:

D. O. M. P.

Sacra domus, quam Ser. Christianus IV Rex Daniæ consecravit pro recta curatione Pauperum Hafniensium inchoata. Calendis Maij. Anno J. Ch. CIƆDCXXX.

Regna firmat pietas.[1])

Stenen var skænket af Raadmand Anders Olufsen og Indskriften indhugget af den kgl. Bygmester Hans Stenvinkel. Indvielsen er saaledes sket 1. Maj 1630. Bygningens Bestemmelse var, at her kunde hver Uge Lemlæstede, Svage eller de, der ikke selv kunde fortjene sin Føde, hente Penge og Brød; Sengeliggende og Husarme, der skammede sig ved selv at forlade deres Hus, fik Almisse tilsendt ved Stodderfogderne eller „beskedenlig“ ved en god Mand i Huset. De Fattige, som kunde arbejde, fik Arbejde anvist, og fattige Børn sattes til de Fattiges Skolemester. Fremmede Fattige henvistes til Oldermanden for de Fattiges Forstandere og fik der af „Syvslagstavlen“ [2]) Rejsepenge og „afskaffedes“ derpaa af Byen.

Ifølge Direktionens Ordning af 29. Dec. 1629 og 8. Jan. 1630 (desværre begge tabte) skulde der være i Konventhuset følgende Værelser: en smuk Konventstue, hvori ikke alene Direktionen, Sognepræsterne og Overforstanderne samledes hver Uge, ligesom ved forefaldende Lejlighed Older-

[1]) Konventhuset er nu Nr. 17 i Pilestræde og Nr. 10 i Silkegade; de tilstødende Huse gik altsaa ned mod Østergade. [2]) Tavlepenge, der indkom ved Syvslagsgudstjenesten, om hvilken se i næste Kapitel S. 31—32.

manden mødtes med Forstanderne, men her skulde de Fattige mønstres en Gang om Aaret og hver Uge modtage Penge, Brød og Arbejde. Ovenomtalte Mønstring foregik i Maj 1630 i Kirkerne inden Husets Indrettelse. I denne Stue gæmtes ogsaa Konventhusets Regnskabsbøger og andre Protokoller, og i et Kammer ved Siden af 4 Kister, de 3 til rede Penge, hver til sin Art Indtægt, og den fjerde var en Jernkiste, hvortil Oldermanden og de 2 øverste Forstandere hver havde sin Nøgle, foruden en, der fandtes paa Raadstuen; til denne Kiste gav Dr. Jesper Brockmand 12. April 1630 60 Rdl. og da Kisten kun kostede 40 Rdl., kom det tiloversblevne de Fattige til gode; 8 Dage efter gav Dr. Hans Povlsen Resen til Handsel i denne Kiste 150 Sletdaler, og straks efter er nedlagt forskellige Summer, som flere Borgere gav for at være fri for Fattigforstanderskabet. Iøvrigt var Kisten bestemt til at opbevare de Fattiges „Haandskrifter", hvad vi nu kalder Gældsbeviser, for Fattigvæsenets udlaante Kapitaler. Disse 2 Rum optog hele Stuen af Hjørnehuset mellem Pilestræde og Silkegade; i det tilstødende Hus bode Konventhusskriveren, der i Begyndelsen var forskellig fra Husværten. Endvidere var der 5 Kamre og Kælder til de Fattiges Øl, Smør, Kød, Brød og desl., som enten indkom i Foræring eller i Bøder, hvilket paa visse Dage blev uddelt til Skolen, Børnehuset, Pesthuset og de Husarme; videre var der Loftsrum til Brædder til Ligkister, Ærter, Gryn, Smør. Det tredje Hus var Heglestue, hvor det Hør skøttedes og hegledes, der blev udleveret til Fattige at spinde i deres Hjem. Da Pladsen snart viste sig for indskrænket, forøgedes Ejendommen med de ovenfor nævnte Ejendomme i Silkegade og Pilestræde, saa Økonomen nu selv forestod Brygning og Bagning i selve Konventhuset, men da Børnehuset 1652 flyttedes til Pesthuset, blev disse Ejendomme solgte igen til Rentemester Henrik Müller.

De Indtægter, hvoraf denne store Stiftelse kunde underholdes, bestod af følgende:

1. De ældre Kapitaler og den aarlige Husleje og Jordskyld af de Fattiges Huse og Ejendomme.

2. Tavlepenge fra Kirkerne ved Søndagsgudstjenesten og ved Fredagsgudstjenesten, hvilken sidste Tavle først kom i Brug 1631. Efter Kirkens Tavle blev de Fattiges Tavle ombaaren af en af Sognets 4 Fattigforstandere, derpaa af dertil udnævnte Borgere („Tavlemænd“) en Tavle for Vartov og en for Pesthuset, hvilken sidste først indrettedes 4. April 1629, og endelig en for Kvæsthuset, anordnet 1658. Ved Syvslagsprædiken omgik de Fattiges Tavle, Brandtavlen, der begyndte 15. Jan. 1647, og hvis Indhold var bestemt til at lønne dem med, der kom til Skade, naar de hjalp ved Ildebrande, og Kvæsthustavlen. Ved den saakaldte Syvslagsprædiken blev der ogsaa ombaaren en Tavle af en Fattigforstander, nemlig hver Mandag og Tirsdag i Helligaands Kirke, hver Onsdag i Vor Frue og den tydske Kirke og hver Torsdag i Helligaands Kirke. Hver Tingdag blev en Tavle ombaaren paa Bytinget, ligesom der blev opstillet en Bøsse paa Toldboden. Endelig havde Fattigforstanderne selv en Bøsse til egne Bidrag, der dog kun indbragte lidet.

3. 8. Marts 1630 blev anordnet den saakaldte Kvartalsalmisse, idet det paalagdes de Fattiges Forstandere hver i sit Sogn 4 Gange om Aaret at besøge alle Stadens Indbyggere, Adelige og Uadelige, Gejstlige og Verdslige, og andre gudfrygtige Folk, som enten gæstede Staden eller ellers opholdt sig der. Ved en gudelig Formaning opfordredes man til paa denne Maade at vise den sande Tro og rette Kærlighed og hindre „al ydermere Uro for Dørene og paa Gaderne af Betlere med Raaben og Skrigen“. Denne Formaning blev forkyndt fra 18. April til 1. Maj 1630 formodenlig ved Udtrommen paa Gaden og udbragte i første Fjerdingaar 3776 Sletdaler, i det første Aar i alt 14640 Sletdaler eller i vore Penge omtrent 31000 Kroner. Senere tabte det sig noget; 1639 indkom der saaledes 4301 Sletdaler,

men Gaverne aftog gradvis, saaledes indkom der 1656 2061 Sletdaler; efter 1660 blev det endnu mindre.

4. Dernæst fik Fattigvæsenet Kongens Gave, der beløb sig til 23150 Rdl., der var udsat paa Rente hos forskellige Medlemmer af Adelen. Samtidig gav Rigens Hovmester Frands Rantzau 1000 Rdl. og han gav desuden fordelt i 4 Kvartaler aarlig 120 Rdl., til Jul, Paaske og Pinse 60 Rdl., ved Mortensdag 60 Rdl. til Klæder, Hoser og Sko og til Brænde 20 Rdl. Kansler Kristian Fris til Kragerup gav den samme aarlige Sum og 500 Rdl. en Gang for alle og desuden til Børnehusets og Pesthusets Bygning 300 Rdl. foruden Sengeklæder og Bohave. Disse rigelige Gaver efterfulgtes siden af andre, smaa og store Gaver. Saaledes gav Henrik Fyhren den yngre i Sjælegave 1631 500 Rdl., Biskop Hans Povlsen Resen 1632 1000 Rdl. til Underholdning af 2 elendige Fattige, Anna Hans Holstes[1]) 1000 Rdl. 1633, foruden hvad hun gav til Kirker og Skoler, Henrik Andersen Brygger 500 Sletdaler 1633, Boldevin Blanckfort 500 Daler 1634 foruden Gaver til S. Nikolaj og den tydske Kirke, Biskop Jesper Brockmand 1000 Speciedaler 1635, Johan Bram 500 Rdl. 1647, Rasmus Jensen Købmand 500 Rdl. 1649, M. Blasii Hustru Fru Ellen Krabbe 400 Dlr. 1651, Borgmester Find Nielsens Hustru 500 Dlr. 1652, Lisabeth Niels Olsens, der kaldtes Jordemoder, gav Kirken, Skolebørn og de Fattige samt Syge og Sengeliggende 2000 Rdl. 1653, hvoraf der tilfaldt de Husarme 500 Rdl., Skipper Oluf Jørgensen 400 Dlr. 1657, Raadmand Morten Mikkelsen 600 Dlr. 1657, Hans Hofmand 1657 og 1658 955 Dlr. 3 Mk., idet han havde testamenteret de Husarme og S. Nikolaj Kirke hele sin Formue.

Et Par af disse Gaver vil vi omtale lidt nærmere, da der er særegne Fundatser bevarede, hvilke formentlig er komne ud af Kraft. I en af 8. Feb. 1603, udstædt af

---

1) For disse Penge fik Fattigvæsenet efter hendes Død Udlæg i Gods i Ejdersted, der blev ødelagt i Vandfloden 1634, hvorfor det maatte sælges med Tab (K. D. 207—8.).

Hans Dalhusen Møntmester, skænker han med sine kære Svogre velforstandige Mænd Jakob Brun, Henrik Berner og Mogens Mikkelsen deres Fuldbyrd og Samtykke 520 gode Rigsdaler, hvilke han havde overgivet de Fattiges Forstandere, der skulde sætte dem paa Rente til 5 pCt. Hver Onsdag skulde Forstanderne lade 32 fattige Husarme komme for sig og give dem for en halv Daler Brød, eller for 1 dansk Skilling til Enhver.[1])

4. Juni 1635 gav Dr. Jesper Brockmand 1000 Rdl., hvis ente skulde anvendes til 3 af de allerfattigste elendigste i Vor Frue Sogn, der skulde antages af Sognepræsten til Vor Frue Kirke og de Fattiges Forstandere. Fornemlig vilde han have Almissen forundt de fattigste Enker, dog saadanne, der havde kristelig fremdraget deres Liv og Levned. Hvis Kapitalen ikke blev anvendt saa vel som den burde, skulde det theologiske Fakultet have Ret til at indkræve Pengene og give Renten til 2 af de flittigste og fattigste Studenter.

Der indkom ogsaa mange mindre Gaver. Saaledes havde en fattig Daglejer med sin Hustru samlet 100 Sletdaler, som de lovede til de Husarme, hvis de ikke selv behøvede dem i Tilfælde af, at de kunde blive besøgte af legemlig Svaghed; da nu Konen døde først og Manden mærkede, at hans Liv ogsaa var til Ende, overgav han Pengene til Kapellanen Hr. Niels Kristensen ved Vor Frue Kirke. Ogsaa af Huse kom der flere til som Gaver. De Husarmes Kapital havde ved Aar 1650 saaledes naat en Størrelse af omtrent 60000 Rdl.[2])

Det er foran omtalt, hvorledes Konventhuset baade sørgede for de fattige Skolebørn i Latinskolen[3]), for de Husarmes Børn i Børnehuset[4]) og for de Syge i Pesthuset[5]).

[1]) Hofmans Fund. XI 271—73, 304. Med Hensyn til Gavebreve se iøvrigt Tome XI af Hofmans Fund. [2]) Se Rubin Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie i Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 4 1879, hvor der ogsaa findes en udførlig Fremstilling af Fattigvæsenets Historie. [3]) 3. Del S. 321. [4]) Smstds. S. 344 flg. [5]) Smstds. S. 340 flg.

Naar Direktionen nu tillige understøttede de Fattige baade med Almisse og ved at give dem Arbejde, skulde man synes, at den By maatte være vel stillet, hvor alle disse Formaal kunde blive tilfredsstillede. Dog blev Praxis her som saa ofte forskellig fra Theorien, Kristian IV havde ej heller i denne Retning Held med sig i sine velmente Foretagender til Landets Ophjælpning, uagtet han ogsaa paa andre Maader søgte at ophjælpe Fattigvæsenet. Saaledes tillod han 1634 de Fattiges Forstandere at oprette et Slags Lotteri, der da kaldtes en Lykkepotte.[1]) Over de Varer, der skulde nedlægges i samme Lykkepotte, skulde de give en rigtig Fortegnelse til Magistraten, der ved et af sine Medlemmer og en Borger skulde have Tilsyn dermed og at der ikke indlagdes flere blinde Lodder i Kisten end nødvendigt. En saadan Lykkepotte er det vi nu kalder en Tombola. Han indskærpede ogsaa Magistraten 1633 at vaage over Kapitalernes Sikring.[2]) Da Kongen imidlertid selv kom i Pengeforlegenhed, laante han 26. Okt. 1641 10563 Rdl. mod 6 pCt.'s Rente. Endvidere betalte Kongen ikke for hvad han fik leveret fra Spindeværket, saa Frederik den III 1. Maj 1651 maatte udstæde et Gældsbevis paa 22781 Rdl. 19 Sk.[3])

1637 købte Fattigvæsenet af Kongen for $566^1/_2$ Rdl. en Vejrmølle paa Østervold bagved Gammelmynt, paa den Betingelse, at naar Møllen ikke længer blev brugt, skulde Grunden hjemfalde til Kongen.

1649 befalede Frederik III Joakim Gersdorf at give saa meget som muligt til de fattige Husarmes Underholdning.[4])

Udenfor Byens Fattigvæsen stod Holmens Sogns, der væsenlig bestod af Kongens Søfolk; de Penge, der indkom dertil, hidrørte fra Kirkens Blok og Bøsser paa Skibene og bestyredes af Holmens Admiral.[5])

---

1) K. D. III 134—35. 2) K. D. V 141. 3) K. D. III 227. 368.
4) K. D. V 324. 5) K. D. III 310. V 367.

Et af Formaalene ved Fattigordonansen 1630 at holde fremmede Tiggere borte, opnaades imidlertid ikke. 5. Nov. 1636 paabød Kongen, at hver Skipper, der understod sig at føre en fremmed Tigger til Staden, skulde i Bøde til de Fattige give 10 Rdl. og, hvis der var flere, 5 Rdl. for hver og desuden paa egen Bekostning skaffe dem hjem, foruden at han skulde underholde dem, saa længe de var her, dog var hermed ikke ment saadanne Fattige, som var fordrevne fra Tydskland paa Grund af Krigens Tryk og onde Tilstand og havde god „Besked“[1]). 19. Juni 1639 befalede Kongen, at eftersom adskillige Slags Folk, saavel her udi Rigerne fødte som af fremmede Nationer, skulde begive sig til Kjøbenhavn og der lejede Kammerser, Kældre, Lofter og anden Husværelse og ikke angav det for Øvrigheden, skulde det forbydes alle Indbyggere herefter at udleje Opholdssted til nogen uden Magistratens Samtykke, og enhver skulde være forpligtet til, under Bøde af 3 Aars Husleje af de ulovlig bortlejede Boder, at tilkendegive sin Rodemester, hvilke Folk han havde boende hos sig; de Folk, der ikke havde Øvrighedens Tilladelse, skulde udvises af Byen.[2]) I dette Øjemed inddelte Magistraten Byen i Roder og forordnede en Hovedmand eller Formand i hver Rode, der skulde have Tilsyn med alle Huse og Vaaninger der. Det blev disse derpaa paalagt en Gang hver Maaned at gaa omkring i deres Rode og med Flid udspørge, hvilke Folk der bode i Huse og Vaaninger, hvem de havde inde hos sig „til Seng eller Kammers“, om de var Borgere eller ikke, hvorfra de kom, hvoraf de nærede sig og hvad deres Idræt var, om de var Betlere, Løsgængere eller deslige Folk, hvilket de udførlig skulde optegne og 4 Gange om Aaret, nemlig straks efter Flyttetiden om Paaske og Mikkelsdag og efter Nyaar og St. Hansdag, indgive en Fortegnelse til den Borgmester eller Raadmand, som havde Inspektion i deres Kvarter, og naar de formente,

[1]) Afskrift i Raadstuearkivet. [2]) K. D. III 204.

at nogen imod kongelige Mandater udlejede Vaanpladser, Kammerser, Kældre eller Loftsrum til fremmede Folk eller indtog dem til Huse uden Magistratens Forlov eller husede tjenesteløse Karle eller Kvindespersoner, som sad paa deres egen Haand, eller Løsgængere, gamle eller unge fremmede Betlere eller andet „Løsgesinde“, skulde de straks give det tilkende for vedkommende Borgmester eller Raadmand.[1])

Dette hjalp ikke, ti 27. Maj 1646 fik Rigens Hovmester Brev om at tilholde Magistraten straks at lade optage alle de der tiggede, enten de hørte til Holmen, Kristianshavn, Kongens Boder eller andre Steder og lade dem føre til Pesthuset, hvor de skulde forhøres af de Fattiges Forstandere, enten de hørte til Menigheden her eller havde andensteds hjemme; de fremmede skulde vises hjem og med Hensyn til de Fattige her fra Byen skulde det overvejes, hvorledes de kunde underholdes uden Tiggeri.[2])

Uagtet de kgl. Mandater om Tiggeri igen indskærpedes ved et aabent Brev til Magistraten og alle Lensmænd i Danmark 31. Jan. 1647,[3]) udkom der igen 7. Okt. 1650[4]) en ny kgl. Forordning, „eftersom vi daglig maa erfare og se for Øjne den store Uskikkelighed, som her i Byen findes formedelst den Mangfoldighed af Betlere, som sig her i Staden opholder, hvilket vel en Part af denne besværlige dyre Tid foraarsages, men allermest deraf, at de udi saadanne Tilfælde vel betænkte og mente adskillige Forordninger ikke saaledes tages i Agt og efterkommes, som det sig billigen burde“, saa gentog Kongen Frederik II's Forordning og bød, at aldeles ingen, som var sund og karsk, maatte opholde sig med Tiggeri, men skulde vises til Arbejde eller udvises, og kun de, der var fødte og havde hjemme her, maatte gaa omkring og tigge. Hvis der var flere Fattige, end der kunde blive forsørgede paa de Fattiges Huse, skulde de op-

---

[1]) Afskrift i Raadstuearkivet [2]) K. D. V 293—94. [3]) K. D. V 299. [4]) K. D. V 337—38.

tegnes ved Navn i en særlig Bog og have Byens Tegn, at de kunde kendes at høre Byen til, men de, der tiggede uden Tegn, skulde paagribes af Stodderkongerne[1]) og føres for de Fattiges Forstandere; hvis de da der fandtes at høre til Menigheden og være „rette Almissehoveder“, skulde de have Tegn og alle andre udvises og straffes. Forat intet Bedrag skulde ske med saadanne Tegn, skulde alle Tiggere hvert Fjerdingaar komme sammen i de Fattiges Hus efter Tilsigelse fra Prædikestolen og da efterses, om de havde Tegn, og de Afdødes Tegn skulde kræves tilbage. Denne Forordning skulde 2 Gange om Aaret sammen med andre kgl. Forordninger forkyndes fra Prædikestolene.

Det var allerede Aaret efter 25. Marts 1651 nødvendigt at gentage en anden hidhørende Befaling, idet Kongen paany indskærpede Kristian IV's Forbud af 5. Nov. 1636 til Skipperne mod Indførsel af fremmede Tiggere, „eftersom os underdanigst andrages adskillige fremmede Betlere til Vands hid til vor Købsted Kjøbenhavn imod vores udgangne Forordning at føres, de andre rette Fattige til Fortrængsel.“[2])

Man havde ogsaa begyndt med at oprette en Tvangsarbejdsanstalt. Under Konventhuset bestod et Spindeværk, der dog vistnok nærmest var et Sted, hvor de Husarme, ikke Tiggerne, havde Fortjeneste ved Spind. Med Hensyn til Tiggere havde Kongen allerede 22. Nov. 1628

---

[1]) Stodderkongerne kaldes foran S. 17 Stodderfogder og udnævntes allerede 1549 (S. 2), men det almindelige Navn var Stodderkonge, jeg tror endog at have set Benævnelsen Kejser som Navn paa den øverste af dem. Det var navnlig disses Opgave at finde og udvise Tiggere, der hørte til andre Kommuner. En saadan Art Embedsmænd vedvarede langt hen i Tiden. Jeg mindes saaledes fra min Barndom i Jylland for en 30 Aar siden en Kamp imellem vort Sogns Stodderkonge, der var Sognets eneste Tigger, og en Mand fra Nabosognet, der kom ud fra vort Køkken med en Krukke Mælk, hvilken Stodderkongen i Embeds Medfør vilde konfiskere til eget Bedste.
[2]) K. D. V 341—42.

den Plan at sende dem til det gamle Vartov, naar det ny Vartov ved Sortedamssø var færdigt[1]), og 1632 opbyggedes paa en øde Plads i Brøndstræde en Gæstegaard for de Fattige[2]). 28. Maj 1637 befaledes det endog, at arbejdsføre Folk i Vartov Hospital skulde føres til dette Sted, der her kaldes Byens Gæsthus eller Gasthus, og naar de blev gamle og skrøbelige, skulde de sendes tilbage til Hospitalet[3]). Formodentlig har denne Anstalt dog ikke kunnet trives, ti Gaarden bortsolgtes 1651 tilligemed Børnehuset, hvortil den stødte, til David Mohr og Anders Nielsen Underskriver. 1649 tillod Kongen, at fremmede og stærke Tiggere maatte sættes til Arbejde i Kongens Børnehus „at de derved kunde have nogen Frygt, saa at det store Betleri, som dagligen her i Byen, Byens egne Fattige til Fortrængsel, gaar i Svang, nogenlunde kunde forekommes eller med Tiden afskaffes“ [4]), men da dette Børnehus blev solgt snart efter, havde denne Bestemmelse kun kort Varighed. 25. Jan. 1653 befaledes Magistraten i Forening med de Fattiges Forstandere at skaffe den bøhmiske Klædemager saa mange Kvinder og Børn for Betaling, som han behøvede, og hvis disse ikke vilde lade sig bruge dertil eller anstillede sig modvillige, skulde de forvises Byen eller straffes; Klædemageren havde nemlig beklaget sig over, at han ikke kunde faa Folk, der vilde spinde for Penge, uanset der gik mange store og stærke Tiggere om paa Gaden, som kunde fortjene deres Føde paa denne Maade, saa han blev nødt til at forskrive Arbejdere fra Hamborg.[5]) Det var først efter 1660, at der kom en virkelig kommunal Tvangsarbejdsanstalt i Gang i Børnehuset paa Kristianshavn. Dog havde Kongerne allerede længe haft en saadan i Gang ved Skibsbyggeriet; vistnok allerede i det 16. Aarh. blev Folk dømte til at arbejde i Kongens Jærn paa Bremerholm. Det var ikke alene Forbrydere, der maatte arbejde i Lænker,

---

[1]) Se 3. Del S. 56. [2]) K. D. II 803—4. [3]) K. D. V 202. [4]) K. D. V 329. 3. Del S. 382. [5]) K. D. V 356—57.

men, som det ses af Forordningen af 16. Nov. 1619, ogsaa Løsgængere. 27. Juli 1621 er der en Befaling til fra Norge at sende ældre Lediggængere og Dagdrivere til Bremerholm, men Ungdommen til Tugthuset[1]). Herom siger J. L. Wolf: [2]) „Her findes og paa denne Bremerholm for alle ulydige og skalkagtige, ja udædiske og Løsgængere en Straffested med Lænker og Jærn om Benene, Livet og Halsen indslagen, af hvilke en Part maa gaa der al deres Levetid og somme paa nogle visse Aars Tid, ligesom deres Forseelse og grove skalkagtige Gærninger været har, hvilke maa saa der gaa og arbejde for Klæder og Føden."

II. Kirkevæsen.

Ved Kjøbenhavns Overgivelse til Kristian III 1536 blev Menighedens Ret til selv at kalde sin Præst, hvilken havde bestaaet i de foregaaende Gæringsaar, indskrænket til, at Kaldelsen ikke var gyldig uden kgl. Stadfæstelse. Ved Kirkeordinansen 1539 henlagdes i Købstæderne Præsternes Kaldelse til Magistraten, der her i Kjøbenhavn altsaa fik Patronatsret til Helligaands og S. Nikolaj Kirker, medens Vor Frue Kirke hørte under Universitetet. Det hedder dog i Magistratens Kaldsbreve, at Borgmestere og Raadmænd „med menige Sognemænd næst Guds Paakaldelse saa og efter Kongens naadigste Vilje og Kirkeordinansens Indhold", var blevne „til ens" om at kalde Vedkommende. Det siges ogsaa i Kaldsbrevet, at Præsten aarlig skulde oppebære sin Løn ved 2 af Sognemændene, hvem han betrode til at indkræve den Mikkels- og Paaskedag, eftersom Kjøbenhavns Menighed

---

[1]) Norske Rigsregistranter V 158. [2]) Encomion regni Dan. S. 160. [3]) Se 3. Del S. 18.

havde vedtaget og samtykket og det hidtil var sket. Det synes af flere Forhandlinger at fremgaa, at der ved hver Præstekaldelse blev afgjort, hvor stor Løn der skulde paalignes Menigheden foruden den Indtægt, Præsten havde i Jordskyld af det gamle Vikariegods og i uvisse Indtægter.

Kapellanerne derimod kaldtes af de Medlemmer af Magistraten, der bode i Sognet, af Sognepræsten og Kirkeværgerne, men det hedder ogsaa i deres Kaldsbreve, at man havde raadslaaet med de ældste og bedste Mænd i Sognet.

Ved Vor Frue Kirke var der oprindelig 2 Kapellaner, men ved Helligaands Kirke kun 1, og fra først af var der ogsaa kun 1 ved S. Nikolaj Kirke; fra Begyndelsen af det 17. Aarh. var her allerede 2, en øverste og underste Kapellan. Nogen Tid forinden var der dog beskikket en personel Kapellan, der fik en meget beskeden Stilling. Det hedder herom i en gammel Raadstueprotokol: „Anno 1575 eller ved det Pas har Sognepræsten til S. Nikolaj Kirke Mester Anders Mariager og Hr. Hans Skonning, Kapellan sammesteds, begæret af Sognemændene, at de maatte antage en Medtjener til Underkapellan, hvilket og blev dem bevilget for det store Overløb, som de havde med Holmens Folk at skrifte og berette, item var Hr. Hans Skonning en gammel og skrøbelig Mand, var bleven hæs, saa han ikke længer kunde synge Messe for Altret, dog skulde Sognepræsten og den øverste Kapellan selv lønne deres Medtjener den Underkapellan“.

I Feb. 1578 forfattedes en Formular, som Underkapellanen skulde underskrive, hvori han forpligtede sig til at være villig og flittig i sin Tjeneste og nøjes med den Løn, der var ham lovet, nemlig 5 gamle Daler af hver af de 2 Præster, af Kirkeværgerne 5 og af Slottet 15 Dlr., der var bevilget M. Anders Mariager, ialt 30 gamle Daler, og hvis de 15 Daler fra Slottet ikke skulde blive bevilgede fremdeles, vilde han være tilfreds med de 15 Daler i det hele. Da han ikke blev kaldet til noget vist Kapellani, forpligtede han sig til aldeles ingen Kirketjeneste at ville gøre

enten med at besøge Syge, med Ligprædiken og deslige, uden han blev bedet derom af Præsterne eller deres Folk, paa det deres Løn og Besolding med Offer eller andet af den Aarsag ikke skulde formindskes.

Der skede dog af og til en Indskrænkning i Magistratens Kaldsret, naar Kongen selv kaldte en eller anden Sognepræst. Hertil var nu intet at sige, men Universitetets Eneret til Vor Frue Kirke var altid Magistraten en Torn i Øjnene, hvorom der nærmere vil blive Tale under Vor Frue Kirke.

Med Hensyn til Naadensaaret sluttede Sognepræster og Kapellaner 1616 den Overenskomst, at i det første Aar efter Forflyttelse eller Dødsfald tilfaldt hele den visse Indtægt og Højtidsofret den afgangne Præst eller hans Arvinger, men Smaaofret og de uvisse Indtægter tilfaldt Efterfølgeren eller den, der midlertidig forestod Tjenesten.[1])

Skønt det var Luthers Ønske, at der daglig prædikedes i Kirkerne, saa paalægger Kirkeordinansen dog kun Onsdags og Fredags-Gudstjeneste, men tillægger dog, at man kunde tage 2 Dage til, „naar aabenbar Nødtørftighed sig begiver“. Latinskolens Disciple mødte 2 Gange daglig til Korsang i Vor Frue Kirke, formodenlig tidlig om Morgenen og om Eftermiddagen.[2]) Ovennævnte Onsdags- og Fredags-Gudstjeneste var almindelig hele Landet over i Købstæderne og vedvarede længe, men det synes, at Fredagsgudstjenesten fra først af alene har været holdt i Helligaands Kirke, ti 1576 paalægger Kongen Biskoppen at henlægge den til Vor Frue Kirke „for stor Rum og Plads Skyld, at flere kunne søge did“.[3]) Onsdagsgudstjenesten har sikkert været holdt i alle Sognekirkerne, ti det er visst, at den holdtes i S. Nikolaj Kirke. 1616 ses det, at der i S. Nikolaj Kirke ogsaa var Fredagsgudstjeneste og „Katekismi Ugeprædiken“. Guds-

---

1) Krkhist. Sml. 3. R. I 471. 2) Rørdams Univ. Hist. II 706.
3) Smstds. II 729—30.

tjenesten paa nævnte Dage har ikke været den saakaldte Ugeprædiken eller Bedeprædiken, der holdtes i den tidlige Morgenstund, men har været senere paa Dagen og maa have været talrig besøgt. Ugeprædiken, der sædvanlig forveksles med Fredagsgudstjenesten, var af en særlig Oprindelse. Med Hensyn til denne beretter J. L. Wolf 1654[1]), at Kristian III i Helligaands Kirke havde forordnet „daglige Tjeneste og Ugeprædiken, hvilken som endnu ved lige holdes, og prædiker hver Sogneherre foruden Kirkens egen Sognepræst hver sin Uge fra 6 slet om Morgenen til 7 slet", videre taler han om „de som holdes samme Dag udi Ugen i Vor Frue Kirke fra 5 slet om Morgenen til 6 slet af Kapellanerne". Efter dette skulde man tro, at der hver Dag i Ugen holdtes Gudstjeneste i Vor Frue Kirke fra 5 til 6 og i Helligaands Kirke fra 6 til 7. Arild Hvitfeldt siger ogsaa[2]) i Anledning af det Gejstligheden tillagte Vikariegods[3]), at Kristian III 1537 bestemte, „at der skulde holdes en daglig Tjeneste og Ugeprædiken udi Helliggestes Kirke, hvilken endnu (1597) ved Magt holdes", „og skulde hver Sognepræst prædike sin Uge og udi Vor Frue Kirke om Morgenen hver Kapellan sin Uge". Det ses imidlertid, at der i de nævnte Angivelser er flere Unøjagtigheder. Af Fattigordinanserne 1549 og 1553 fremgaar det, at der da endnu kun holdtes en Bedeprædiken i Vor Frue Kirke om Onsdagen, men at der sidstnævnte Aar netop var Tale om at indrette flere Bedeprædikener i de andre Kirker i 1 til 3 Dage om Ugen[4]). Der er næppe Spørgsmaal om, at den nævnte Ugeprædiken er oprettet af Kristian III, og det er sikkert sket, da Kongen 1554 henlagde Vikariegodset til Gejstlighedens Underholdning, baade Hvitfeldt og J. L. Wolf sætter de 2 Ting i Forbindelse med hinanden, men sætter kun Tiden derfor for tidlig[5]). Det er alene Onsdagsprædiken

---

[1]) Encomion regni Dan. S. 370. [2]) Frederik I's Krønike S. 230. [3]) Se 3. Del S. 23 flg. [4]) Foran S. 2 og 7. [5]) 3. Del S. 23—24.

i Vor Frue Kirke, der er fra 1537, og det var ved denne, at Kapellanerne maatte skiftes til at prædike, altsaa kun 1 Gang hver Uge. Ved Omtalen af Tavleombæringen til de Fattige (foran S. 20) ses, at der 1630 kun var Syvslagsprædiken denne ene Dag i Vor Frue Kirke (og den tydske Kirke) og alene Mandag, Tirsdag og Torsdag i Helligaands Kirke, og der kan altsaa paa J. L. Wolfs Tid ikke have været anden Ugegudstjeneste end denne, saa hans Efterretning vistnok hviler paa en Trykfejl, f. Eks. „samme Dag“ istedetfor „en Dag“. Vi finder ej heller nogensinde denne Gudstjeneste omtalt paa anden Maade eller paa andre Dage. Uagtet „alle ordentlige Ugeprædikener“ overalt i Landet afskaffedes ved Reskr. 1. Maj 1739, paabød Reskr. af 15. Maj 1739 derimod, at Syvsletsprædikenerne i Kjøbenhavn skulde vedblive af den Grund, at der var legeret noget af en og anden til deres Holdelse og fordi de flittig besøgtes. Af Reskr. 6. Feb. 1756 ses det, at Syvsletsprædiken de 3 Dage i Helligaands Kirke begyndte Kl. $6^1/_4$ og den om Onsdagen i Vor Frue Kirke Kl. $7^3/_4$, hvilken Tid skulde vedblive undtagen i Fasten, derimod bestemte Reskr. 23. Maj 1760 at „Gudstjenesten i Ugen“, der nu begyndte Kl. 7, ligesom Onsdagsprædiken i de andre Kirker herefter skulde begynde Kl. 8. Først ved Reskr. 14. Marts 1806 ophæves Syvsletsprædiken i Helligaands Kirke, imod at Sognepræsterne hver i sin Kirke holdt Kathekisation om Onsdagen fra Kl. 12 til 1; denne sidste er jo alt for længe siden afskaffet, medens Sognepræsterne endnu nyder den derfor bestemte Indtægt, der efter vore Forhold dog er meget ringe.

Med Hensyn til Prædiken sluttede Præsterne i Kjøbenhavn 1644 en Vedtægt[1]), hvis Hovedindhold er følgende:

Om Søndagen skulde ved Morgengudstjenesten Prædiken være endt 3 Kvarter til 6, saaledes at Menigheden kunde gaa hjem Kl. 6. Samme Varighed skulde de andre Prædikener

---

[1]) Ny kirkehist. Saml. I 659—61.

have, der paa Søgnedage holdtes mellem 5 og 6. Den næste Gudstjeneste begyndte Kl. halv 8, og da skulde Prædiken være endt Kl. halv 10, saa Tjenesten kunde være endt Kl. 10, hvilket ogsaa skulde gælde om Gudstjenesten om Søgnedage. Prædiken Kl. 12[1]) skulde ende 3 Kvarter til 1, ligesom Aftensangsprædiken ej heller maatte vare længer end 3 Kvarter, saaledes at den endte Kl. 3, men hvis der, hvad ofte var Tilfældet, var Ligtale, maatte Aftensangsprædiken kun vare $^1/_2$ Time.

De Prædikener, som Sognepræsterne paa Omgang holdt i Helligaands Kirke, skulde ende Kl. 7, naar Gudstjenesten begyndte Kl. 6, men i den mørke Tid af Aaret Kl. $8^1/_4$, naar Gudstjenesten begyndte $7^1/_4$. Onsdagsprædiken i Vor Frue Kirke skulde ende Kl. 8, naar Gudstjenesten begyndte Kl. 6, men naar den begyndte Kl. $7^1/_4$, da $8^3/_4$.

Ligprædiken maatte i Almindelighed kun vare $^1/_2$ Time, men var den over en mere anset Mand, 3 Kvarter; over en fortjent Mand, især et Medlem af Magistraten, maatte der dog tales en hel Time. Med Hensyn til Brudevielser, der holdtes om Søndagen, skulde der sørges for, at Brudeparret kom saa betids, at Vielsen i det seneste kunde være endt 1 Kvarter over 10, og Præsterne skulde undgaa i Almindelighed den vidtløftige Tiltale, der brugtes ved ansete Folks Bryllup. Ogsaa ved Barnedaab skulde man undgaa Forhaling. Klokkeren skulde gøre Præsten opmærksom paa Klokkeslettet og maatte ikke stille Uret galt, ligesom han skulde gøre Biskoppen opmærksom paa Overtrædelser af Tiden; handlede han derimod, skulde han stævnes for Retten og straffes som Overtræder af Kongens Mandater, ligeledes skulde de Præster, der handlede imod disse Bestemmelser, straffes som Overtrædere af gejstlige og kongelige Love.

[1]) Tolvprædiken i Vor Frue Kirke, der endnu holdtes 1654, er ifølge J. L. Wolff (Encomion S. 146) indrettet af Kristian III.

Der var saaledes Adgang for Kjøbenhavnerne til at høre Prædiken hver Dag i Ugen med Undtagelse af Lørdagen, da der var Skriftemaal i hver Kirke forud for Søndagens Altergang. Hovedgudstjenesten var dog Søndag Formiddag, og da maatte ikke gerne nogen forsømme at møde i sin Sognekirke. Det paalægges saaledes 1554 Smedesvendene at holde saa mange Helligdage, som der er Messe og Prædiken i alle Sognekirker, og da høre Guds Ord og Prædiken og holde sig skikkelig og gudfrygtig, som børligt er. Ifølge Rebslagernes Lavsskraa 1564 skulde hver Mester give Bøde, naar han forsømte sin Søndagsprædiken før Middag, og enhver skulde holde sine Svende til det samme, „saa at Mesteren kan høre godt om dem“. Med de samme Ord paalægges det i den følgende Tid Snedkerne, Sejlmagerne og Skrædersvendene. Endnu 1623 formanes Slagterne til at vænne deres Folk til Kirkegang og Guds Ords Hørelse og til Afholdelse fra Drukkenskab, Letfærdigheds Ord og Tale, „som ofte desværre iblandt dem sker, Gud til Fortørnelse og Menigheden til Forargelse“.[1]) Der var derfor sikkert fuldt i Stadens Kirker om Søndagen, ligesom nu, kunde man sige, men Menigheden var en anden, ti medens det nu væsenlig kun er en Del af de mere velhavende, der søger Kirken, var det den Gang alle Klasser, og var Tonen i det daglige Liv i hin Tid maaske mere raa end nu, var Sindet dog paa en anderledes inderlig Maade end nu gennem hele Samfundet henvendt paa Evigheden.

Peder Palladius giver os i sin Visitatsbog i saa Henseende en Skildring af Tankegangen hos de fattige Fiskere. Han fortæller nemlig[2]) „om vore fattige Naboer og Genboer noget nær ved 80 fattige Fiskere, som stode ude paa Isen imellem Skibene og Saltholm og stangede Aal udi deres retfangen Arbejde og Bjerring og vidste dem ingen Livsfare udi

---

[1]) K. D. II 305, 321, 364, 456, 586, 748. [2]) P. Palladii Visitatsbog S. 23—24.

al Verden, førend det ganske Stykke Is, som de stode paa, brast ned paa alle Sider omkring dem og de kom udi Havet til deres Bæltested og fløde saa hen ud ad Havet paa Isen tilsammen, indtil de bleve adskilte, nogle til dette Liv og somme til det evige Liv, fordi somme bleve reddede og kom op til Amager, somme til Saltholmen og somme fløde end hen paa Isangel (Isflager) omkring Malmø hen imod Falsterbo og kom ind til Malmø igen og Vandet blev trykket af dem, saa de bleve end ved Livet og kom hjem igen, men 28 eller 29 fattige Fiskere druknede og døde udi det Vand; deres fattige Hustruer og Børn leve efter paa denne Dag i Kjøbenhavn.

„Den Tid, de vare saa tilsammen og fløde hen paa Isen, da maatte man høre, som de sagde os for, der hjem kom, hvilke der havde hørt Guds hellige Ord flittelig udi Kjøbenhavn, som vi vel maa give Kjøbenhavns Indbyggere det Lov, at de høre saa gærne Guds Ord og søge saa samdrægtelig til Prædiken, som de gøre udi nogen By udi Danmarks Rige, hver Købsted ufortalt, hvilket jeg siger eder og andre til et godt Exempel og Eftersyn. Der var en iblandt de fattige Fiskere ved Navn Hans Bentsen, født udi Odense, min gamle Discipel med salig Ihukommelse, han og nogle andre raabte til deres Stalbrødre og sagde: „kære Brødre og gode Naboer, lader os ikke falde udi Mishaab, for vi skulle dø udi dette Vand. Lader os nu se, om vi have nogen Tid hørt Guds Ord udi vor Livstid, det vil nu gælde, vi se den visse Død for vore Øjne, her maa vi blive, det maa ikke andet være“, og begyndte at synge den Sang, som vi nu synge før Prædiken: Nu bede vi den Hellig Aand. Det var af Hjertet de sang. Der denne var ude, da sang de denne Sang over deres egen Død, som vi synge over Lig, naar vi det jorde: Med Glæde og Fred far jeg nu hen. Der var fuld liden Glæde paa Færde med dem, hvo der vilde skue dette Kød og Blod og hvo der havde set, hvor de for hen, men den Glæde var udi deres Hjerter, at de havde flittelige

hørt Guds Ord i deres Velmagt, derfor kunde de nu sætte Tro dertil og trøste dem dermed og vidste vel, at deres Sjæl skulde ikke fordømmes, alligevel deres Legemer skulde ligge og kastes og sænkes udi det Vand til Dommedag. Derfor vare de saa frimodige og faldt der bedre (længer) inde paa Isen paa deres Knæ op indtil Armhulerne udi Vandet og bade Gud, at han vilde tage dem bort udi god Tid og sagde til hverandre: „Kære Brødre og gode Naboer, hvilke Gud vil endnu spare, at I kunde komme hjem igen fra denne Havsnød, siger vore fattige Hustruer og Børn gode Natter og ser dem til gode for Guds Skyld, medens vi maa ikke mere komme hjem til dem her udi Verden“. Saa sagde de hverandre gode Natter og faldt saa fra hverandre paa Stykker Is og sank der hen udi Guds Vold og Naade.“

Denne Begivenhed foregik vel saa nær ovenpaa den bevægede religiøse Tid, i hvilken alle tog Del, men den religiøse Grundtone vedblev gennem mange Tider og alle Stænder. Dette ses i ethvert Skrift, i enhver Optegnelse, i enhver Indskrift, kort sagt det var Tidens Aand. Var Troen end forbunden med Overtro, var den dog langt at foretrække for den Vantro, der ikke kan se ud over Døden, og sank det religiøse Liv end ofte hen i Sneverhjertethed og Aandløshed, stod dette Liv dog højere end den Materialisme, der ikke søger noget bedre Formaal end Livets Nydelser.

Her er ikke Stedet at gaa videre ind paa kirkelige Forhold, der var fælles for hele Landet, men en nærmere Omtale maa vi dog gøre af de Bestemmelser, der angik de 3 Begivenheder, ved hvilke ethvert Menneske da som nu var nødt til at komme i Berøring med Kirken, nemlig Barnedaab, Bryllup og Begravelse.

Barnedaab foregik i den Tid ligesom Bryllupper alene i Kirken om Søndagen. Der maatte ikke bedes mere end 5 Faddere, til Drenge 3 Mænd og til Piger 3 Kvinder. Ofte gentages Forbud mod at gøre Barselkost eller Gilde, enten førend eller efter Daaben, eller medens Moderen laa

syg, ja det var endog forbudt at sende Mad eller Drikke til Barselkvinder, uden alene som Almisse til en Fattig, men slige Forbud blev næppe overholdt[1]).

Brudevielser foregik ved en af Formiddagsgudstjenesterne om Søndagen. Af en Fremmeds Rejsebeskrivelse 1629 ser vi, hvorledes en saadan Akt foregik som en Del af den almindelige Gudstjeneste[2]).

„Statholderens Niece Frøken Lindenovs Bryllupsceremoni begyndte i Vor Frue Kirke Kl. 9 om Morgnen. Hun traadte først ind i Kirken ledsaget af Statholderen og fulgt af 12 unge Piger, der var smykkede efter Landets Skik, Hovedpynten en Perlekrans, hvis Skikkelse er som en Bispehue, undtagen at den gaar fra Panden omkring den øverste Del af Hovedet. De ere klædte i Silketøj, med Kappe over Skuldrene af Klæde foret med Silke ligesom med Slør med sort Broderi. Bruden havde et Smykke paa Panden temmelig ophøjet, hendes Haar var redt bagved Hovedet, hendes Klædning var syt af et Stykke ligesom de Kammerkapper, som vore fornemste Damer bære, naar de klæde sig af. Statholderen stillede sig ved Indgangen til Korsdøren og lod hende staa helt alene med Ansigtet vendt mod Alteret, hvor hun forblev godt et Kvarter ventende paa Brudgommen, som traadte ind ledsaget af 25 eller 30 Adelsmænd af hans Paarørende eller Venner, som gik foran ham. Da han kom nær ved Bruden, satte han sig paa højre Side og gav hende Haanden som Hilsen. Prinsen, fulgt af 20 Adelsmænd, satte sig paa den første Bænk paa højre Haand nærved Korsdøren. Koret var prydet med 2 store Tæpper af karmoisinrødt Fløjel, besat med Guldstjerner. Alle de Adelige tog Sæde paa de følgende Bænke, paa samme Side i Skibet fra Korsdøren til Kirkens Ende, og paa venstre Side sad alle Fruer

---

[1]) K. D. I 475, 587, 634—35. [2]) Les voyages de M. les Hayes S. 70—78. Man maa dog huske paa, at dette var et adeligt Bryllup, hvor Klædedragten var kostbarere end det var Borgerlige tilladt at bære.

og Jomfruer, paa hvilke de oftere havde Øjenene henvendte end paa Ceremonien. Jeg saa 3 meget smukke Ansigter, skøn dannet Legemsform og de smukkeste Hænder. En Dreng paa 10 Aar, Søn af en Dame fra Holsten, var ligesom en Sol, ti han havde det smukkeste og yndigste Ansigt, som man kan se. Jeg taler om ham her, fordi han var Genstand for alle Kvinders Blik, der beundrede ham som en Mærkværdighed.

„Til Brudgommen og Bruden, der sad, som jeg har sagt, nærmede Præsten sig og efterat have sagt Vielsesordene tog han Ringen fra Brudgommens Haand og satte den paa Brudens Finger, holdt derpaa en Tale paa en halv Time og vendte saa tilbage til Altret forat fuldende Messen, som var begyndt og naat lige til det første Credo. Derpaa nærmede Brudeparret sig til Altret forat sætte sig paa de der stillede Stole. Førend Altergangen steg Præsten endnu en Gang op paa Prædikestolen og holdt en Prædiken paa en Time, vendte siden tilbage til Altret og fuldendte Messen. Han løftede alene den ene Haand og saaledes endte Messen med Musik og Orgelspil tilsidst. Præsten kommunicerede Brudeparret under begge Skikkelser; han er klædt som vore Præster, naar de uddele Nadveren. Under Messen døbte man 3 Børn, hvorved der foretoges de samme Ceremonier som hos os og det siges, at i Nødsfald kan Børn blive hjemmedøbte som i den romerske Kirke. [1])

„Da Gudstjenesten var forbi, samlede hele Selskabet sig i et offentligt Hus, der er bestemt for Bryllupper
s Holdelse (Danske Kompagni?), hvor Gæstebudet var beredt. Man satte sig til at drikke og Festen varede i 3 Dage, i hvilken Tid man drak uafladelig, ti de er altid 20 eller 30, der gør

[1]) Det er tydeligt at Forf. har misforstaaet Gudstjenesten. Det var en almindelig Søndag, hvor Kirken var fyldt af andre end Brudefølget og hvor der efter endt Prædiken baade var Altergang og Barnedaab. Det mærkelige er, at Brudevielsen foretoges førend den øvrige Gudstjeneste.

hinanden Selskab. De, som blive drukne, sove Rusen ud i 2 eller 3 Timer og vende saa tilbage forat drikke. Prinsen blev fuld 5 eller 6 Gange og Statholderen ligesaa, ti om Tirsdagen, da jeg fik ham at se, var han endnu drukken. Kvinderne og Mændene danse paa tydsk, men falde af og til, ti man maa altid drikke. Da Aftnen kom, blev Bruden klædt i Natdragt og lagt paa Sengen foran Selskabet, Brudgommen derimod var helt paaklædt og tog alene sin Nathue og lagde sig ved hendes Side; det er kun en rent unyttig Ceremoni, ti de staar begge op igen foran Selskabet og vende tilbage til Drikkegildet, men nogen Tid efter gaa de for Alvor bort sammen.

„For nogen Tid siden plejede Bryllupper at ske i Husene hos forskellige Adelige, men Kongen, der er Pave og Patriark i sit Kongerige, har befalet at Bryllupper skal ske i Kirken, af hvad Stand og Kaar saa Ægtefolkene er. Man giver intet i Medgift til de Piger, der har Forældre, og Brudgommen tager hende med hendes Rettigheder, Forældrene berøve sig selv intet førend deres Død og give alene Klæder og Linned."

Ved Bryllupper udfoldedes en stor Overdaadighed, hvorfor Magistraten 1579 søgte at sætte en Grænse[1]), idet den efter Kongens Reces kun tillod en Borgmester, Raadmand eller Købmand til Bryllup at byde 24 Par med deres Børn og voksne Døtre, iblandt hvilke 24 Par ogsaa skulde være regnet Forgangskvinderne, der dragede Stuerne med Tæpper og opvartede ved Bordet; desuden maatte de bede 12 unge Karle, hvilke alle efter gammel Sædvane fulgte Brudeparret til Kirke, spiste til Middag i Brudgommens Hus og om Aftenen mødte paa Kompagniet eller Raadhuset til Dans. Om Mandagen maatte dette gentage sig, og det stod Brudgommen frit for endnu om Tirsdagen at bede sine Venner til sig i sit eget Hus til Middags- eller Aftensmaaltid.

---

[1]) K. D. I 473—75.

En Haandværksmand maatte bede 12 Par og 6 unge Karle, men maatte ikke gøre Tirsdagsgilde, og der er ikke Tale om, at man kunde komme paa Raadhuset eller i Kompagniet.

Forgangskvindernes Tal maatte ikke overstige 6—10. Det var Skik at bede dem tilligemed unge Karle og Piger og andre til Fredagsgilde før Brylluppet, naar Kvinderne havde draget Salen, men efter endt Forretning skulde de gaa hjem. En anden Lystighed, som Brudgommen om Lørdagen havde, idet han indbød alle de unge Karle til Bartskærens Hus, hvor de paa hans Bekostning blev vaskede og ragede, blev afskaffet ved samme Lejlighed.

Det regnes Kristoffer Valkendorf til Fortjeneste, at han igen 1582 indskærpede denne Befaling og lod en Tavle opslaa paa Raadhuset til almindelig Underretning, hvor det tillige blev forbudt at bruge anden Drik end tydsk og dansk Øl ved saadanne Lejligheder. Det hedder, at Overflødigheden havde saaledes taget Overhaand, at „hvad den rige vilde gøre, det vilde den fattige ligesaa gøre, saa at mange, som var noget ved deres Næring og Bjerring, gjorde saa stor Omkost, at de siden maatte sælge Huse og Gaarde og bleve Stavkarle og ikke kunde rejse dem derefter“ [1]).

Til Trolovelse og Fæstensøl maatte bedes 8 Par, men Folk af ringe Stand maatte lade sig trolove i Sognepræstens og 3 Par ærlige Folks Nærværelse og dermed være forskaanede for unødig Omkostning.

Naar en Husbonde vilde gøre sit Tyendes Bryllup, maatte der bedes 12 Par, men ingen Forgangskvinder eller unge Karle; hvad de bad mindre, var deres egen Ære og Gavn. Brudeparret skulde her møde ved første Gudstjeneste Kl. 5, og Bruden skulde gaa imellem to Borgerdøtre eller 2 andre ærlige Piger; hendes Hoved maatte være smykket med en Perlesnor, der maatte ingen Brudestol (en

---

[1]) K. D. I 541—42.

Stol i Kirken med Himmel over)[1]) beredes, og Brylluppet maatte kun vare 1 Dag; Guld og Smykker, som Bruden bar mere end Perlesnoren, skulde være forfaldne til Hospitalet.

Det var forbudt tjenesteløse Folk, Arbejdere, Dagløunere, Selvfødinger og deres Lige at „omstryge" den hele By og Menighed forat samle Penge til deres Bryllupper. Saadanne Folk maatte kun bede 6 Par til at følge til Brudevielsen til første Gudstjeneste; en uberygtet Brud maatte da gaa med flettet Haar uden Smykker imellem 2 andre Piger.

Der maatte ikke koges mere end 6 Retter Mad til noget Bryllup, og Maaltidet maatte ikke vare længer end fra Kl. 11 til 3. Væggene maatte ikke drages med flamske Tæpper højere end ½ Klædes Bredde, og der maatte kun bruges Silketøj over Brudeparret og Brudesengen[2]). Senere blev det tilladt at drikke Vin til Bryllupper. 1621 tillodes det dem, der maatte byde 24 Par Folk og gav 2 Mk. eller derover i almindelig Skat, at skænke til Fæstensøl ½ Ame og til Bryllup 2 Amer rinsk Vin og dertil dansk Øl, men hvis Herrer eller fornemme Adelspersoner var tilstede og der behøvedes mere Vin, var dette tilladt „efter Maadelighed". Andre Borgere, der gav 1 Mk. i Skat, maatte alene skænke Øl[3]). Senere blev det aldeles forbudt at skænke Vin ved Bryllupper, men 1630 tillod Kongen det atter for det fornemste Borgerskab, men med Magistratens Tilladelse og imod at der gaves 20 Rdl. til Kongen, Staden og de Fattige[4]). Fra disse Luxusforordninger skede dog mange Afvigelser, idet Kongen ofte tillod Folk baade at drikke Vin og at byde flere Folk, end det ellers var tilladt.

Til og fra Kirken ledsagedes Brudeskaren af Musik, hvorpaa Taarnmanden paa Slottet havde Eneret; enten mødte han ene eller selvtredie ved almindelige Bryllupper,

---

[1]) Borgerdøtres Brudestol maatte være prydet med flamske Hynder og Tæpper. [2]) Forordning af 1610. K. D. I 584—87. [3]) K. D. I 634—35. [4]) K. D. III 97—98.

men ved de fornemme sikkert selv femte, ti for Bryllupper i Kompagniet og Ledsagelsen til Kirken fik han 10 Dlr., i Lavshusene 6, i Borgerhuse 4, men alene for Ledsagelsen til og fra Kirke 1 og 3 Dlr.[1])

Ved fornemme Bryllupper lod man Kirkens Klokker kime, ja selv naar Brudefolkene gik i Kirke om Mandagen, altsaa til Bedeprædiken, blev der kimet, og naar det var meget stort, lod man de store Klokker kime for sig, hvilket gav Klokkeren dobbelt Indtægt[2]).

Til Brug ved fornemme Bryllupper skænkede Dronning Dorothea 1557 et Brudesmykke af forgyldt Sølv til at bære paa Brystet. Midt i Smykket er Fuglen Phoenix, der holder en stor rund Saphir foran sig, nedenunder denne er en Amethyst, ovenover en Saphir, ved den venstre Side en Saphir, ved den højre en bøhmisk Diamant, midt imellem disse er Dronningens emaillerede Vaaben, det saksiske, med Aarstallet, og desuden er det prydet med Løvværk, hvori er indfattet 9 norske Perler. Dette Smykke tilhørte Raadstuen og er vistnok alene benyttet til Brude af den fornemme Borgerstand, der havde Lov og Raad til at benytte Raadhussalen. Til denne havde sikkert Borgerstanden udenfor Købmændene og Bryggerne ikke Adgang og det var aabenbart en Misbrug, der skulde stanses ved en Forordning af 1624[1]), naar det her forbydes den lavere Borgerstand at holde Bryllupper paa Raadstuen. I Resens Tid 1682 hørte Brudesmykket til Stadens Oldsager og brugtes ikke mere, og 1859 er det med andre Ting udlaant til foreløbig Opbevaring paa Rosenborg.

Det fornemme Borgerskab holdt altsaa Bryllupsgildet paa Raadhuset, og da det danske Kompagni 1591 fik sin store Gaard i Kompagnistræde opbygget af ny, blev her ogsaa indrettet saa store Rum, at Pladsen overgik dem paa

---

[1]) K. D. II 717. III 135—36. [2]) K. D. I 432. [3]) Holbergs Danm. Hist. II 693.

Raadhuset. Haandværksstanden, af hvilken ikke mange blev Medlemmer af Kompagniet, der var et Købmandsgilde, maatte derimod holde sine Fester i Hjemmet, indtil ogsaa flere Lavshuse blev indrettede dertil.

I en Tid, da Ligene forblev i Hjemmet til Begravelsen, foregik denne hurtig efter Døden; det var ikke Skik og Brug at ligge Lig længer end en Dag over, ja det hedder endog i en Magistratsvedtægt 1578, at intet Lig maatte blive staaende over Jorden længre end 1 Nat, men skulde med det allersnareste bestædes til sit Lejersted. I dette Aar grasserede dog Pesten; af Magistratspersonernes Dødsliste ses det, at indtil omtrent 1615 var det almindeligt at holde Ligbegængelse den 3. Dag efter Døden, efter den Tid den 4. til 6. Dag og efter 1630 den 8. Dag, dog med mange Undtagelser[1]). Den Skik, at baade Sørgekvinder og Ligfølget gik ind i Huset „at trøste og lade sig skænke“, blev ved ovennævnte Lejlighed aldeles forbudt, men kun de nærmeste Venner og Frænder, som fulgte nærmest Liget, skulde samles udenfor den Afdødes Dør, og de, der vilde gøre de Efterladte den Ære at følge tilbage igen, „maa gøre deres Reverens udenfor Døren og saa hver at gaa sin Vej uden Skænk eller Indbud“.

Efter Liget fulgte 3 eller 2 Par Sørgekvinder efter Fornemheden og disse gik med deres Kaaber over Hovedet eller rettere med en Hovedsmue eller Hætte, der var fastgjort paa Kaaben[2]). Efter dem kom det mandlige Følge

---

[1]) Adelen derimod laa længe Lig, se Begtrup i Hist. geneal. Arkiv, S. 213. [2]) 1607 blev det forbudt i Ribe, at andre end Enker maatte gaa i Kirke med Kaaben over Hovedet og 1668 blev det forbudt i Varde, fordi man benyttede dette Skjul til at sove i Kirken. (Kinchs Ribe Byes Hist. og Beskr. efter Ref. S. 262. Denne Skik vedvarede længe paa Landet. I Rinds Herreds Krønike (Jydske Saml. II 79) omtales endnu fra ca. 1700, at Koner gik med sorte Kaaber over sig til Kirke, med brede Kraver, og den, der ikke havde Raad til Kraverne, tog et sort Skørt over Hovedet. Endnu brugte gamle Koner dette 1740. Paa

og dernæst Kvinderne. Foran Liget gik Skolens Personer med en Hører i Spidsen og sang Salmer. Al Begravelse foregik paa samme Tid. nemlig Kl. 1, og da ringedes der i Sognets Kirke, men det paalagdes Klokkeren ikke at ringe „en ubillig eller for lang Ringen,' men passelig, paa det at sygt og skrøbeligt Folk ikke skulde derfor forskrækkes, som tit hertil sket er, ti lang Ringen er den Afdøde intet gavnligt, ej heller dem nytteligt, som igen leve, og Almuen véd dog uden den langvarige Ringen nu bedre en viss Time, naar de Dødes Lig skulle begraves, end tilforn" [1]).

1610 blev det alene tilladt 6 eller 7 Mænd af den nærmeste Slægt og 4 Par Kvinder, der bar Kaaberne paa Hovedet, at gaa ind i Sørgehuset, skønt det hidtil havde været almindeligt, at den største Del af Følget blev indbudt baade før og efter Begravelsen [2]). Klokkerne udlejede Kirkernes Ligklæder, det saakaldte Peld eller Tjeld til at brede over Kisten; et lignende Ligklæde ejede Skolen [3]).

Til nærmere Oplysning gives her en Skildring af en Ligbegængelse, som en Udlænding var Vidne til 1629 [4]).

„Først gik Præsten [5]) med sine Skoledrenge forat søge Liget i Sørgehuset. Dette bliver lagt i en Kiste med et sort Fløjels Klæde over og bæres af 12 sortklædte Mænd. Skoledrengene gaa foran og synge Psalmer paa Modersmaalet. Præsten [5]) er den sidste lige foran Liget og synger ogsaa. Efter Liget følge Arvingerne klædte i Sorg, enhver bærer en stor Kappe, som ligger i 3 Folder over Nakken. Slægtningene og de Indbudte følge, Koner og Piger gaa for sig i nogen Afstand fra Mændene, med et hvidt Slør over

---

Drejø bestod i forrige Aarhundrede den Skik at Enken i Sørgetiden tog sit sorte Skjørt over Hovedet, naar hun gik i Kirke. (Fabricius, Drejø Sogns Beskr. S. 94.) Paa Før var Kaabehætterne endnu i Brug 1769, se D. Atlas V, Afb. til S. 728. [1]) K. D. I 471—72. Her omtales Hovedsmuekaaberne. [2]) K. D. I 587. [3]) K. D. I 431, 466. [4]) Les voyages de Msr. les Hayes S. 66—88. [5]) Han mener Skolemesteren.

Hovedet. De gaa 2 og 2 i skøn Orden. Naar de ere komne i Kirken, sættes Liget paa Jorden og man beder til Gud, der har givet den Døde Hvile til Dommedag. Deres Bøn er kun kort, ti de tro ikke, at den hjælper den Afdødes Sjæl. Derpaa skilles de og gaa ikke bort i Procession, men begive sig straks til Hjemmet, hvor et Maaltid er beredt og hvor hele Selskabet sætter sig til Bords, og man drikker efter Landets Skik paa den Dødes Sundhed".

I Pesttid var Bestemmelsen strengere; idet det saaledes 1592 alene tillodes Ligbærerne at gaa ind i Huset. Ved en Forordning af 1652 i Anledning af den Pest, der da grasserede, forbydes det at lade Liget af Personer af Gejstligheden, Magistraten, Kongens fornemste Betjente og af de fornemste Kjøbmænd staa ubegravet i Huset over 4 eller 6 Dage, andre skulde lade deres Lig begrave den anden eller tredje Dag. Ved de førstnævntes Begravelse maatte der ikke indbydes flere i Huset end 4 eller 6 Par Mænd og lige saa mange Kvinder af nærmeste Frændskab, som kunde følge til Kirken og tilbage igen, ved andre Indbyggeres derimod kun 3 eller 4 Par af hvert Slags, og forat Ligprædiken ikke skulde opholdes for længe, skulde Kvinderne følge straks efter Processionen. Bedemanden maatte ikke bede flere til at bære end det var nødvendigt, og der maatte maadelig skænkes for dem, men efter Begravelsen maatte der ingen videre Bekostning gøres enten med Mad eller Drikke eller nogle Gæster bedes om Aftenen. Til at brede Ligbaaren maatte der ikke bedes mere end 4 Dannekvinder. Klokken 1 skulde Klokkeringningen begynde, og da skulde Skolemesteren forføje sig til Huset med sine Disciple, hvor de straks skulde lade Baaren brede og Liget udbære. Det var alene de nævnte fornemme Folk tilladt at have hele Skolen foran Liget med latinsk og dansk Sang, eftersom enhver begærede, og Disciple med Kapper paa, men andre Borgere skulde lade sig nøje med en Klasse („den gemene Skole"). For et fornemt Lig maatte ikke ringes længer end $^1/_2$ Time eller,

hvis Vejen var lang, 3 Kvarter. Var der Lig til flere Kirker, skulde der først ringes til Vor Frue, dernæst til Helligaands, saa til S. Nikolaj, dernæst til Holmens og endelig til tydsk Kirke. Præsterne maatte ikke gøre Ligprædiken længre end 2 eller i det højeste 3 Kvarter, hvorfor Testamenterne eller de Afdødes Levnedsløb skulde forfattes saa kortfattet som muligt[1]).

De Fornemme og enhver, der nogenlunde havde Raad, havde sit Begravelssted indenfor sin Sognekirkes Mure, hvor et saadant kunde nedarves i flere hundrede Aar. Ellers begravedes man i de smaa Kirkegaarde, der omgav enhver Kirke og som i Tidernes Løb blev forfærdelig overfyldte, men der kunde ikke være Tale om, at nogen med sin gode Vilje lod sig begrave andensteds. Det var kun i Pesttid, at den fattige Befolkning blev jordet i Kirkegaarden udenfor Nørreport, om hvilken senere. Selv i saadanne Tider var der ingen, der gav Afkald paa Familiens Gravsted i eller ved Siden af Kirken.

Vi gaar nu over til en nærmere Omtale af Kirkerne, først de 3 Sognekirker, Vor Frue, Helligaands og S. Nikolaj, dernæst den tydske Menigheds Kirke, Holmens, Kirken udenfor Nørreport og S. Anna rotunda.

Vor Frue Kirke[2]). Vel havde Kirkens Indre ved Billedstormen og ved dens senere fuldstændige Overgang til luthersk Kirke sikkert mistet alle de ærværdige Levninger fra en ældre Tid, som kunde have Hentydning til en Tilbedelse af Jomfru Marie og Helgene, men alligevel frembød den gotiske Kirkebygning med det høje Taarn og de mange Kapeller, der omgav den paa alle Sider og som ved en eller anden Lejlighed blev sammenbyggede, saaledes at de kom til at danne 2 Yderskibe, et imponerende Skue. Idet Kjøben-

[1]) K. D. III 402—4, 429—31, IV 711—12. [2]) Hovedkilden til Vor Frue Kirkes Historie i dette Tidsrum er Dr. H. Rørdams Efterretninger i Universitetets Historie, Kirkeh. Saml. 3. R. I og Resens Inscriptiones Hafnienses.

havn 1537 blev Bispesæde, kom Vor Frue Kirke til at blive Sælands og dermed hele Danmarks Hovedkirke. Derfor blev Kroninger ogsaa holdt her i en lang Aarrække, ligesom flere kgl. Personer blev bisatte her i kortere eller længre Tid. Der var rigtignok nu ikke mere Brug for det pragtfulde Apparat med det tilhørende Domkapitel, der hørte til en Stiftskirke, Kjøbenhavns Kapitel blev aldeles ophævet og Gudstjenesten i Kirken blev alene overgivet til en Sognepræst og 2 Kapellaner, men ved Indvielsen af de første evangeliske Biskopper kan Vor Frue Kirke tillige siges at være bleven indviet til at være Landets fornemste Kirke. I Kristian III's Universitetsfundats omtales den ogsaa som „denne skønne Kirke“, og i et Kongebrev af 13. Jan. 1568 paalægges det Biskopperne i Danmark at lade Sognepræsterne følge den Skik og Brug, som fulgtes i Vor Frue Kirke, og det siges deri udtrykkelig, at allerede Kristian III havde ladet udgaa en Ordinans om Kirketjeneste og „befalet at alle Superintendenterne over al Riget i alting skulde rette dem derefter, at alle Kirkens Ceremonier skulde bruges og holdes efter den Ordning og Skik, som holdes udi Vor Frue Kirke“; den nævnte Ordinans er vel ikke til mere, men det er i alle Fald klart, at Vor Frue Kirke allerede i Kristian III's Tid blev anset for Normalkirke. Da der 17. Novbr. 1577 udstædtes Befaling om Ordning af Stolestaderne forat forhindre den „Uskikkelighed“, at Mænd stod i Stol sammen med Kvinder, hed det sig i den kgl. Befaling, at denne Kirke var „saa godt som Hovedkirken for andre her udi Riget“; iøvrigt var denne Ordning allerede da foregaaet i Roskilde Domkirke, og Kjøbenhavns andre Kirker fulgte Exemplet 1583; ogsaa mange Landsbykirker fik ny Stolestader i disse Aar.

Da det 1539 blev bestemt, at Universitetets Rektor og Dekaner tilligemed 4 Borgmestre og 10 Sognemænd skulde udvælge de 2 Kirkeværger, nemlig en Borger og en Professor, der hvert Aar skulde aflægge Regnskab i Nærværelse af

Rektoren, Dekanerne og de 4 Borgmestre, skulde man synes, at der dog var meddelt Magistraten en Del i Patronatsretten, da Kirkeordinansen ellers overalt gav Købstædernes Borgmestre og Raad Ret til Kaldelse af Præster og da Kirken var en Sognekirke, der for en Del var traadt i Steden for de ved Reformationen nedlagte S. Klemens og S. Peders Kirker. Præsten lønnedes af Sognefolkene, og Kirkens faste Indtægter blev med de andre Kirkers Indtægter optegnede i Valkendorfs Pergaments Jordebog, der blev overgivet Magistraten. Kongen havde udtrykkelig skænket Borgmestre og Raad og ingen anden den store Klokke i Taarnet, der kaldtes Kongens Klokke, og Magistraten havde hidtil til hele Byens Gavn haft Taarnet under sin Styrelse og forsynet det med Kurer og Nattevægtere.

Denne Magistratens Opfattelse, der ogsaa styrkedes ved at alle Kongebreve om Kirken var stilede baade til den og Universitetet, gjorde den gældende i et Andragende til Kongen i Marts 1620[1]). Det siges ved samme Lejlighed, at man havde haft god Enighed indtil 1598, da Mag. Kristen Jensen Guldager blev kaldet. Denne Mand var anbefalet af Kansleren og han fik alle Professorernes Stemmer, men 2 Borgmestre og 2 Raadmænd, der var bosatte i Sognet, var ogsaa tilkaldte, dog de vilde ikke afgive deres Stemmer, førend de havde talt med deres Kolleger i Raadet. Magistraten satte sig nu imod, at Universitetet gav et skriftligt Kald, den vilde have, at Præsten skulde „kaldes i Koret“, det vil sige paa sædvanlig Vis af Udvalgte af Menigheden, og vilde ellers ikke være med til at bevilge ham Løn, medens somme Professorer mente, at man allerede havde gjort Magistraten større Indrømmelser, end man var pligtig, og at man straks skulde udstede Kaldsbrev. Magistraten vedblev med sit, at naar Professorerne alene havde Herligheden med

[1]) Rørdam, Aktst. til Univ. Hist. S. 719—22.

Kaldelsen, maatte de ogsaa selv skaffe Lønnen, men der blev intet Hensyn taget hertil, Kaldsbrevet blev udstædt alene i Universitetets Navn og Professorerne bevægede bagefter Rigens Hovmester til at formaa Magistraten til at forhjælpe Præsten til hans Løn og raade den til at holde Venskab med Universitetet. Magistraten fik endnu kgl. Tilhold om at søge sin Ret paa nærmest kommende Herredag, efter at Kongen først havde kaldt 4 Professorer og de 4 Borgmestre op paa Slottet og tilkendegivet, at Professorerne alene skulde kalde Sognepræsten og kun lade de Borgmestre og Raadmænd, der bode i Sognet, dette vide[1]). 1608 befalede Kongen at kalde Peder Skjelderup, og Universitetet sendte Bud til de 2 Raadmænd, der bode i Sognet, og bad dem om at samtykke Kaldelsen, „saaledes at saadant sker med deres Vilje og Vidskab“ [2]). De følgende Kaldsbreve indeholder, at det er Professorerne, der kalder, tilligemed Raadmændene eller Borgmester og Raadmænd i Sognet deres „Vidskab“, eftersom der da tilfældigvis var Medlemmer af Magistraten, der bode i Sognet[3]), og det synes i det hele at være gaaet nogenlunde fredeligt af, vel væsenlig fordi Magistraten ikke har haft noget at indvende imod de kaldte Mænds Personer; dog førtes 1626 en Del Underhandlinger med Borgmester Jakob Mikkelsen, der mente, at Borgmester og Raad i Sognet skulde være tilstede ved Kaldelsen, da Tilhørernes Mening burde erfares og det ikke var ens at prædike for Lærde og Ulærde. 1630 kom Sagen til endelig Afgørelse tilligemed andet Mellemværende, idet en Herredagsdom af 20. Juli tilkendte Professorerne Kaldsret, saaledes at de for Enigheds Skyld skulde tilkendegive Kaldelsen for saa mange Borgmestere og Raadmænd, som var bosiddende i Sognet[4]).

---

[1]) Ny kirkehist. Saml. V 100—11. Kirkehist. Saml. 3. R. I 467—68, 496. [2]) Smstds. 3 R. I 393. [3]) Smstds. 478—79, 489. [4]) Smstds. 461—62, 492—501.

Kirken havde siden Reformationstiden 2 Kapellaner. 1573 blev Hvidovre Sognekald forenet med det første Kapellani, dog saaledes, at Præsten maatte forblive boende i Kjøbenhavn. Dette bestod til 1596, da Universitetet kaldte en Præst, der ikke var Kapellan. 1625 mistede den anden Kapellan en Del af sit Embede, idet han hidtil havde besørget Bønderne i Kjøbenhavns Birk, der søgte Vor Frue Kirke, men da der ikke var Plads i Kirken til dem og de derfor om Søndagen slog sig til Drik, henlagdes Bønderne i Valby og Vigerslev til Hvidovre Kirke, hvor de hidtil havde haft deres Begravelse, men de skulde vedblive at yde Tiende til Vor Frue Sognepræst[1]. 1628 ansattes en tredie Kapellan, der tillige var Sognepræst i Hvidovre og ved den ny Kirke udenfor Nørreport. Kapellanerne skulde kaldes af Universitetet, hvilket ses af, at da Sognepræsten Mag. Peder Skjelderup 1611 kaldte en Kapellan og lod ham ordinere, tog Universitetet ham dette ilde op, idet det mente, at han havde handlet imod sin Forpligt at ville raadføre sig med sine Patroner, naar nogen Medtjener skulde annammes, og Sognepræsten maatte gøre skriftlig Afbigt[2]. Det indførtes senere i Sognepræsternes Kaldsbreve, at de ikke selv havde Magt til at kalde Kapellaner, men skulde annamme dem af Universitetet og maatte ikke tage nogen særlig Forpligtelse af dem[3].

Ogsaa med Hensyn til Værgerne kunde det komme til Strid mellem Professorerne og Magistraten. Saaledes havde den borgerlige Værge 1619 begæret sin Afsked, da han ikke maatte nyde Tiendedelen af Kirkens uvisse Indtægter, og Borgmestrene gav ved et Møde i Kirkens Kor tilkende, at der var sket dem Spot, idet Professorerne uden deres Minde havde sagt ham af med hans Værgemaal. Sagen endte dog

---

[1]) Kirkehist. Saml. 3 R. I 803—15. [2]) Smstds. S. 397—400, 470.
[3]) Smstds. S. 479.

i Mindelighed ved at Universitetet indbød Borgmestrene og 10 Sognemænd til at vælge en ny Kirkeværge[1]).

Med Taarnblæseren gik det ikke bedre, idet Universitetet 1623 vilde paa egen Haand give Beskikkelse, og vilde ikke godkende Magistratens Bestalling, da han lønnedes af Kirken, og det endte med, at Universitetet sejrede, idet Taarnblæseren tillige var Graver ved den ny Kirke udenfor Nørreport, der tilhørte Universitetet. Ved Herredagsdommen 1630 blev det afgjort, at hvis han forsaa sig som Taarnblæser, maatte han afsættes af Magistraten og en anden indsættes af Kirkeværgerne, men forsaa han sig som Graver, skulde han afsættes af Kirkeværgerne[2]).

1622 havde Universitetet nemlig beskikket en „Husmand" paa Vor Frue Kirketaarn med Løn af 20 Dlr. Derfor skulde han være forpligtet til hver fulde Time om Natten, naar Kurerne paa Taarnet efter Sædvane havde raabt, at blæse med Trompeter eller Skalmejer ud af de Huller i Taarnet, hvorigennem det bedst kunde høres over Byen, et Salmevers, som det efter Tidens Lejlighed blev sunget i Kirkerne. Natten skulde begynde, naar det havde ringet paa Vagt, og ende, naar det havde ringet af Vagt[3]).

Med Hensyn til Klokkeren blev det 1609 bestemt, at denne skulde „holde sig udi skikkelige Klæder med lang Kjortel". 1624 blev Taksten for Ringning med Klokkerne sat ligelig med de andre Kirkers[4]).

I Aaret 1555 underkastedes Kirken en stor Restavration, der kostede 2604 Mk.; der blev idetmindste opsat 1 Hvælving, om ikke alle Kirkens Hvælvinger blev ombyggede; en Hvælving blev efter J. L. Wolfs Beretning i dette Aar prydet med en kunstig Maling, hvor „den ene Bue den anden udi Arbejde og Mønster ikke lig er, hvorfor de, som sig paa Konsten forstaar og med Flid det agter, meget for-

[1]) Kirkehist. Saml. 3 R. I 409—17. [2]) Smstds. 447—51, 499.
[3]) Smstds. 477—78. [4]) Smstds. 395, 452—53.

undre". Denne Maling kostede 103 Mk. Efter en Optegnelse af Langebek (Excerpter Nr. 43) var der paa Korhvælvingen bl. a. afbildet et Rettersted med Økse og Blok. Kirkens Piller blev ogsaa malede af en af de Konstnere, der malede Hvælvingen. Der blev opsat en ny Klokke til at ringe 10 og 5 med i det lille Spir, Borgmestre og Raad fik særegne Stole, hvori Stadens Vaaben var indskaaret, ligesom Kongen og Dronningen fik deres. Sønden for Kirken indrettedes formodenlig af et eller flere af de ældre Kapeller det saakaldte Konventhus, hvor der holdtes gejstlig Ret og hvor de kjøbenhavnske Præster siden holdt deres Forsamlinger.

1559 blev Hovedspiret fornyt, Taarnet istandsat og forsynet med en ny Klokke, for en Del ved Indsamling af frivillige Bidrag i Menigheden. Da det var forbundet med Livsfare at arbejde paa Spiret, lovede Kirkeværgerne at tilvejebringe gode Stilladser, og hvis saa nogen faldt ned og slog sig ihjel, skulde hans Efterlevende ingen Ret have til at kræve Bøder, men hans Dagløn skulde lægges paa hans Bryst, og dermed skulde man være kvit; beholdt han derimod Livet, skulde Kirken hjælpe ham til Bartskær. Aaret efter opførtes et Pulpitur i Koret, hvortil Kongen gav noget Panel og Tømmer fra Esrom Kloster, ligeledes forbedredes Orgelet og 1561 blev Uret „beredt af ny". I en Optegnelse om Familien Lym hedder det: „Da den prægtige Staffering, Malning og Renovering paa den meget høje og største Hvælving over Midtgangen udi Vor Frue Kirke imod højlovlig Ihukommelse Kong Frederik II'di Kroning Anno 1560 blev foretagen, ere og mange adelige Familiers Vaaben i lige Maade paa Væggen fra Koret af og til Enden paa begge Sider malede". Fra den katholske Tid havde der i Kirken bestaaet en Ildpande, hvorved fattige Folk kunde holde sig varme om Vintren, og en kgl. Befaling af 7. Nov. 1552 paabød, at Indtægten af den Gaard i Studiestræde, der var henlagt til Pandens Vedligeholdelse, fremdeles skulde

anvendes dertil; 1562 gav Ridder Niels Lange og hans Broder Gunde Lange som Arvinger efter Stifteren af Ildpanden Dr. Erik Nielsen Afkald paa deres Ret til Gaarden i Studiestræde, saalænge Afgiften deraf blev brugt til Ildpandens Vedligeholdelse. Ildpanden afskaffedes 1607 paa Grund af den Støj, der opstod, naar Folk trængte sig sammen omkring den.

1563 blev det vedtaget igen at opsætte nogle lange Skamler med magelig Indgang, „at fattige Folk ubehindret og desbedre kunde sig der til Guds Ord forføje og indlade". Disse Skamler (Bænke) havde altsaa en Tid været tagne bort. 1564 blev der bekostet ny Stole for Professorerne. 1569 blev der kostet en Del paa Kongens Stol, men den største Udgift var paa en ny Altertavle, dog ikke den, der nævnes af J. L. Wolf, naar han taler om Kirkens „meget forgyldte, kostelige og højberømmelig udskaarne og med halvslaget fint Guld forgyldte Altertavle og Kor"; den kostede 200 Daler og udarbejdedes af Mester Hans Maler. Formodenlig er det kort i Forvejen, Kirken fik en ny Prædikestol, der ogsaa var „kostelig forgyldt og udskaaren", ti 1567 var den gamle ført ud til det ny Begravelseskapel udenfor Nørreport.

25. Avgust 1573 slog Lynet ned i Kirken, men formodenlig uden at gøre videre Skade; derimod ramtes Taarnet af Lynet i Febr. 1585, Uret blev ødelagt og der gik Ild i Taarnkamret, hvor Vagten opholdt sig. 1591 fik Kirken et nyt Orgel, der kostede 1356 Daler, og 1621 talte man om at anskaffe et Sangværk[1]). 1595 var Kirkens Spir brøstfældigt og da Kirkens egen Indtægt ikke var tilstrækkelig, gav Kongen 500 Daler til dets Forbedring og han skal selv være stegen op forat se, hvorledes det kunde forsynes med Jærnankere, hvis det ikke har været ved en senere Lejlighed. Det blev dog nedtaget nogle Aar efter og 1609—10 opsat et nyt, 100 Alen højt, foruden en 14 Alen lang Jærnstang

---

[1]) 1747 fik Kirken det Sangværk, der var i S. Nikolaj Kirke.

med en forgyldt Krone. Ved dette kobbertakte Spir, der kunde øjnes i mange Miles Afstand, fik Vor Frue Kirke en Prydelse, der gjorde den til Landets skønneste. Hosstaaende Afbildning viser os Kirken, som den saa ud efter denne Restavration; det høje Spirs kolossale Overvægt over Kirkens Skib mildnedes ved Anbringelse af 4 mindre Spir i hvert af Taarnets 4 Hjørner, 28 Alen høje. Men da 1628 et af dem nedblæste, blev de andre ogsaa tagne ned, hvorved noget af Skønheden tabte sig, som det ses paa omstaaende Prospekt af Byen, set fra nuværende Nørrebro, fra Kristian V's Tid.

1604 prydedes Kirken med Luthers og Melanchtons Billeder. 1622 anskaffedes en ny støbt Døbefont, 1625 en ny Altertavle og Prædikestol og 1627 lovede Borgerskabet 1000 Daler til Opsættelse af et Pulpitur med Kongens og Universitetets Vaaben.

I Kirken hang de Faner, der var erobrede i Syvaarskrigen mod Sverig, men de blev nedtagne ved Kristian IV's Kroning, ligeledes fandtes her de, der blev tagne i Svenskekrigen 1611—13, ligesom der i Rochi Kapel opbevaredes 4 Rytterfaner, som Fredrik II havde taget i Ditmarsken[1]).

Af Epitafier fandtes paa Korets nordre Væg over: Peder Oxe, Rigens Hovmester, død 1575[2]), Biskop Hans Povlsen Resen, død 1638, Kristoffer Valkendorf, død 1601, af Alabast, Hr. Otto Rud, død 1560, Biskop Hans Hansen Resen, død 1653, Biskop Lavrids Mortensen Scavenius, død 1655, Professor Kaspar Bartholin, død 1629; paa Korets søndre Væg over: Biskop Peder Vinstrup, død 1614, Kansler Johan Friis til Hesselager, død 1570, af Alabast, Kansler

---

[1]) Encomion regni Dan. S. 336—37. [2]) Over Peder Oxe og Otto Rud var der bygget opstaaende Gravmæler, hvorfor deres Arvinger 1576 fik Befaling om at tage dem ned, da det var Gravmæler, der kun tilkom Herrer og Fyrster og de tilmed stod paa det Sted i Koret, hvor Konger og fremmede Fyrster skulde have Sæde ved Kroninger. (K. D. IV 617—20.)

Kristian Friis til Borreby, død 1616, Kansler Kristen Thomsen Sehested, død 1657, Professor Hans Rasmussen Brochmand, død 1638, Professor Niels Skandorf, død 1645; i Korets Omgang over: Professor Thomas Bang, død 1661, Professor Anders Lemvig, død 1603, Professor Jakob Madsen Aarhus, død 1586, Professor Peder Capitaneus, død 1557, Professor Kristen Longomontanus, død 1638, Professor Johannes Machabæus, død 1557, Professor Kort Aslaksen, død 1624, Biskop Povl Madsens Hustru, død 1578, Tolder Frands Villumsen, død 1573, Evert Bild til Ravnholt, død 1567, Professor Søren Pedersen Kalundborg, død 1657, Borgmester Jakob Mikkelsen, død 1644, Borgmester Arild Hakes Hustru og Søn, døde 1565 og 1561; i Skibets Midtgang over: Professor Hans Frandsen, død 1584, Professor Kristiern Thorkelsen Morsing, død 1560, Professor Niels Pedersen, død 1634, Hr. Jørgen Podebusk til Krastrup, og hans Hustru Ermegaard Bilde (deres Anetavle), Albert Oxe til Nielstrup, død 1577, Søren Sørensen, Slotsskriver paa Helsingborg Slot, død 1618, kgl. Sekretær Filip Julius Bornemann, død 1652, Borgmester Iver Povlsen, Renteskriver Kristen Hammer, død 1609, Raadmand Lavrids Hansen, død 1628, Hans Johansen Lindenov til Fobislet, død 1568, Fredrik og Morten Barnekov, døde 1570 og 1577, Professor Klavs Plum, død 1649, Fru Mette Oxe, død 1536, Jørgen Brade til Tostrup, død 1565, Professor Hans Frandsen, død 1584; i Sidegangene: Okulist Bruno Jacobi, Klavs Olsen Meklenborg, død 1619, Professor Peder Sørensen, død 1615. I Rochi Kapel over: Dr. O. Vorms Hustru Dorothea Fincke, død 1628, Professor Thomas Fincke, død 1656, dennes Hustru Søster Iversdatter, død 1614, Professor Kristen Ostenfeldt, død 1654, Professor Johannes Pratensis, død 1576, Sognepræst Hans Thomesen, død 1573, Professor Peder Sørensen, død 1602, Rektor Lavrids Villadsen, død 1576.

I Gulvet i Koret fandtes Ligstene over: Niels Ulfstand til Barsebæk, død 1575, kgl. Sekretær Jesper Brokmand,

død 1562, Biskop Jesper Brokmand, Biskop Povl Madsen, død 1590, Kristoffer Valkendorf, Hr. Mogens Gyldenstjerne, død 1569, og Fru Anna Sparre, død 1564, Jørgen Rud til Enggaard, ihjelslagen 1584, Hr. Peder Oxe, død 1575 og Fru Mette Rosenkrands, Biskop Hans Albertsen, død 1569, Marsk Melchior Rantzau, død 1539, Hr. Korfits Ulfeldt, død 1563, Kansler Johan Friis, Mogens Gøye, død 1586, Biskop Peder Palladius, død 1560, Admiral Otto Rud, død 1565, og Fru Pernille Oxe, kgl. Livlæge Prof. Peder Capitaneus, død 1557, Biskop Hans Hansen Resen, Professor Hans Rasmussen Brokmand, død 1638, Otto Hvitfeldt, død 1559.

I Korets Omgang over: Professor Anders Lemvig, død 1603, Margrete Fiuren, død 1628, Hans Svendsen, Professor Kristen Sørensen Longomontanus, Student Jens Rasmussen, død 1600, Væbner (og Borgmester) Niels Vider, død 1425, Sognepræst Mads Knudsen, død 1568, Professor Hans Sascerides, død 1594, Hans Jensen Alanus's Hustru Helene Mortensdatter, død 1615, Professor Peder Gelstrup, død 1630, Professor Kort Aslaksen, død 1624, Hofpræst Kristian Jensen, død 1635, Niels Druckenbrodt, Kannik i Lund, død 1587, Vide Hansens Hustru Inger Sørensdatter, død 1624, Professor Kristen Mikkelsen, død 1592, Borgmester Jakob Mikkelsen, død 1644, Dorothea Mikkelsdatter og Hans Olufsen, døde 1578, Sognepræst Rasmus Katholms Hustru Elisabet Hasebart, død 1575, Dorothea Hasebart, død 1590, Livlæge Jakob Hasebart, død 1607, Thomas Jæger, død 1597, Professor Søren Pedersen Kalundborg, død 1657.

I Skibets Midtgang over: Dr. Peder Vinstrups Hustru Marine Espensdatter, Sebastian Schwendi, død 1563, Peder Godske til Lidemark, død 1557, Hr. Niels Hermansens Hustru i Førslev, død 1626, Professor Vulfgang Rhuman, død 1637, Professor Niels Pedersen, Borgmester Iver Povlsen, Jens Rasmand Brokmand, død 1652, Kristen og Benedikte Hetting, døde 1651.

I Sideskibene over: Mag. Jens Dolmers Hustru og Børn, Borgmester Oluf Madsen.

I Rochi Kapel over: Jørgen Rosengaard, dræbt af sin Broder 1532, Raadmand Mikkel Sørensen, Professor Thomas Fincke, Barbara Paludan, Professor Johannes Pratensis, Mag. Lavrids Pedersen, død 1592, Prof. O. Worms Hustru og Børn, Peder Sønniksen, død 1567, Professor Jakob Bording, død 1560, Professor Jakob Fabricius, død 1652.

Af Lysekronerne var en givet 1601 af Marie Madsdatter Vedel, Enke efter Francois Jostens Wip, en givet 1635 af Kristen Pedersen og hans Hustru Maren Svensdatter og en 1618 af Dorothea Doktors at hænge over hendes salig Husbonde Dr. Anders Lemvigs og hendes Brødres Grav.

Af Klokker havde Kirken i Resens Tid den saakaldte Frimandsklokke, givet af Kristian Hansen 1501, hvilket et latinsk Vers paa den angav. Den havde formodenlig Navn af Frimands Kvarter eller maaske var Frimand Giverens Tilnavn; Raadmand Hans Friman nævnes 1519. Dernæst den saakaldte Kongens Klokke, som Fredrik II gav Borgmestre og Raad 1581 og som først var støbt 1527; dernæst blev den omstøbt 1646; Vagtklokken, der ringede af og i Vagt Morgen og Aften, var støbt 1651; Tolvklokken og Pinken; alle disse var i det store Taarn. I det lille Taarn var Femklokken, støbt 1574, Seksklokken, støbt 1611, og Pinken[1]).

Præstegaarden og Kapellanboligerne er omtalte i 3die Del S. 18—20.

Helligaands Kirke. Det er oftere i dette Skrift omtalt, hvorledes denne Kirke oprindelig har dannet den ene Fløj af det gamle Helligaands Hospital og at den er ombygget 1469, medens der ingen Oplysning findes om, hvor

¹) Pinke var formodenlig en lille Klokke; at pinke betyder at slaa med smaa og hastige Slag paa Metal, f. Eks. Kobber.

gammel den oprindelig er[1]); dog er det sandsynligt, at den er lige saa gammel som Hospitalet, altsaa fra omtrent Aar 1300, men af det oprindelige er der næppe meget tilbage[2]). Da Hospitalet i Aaret 1530 blev en verdslig Stiftelse under Magistraten, havde man ikke Brug for Kirken som Tilbehør til dette, og den er formodenlig allerede fra Foraaret samme Aar taget i Brug af en af Stadens 4 evangeliske Prædikanter, ligesom der under Herredagen samme Sommer prædikedes i den 2 Gange daglig. Siden 1530 har den saaledes været evangelisk Kirke, og da Omordningen af Kirkevæsenet foregik 1537, blev den en af de 3 Sognekirker. Ved denne Lejlighed blev den løst fra enhver Forbindelse med Hospitalet, men Døren ind til Sygestuen, det nuværende Begravelseskapel, blev dog ved at bestaa, indtil Børnehuset 1606 blev indrettet i de gamle Hospitalsbygninger, da den blev tilmuret og Døbefonten stillet foran.

Kirken laa ikke som nu frit ud til Vimmelskaftet, men her var 1528 indtaget et stort Stykke af Gaden til Bebyggelse, først med Boder, men disse blev efterhaanden til større Gaarde, der dog bevarede Navnet Stenboderne[3]), indtil Ildebranden 1728 igen gengav Gaden dens oprindelige Bredde.

Den ene Adgang til Kirken var fra Lille Helliggeststræde, der ikke oprindelig var almindelig Færdselsvej. Saaledes siges 1546 den østre Hjørnegaard mellem dette og

---

[1]) Se Første Del S. 175, 181—82. Anden Del S. 106 og 108. Tredie Del S. 4. Om hele Kirkens Historie kan ventelig snart imødeses et større Værk med Text af Dr. Mollerup. [2]) Den Stil, hvori det nuværende Begravelseskapel er opført, tyder paa, at dette maa stamme fra Hospitalets ældste Tid. Naar man sammenligner denne Bygning med de Tegninger af de 2 gamle Klosterkirker i Dargun og Colbaz i Nordtydskland, der er meddelte af Prof. J. Kornerup i Aarbøger for nord. Oldk. 1881 S. 8 og 24, vil man finde saa stor Lighed, at det er tydeligt, at Begravelseskapellet ikke kan være særdeles mange Aar yngre end disse, der er opførte i det 13. Aarh. [3]) Første Del S. 144.

Amagertorv at ligge op til Helliggesthus Kirkes sydøsterste Rist [1]); her var altsaa paa den Tid en Port med en Rist som sædvanlig paa Kirkegaarde. Den anden Adgang til Kirken maa have været gennem en Port i Stenboderne ved Siden af det lille Stræde, hvortil man kom gennem Porten i den danske Skole og som gik langs med den Mur, der skilte Kirken og Klostret fra Naboejendommene. Paa dette Sted har der været en Port, ti det er berettet, at den senere Raadmand Thomas Lorck 1612 opførte den „vestre Kirkegaardsport" af hugne Sten og forsynet med hans Navn og Mærke. Kirkegaarden har været meget lille; den omfattede kun Grunden mellem Kirken og de nævnte Stenboder og den Strækning, der laa østen for Kirken og østen for det Hus, der gik fra Sakristiet op imod den nuværende Arbejderbank. Derimod bevaredes Firkanten mellem dette sidste Hus, Begravelseskapellet og Kirken endnu længe som Urtegaard for Hospitalet, og det var først, da Børnehuset blev indrettet her, at Urtegaarden ved Skøde af 24. Okt. 1607 tilfaldt Kirken som Begravelsesplads, eftersom mange Sognemænd havde beklaget sig over at „deres Kirkegaard skal være saa ganske snæver og eng og udi den sidste Pestilenses Tid, her udi Byen grasserede, saa forgravet, saa at de har ganske ringe Plads til de Døde at begrave, der udi Sognet dør og udi Herren hensover". Kongen tillod nu, at der i Urtegaarden maatte begraves Afdøde fra Sognet, dog med visse Forsigtighedsregler under Smitsoter for Børnenes Skyld i Børnehuset [2]). Den lille Grund vesten for Begravelseskapellet købte Kirken først 1654 [3]). Derimod led Kirkens Omraade en Del Indskrænkning, da Lille Helliggeststræde blev Gade, hvilket næppe er sket førend i den senere Del af Kristian IV's Regering, maaske først efter 1650, da Kirken ved Børnehusets Ophævelse kom i Besiddelse af den Bygning, der i sin Tid havde været det lille Helliggesthus og som gik

[1]) K. D. I 405. [2]) Tredie Del S. 378. K. D. I 547—48. [3]) Tredie Del S. 329.

fra Sakristiet op mod Arbejderbanken, hvilken Bygning blev nedbrudt til Kirkegaardens Udvidelse [1]). Herved har Kirken kunnet undvære hvad der gik tabt ved Anlægget af Strædet, der nu kunde forbinde Løvstræde med Amagertorv, efterat Tugthusporten havde ophørt at være en privat Indkørsel. Det er saaledes kun lidt efter lidt, at Kirken er kommen til at blive Ejer af de Grunde, der omgiver den, og som i den katholske Tid havde tilhørt det gamle Hospital, hvis Kirke den var.

Kirken havde som taarnløs ikke noget fremtrædende Ydre og kunde paa Grund af de nævnte Stenboder ikke rigtig træde frem for Øjet. Det var derfor en god Gærning, som Kristoffer Valkendorf fik sat i Værk, da han 1582 paalagde Kirkeværgerne at lade opbygge et Taarn, hvortil han selv gav baade Penge, Kalk og Sten. Da Stadens rigeste Købmænd bode i Sognet, har Menigheden formodenlig selv kunnet udrede Udgiften til denne kostbare Bygning, ti vi hører ikke, som ved den samtidige Opførelse af S. Nikolaj Kirkes Taarn, Tale om Vanskeligheder [2]). Dog bevilgede Kongen Sognemændene 1593 Tømmer fra Norge til Spiret paa Taarnet [3]), og næste Aar i Juli Maaned blev det færdigt, ti i Spirets runde Kugle, der stod paa en Jærnstang, og som blev nedtaget 1671 forat repareres, var følgende Indskrift: Anno Christianeæ epochæ MDXCIV, ab inauguratione Christiani IV X, pastore ecclesiæ huius Jona Jacobi Venusino, adilibus vero Severino Andreæ f. et Henrico Rogentino, mense Qvintili summa manus huic operi imposita est. Man benyttede sikkert endnu Klokkestabel, da det Lynnedslag, der 2. Febr. 1585 slog ned i Vor Frue Kirkes Taarn, revnede Kirkens største Klokke i 4 Dele [4]). En ny

[1]) Tredie Del S. 383. Naar der 1635 tales om 2 Stræder til Børnehuset (K. D. III 164) er det ene Løvstræde eller snarest Graabrødrestræde. [2]) 1583 gav Sognemændene saaledes til Taarnet 226 Rdl. samt Tømmer, Kalk og Sten (Hofm. Fund. IX 213). [3]) Norske Rigreg. III 272. [4]) Rørdams Monumenta I 654.

Klokke blev støbt 1589 af Borchardt Gelgeter. En anden Klokke, helliget Trefoldigheden, er støbt 1640 af Klavs van Dam[1]. I Taarnet blev anbragt et Ur med 4 Skiver, saa man i lang Afstand i den Tid, da Husene var lavere end nu, kunde vide Klokkeslettet. Dette Ur var i det 17. Aarh. Byens Normalur. En Tid var der stor Uregel-

Helligaandskirke 1594.

mæssighed i Tidens Beregning, ti et Kongebrev af 20. Marts 1643 udsiger, at da Kongen daglig erfarede, „alle Sejerværkerne her udi vor Købsted Kjøbenhavn at gange ganske urigtigen og ingen at følges ad“, skulde de herefter stilles efter Klokken paa Slottet under tilbørlig Straf. 1562 blev

[1]) Resens Inscr. S. 141—42. K. D. I 431. V 261.

Urene stillede efter Vor Frue Klokke. Nu blev Helligaands Ur Normalur; saaledes hedder det 1651 i Købmændenes og Kræmmernes Lavsskraa, at de ved deres Sammenkomst skulde rette sig efter dette, „efterdi Helliggestes Kirke er fast midt udi Byen“. I de 32 Mænds Artikler paalægges det ogsaa, at „enhver til den tilsagte Tid efter Helliggestes Klokke at regne at komme tilstede“ [1]) I Forbindelse med dette Ur stod et Klokkespil, der hver hele og halve Time Nat og Dag spillede et Salmevers. Disse 19 Klokker var gjorte i Campen af Henrik Vestrinck i Aarene 1647—48 [2]).

Ved Taarnets Opførelse var Kirken dog vistnok kommen i daarlige Formuesomstændigheder, og det er formodenlig derfor, der findes optegnet forskellige Pengegaver dertil. Saaledes gav Peder Graatop 1595 400 Mk., Jens Vibe 1596 200 Sletdlr., 10. Dec. 1601 en Del af Sognefolkene til Orglet 259 Rdl. 6 Sk. og 2 Skpd. Bly, Barbara Peder Perlestikkers 1605 300 Rdl.; af senere Velgørere nævnes Brygger Niels Mikkelsen 1618 med 160 Rdl. til Lys i den af ham skænkede Lysekrone, Niels Jensen Skriver gav 1615 130 Rdl. for et Begravelsessted og 1620 testamenterede han Kirken 150 Kroner, Helmer Rohde 1616 50 Dlr. til noget Kobbertag paa Kirken og Margrethe Rasmusdatter „den gule Brasen“ 200 Rdl., Else Andersdatter, Søren Kristensens Enke 1618 200 Rdl., Peder Ammisbøl 1619 200 Rdl. og Proviantsforvalter Klavs Michelborg 400 Rdl., hvilke 600 Rdl. brugtes til Indkøb af en Præstegaard, Reinhold Rohde gav 1620 50 Rdl., Bager Jens Kristensen Grøn 1621 200 Rdl., Esaias Fleischer for Tilladelse til at opsætte et Epitafium 300 Rdl., Præsten i Vartov Hr. Anders Mathisen 1653 100 Rdl., Kirsten Frederik Frederiksens 1654 200 Rdl. og Kristoffer Svenke 200 Sldlr., Peder Kristensen 1658 100 Sldlr. [3])

---

[1]) K. D. I 707. III 384. [2]) Ifølge Slanges Kristian IV's Hist. S. 1203 bekostedes Sangspillet af Kongen og begyndte Juledag 1643 (1648?). [3]) Register over Fundationer 1743, i Raadstuearkivet; Sml. Hofmans Fund. IX 213—15.

Henimod Midten af det 17. Aarh. blev Kirken smukt prydet, ti J. L. Wolf beretter 1654, at Kirkens Hvælvinger var „med mange forgyldte Stjerner stadselig sirede og beprydede nu, som den ikke tilforn været har“. Han ved ogsaa at fortælle om Kirkens Lysekroner: „Over Kirkens Korsdør er at se en Havfrues Efterlignelse af Messing støbt meget stor, paa hvis Hoved et stort Vokslys kan staa og et udi hver hendes Haand og 2 udi hendes Svans“ (denne var skænket af Brygger Niels Mikkelsen); „desforuden hænger der udi den store brede Gang trende store herlige Messing-Kroner og Pillerne med store Messing-Arme beprydede“ [1]). En af Lysekronerne var givet af Borgmester Hans Nansen og Hustru, en af Borgmester Mathias Hansen, en af Raadmand Peder Andersen; denne sidste havde 15 Piber. Døbefonten var skænket 1609 af Raadmand Peder Andersen Randulf, hvorfor han fik frit Gravsted. Prædikestolen var skænket af Adam Bødker og Vendele von Delden, hvis anden Mand Borgmester Mathias Hansen lod den opsætte. En Fløjels Messehagel var skænket af Rigens Hovmester Eske Bilde. Raadmand Jens Vibe gav 1596 en Sølvkande til at hente Messevin i, der vejede 103 Lod, og Borgmester Hans Nansen gav 1654 en Sølvkande paa 185 Lod.

Følgende Epitafier oftest med Portræter og adelige Vaaben eller Bomærker fandtes i Kirken [3]). I Koret over: Otto Brahe, der faldt 1611, Axel Urnes Frue Anna Rosensparre, Knud Urne til Aarsmark, død 1622, og hans Frue Margrete Grubbe, Borgmester Marcus Hes, Lage Brok, der faldt 1566, Eske Bilde, død 1552, Herolden Peder Frandsen Riber og Hustru Katrine Syben, Sognepræsten Peder Pedersen Hie, død 1625; i Kirkens midterste Gang over: Borgmester Peder Munk Jakobsen, Peder Valentinsen Kniphof, Borger og Kirkeværge, død 1624, Raadmand Peder Karlsen og deres

[1]) K. D. I 707. III 384. [2]) Encomion regni Dan. S. 370.
[3]) Resens Inscriptiones S. 117—42.

Hustru Anna Kristensdatter Vibe; i den ene Sidegang over: Mester Hans Lange, Bartskær og Stadshauptmand, med Hustrue og Børn, og i den anden Sidegang over Borgmester Peder Andersen, Tøjmester Kristoffer Svenke, død 1653, med Hustruer, Kristen Vibe, død 1605, og Goske Wedinghusen fra Osnabrügge, død 1619.

I Gulvet laa mange Ligstene, saaledes i Koret over Borgmester Peder Villadsen, Raadmand Lavrids Mogensen, Mads Jensen, død 1565, med Hustru, Eske Bilde, Rigens Hovmester, død 1552, Erik Monrad, Biskop i Ribe, død 1650, Raadmand og Kirkeværge Lavrids Mikkelsen, Hans Reinholtsen og Hustru, døde 1601, Niels Bilde til Ellinge, død 1590, Peder Frandsen, Kongens Herold, død 1608, med Hustru, Borgmester Anders Godske, Peder Pedersen Hie, Sognepræst, død 1625, Borgmestrene Peder Jensen og Marcus Hes, samt disses Hustruer; i Kirkens midterste Gang over: Raadmand Kristen Eskesen, Jens Vibe, død 1594, Niels Føerd, Bogfører, død 1584, Anna Jørgens, død 1559, Raadmand Knud Jørgensen, Raadmand Jørgen Braad, Borgmester Søren Kristensen med 2 Sønner, Raadmand Anders Lavridsen, Borgmester Peder Munk Jakobsen; i den ene Sidegang Sognepræst M. Peder Duus, død 1558, i den anden over Lave Brok til Estrup, Katrine Tankred Lejels Hustru, død 1610, Peder Jakobsen, dræbt 1564, og Hustru, Kristen Vibe, død 1605, tilligemed 2 Sønner, Godske og Johan Vedinghusen. Af aabne Begravelser var kun 1 før 1660 nemlig for kgl. Køgemester Kaspar Gerstorf, død 1658.

Udvendig paa Kirkens Mur var Epitafier over Raadmand Peder Syndesen, Henrik Potthof, død 1578, Apotheker Villum von Unna, død 1580, med Hustru, og Fredrik von Unna, død 1590. Da disse er begravne i Urtegaarden, har man altsaa dog benyttet denne til Begravelse før 1606, men har følgelig hver Gang maattet indhente Hospitalets Tilladelse.

Da Tugthuset blev solgt 1650, købte Kirken, som nævnt, de 2 tilstødende Fløje, af hvilke den østligste blev ned-

reven, medens den vestligste er bevaret til vore Dage som Begravelseskapel. Dets gamle Forbindelse med Kirken blev igen fornyt og Døbefonten flyttet bort fra den tilmurede Dør. Det blev indviet 3. Avg. 1651 og det første Lig begravet den 17. Juni 1652 [1]).

Begravelseskapellet ved Helligaands Kirke.

Over Indgangen blev opsat følgende Indskrift:

Alle Ting til Guds Ære. 1. Cor. 10.

Der Hans Nansen var Borgmester, M. Anders Hansen Sognepræst her til Menigheden, Niels Hansen, Peder Pedersen, Jakob Andersen, Herman Turesen (Resen har urigtig Svendsen), Henrik Isaksen, Raadmænd, Kristen Jensen Bek og Lavrids Mikkelsen Kirkens Forstandere, alle i denne Helligaands Sogn residerende, er denne meget hæderlig og yndelig Sted Kirken til Forvidelse, Zirat og Gavn og mange Guds Børns

[1]) Encomion regni Dan. S. 373.

Legemers hæderlig Hvilested og Sovekammer med Kirkens Middel købt og tilforhandlet.

Kirken havde sikkert et saadant Begravelseskapel haardt nødig, ti den var vistnok aldeles overfyldt med Begravelser. Det er nok ved denne Lejlighed, at Hvælvingerne er anbragte, ti disse har næppe været her i Tugthusets Tid.

Præstegaarden var i det gamle Graabrødre Klosters Bygninger 1547 og 1581[1], men 1619 købte Kirken Steffen Brahes Gaard til Præsteresidens. Det var formodenlig allerede da Sparekassens nuværende Gaard i Niels Hemmingsensgade (Tugthusporten), men Grunden var da saa stor, at den gik helt til Løvstræde. Dog er der det mærkelige derved, at i Skødet paa Tugthuset 1650[2]) nævnes her ikke Præsteresidensen, men Jørgen Brahes Grund; dog var Præstegaarden da maaske kun et Stykke deraf og siden er det hele købt.

Kapellanbolig var oprindelig Nr. 13 paa Graabrødretorv, hvor den var 1635[3]), men her bode Organisten allerede 1650 og 1661 bode den ene Kapellan i Klosterstræde, nu Nr. 12 og Nr. 34 i Valkendorfsgade, den anden i Tugthusporten, hvor Gaarden efter 1728 blev udlagt til at danne den Gade, der hed Kokkegade, nu den Del af Valkendorfs Gade, der støder op til Kirkegaarden; denne Bolig kan dog først være taget i Brug efter 1650, da den førend den Tid har været en Del af Tugthuset.

Til Kapellanerne testamenteredes 1655 200 Rdl. af Apotheker Esaias Fleischer og 100 Rdl. af Maren Surbek Henrik Berners Enke.

S. Nikolaj Kirke. Paa Reformationstiden var S. Nikolaj Kirke af en ikke uanselig Størrelse, den havde 2 Kapeller og et Spir midt over Skibet. I sit Indre var den mørk, idet de gamle smaa Vinduer fra dens første Op-

---

[1]) K. D. I 415, 523. [2]) K. D. III 325. [3]) K. D. I 650.

byggelses Tid endnu var bevarede og Lyset fra disse dæmpedes senere meget af Pulpiturer.

Kirkens daarlige Lysforhold fremkaldte flere Uordener, hvorfor Borgmester Mikkel Vibe og hans Hustru skænkede Kirken 1616 16 Messing Lysearme, af hvilke de 2 hver havde 2 Piber. Det hedder i Gavebrevet[1]: „Eftersom udi S. Nikolaj Kirke om Vintertide udi Froprædiken mellem 5 og 6 Klokken, naar Gudstjeneste skal forrettes, er meget mørkt og samme Kirke formedelst bortskyldig Gæld og daglig Bygning ikke har Forraad at lade opsætte Piber med Lys paa Pillerne, at Almuen kunde se hverandre, naar de komme tilsammen at høre Guds Ord, hvorudover en Part løse Gesinde og skælmske Mennesker sig nogle Gange udi saadant Mørke have understaaet at berøve og fratage Kvindfolk og unge Børn deres Hatte, Huer og andre Klæder, med mere Bulder og Ulempe, som udi Kirken ikke bør at lides". De 2 dobbelte Arme skulde være udenfor Borgmester og Raads Stole og ved Kvindestolen lige overfor Prædikestolen, de 2 i Koret, 6 i den store Gang midt i Kirken og 6 i de smalle Gange langs Sidemurene. Til Lys skænkede han en Kapital paa 200 Rdl., for hvis Renter der skulde købes Skillingslys, der fra 8. Okt. til 12. Febr. skulde tændes til Froprædiken hver Søndag, Onsdag og Fredag, saavelsom paa Helligdage og naar Katekismi Ugeprædiken forefaldt. Dette Mørke gav ogsaa Anledning til andre uhyggelige Begivenheder; saaledes fortæller en Krønike om den nordiske Syvaarskrig[2]) om en panisk Skræk, der samme Søndag havde grebet Menigheden i en Kirke i Stokholm, og den, der var samlet i S. Nikolaj Kirke. Om denne sidste fortælles der, „at ret som Præsten stod midt i Prædiken, kom der lige slig en Forskrækkelse iblandt Almuen, saa at de allesammen trængtes ud af Døren, og ingen vidste, hvorudaf det kom eller hvad paa Færde

---

[1]) Hofmanns Fundatser IX 254—56. [2]) Rørdams Mon. II 367.

var, og Præsten blev alene staaende paa Prædikestolen og maatte saa give al Kirketjeneste over“.

J. L. Wolf fortæller herom følgende[1]): „Det har sig tildraget 1567, at udi S. Nikolaj Kirke er en gammel Kvinde fremkommen, som efter foregaaende Trolovelse vilde lade sig vi ved hendes 7de Mand, hvilket, der det røgtedes, da holdt alle Folk udi Kjøbenhavn det meget for vidunderligt, hvorfor at mange kom til Kirken om Morgenen til Fropræediken at ville se derpaa, og der Vielsen for Korsdøren efter Prædiken skulde angaa, da trængte alle Folk sig til at ville se den unge Mand og den gamle udlevede Kvinde, hvilket gav en meget stor Bulder, Opløb og Trængsel, at Præsten næppelig kunde have Fred og Ro til at vi dem sammen, saadan en stor Trængsel var der den Tid for Korsdøren at ville se den unge Mand og den meget gamle udlevede Kvinde, at den ene den anden ruskede og tuskede. Der den gamle Kvinde det saa, blev hun vred og sagde, saa de, der omkring var, det hørte: Jeg skal faa eder idag 8 Dage andet at tage vare end mig. En Part, som det hørte, gave sig ingen længer Tanke derom, men andre lagde disse Ord paa Hjerte, men se hvad der skede, og ligesom hun truede og sagde, saa gik det og. Søndagen derefter da gjorde hun det saa med Troldoms Kunst til Højmesse, at der blev et stort Mørke og Oprør udi Kirken, at ingen kunde mærke, hvorfra det kom, derved alle forskrækkedes og den ene sig imod den anden vilde forsvare, somme søgte udi saa stor Mangfoldighed til Dørene at udkomme, saa Kapper og Kaaber ginge udi Løbet, en Part derudover bleve knugede, traadte og trængte, at de langsomlig Tid det ikke forvinde kunde, og mange gave sig ud af Vinduerne. Der Almuen kom sig noget igen, erindrede de dem, hvad Ord de tilforn havde hørt af hende, der hun forgangen Søndag var Brud, hvilke Ord de gave Øvrigheden her udi Staden tilkende, hvorefter

[1]) Encomion regni Dan. 382—83.

blev befalet at tage hende og hensætte hende, da efter hendes egen Bekendelse om dette og andet mere ondt, som hun udrettet havde, blev hun med andre flere, som hun udlagde, her for Kjøbenhavn brændt".

Aar 1560 29. Okt. led Kirken stor Skade ved et Lynnedslag, der Kl. $10^1/_2$ Formiddag slog ned igennem Hvælvingen og ødelagde Højaltret tilligemed Altertavlen, der var skænket af Møntmester Povl Fechtel. Natten derefter blev der saa stort Højvande, som ikke havde været her i lang Tid. Samme Lyn slog ned i Kirketaarnet i Malmø[1]).

Det er tidligere i dette Skrift[2]) omtalt, hvorledes der paa Reformationstiden var tilvejebragt en Sum Penge, en Del Mursten og Kalk til Opbyggelse af et Taarn, men dette og meget andet fravendtes Kirken i de urolige Brydningsaar. Planen med dette Byggeforetagende blev imidlertid ikke opgivet, men det var dog først Kristoffer Valkendorf, hvis Energi gav Anledning til Arbejdets Fremme. Om ham hedder det nemlig i en gammel Optegnelse[3]): „Anno 1582 haver han tænkt Kjøbenhavns Ære og Forfremmelse ikke udi 1 Maade, men i mange Maader: Saa har han beset og overvejet Lejligheden Kirkerne til Ære, Prydelse og Gavn og straks befalet Kirkeværgerne til S. Nikolaj Sogn, at de skulde begynde og antage at lade bygge det Taarn ved S. Nikolaj Kirke, hvilket straks blev begyndt baade med Fundamenten og siden fremdeles med Muren, og gav han selv dertil de første Penninge, desligeste Kalk og Sten og har selv tit og ofte ganget op paa Muren til Murmesterne og undervist dem derudi".

Han har altsaa faaet en Kollekt istand og selv gjort Begyndelsen ved at tegne sig for Bidrag. Da nogle Midler var sikrede, lod han straks begynde paa Arbejdet, idet han lod staa til, om de nødvendige Midler ikke skulde komme

---

1) Rørdam Mon. I 384, 647. II 535. 2) Første Del S. 162. 3) K. D. I 540—41.

ind under dette. Nær var man dog bleven nødsaget til at stanse, ti der kom ikke tilstrækkelige Penge ind; da udstedte Kongen 27. Maj 1586[1]), sandsynligvis ved Valkendorfs Paavirkning, et Brev til 61 Adelspersoner, der ejede en eller flere Gaarde i S. Nikolaj Sogn, i hvilket de opfordredes til at yde Bidrag til Taarnet, naar Kirkeværgerne eller deres Fuldmægtige kom til dem, efter deres Lejlighed og Guds Vilje; menige Sognemænd i S. Nikolaj Sogn havde nemlig givet tilkende, hvorledes de havde for nogen Tid siden foretaget sig at bygge et Kirketaarn og omtrent var blevne færdige med Halvparten men nu maatte opgive Arbejdet af „Uformue", med mindre de kunde faa Hjælp af andre gode Kristne, hvorfor de dels havde begæret, at Kongen vilde komme dem til Hjælp, dels at han vilde udstæde Opfordring til de Medlemmer af Adelen, der havde Gaarde i Sognet.

Dette har formodenlig baaret Frugt, ti Taarnet maa være fuldendt 1591, hvilket Aarstal endnu findes paa det. Kongen ydede Hjælp i Form af Tømmer, som han 1591 udskrev fra Norge[2]). Spirets Bygning varede imidlertid endnu ikke faa Aar, ti 9. April 1611 skødede Kirkens Værger de 2 næstøverste Stole i Kirken, en paa Mands- og en paa Kvindesiden, til Statholder Breide Rantzau, til Tak fordi han „af hans Fromhed og gudfrygtige Betænkende har givet og foræret til S. Nikolaj Kirke til det store Spirs Opbyggelse og Bekostning 1000 Rdl., hvilke forskrevne 1000 Rdl. vi nu straks til Kirkens Behov og Spirs Bygning have annammet og oppebaaret paa Kirkens Vegne"[3]). Ved det hele Foretagende kom Kirken desuagtet i stor Gæld, der i lang Tid sved til den. Det var imidlertid ikke længe, man kunde glæde sig over det ny Spir, ti i en forfærdelig Storm en Nat i Januar 1628[4]) ved Kl. 1 blæste det store Spir ned og

[1]) K. D. IV 673—74. [2]) Norske Rigsreg. III 176. [3]) K. D. II 581—82. [4]) I J. L. Wolff: Diarium siges Natten mellem

faldt paa langs over Kirken, hvorved det slog Hvælvingen itu. Det var samme Storm, der nedblæste Vor Frue Kirkes Spir og Ladegaarden, foruden anden Skade, den gjorde. Der maatte altsaa foretages en stor Ombygning og Kirkens Indre vandt derved, ti som J. L. Wolf siger[1]: „før den Tid var den en mørk Kirke, hvorefter den siden igen under hendes forstandige Kirkeværger er bleven meget herligere bygget og repareret, end den tilforn var“. Derimod varede det mange Aar, inden Taarnet igen fik et lignende Spir, idet der alene byggedes en Kuppel med et lille Spir ovenpaa Taarnet, indtil det fik et nyt højt Spir i Aarene 1663—66.

Samtidig med det store Spirs Opbyggelse blev foretaget en Udvidelse af Kirken, idet der opførtes et nyt Kapel mod Syd, formodenlig ved Indgangen, foruden det Kapel, der var i Forvejen; ligeledes er det vel ved denne Lejlighed at der blev opsat Pulpitur i den vestlige Ende. De indsamlede Penge var ikke tilstrækkelige og Kirken kom i stor Gæld, der ikke kunde afbetales af dens aarlige Indkomst, ej heller var den i Stand til at sørge for sin Vedligeholdelse. For i Tide at raade Bod herpaa udstædte Kongen 6. Dec. 1606 én Forordning om Stolestaderne[2]), ifølge hvilken der i Fremtiden af hver Plads paa hver Side af den mellemste Gang fra Koret til Pulpituret skulde gives (en Gang for alle) 2 Rdl., af hver Plads i Stolene langs Ydermurene, i nordre Kapel og under Pulpituret 1 Rdl., men da man ikke saa godt kunde høre Præsten og se Altret i „det nybygte søndre og nordre Kapel“ [3]), maatte Kirkeværgerne udleje Stolene der, ligesom dem paa Pulpituret, forneden i Taarnet og op

18. og 19. Jan., i O. Worm hist. Optegnelse, (Rørdams Mon. II 730 staar 8. Jan. Naar derimod i Udgaven af Sivert Grubbes Dagbog i D. Mag. 4. R. IV 71 siges at det Nikolaj Kirketaarn, der styrtede ned 10. Febr. 1625, var det i Kjøbenhavn, er dette urigtigt. Det maa være en anden Kirke her menes. [1]) Eucomion regni Dan. 382. [2]) K. D. II 542. [3]) Det er formodenlig alene det søndre Kapel, der er nybygget.

imod Koret for den Pris, de kunde faa; de, som vilde bruge smaa Stole fastgjorte ved andre Stole, enten paa Gulvet eller i Gangen, skulde give $^1/_2$ Rdl. Der skulde tages ny Fæstebreve paa Stolestaderne, enten man havde gamle Breve og Hævd derpaa eller ej, og naar nogen Ihændehaver af saadanne døde, skulde Stolene igen tilfalde Kirken, da det var ubilligt at Fremmede, der bode udenfor Sognet, skulde tilegne sig saadan Arveret for ringe Køb; derimod skulde Livsarvinger være nærmest til at fæste deres Forældres Stole. Det skulde ligeledes være forbudt Lejerne at afhænde Stolestader til andre; og hvert fjerde Aar, regnet fra det Aar, Stolene først blev fæstede, skulde der gives en Ortsdaler ($^1/_4$ Daler) til Kirken, og hvis denne ikke ydedes inden det femte Aars Forløb, skulde Pladsen være forbrudt til Kirken.

Ved den ny Restavrering efter Taarnets Nedstyrtning 1628 kom Kirken igen i Forlegenhed og der maatte paany tys til at forhøje Afgiften af Stolestaderne. 6. Febr. 1630[1]) bestemte Kongen „eftersom forskrevne S. Nikolaj Kirke nu uformodenlig er formedelst sin ny Opbygning og Reparation inden og uden Kirken kommen udi stor Udgift, sammeledes Kirkens Huse, som Kirkens Tjenere ibo, ere meget brøstfældige og fornøden at være i Tide at maa bygges, hvilket hverken Kirkens Beholdning, ej heller godt Folks Liberalitet og endnu overblevne Gaver skal kunne udstaa den store Bekostning, som baade allerede anvendt er og nødvendig skal anvendes“, at af hvert Stolestade, som Sognefolkene ejede ud til Kirkegulvet, skulde gives 6 Rdl., ved Murene og i Nørre Kapel 3 Rdl., paa Pulpituret 1 Rdl. og af en Klap eller Overslag $^1/_2$ Rdl.; udensogns Folk skulde give det dobbelte. Inden en Maaned efter offentlig Tillysning skulde Ihændehaverne fremlægge deres Adkomstbreve paa Stole-

¹) K. D. III 94—95.

staderne hos Kirkeværgerne, at de kunde føres til Bogs, og de, paa hvilke der ingen Breve var, skulde falde tilbage til Kirken.

Ved Gavebrev af 26. Jan. 1633 skænkede Hans Holstes Enke Anna Kirken 4000 Rdl., de 3000 „Kirken og hendes Ornamenter til Underholdning, Bygning og Forbedring“, og Renterne af 1000 Rdl. til Deling hver Juleaften mellem Sognepræsten og de 2 Kapellaner. Hun bad Kongen om at være Kirkens Fader og Forsvar og Magistraten, at den vilde beskytte den, saa der ej skede Kirken nogen Uret, som de vilde forsvare for Gud paa Dommedag. Men hvis nogen af hendes Slægt vilde paaanke hendes Gavebrev, ønskede hun over dem alt det Mørke og alle de Plager, den hellige Skrift omtaler [1]).

Foruden denne betydelige Gave tilfaldt der Kirken forskellige andre, formodenlig i Anledning af betydelige Reparationer. 1644 gav saaledes Klejnsmed Hans Henrik 100 Rdl. til Altrets Reparation, Dorthe Bernts i Ulkegade 300 Sletdl., Drager Kristen Munk 200 Rdl., Faktor Johan Bram 500 Rdl., Kirsten Jørgen Fingerlings 300 Rdl. og et Stykke Guldenstykke til et Alterklæde, Klejnsmed Peter Heil 200 Rdl., Kræmmer Hans Lange 100 Rdl., Margrete Henrik Rosenmeyers 500 Rdl., Købmand Rasmus Jensen 500 Rdl., Nille Berntsdatter, Renteskriver Niels Nielsens 500 Rdl. 1652 skede ogsaa en større Indsamling, idet Hans Hofmand skænkede 955 Sldlr., Skipper Oluf Olufsen 400 Sldlr., hans Enke en Lysearm og 100 Rdl., Hylleborg Henrik Ratkens 300 Sldlr., Dr. Henrik Fiuren 500 Rdl., imod at Kirken skulde vedligeholde hans

---

[1]) Hofmans Fund. IX 260—61. Hendes Mand er død 1623, og det siges i Pers. Tdskr. I 195 at det er ham, der gav Pengene. Han var saa rig, at hans Datter fik 30,000 Rdl. i Medgift, da hun blev gift med den berygtede Mads Ravn i Køge, der døde i Blaataarn 1636 som beskyldt for at have forgivet sin Datter, der var trolovet med den rige Gødert Bram. (F. Carlsen: Gl. Køgegaard II S. 131 flg.)

Grav, Kathrine Johan Meyers 200 Rdl., Ditlev Vibes Enke 200 Rdl. og til Lys 33 Rdl. 2 Mk.

Iøvrigt var der allerede ifølge kgl. Befaling af 17. April 1578 sket en Ordning af Stolestaderne. I det kgl. Brev udsiges det, at „udi Nikolaj Kirke skal findes megen Uskikkelighed med Stolestad, saa at Mandspersoner mangesteds staa udi Stole med Kvinderne og Kvinderne med Mændene, og efterdi her udi Byen sønderlig for andensteds her udi Riget bør med sligt at holdes ordenligt og skikkeligt udi Kirkerne baade udi den og andre Maader, at andre kunde tage Exempel af og sligt efterfølge“, hvorfor der her skulde følges den Ordning, som var indført i Vor Frue Kirke, at Mændene sad ved den ene Side og Kvinderne ved den anden[1]).

Havde Kirken Indtægt af sine Stolestader, havde den ikke mindre af Begravelser; der var saaledes 1656 190 Familiebegravelser under Kirkens Gulv, nemlig under Koret 18, i dets søndre Omgang 15 og i dets nordre Omgang 20, i den mellemste Kirkegang 46, i den søndre Sidegang 32, i den nordre Sidegang 32, i det søndre Kapel 21, i det nordre Kapel 16 og i Taarnet 10[2]). Hvert af disse Rum indeholdt flere Lig, saa Luften vistnok efter vore Begreber ikke kunde kaldes sund, men Nikolaj Kirke var i saa Henseende ikke værre stillet end de andre kjøbenhavnske Kirker.

Af Kirkens Prydelser kan mærkes de 24 Kobbertavler mellem Pillerne i Koret, hvorpaa var afbildet det gamle Testamentes Fædre og Profeter samt Evangelisterne og Apostlene, og paa 2 Steder mellem disse Kristian IV's Chiffer med Krone, hvoraf ses, at disse Prydelser er indsatte i hans Tid. Udvendig paa Kirkens Sydside var en Solskive af Kobber 3½ Alen høj, indrettes af Longomontanus[3]).

---

[1]) K. D. IV 631. [2]) Pers. Tidskr. I 192—223. [3]) Den danske Vitruvius S. 71.

Kirken prydedes af følgende Epitafier. I Koret over Cornelius Lerches Hustru Søster Fuiren, Borgmester Mikkel Vibe; i Korets Omgang, over en unævnt sat af App. Geher og den Afdødes ældste Datters Mand J. F. Cervinus, Morten von Stenvinkel, Prinsens Arkitekt og Skildrer, død 1640, Hans von Stenvinkel, Kongens General Arkitekt og Bygmester, død 1639, Kapellanen Hr. Mads Mikkelsen, død 1635, og Hr. Jakob Sørensen Glud, død 1644, Peter Actscilling og Ditlev Witte, opsat 1659 af deres Enke, Floris Reinholtsen, død 1641, Klædekammerforvalter Knud Kristensen, død 1647, Konrad von Busch, død 1625, Lorens von Meulengracht, død 1630, og Rasmus Jensen, død 1648, opsat af deres Enke, Henrik Rasmussen, opsat 1640; i Kirkens Midtgang over Sognepræst Mag. Jens Pedersen Vinstrup, død 1558, Klavs Soll, Materialskriver paa Bremerholm, død 1628, Købmand Steffen Rohde, død 1638, Henrik Fuiren, død 1624, Dr. Jørgen Fuiren, død 1628, Dr. Henrik Fuiren, død 1659, Inger Jakobsdatter Leth, Sognepræsten M. Mads Jensen Medelfarts Hustru, død 1616, Jens Tjellevsen til Østraad, død 1559, kgl. Kammertjener Vilhelm Dop, død 1628, Verner Klauman, død 1640; i den ene Sidegang over Daniel Rudel, død 1564, Bernt Schult, død 1619, Hans Mortensen Rosbor, død 1607; i det nørre Kapel Klokker Niels Jensen, død 1583, Mikkel Lavridsen Neb, der i 66 Aar havde ladet sig bruge af 3 Konger til Lands og Vands, død 1609; i den anden Sidegang over Kapellanen siden Slotspræst Menelaus Povlsen, død 1626, Apotheker Peter Venske, død 1590, Herman von Ham, død 1625, Tyge Pedersen Rafn, død 1635, og Hans Meisen, død 1652, opsat af begges Enke; i det søndre Kapel over Søren Andersen Bødker, død 1612.

Følgende Ligstene fandtes i Koret: over Møntmester Andreas Metzner, død 1596, Ove Høg til Todbøl, død 1628, Borgmester Mikkel Vibe og Hustru, Køkkenskriver Fester Walter, død 1652; i Korets Omgang: over Borgmester paa

Kristianshavn Rasmus Rasmussen, død 1656, Generalbygmester Hans von Stenvinkel, død 1639, Kapellan Jakob Sørensen Glud, død 1644; i Midtgangen over kgl. Kammertjener Villum Dop, død 1628, Raadmand Didrik Bartskær, Henrik Fuiren; i den ene Sidegang over kgl. Renteskriver Jens Therstensen, død 1625, Raadmand Klavs Johansen, Lavrids Povlsen, død 1654, Sølvpop Jens Andersen, død 1642; i den anden Sidegang over Raadmand Erik Klemensen; i det søndre Kapel: over Niels Skavbos Datter Sofie, død 1608, Mester Hans Brochmand, død 1606, Sognepræsten Mag. Jakob Nielsen, død 1571.

Desuden fandtes en stor Mængde aabne Begravelser, paa hvis Kister der ofte var lange Indskrifter, og rundt om i Kirkens Gulv var nedsat en Mængde Lig. En Fortegnelse over Gravstederne har jeg meddelt i Personalhistorisk Tidskrift I.

Af Klokker havde Kirken en med Aarstal 1520 og Dekanus Knud Valkendorfs Navn, støbt af Johannes Fastenove, en anden støbt af samme Mand med Aarstal 1511; denne sidste blev ødelagt ved det store Taarns Nedstyrtning og omstøbt 1628 af Felix Fux. En Klokke med Aarstal 1655 var støbt af Claus von Dam, og Kongen gav Malmen dertil, en fra 1657 er støbt af Borkardt Gelgiesser.

Et Benhus var efter Indskriften opført 1629 af Hans Tregaard og hans Hustru Maria Johan Fuirens Datter „Gud til Ære og afdøde kristne Menneskers opgravne og adspredte Ben til Hvile og Forvaring hos Guds Hus“ [1]).

Kirken var berømt ved sit Orgel, om hvilket J. L. Wolf siger [2]) at dets Lige ikke var i Danmark undtagen paa Fredriksborg. Foruden om Søn- og Helligdage „legedes“ der derpaa hver Mandag, Onsdag og Fredag om Eftermiddagen, i Sommermaanederne fra 4 til 5 og i Vinter-

---

[1]) Resens Inscriptiones Hafn. 142—85. [2]) Encomion regni Dan. 382.

maanederne fra 3 til 4, „mange skønne Stykker og Psalmer, paa hvilke Timer Vinter og Sommer mange fornemme Folk sig da til Kirke forføjer og det med Lyst adhøre". I Slutningen af Kristian IV's Tid var Jørgen Lorents Organist, hvilken havde et anset Navn som Musiker og Orgelbygger.

J. L. Wolf roser ogsaa Kirken for dens smukt malte Kor og for den smukke Bygning rundt omkring Koret. Altret var bekostet af den rige Hans Holst, der døde 1623, men det ses foran at Altret paany ombyggedes 1644. Hans Holst havde ogsaa bekostet Daaben. Byfoged Klavs Ravn skænkede Kirken en Sølvoblatæske paa 86 Lod[1]).

Hvad Kirkegaarden angaar, var dens Tilstand en Tid ikke god. Et Kongebrev af 15. Marts 1564[2]) udsiger, „at der nu over samme Kirkegaard er lagt hver Mands Vej med Riden, Agen og i andre Maader, desligeste Tømmer og anden Del der henlægges, Huse sammenbygges, med anden Utilbørlighed og Urenhed, som paa slige Steder usømmeligt er", hvorfor Kirkeværgerne fik Befaling til at indhegne Kirkegaarden i dens Længde og Brede og at gøre de nødvendige Porte og Rister, saa Svin og Fæ maatte udelukkes og ingen Ride- og Agevej blive derover, at Kirkegaarden kunde holdes ren og ubesmittet.

Med Hensyn til Kirkens Ejendomme udstædtes 2 Gange, nemlig 1574 og 1607 kgl. Befalinger om at Jordskylden rigtig skulde udredes, at Kirken ikke skulde lide nogen Skade[3]).

Præstegaarden laa paa Kirkegaarden og var en stor Grund, der gik ud til Dybensgade, paa omtrent 1900 Kvadratalen, det er nu Nr. 25 i Vingaardsstræde (Nikolaj Arbejdshus) og Nr. 22 i Dybensgade. Af de 2 Kapellanboliger laa den ene mellem Østergade og Lille Kongensgade, nu Nr. 49 paa Østergade og Nr. 44 i Lille Kongens-

---

[1]) Pers. Tidskr. I 195, 198. [2]) K. D. I 434—35. [3]) K. D. II 345, 546.

gade, den anden er Del af nuværende Nr. 1 i Admiralgade paa Hjørnet af Vingaardsstræde; op til denne laa Organistboligen og Klokkerboligen, ogsaa en Del af Nr. 1.

1579 fik Sognepræsten M. Anders Mariager Brev paa Kongetienden af Hammer Sogn i Sæland, desuden havde han om Aaret 15 Daler fra Slottet, „for Umage han har med vort Folk", foruden det samme aarlige Deputat fra Provianthuset som de 2 andre Sognepræster[1]).

Kapellanen Hr. Hans Skaaning havde i nogle Aar 1564 og 1568 Kongetienden af Ølstykke Sogn. Kapellanen Hr. Povl Andersen fik 1589 Brev paa Lyngby Korntiende og af Provianthuset 1 Okse, 2 Svin, 3 Lam, 1 Fd. Smør, 1 Td. Sild, 4 Vog Bergfisk, 1 Pd. Rug og 1 Pd. Malt aarlig[2]).

Den tydske Menighed. Nogen saadan fandtes ikke i den katholske Tid, og da var det ej heller nødvendigt at adskille den kristne Menighed efter Nationaliteter, idet Kirkesproget var Latin. Var de tydske Kjøbmænd da særlig knyttede til nogen gejstlig Stiftelse, var det til Graabrødre Kloster. Efter Reformationen blev Forholdet anderledes, men det varede dog mange Aar, inden det blev nødvendigt at grunde en særlig tydsk Kirke.

Den store Plads, som havde tilhørt S. Klare Kloster, tilfaldt Kronen ved Reformationen; Grunden gik mellem Møntergade og Sværtegade paa den ene, og fra den gamle Østervold til noget over nuværende Gammelmønt paa den anden Led. Den var omgiven af en Mur, der 1543 skulde nedrives, da Kongen skænkede den til Byen til at bygge en Runddel foran Vesterport[3]). Dog blev meget af den staaende længe efter. Vi vilde ikke vide, hvad Grunden og Bygningerne brugtes til i Kristian III's Tid, hvis J. L. Wolfs Ord stod til Troende, at Klostret af Kong Frederik II blev „beskikket at bruges til et Hus at støbe Stykker og Klokker

[1]) K. D. II 385. IV 643, 647. [2]) K. D. II 439. IV 582, 592.
[3]) Lassens Aktst. til Kbhvn.s Befæstnings Hist. S. 12.

udi, hvor inde udi Klostret Rotgieteren bode, og blev der ogsaa inde møntet Penge, hvorefter den Plads siden blev kaldet den gamle Mønt og Gaden Møntergade og det Stræde mellem den Plads og Købmagergaden kaldet Klareboder". Hvad Mønten angaar, da kaldes Klare Kloster allerede 1543 „Eders Majestæts Møntergaard" og Helligaands Hospital ejede 1547 11 Ejendomme „norden for Mønten"; disse betegnes endnu 1581 som liggende „ved Mønten"[1]), saa der ingen Tvivl er om, at Klostret allerede tidlig i Kristian III's Tid blev Mønt. Dog har Mønten i nogle Aar været i Holmens Kirkes Kor, 1563—64 nævnes i Rentemesterens Regnskab Mønteren paa Holmen, 1564 nævnes Møntmesteren paa Holmen[2]) og 1583 kaldes Holmens Bro „Broen over Havnen mellem Slotspladsen og Mønten"[3]), saa det er sandsynligt, at her ikke har været Mønt mellem 1563 og 1583, men at Ejendommen lige fuldt har beholdt Navnet. Det er ogsaa sikkert, at Povl Fechtels Boder, der endnu ligger i Møntergade paa deres gamle Plads, stødte op til Mønten og var en Del af Klare Klosters Grund, idet Kongen 1570 udstedte Skøde paa Grunden[4]). De af Johanne Albert von Gochs stiftede Sjæleboder paa den anden Side af Møntergade kaldes 1587 Sjæleboderne ved Mønten og samme Aar muredes en Hvælving i Volden ved Mønten. 1558 lader Kongen Gaden omkring Mønten brolægge[5]). Paa Sydsiden begrændsedes Pladsen endnu 1577 af en Mur, ti da solgte Kongen en Gaard i Pilestræde (Sværtegade Nr. 2, 4, 6, 8), der mod øst og syd grænsede til Fru Mette Rosenkrandses Gaard og Have, men mod Nord strakte sig langs „det lidet Stræde, som løber ud med Klare Møntermur[6]). Paa Møntergaarden bode 1558 Møntmester Povl Fechtel[7]), men Møntmesteren har efter hans Tid faaet en anden Bolig, ti 26. Avg.

[1]) K. D. I 418, 524. [2]) Ny D. Mag. V 66. [3]) Rentem. Regnsk. Medd. af Hr. Mejborg. [4]) Tredie Del S, 348. [5]) K. D. I 542. III 29. [6]) K. D. II 379. [7]) K. D. IV. 562. (Se om ham 3. Del S. 348—49.)

1593 fik Lensmanden Underretning om, at Kongen havde antaget Andreas Metzner som Møntmester og at han straks paa Foraaret skulde „begynde og anrette“ dette Værk; der skulde derfor indrettes bekvem Bolig og Værelse til ham i Møntergaarden, hvor nu Kongens Bøssestøber bode, ved Siden af denne, og indrettes Ovne og andet fornødent til ham[1]).

I den gamle S. Peders Kirke havde Kongen indrettet et Gæthus eller Kanon- og Klokkestøberi[2]), formodenlig meget kort efter 1536. Da denne Kirke imidlertid 1586 indrettedes til Brug for den tydske Menighed, flyttedes Støberiet til Møntergaarden[3]), hvor Mønten ikke havde været brugt i nogen Tid, men fra 1593 har der altsaa her været baade Mønt og Gæthus, hvilket vedvarede til henimod Aar 1620. Omkring sidstnævnte Aar var det, at S. Klare Kirke, der 1574—85 havde været Kirke for den tydske Menighed og som derpaa blev Bolig for Bøssestøberen og 1593 for Møntmesteren, blev nedreven[4]). Endnu 1625 befalede Kongen, at Boderne paa Mønten skulde tækkes[5]), hvoraf det ses, at der endnu var Beboelse her, med mindre Kongen mener Sjæleboderne eller Povl Fechtels Boder.

Ved samme Tid, eller i Aarene 1631—50, udparcelleredes Grundene paa den gamle Mønterplads, Gaden Gammelmønt fremstod og Mønt og Gæthus er saaledes flyttede til et andet Sted. At dette er Tilfældet for Møntens Vedkommende, ses tydeligt af, at den udparcellerede Grund allerede 1631 kaldes den gamle Mønt. At her længe vedblev at være store ubebyggede Pladser, ses af J. L. Volfs Beretning[6]): „Førend den Krig imellem Danmark og Sverig

---

[1]) K. D. IV 717. [2]) De kgl. Bøssestøbere fra 1523—1655 omtales i O. Blom: Christian IV's Artilleri, S. 144—45, 175—76. [3]) If. Rentemesterens Regnskab (medd. af Hr. Mejborg) anskaffedes 1586 Mursten til S. Klare Kirkes Behov, „som nu er forordnet til Kgl. Majestæts Bøssestøbers Hus“. [4]) At dette er sket før 1631 ses af Tredie Del S. 344. [5]) Kristian IV's Breve ved Molbech, S. 217. [6]) Encomion S. 374.

(1611), da var Hans Majestæt, højlovlig Ihukommelse, bleven til Sinds paa den Plads igen en Kirke at ville fundere og lade opsætte, højlovlig Ihukommelse Dronning Anna Katrine, som da levede, til et udødeligt Navn udi Danmark, til hvilken Bygning Fundamenten og Grundvolden blev lagt, men som Krigen angik, fik den Bygning ingen Fremgang, og imidlertid Krigen varede, da bortkaldte Vor Herre den salig højlovlige Dronning af Verden, dermed blev det som det tilforn var, og samme Plads til andre borgerlige Bygninger af Henrik Müller forvendt og bebygget". Henrik Müllers ny Vaaninger i Møntergade nævnes i Grundtaxterne 1661—89, og er nu Nr. 4—14 i Møntergade[1]).

I Aaret 1620 laa Mønten i Pilestræde og ligeledes 1630, da Holger Rosenkrands fik Tilladelse til at lægge en Vandrende fra den ny Post i Mønten til sin Gaard[2]). Det er formodenlig ogsaa her, at Møntmester Peter Grüner fik Bolig, idet Kongen 1632 overdrog ham de øverste „Losamenter" i Kongens „Møntehus", medens de nederste alene skulde bruges til Mønten[3]).

1634 var Gæthuset paa samme Sted som Mønten 1630, ti i førstnævnte Aar nævnes en Ejendom i Strædet mellem Holger Rosenkrandses Gaard og Gæthuset (Sværtegade) og 1640 omtales[4]) Vandrenderne fra Gæthuset til Holger Rosenkrandses Gaard. Hvad der 1630 hed Mønten, hed altsaa 1640 Gæthuset. Gæthuset var i Pilestræde endnu 1668 og det fremgaar af Grundtaxterne at det var nuværende Nr. 40—48 i Pilestræde[5]).

Strædet næst op til hed 1661 Gæthusstræde[6]), nuværende Sværtegade, der tidligere ogsaa hed Lille Regnegade.

---

1) K. D. I 761. II 833. III 722—23. 2) I Christian IV's Breve omtales 1633 Rotgiteren i Pilestræde (S. 75, 117). 3) K. D. II 620. III 97, 112. Jfr. ovenfor Strædet mellem Mette Rosenkrandses Gaard og Klare Møntermur 1577. 4) K. D. III 137, 212. H. Rosenkrandses Gaard var Sværtegade 2, 4, 6, 8. 5) K. D. I 769. II 833. 6) K. D. I 757.

I Aarene 1631—50 nævnes 3 Gange „Klandermøllen“, i det ene Brev fra 1631 en Grund tvært over for denne Mølle „paa den gamle Mønterplads“ eller „paa den gamle Mønt“ [1]), hvormed vistnok maa forstaas Mønten i Pilestræde, der i saa Fald har gaaet henimod Hjørnet af Møntergade. Mønten er derfra formodenlig flyttet til Slottet; 1653 nævnes „Mønten for vort Slot Kjøbenhavn“ [2]). 1661 var Møntergaarden i David Skolemesters Gaard, Nr. 26 paa Købmagergade [3]).

Uagtet den verdslige Brug af det gamle S. Klare Kloster, blev Kirken dog staaende og var formodenlig ubenyttet, da Fredrik II 1574 overlod den til Brug for de mange Tydskere, der da opholdt sig i Kjøbenhavn, og som var fordrevne fra deres Hjem paa Grund af Religionsforfølgelser. Kongen havde allerede Aaret i Forvejen tænkt paa at indrette S. Peders Kirke til Brug for Tydskerne, idet han 18. Marts befalede Lensmanden at afbryde nogle af de Huse og Vaaninger, der var satte omkring Kirkegaarden, da Kongen var tilsinds nu igen at lade holde Tjeneste i denne Kirke, der hidtil havde staaet øde [4]), men af ubekendte Grunde kom dette endnu dengang ikke i Stand. Derimod indrettedes S. Klare Kirke dertil. 20. Febr. 1575 gav Kongen Mag. Lavrids Pedersen et Kaldsbrev, hvoraf man kan se, at han havde været i Virksomhed allerede siden Mikkelsdag 1574. Han kaldes derved til Præst „til den ny Kirke, som vi have ladet tilfly udi vor Købsted Kjøbenhavn“, og Kongen lovede ham en Løn af 200 Daler og et Deputat af 4 Pd. Rug, 6 Pd. Malt, 1 Td. Smør, 1 Okse, 12 Sider Flæsk, 10 Lam, 20 Gæs og 80 Læs Brænde og gav ham desuden Ventebrev paa det første ledige Kanonikat i Roskilde Domkirke. Der var allerede oprettet en tydsk Skole [5]), ti 31. Marts 1575 beskikker Kongen den tydske Skolemester Theophilus Nor-

---

[1]) K. D. III 102, 117, 325. [2]) K. D. III 410. [3]) K. D. I 756
[4]) K. D. IV 610. [5]) Se 3. Del S. 330.

vinus til Kantor, „eftersom vi Gud almægtigste til Lov og Ære og fremmede og udlændiske Folk til Gavn og Bedste, som ikke forstaa danske Tungemaal, have ladet anrette en Kirke udi vor Købsted Kjøbenhavn, hvor udi skal holdes hver Søndag og andre højtidelige Dage tydsk Prædiken og Tjeneste"[1]). Da S. Ibs Kirke i Roskilde skulde nedbrydes, befalede Kongen, at dens 2 Klokker skulde føres til den ny tydske Kirke, men da det 1580 igen tillodes S. Ibs Kirke at blive ved Magt, blev den ene Klokke, som den tydske Kirke ikke brugte,ført tilbage igen[2]). 1575 lod Kongen Antonius Kontrafejer forfærdige en Altertavle[3]).

Det er allerede paavist tidligere i dette Skrift[4]), at S. Klare Kirke endnu brugtes som tydsk Kirke 1581, men nogle Aar efter indrettedes S. Peders Kirke dertil. Foruden i Braunii Theatrum Urbium omtales det ogsaa i en latinsk Danmarks Beskrivelse fra 1591[5]), at 1586 blev S. Peders Kirke istandsat af Kongen og gjort til Sognekirke for de Tydskere, der opholdt sig i Kjøbenhavn. Dette fremgaar ogsaa af Grundtvigs Meddel. fra Rentek. Arkivet 1873—76 S. 199[6]). Af Rentemester-Regnskaberne[7]) ses det, at Hans Stenvinkel i Somren 1585 renoverede S. Peders Kirke, „at der kan holdes Tjeneste udi Guds Ord som i de andre Sognekirker her i Byen." 1586—87 arbejdede Hans Stenvinkel paa Kirkens Taarn[7]), men det er næppe blevet færdigt, ti vel fremstilles det paa Afbildningen i Theatrum Urbium fra 1587 med et slank Spir, men paa et Prospekt fra 1596 vises det endnu ufuldendt. Det var nemlig beskadiget ved et Lynnedslag 1567[8]). Det blev i Virkeligheden først

---

[1]) K. D. II 348—50. [2]) K. D. IV 637—38. [3]) Rentem. Rgnsk. (medd. af Hr. Mejborg). [4]) 1. Del. S. 158. [5]) Suhms Saml. II 2, 116. [6]) Ogsaa i Rentem. Regnsk. (Meddel. af Hr. Mejborg) nævnes 1584 den tydske Prædiker udi S. Klare. [7]) Meddel. af Hr. Mejborg. [8]) Den Tegning, der findes i Boldts, hvad den ældre Tid angaar meget fejlfulde, Skrift om Kirken 1875, S. 12, er ikke Gengivelse af denne Kirke.

færdigt 1609, da der blev opsat et Spir paa 60 Alen, takt med Skifer.

M. Lavrids Pedersens Efterfølger forpligtede sig ved sin Kaldelse 1581 til at være Biskoppen i Sæland hørig og lydig[1]). Under en af hans Efterfølgere, Mag. Johan Kraft, Forfatter af „Pæan Danicus", der indeholder mange vigtige Bidrag til en Skildring af Danmark i hans Tid, 1593—1616, hedder det, at i hans Tid var ingen Diakon eller Kollega (Kapellan) ved den tydske Kirke paa Grund af Tilhørernes ringe Tal[2]).

16. Juli 1613 udstædte Kongen en Forordning angaaende Kirken. Der havde i de senere Aar været megen Kivagtighed blandt Kvinderne om Stolestaderne, hvorfor det blev paalagt Sognepræsten og de 2 Kirkeværger at gøre en bestemt Ordning med at stille Stolene bekvemt og hver Paaske og Mikkelsdag indkræve 1 Mk. eller mere af hvert Stolestade, dog skulde disses Lejere selv bekoste Døren og Laasen. Indtil den Tid har der altsaa alene været aabne Stole. Taget, Vinduerne og Muren omkring Kirkegaarden skulde gøres i Stand, og Træ, Sten og andre Ting, der var ophobede ved Muren, skulde fjernes. Udenfor Koret var aabent imod Nørregade, men her skulde sættes Stakit og der maatte opføres smalle Kramboder, ved hvis Udleje Kirkens Indtægt kunde forhøjes. Naar saaledes Kirkens Indtægter var forbedrede ved Stolestadepenge, Bodleje og Tavlepenge, skulde lidt efter lidt den forfaldne Præsteresidens opbygges og forsynes med Bagerhus og Stald, Værgerne skulde ogsaa betale Degnen i Husleje 12 Rdl., forat Præsten kunde bo ved Kirken i Degnens Residens.

Naar der saaledes blev Præstegaard ved Kirken, vides ikke, men 21. Dec. 1655 gav Frederik III Kirken Skøde paa den Gaard ved samme Kirke, som Sognepræsten da ibode. Over Døren kom en Indskrift til at staa, der op-

---

[1]) Ny Kirkehist. Sml. III 846. [2]) Smstds. III 145.

lyste, at Gaarden var skænket af Kongen og at de Ældste Albert Itzen, Gerhard Høkel og Georg Witte indrettede den til Præstens Brug 1656. Den laa paa Nørregade og er nuværende Nr. 21 [1]).

Under Trediveaarskrigen 1618—48 kom en stærk Tilstrømning af Tydskere, hvorved altsaa Søgningen til Kirken igen tiltog. Kongen lod opføre en Tilbygning, saa den blev en Korskirke. Det ses af et Kongebrev af 5. Sept. 1623, „at vi naadigst fundere den tydske Kirke til vore Silkevævere og andre udlændiske Folk, som her sammesteds for os nogen Manufaktur af Silke, Uldent, Linned eller andet saadant gør og forarbejder, hvor dem skal gøres Tjeneste med Guds Ords Prædiken, Sakramenternes Uddelelse, Brudevielser, Begravelser og al anden gejstlig Tjeneste og skal dem udi den ny Bygning, Korskirken kaldet, som til samme tydske Kirke skal opsættes, og ellers til Fornødenhed Stolestader udvises“. Biskoppen tilligemed Sognepræsten og de Ældste skulde forordne 6 Forstandere, som skulde have de Fremmedes Nødtørftighed, Gavn og Bedste flittig i Agt. Der skulde ombæres 2 Tavler i Kirken, den ene til Menighedens Fattige. Den øverste Rentemester og Biskoppen skulde aarlig overhøre Kirkens Regnskab [2]).

Herom siger J. L. Wolf [3]), at „den gode Herre Kong Kristian IV denne S. Peders Kirke til en almindelig Sognekirke bevilgede, at udi den ligesom udi andre Sognekirker udi Kjøbenhavn om Søndage, Helligdage, Onsdage og Bededage skulde prædikes og forrettes alle de Tjenester (foruden Fropprædiken), som til en almindelig Sognekirke hører, som udi andre Kirker i Kjøbenhavn. Samme Kirkes Sognefolk og Tilhørere de bo paa adskillige Steder inden og uden for Kjøbenhavn udi de andre Kirkesogne. Til denne øde S. Peders Kirkes Optagelse igen anvendte Hans kgl. Majestæt, højlovlig

---

[1]) K. D. II 591—92. III 449. [2]) K. D. II 743. [3]) Encomion regni Dan. S. 366—67.

Ihukommelse, altid meget, tilhjalp at komme i Brug igen og lod Kirken til en udvortes Sirat Muren, som det store anselige Spir staar paa, renovere, forhøje og forbedre, og saa derefter lod H. M. Spiret, som er 60 Alen højt, bekoste og opsætte og med Skiferstenen betække foruden ellers inden udi meget forbedre. Men siden at Hans M. samtykte den til en almindelig Sognekirke for den tydske Nation, da formedelst Folkenes Mangfoldighed og aarlige Tilladelse samles og gives der meget, hvorved Kirkeværgerne Kirken meget herligen uden saa vel som inden udi prægtelig bepryder og forbedrer med Daab, Orgelværk, Pulpitur kostelig formalet og stafferet og skønne Messing Kroner ophængt og med Arme beprydede. Der inde er og at se Hans Majestæts (Fredrik III) og Dronningens herlig beprydede Stol, som for Deres Majestæter gjort er, eftersom D. M. til Prædiken om Søndages, Helligdages Aftentjeneste og om Onsdagen pleje gærne at komme."

Ved Gudstjenesten for de indvandrede Fremmede var formodenlig optaget Kirkeskikke, der var afvigende fra de danske; derfor paabød Kongen 31. Okt. 1632, at Præsten med Ugeprædiken og Kirketjenesten forholdt sig efter Kirkeordinansen, „saa at det kan gaa skikkelig og ret til, som det sig bør udi alle Maader" [1]). Den næsten daglige Gudstjeneste i Stadens andre Sognekirker blev altsaa herved indført ogsaa i den tydske.

1623 blev det nødvendigt for Præsten at faa en Medhjælper og dertil antog man først en uordineret Student, der kunde prædike til Aftensang, men 1625 ordineredes en Kapellan, der ogsaa kaldtes „Kollega", men han blev lønnet af Menigheden.

Der var dog meget tilbage, inden Kirken blev forsynet som andre Kirker. 1630 søgte Menighedens Ældste og Forstandere saaledes Kongen bl. a. om [2]), at Kongen vilde unde

[1]) K. D. V. 51. [2]) Rørdam i Ny kirkehist. Sml. III 146—47.

dem Hjælp til at anskaffe Klokker, ti Taarnet havde hidtil været anvendt til anden Brug og Menigheden havde ikke kunnet ringes sammen; samme Aar fik Kirken en Klokke.

Ved samme Tid er foretaget store Ombygninger, ti 21. Nov. 1632 opfordredes Kirkerne i Sælands Stift til at laane den 4—500 Speciedaler til dens Bygning, og nogle Aar efter fik den et gammelt Orgel, der stod i Kirken paa Kronborg[1]).

27. Marts 1641 fik Menigheden særlige Privilegier af Kongen. Sognepræsten skulde eftar gammel Brug kaldes af Kongen og lønnes af dennes Rentekammer, medens Menigheden selv maatte holde og lønne Kapellan. Der skulde altid være tilforordnet 2 Ældste og 2 Kirkeværger, de første valgtes paa Livstid, de sidste paa 4 Aar. Kirkeværgerne skulde tages af saadanne, der søgte den tydske Kirke og der brugte Sakramenterne. Statholderen eller i hans Fraværelse den øverste Rentemester skulde have Inspektion over Kirken og i Forening med de 2 Ældste overhøre Regnskaberne. I denne Kirke maatte der ligesom i de andre Sognekirker døbes, Nadveren uddeles, Vielser foretages, Lig begraves, man maatte ringe med Klokkerne og sælge Begravelser; Kirken og de, der holdt sig dertil, skulde i det hele have de Rettigheder som andre Sognekirker havde. Det skulde være Menigheden frit for at bruge Sognepræsten eller Kapellanen, baade ved Barnedaab, Vielse og Ligprædiken, saa det herefter kunde gaa til som tilforn og der kunde være saa meget større Enighed mellem Sognepræst og Kapellan og de kunde foregaa deres Tilhørere med et godt Exempel[2]).

Af Epitafier fandtes i Koret over: Johan Bram, død 1646, med Hustru, i Kirkens Midtgang over Jørgen Pettersøn,

---

[1]) K. D. V 131, 201. [2]) K. D. III 214—15. Om Kirken og dens Præster kan jævnføres H. Rørdam i Ny kirkehist. Sml. III 142—51.

død 1637, Kaptejn Bapst, død 1629, i den ene Sidegang over Ulrik von Grinroht, saksisk Kammerjunker, død 1634, Klavs Brøger, Dronningens Kammertjener, død 1654, i den anden Sidegang over Postmester Henrik Blum, død 1628, Oberst Frands Jakob Bech, død 1628, Klavs Krogern, Dronningens Kammertjener, død 1654, Bartskær Peter Scønaa, død 1648, og Hustru, Paulus Biske, islandsk Kompagnis Rebslager, hans Børn, døde 1626.

Ligstene fandtes i Koret over: Kansleren Jakob Ulfelds Datter Anna, Fru Juliane Elisabeth von Reichow, Hovmesterinde for Kongens Børn, død 1652, Sognepræst Bernhard Meier, død 1634, Fru Sofie Hedevig von Blixen, de kgl. Frøkeners Hovmesterinde, død 1643; i Skibets Midtgang over: Dr. Petrus Payngk, død 1645, Ægidius Rulant Rutgers Søn, død 1628, Alhed Jostes, død 1644; i den ene Sidegang over Kongens Kirurg Marius Schmiden, død 1657.

Pulpituret er opført 1640 for Penge, som Johan Bram havde efterladt Kirken, og hans Broder Gødert Bram lod opsætte et Æredigt paa 18 Vers.

Af Klokker havde Kirken 4, den ene støbt 1630 af Felix Fux, den anden støbt af Hans Kemmer 1631 og skænket „von etlichen christlichen Gesellen in Copenhagen“, den tredie støbt 1646 af Klavs von Dam og den fjerde af samme 1649 og skænket af Kong Fredrik III[1]).

Holmens Kirke. Oprettelsen af en særegen Kirke for Holmen eller Bremerholm staar i Forbindelse med Bebyggelsen af denne Holm, efterat den var gjort landfast med Stadens Grund. Man har i Almindelighed dannet sig en Forestilling om at Bremerholmen var den Jord, der laa sønden for den i vore Dage opfyldte Holmens Kanal. Denne Opfattelse er urigtig, ti da Grundene sønden for Vingaardstræde blev bortsolgte i Frederik I's Tid, grænsede disse mod Syd til Stranden eller „det Dyb, som løber mellem

---

[1]) Resens Inscriptiones S. 213—35.

Staden og Bremerholm", eller de betegnedes at ligge mellem Vingaarden og Bremerholm[1]); imellem Boldhusgade og Hotel Royal laa 1557 „den lille Holm, der maa være en opfyldt Grund og hvis Tilstedeværelse viser, at her var Vand og Grænsen mellem Bremerholm og Staden. Det ses ogsaa af nævnte Skøder, at man paa den Tid begyndte at inddæmme Jorden mellem disse Jorder og Bremerholm, og der kom den Tid, da Dybet var udfyldt, saa at Bremerholmen var landfast med Byens Grund, hvilket vistnok skede i Kristian III's Tid. Det er ogsaa paa Bremerholms Grund, det i denne Konges Tid saakaldte Gamle Tøjhus var bygget og det er derfor af Vigtighed at faa dets Beliggenhed nøje bestemt, hvilket sker paa følgende Maade. 16. Jan. 1574 gav Kongen Peder Munk til Estvadgaard Vildmosen i Vendsyssel i Mageskifte for en Gaard og 2 Boder, som Otto Stisen tilforn havde haft i Værge, liggende paa Hjørnet af Nikolaj lille Kirkestræde (Fortunstræde) og Admiralstræde, langs det første Stræde $18^3/_4$ Al., langs det sidste ca. 55 Alen, indtil „den lille Holm" [2]). 23. Febr. 1557 tillod Kongen, at den Jord og Plads imellem Ridder Hr. Lave Brades Gaard og det gamle Tøjhus herefter skulde blive til Borgeres og menige Indbyggeres Gavn og Bedste til at ind- og udskibe deres Gods paa; Borgmestere og Raad skulde inden Paaske et Aar opfylde og brolægge Pladsen, men maatte ingen Bygning sætte derpaa, da den alene skulde bruges af den menige Mand til at skibe Gods ind og ud paa. Pladsen var altsaa ikke nogen Del af Byens Havn. Grundens Længde var langs det Stræde, der løber fra S. Nikolaj Kirkegaard og ud til Bremerholmen (Admiralstræde) fra Otto Stisens Hjørnestolpe og over imod Hjørnet paa Kongens gamle Tøjhus c. 43 Alen, ud mod samme Tøjhus i Øst og Vest 88 Alen, fra Lave Brades Arvingers Hjørnestolpe og til Admiralstræde 102 Alen,

---

1) Kjøbenhavn i Middelaldren S. 265—67. 2) K. D. III 30. 3) K. D. I 457.

paa den vestre Ende ud med Dybet fra Holmen mod Syd og til Byens Bolværk 66 Alen[1]). Den sidstnævnte Grund er altsaa den, der i det førstnævnte Skøde kaldes „den lille Holm“, der var en Levning fra den Tid, da Havnen her skar sig ind og skilte Bremerholmen fra Stadens Grund. Ved den i sidst omtalte Skøde nævnte Holm menes derimod alene Bremerholm, paa hvilken det gamle Tøjhus oprindelig laa. Naar vi nu sammenlægger Maalene paa Otto Stisens og den Grund, Byen fik Brev paa, da naar vi fra Fortunstræde til Hjørnegrunden af Admiralstræde og nuværende Boldhusgade, og af et gammelt Grundrids fra Frederik II's Tid ses det, at der laa en stor Bygning netop paa dette Sted, men saaledes at den gik tværs over Boldhusgade, der da ikke var til; denne Bygning betegnes paa Grundridset som Kongens Boldhus og er altsaa samme Bygning som det gamle Tøjhus, der i samtidige Dokumenter ogsaa kaldes den gamle Smedje[2]).

Den omtalte Gaard, der tilhørte Lave Brade, er netop samme Ejendom som nuværende „Hotel Royal“.

28. Maj 1565 fik Byen Skøde paa ovenomtalte Grund til fuld Ejendom, men da Magistraten fik i Sinde at bebygge den og dette vilde være til Skade for Admiralgaarden (nemlig ved at hindre Udsigten derfra til Havnen), saa fik Kristoffer Valkendorf Befaling om at afkøbe Byen Jorden, hvilket ogsaa kom i Stand, idet Magistraten 20. Marts 1579 afhændede den til Kongen for 1000 Daler, hvilket formodenlig var den Sum, for hvilken Byen tidligere havde købt den[3]).

Det gamle Tøjhus laa, som det ses af Grundtegningen fra Fredrik II's Tid, altsaa tværs over Østerenden af nuværende Boldhusgade og betegnes her allerede som Boldhus, hvortil det saaledes er omdannet, efterat Kongen havde faaet

---

[1]) K. D. II 308. [2]) Kjøbenhavn i Middelaldren S. 270.
[3]) K. D. I 354—55, 472—73. II 327—28. IV 634—35.

et nyt Tøjhus ved Slottet. 1625 var Boldhusgade anlagt og nævnes da som den Gade, der løber fra Stranden og op udi Kongens ny Boder. Kongen afhænder nemlig i dette Aar en Gaard mellem Boldhusets Mur og Stranden, hvilket er Nr. 6 og 8 Ved Stranden, til Sukkerbager Henrik Karstensen [1]). 1627 solgte Kongen til Niels Pedersen en Grund østen op dertil, paa hvilken en Del af Boldhuset stod, hvilken Grund viser sig at være det østre Hjørnehus mellem Boldhusgade og Admiralgade og alle Grundene i Admiralgade lige til Størrestræde, langs dette og langs Stranden [2]); den sydlige Del af Admiralgade er ved denne Lejlighed formodenlig udlagt til Gade. Hjørnehuset mellem Boldhusgade og Admiralgade nævnes i Grundtaxterne 1661 og 1668 som liggende „ved gamle Boldhus“, ligesom da denne Gaards Ejer 1681 indtraadte i Brandkompagniet, betegnede han sin Gaard som liggende udi Admiralgade næst ved den gamle Boldhusplads [3]). Da Henrik Müller 1648 fik Privilegium paa at oprette et Boldhus paa Slotspladsen, var det gamle Boldhus vistnok ikke til mere og 1627 er der sikkert gjort en Begyndelse til dets Nedlæggelse, selve Pladsen var vistnok netop den Grund, Niels Pedersen fik mellem Admiralgade og Stranden, og selve Boldhuset, der laa for en Del midt i Boldhusgade, er formodenlig nedrevet. Dog var dette endnu i Brug 1634 ved Prins Kristians Bryllup, idet Franskmanden Ogier omtaler sit Besøg der, dog det er ikke længer Kongens Boldhus, men en Privatmands, ti der vilde nu ikke længer være Plads andensteds i Nærheden paa Grund af Skipperboderne. Paa Prospektet af 1619 ser man Boldhuset som en lang lav Bygning med et hvælvet Tag.

Naar Kristian III 1558 paabyder at bebygge en Jord paa S. Nikolaj Kirkegaard og paa Bremerholmen at sætte Tømmermænd udi og andre Slotstjenere, da er det tydeligt, ifølge hvad vi ved om Resultatet af Kongens Befaling, at

---

[1]) K. D. III 45. [2]) K. D. III 69. [3]) K. D. III 765.

Bremerholm her forstaas ved Grunde i Nærheden af S. Nikolaj Kirkegaard. 1559 er der allerede Tale om, at Befalingen er udført paa S. Nikolaj Kirkegaard, ti Kongen befaler Mogens Gyldenstjerne at overlade Steffen Sejermager en ny Bod der og forbyder ham at love disse ny Boder til Nogen, førend Kongen selv kommer til Staden [1]). Disse Boder paa Kirkegaarden har ligget i Forlængelsen af Vingaardstræde og strakte sig henimod Admiralgaarden. Denne nævnes 1574 og findes ogsaa betegnet paa Grundtegningen af Staden fra omtrent samme Tid; den er opbygget til Bolig for Admiralen, men ikke for den særlige Befalingsmand paa Bremerholm, til hvilken Post Lavrids Kruse først udnævntes 1578 [2]). Admiralgaarden strakte sig imellem Vingaardstræde, Dybensgade og Admiralgade og ses paa Prospektet af 1618 som en høj Bygning, der paa Midten er forsynet med et rundt Taarn.

Aar 1600 gav Magistraten tilkende, at der for nogen Tid siden havde været et almindeligt aabent Stræde fra Vingaardstræde ud igennem Holmen, igennem hvilket Vandet fra Arilds Tid havde haft sit Udløb over Holmen ud i Stranden imellem Haven og den Gaard, Admiralen plejede at besidde; dette var for nogle Aar siden forandret, idet Byen med stor Omkostning havde ladet mure en Rende igennem Jorden fra S. Nikolaj Kirkegaard gennem Lille Kirkestræde (Fortunstræde), men samme Rende blev ofte tilstoppet og Vandet vilde ikke løbe den Vej, da Jordsmonnet var for højt, hvorved meget Vand og Urenlighed daglig formeredes i Gaderne, saa mange blev nødte til at forhøje Gaderne foran deres Huse og Døre over Fodstykkerne, og mange beklagede sig over, at deres Kældre blev fordærvede ved, at Vandet i Gaderne ikke kunde have sit fri Udløb. Derfor tillod Kongen, at Strædet igen maatte aabnes og Vandet faa sit gamle Udløb, men saa vidt Renden strakte

[1]) K. D. IV 564. [2]) Garde Sømagtens Historie 1861 S. 92.

sig over Holmen (Bremerholmen), skulde den mures med Hvælving over, og dette skulde ske paa Byens Bekostning og fremtidige Vedligeholdelse[1]). 1602 skødede Kongen til Niels Malmø, Befalingsmand paa Bremerholm, det Hus han selv ibode vesten op til det Stræde bag Admiralgaarden, der nu var indtaget til Haven, imellem 2 Boder, der bebodes af 2 kgl. Skippere[2]). Af flere Skødebreve indtil 1624 fremgaar det, at der da gik et Stræde østen og et sønden for Admiralgaarden, hvori der var Boliger for Kongens Skippere; disse Boder betegnes som liggende „ved Holmen for Kjøbenhavns Slot“ [3]); det ses heraf, at Holmensgade og Dybensgade allerede da var begyndte at bebygges.

En Admiralgaard var endnu til 1658, ti da bevilgedes der Niels Juel den Haveplads med Damme og anden Tilbehøring, som ligger ved den vor Gaard herudi Byen, som han er forordnet og bevilget at bo udi[4]), men det er ikke den gamle Admiralgaard, her menes, ti i Grundtaxten 1661 findes den udparcelleret i 4 Dele; denne laa vistnok paa nuværende Kongens Nytorv. Naar den gamle Admiralgaard blev nedlagt, er ubekendt.

Hvad der laa mellem Dybensgade og nuværende Holmens Kanal indrettedes i det 16. Aarhundrede til en kgl. Urtehave og til ridderlige Idrætter. Herman Zesterfleth nævner i sin Rejseberetning 1600 Kongens Have nær ved Ankersmedien og han siger om den: „den er temmelig smuk, deri er Ringrenden“ [5]). Det sidste foregik vel alene paa den Del, der var nærmest ved Boldhuset. Slottets Kaalhave omtales 1580 og det er formodenlig til den, at Kongen 1595 lod forskrive Træer og Urter fra Holland med en Skipper. Ved samme Tid, under Forberedelserne til Kroningen, tillod Kongen Urtegaardsmanden at antage for en Tid en Svend

---

1) K. D. II 510—11. 2) K. D. II 514. 3) K. D. II 527. 528, 533, 558, 763, 764. Det er urigtigt, naar disse i K. D. betegnes som liggende paa Slotsholmen. 4) K. D. III 475—76. 5) Suhms Sml. III 99.

mere end dem, han allerede havde. 1590 beskikkede Kongen Henrik Lyben til Urtegaardsmand i begge Haverne for Slottet, af hvilke den ene udtrykkelig betegnes som liggende paa Holmen; 1602 udnævntes Hans König[1]). Istedenfor at de gamle Bygrave ved Østerport i ældre Tid var udmundede i det ofte omtalte Dyb, der skilte den gamle Bremerholm fra Staden, saa blev efter Dybets Udfyldning Graven forlænget udenom Kongens Have, hvoraf den Kanal var en Levning, der i vore Dage blev tilkastet og som adskilte, hvad vi kaldte Holmen, fra Staden. Denne Kanal er formodenlig gravet i Kristian III's Tid og den bevirkede at det alene blev den Del af Holmen, hvor Kongens Skibsbyggeri dreves, der fik Navn af Holmen eller Bremerholmen. Det gamle Tøjhuses Beliggenhed tyder paa at Værkstederne i ældre Tid har ligget omkring dette.

Da Kristian IV havde opbygget Rosenborg, blev der mindre Brug for Haven paa Holmen; derimod steg i Tidernes Løb Trangen til Friboliger for hans Søfolk og Hoftjenere, hvis Tal meget var forøget i Forhold til de ældre Tiders Fornødenhed. Derfor blev Haven udlagt til Boliger for Søfolkene, og de saakaldte Skipperboder opbyggedes. 1620 omtales de Mænd, som bo udi kgl. Majestæts nybygte Huse udi Holmens Sogn, hvis Hustruer brugte stort Høkeri og Forprang[2]). Ved den Tid var Husene altsaa byggede, men det er ikke sket længe før, ti paa Prospektet fra 1618 ses endnu den ubebyggede Plads sønden for Admiralgaarden, paa hvilke der græssede Køer. Endnu 1625 omtales det, at det var Skik at Holmens Folk lugede og arbejdede i Kongens Køkkenhave[3]), men det er usikkert, om der da endnu var Have paa Holmen; i ethvert Tilfælde var denne Skik sikkert overleveret fra den ældre Tid.

---

1) K. D. II 447, 512 IV 648, 719, 722. 2) K. D. IV 772.
3) Christian IV's Breve ved Molbech S. 217.

Skipperboderne, ogsaa benævnte Kongens Boder for Bremerholm, Kongens Huse ved Holmen, indtog de 3 Gader Delfinstræde eller Dybensgade (ogsaa kaldet Dybet til Minde om det opfyldte Dyb), Laxestræde og Hummerstræde foruden Skipperstræde, der var Husrækken lige overfor Holmens Kirke. Der var 11 Boliger i sidstnævnte Stræde fra Admiralgade til Skvaldergade, hvilke 2 Gader her var Skipperbodernes Grænse, ti 1650 og 1651 købte Kristoffer Gabel hele denne Husrække af Kongen tilligemed den tilsvarende Række paa 10 Vaaninger ud til Hummerstræde[1]), hvilke nu er Nr. 28—40 ved Holmens Kanal; men det ses, at paa Hummerstrædes nordre Side gik Skipperboderne fra Admiralgade til Nillikegade, der havde Skipperboder med Numrene 1—40, medens de i Holmens Kanal gik fra Nr. 1—11 fra Admiralgade til Hjørnet af Skvaldergade. Hvad Laxestræde angik, da omtales 1658 en Grund i det forlængede Laxestræde, hvilket er den Del imellem Nellikegade og Reverensgade, hvor der altsaa ikke til den Tid havde været bebygget[2]).

Ulkegade strakte sig fra Lille Kongensgade til Vingaardstræde og var et gammelt Stræde, ti 1580 nævnes nogle Boder her, der tilhørte Kapitlets Fællesgods[3]) Dermod nævnes Holmensgade, der var dens Fortsættelse, ikke.

Ved Betragtning af Holmens Kirke fremtræder først det paafaldende, at den ikke er bygget som andre Kirker med Koret i øst, men at dette ligger i sydvest. Dette tyder paa, at Bygningen oprindelig havde en anden Bestemmelse[4]), og herom oplyses man ogsaa af en Indskrift paa Altertavlen, der er opsat 1661 og som begynder saaledes: „Udi Christiani Qvarti Tid Anno 1619 den 5. Septembris er denne Sted indvit til Kirke af Dr. Hans Povlsen Resen, Biskop i Sæland, efterat den tilforn havde været en Smedie

[1]) K. D. III. 330, 357. Jfr. I 734. [2]) K. D. III 480. [3]) K. D. I. 536. [4]) Nutiden holder i denne Retning ikke over den kirkelige Tradition; i S. Matthæus Kirke paa Vesterbro er Koret i Vest.

udi den nordøst Ende og kaldtes den store Smedie (som nu er paa Holmen), og udi den sydvest Ende haver været en Mønt, som nu Koret er, ovenpaa samme Mønt var en Navigationsskole“. Hvad Mønten angaar, da omtales Mønten paa Holmen 1564, Aaret efterat Bygningen er bleven opført, og den har vistnok været det lige til 1593, da Mønten igen flyttedes til S. Klare Kloster paa Gammelmønt[1]). Dog vedblev Bygningen længe at hedde Mønten. Mønt har her ikke været samtidig med Navigationsskolen, der oprettedes fra først af if. kgl. Befaling af 5. Maj 1619, da Kongen gav Styrmand Joris Carolus Bestalling til at undervise Kongens Styrmænd og andre Skibsfolk i at forstaa Søkort, Skibsinstrumenter, Søbøger, Søtider og andet, foruden i Læsning, Skrivning og Regning, mod en Løn af 300 Rdl.[2]) Det er sandsynligvis denne Skole, der holdtes ovenover den forrige Mønt.

J. L. Wolf fortæller derimod[3]) 1654: „var der tilforn, som nu Kirken er, udi højlovlig Kong Fredrik den Andens Tid (1563) den store Ankersmedie bygget[4]), og det som nu Koret er, der bode Mesteren for samme Smedie, og førend det endnu blev Kirken til et Kor forordnet, da var det udi nogle Aar kgl. Majestæts Toldbod“. Det synes at fremgaa af sidstnævnte Ytringer, at Mesteren for Smedien bode i Koret indtil 1619 og at Koret ikke straks indrettedes i denne Bygning, hvor der først blev Toldbod. Dette træder ikke i Modstrid med Indskriften paa Altertavlen, da der godt samtidig med, at Toldboden var for neden, kan have været et Rum foroven til „Navigationsskolen“, der ikke tog stor Plads op. Der er ej heller noget i Vejen for, at Smedemesteren har bot i Bygningen samtidig med at der var Møntværksted for neden, saa de 2 Efterretninger vistnok er lige paalidelige og istedenfor at modsige udfylder hinanden.

[1]) Foran S. 81—82. [2]) Sæl. Reg. XVI 425—26. Dette Brev mindedes jeg ikke ved Navigationsskolens Hist. i 3. D. S. 335. [3]) Encomion Regni Dan. S. 158 [4]) Af Rentem. Regnskaberne ses det, at der byggedes paa den 1562—63 (Medd. af Hr. Mejborg).

Vi véd med Vished af den ovennævnte Indskrift fra den 1661 opsatte Altertavle, at der i Aarene 1640—41 blev foretaget en stor Udvidelse af Kirken, og det er da, at det nuværende Kor blev indrettet i den 2-etages Bygning med Gavlen ud mod Vandet, ved hvilken Lejlighed Kirken fik sit Stukloft, sine første 2 Rader Pulpiturer og Stolestader. Ved den store Restavration af Kirken 1872 fik man et klart Begreb om Kirkens Bygningsmaade, hvorfor her meddeles efter en avtentisk Beretning de ved denne Lejlighed fremkomne Oplysninger[1]).

„Vilde man nøjere gøre sig Rede for, hvor meget af Smedien der var benyttet, og paa hvilken Maade den var bragt i Forbindelse med den ovenomtalte toetages Bygning, da havde dette sine Vanskeligheder, selv om man raadspurgte Planer og Afbildninger fra Slutningen af det 16de og Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Det kunde nemlig efter disse, som for største Delen findes samlede i Resens Atlas Danicus, synes tvivlsomt, om de to Bygninger have haft samme Brede, og om den mod Vandet vendende Gavl er bleven staaende. Da Beretningen om Kirkens Bygning lader denne begynde fra nordost, fristes man til at tænke sig den Gavl, der vender imod Studenterforeningen, som den ældste. Dette er imidlertid ikke Tilfældet; ti sammenligner man Kirkens fire Gavle, da viser det sig, at den sydvestlige adskiller sig fra de andre baade med Hensyn til de arkitektoniske Former og den til disse anvendte Sandsten. Den har regelret profilerede Gesimser, den underste baaren af Kragsten og Pilastre af Bremersandsten, hvorimod de andre Gavles Gesimser aabenbart ere en slet Efterligning af Børsen i gullandsk Sandsten, og Pilastrenes Kannalering m. m. røber den største Raahed. Kort og godt, disse tre Gavle ere slette Kopier af Sydvestgavlen. Det ses fremdeles af de

[1]) Dagbladet 4. Jan. 1873.

ovenomtalte Prospekter, at den forhenværende Toldbod havde en snørklet Gavl imod Vandet, og det kan da vel betragtes som givet, at Kristian IV har rejst Nordostgavlen til samme Højde, saa at Kirketaget kom i Flugt med Taget paa den toetages Bygning. Dette stadfæstedes ogsaa af Kirkemurenes Beskaffenhed i den østre Ende. Det viste sig nemlig, at disse til en Højde af $6^1/_2$ Alen fra Gesimsen vare sammenflikkede af gamle Munkesten, og at der ovenover staar en regelmæssig Mur af noget tyndere røde Sten. Saavel i Gavlen som ud mod Størrestræde (Holmens Kanal) havde denne Kristian IV's første Kirke Sandstens-Vinduer. Af disse ere nu kun de fire Gavlvinduer bevarede. Mod Syd var der Vinduer af samme Slags som de øvrige i Kirken, maaske havde Kirken oprindelig kun Vinduer i Gavlen og til Gaden. Hvor langt den strakte sig henimod Kanalen, kan heller ikke med Vished afgøres, men at dømme efter en lodret Fuge, som syntes at angive Hjørnet af den toetages Bygning, har det været udover Korset til 4 Alen paa den anden Side af det ottekantede lille Trappetaarn. Kirkens indre Udseende inden Ombygningen er ubekendt, men den har neppe havt det nuværende fladbuede Stukloft, thi der siges udtrykkelig, at den blev „med dette Dønnekeværk beprydet 1640“. Hvor Døren var, vides ikke heller, maaske sad den i Siden mod Gaden; Nordostgavlen har aldrig før nu havt nogen Hoveddør eller været bestemt til at ses. Sandstensportalen mod Størrestræde (Holmens Kanal) er ældre end Kirkens Ombygning. Det viste sig nemlig, da den nedtoges for at omhugges, at der paa Frisens Bagside var hugget en Hulkehl med en halv Musling for hver Ende, noget Lignende, som man undertiden ser mellem Bjælkehovederne paa gamle Bindingsværks-Bygninger. Man kan heraf slutte, at Kristian IV ved Ombygningen har benyttet en ældre Dør og kun tilføjet Gesims og Topstykke, hin var aabenbart forkludret og dette i en senere mere barok Stil end selve Dørindfatningen med dens Diamant-

kvadrer. Men om Døren oprindelig tilhørte Bygningen ved Vandet, den til Kirke forandrede Smedie eller en anden Bygning, kan vel neppe oplyses.

„Korsfløjene blev tilbyggede af gule Flensborgersten, som man ved den Tid først begyndte at anvende. For at skjule Materialets Forskellighed blev hele Kirken pudset og først malet gul, siden ved en Reparation i Begyndelsen af forrige Aarhundrede rød. Der var Spor af lignende Indfatninger om Vinduerne som dem, der nu ere anbragte. Taget var oprindelig tækket med Skifer, Spiret med Spaan, senere med Bly, hvoraf findes Levninger. Den smukke Fløjstang er fra Kristian IV's Tid, men selve Fløjen fornyedes under Frederik IV. Holmens Kirke var da uimodsigelig en af Kristian IV's Godtkøbsbygninger, som ikke er at undre paa, naar man betænker, i hvilket Forfald Rigets Pengevæsen var mod Slutningen af hans Regering. Dengang Ombygningen begyndte, var „den faste Stok"'s Flytning fra Skipperboderne til Nyboder bestemt, og den mærkelige St. Anna Rotunda allerede under Bygning. Det er rimeligt nok, at denne skulde have været Marinens, og at Holmens Kirke blev forandret til Bedste for Slottets Folk og Byens Borgere, men Kongens Død og den snart derpaa følgende svenske Krig gjorde Ende paa disse Planer. Anna Rotunda blev nedreven, — Holmens Kirke fik Lov til at staa og beholde sin Menighed, som rigtignok siden den Tid er bleven adskillig forøget."

Den nys nævnte Ombygning af Kirken 1640—41 kostede Kongen dog mere, end han kunde udrede. 1646 befaler han Kirkeværgerne efterhaanden at betale Glarmesterens Enke Penge for Vinduerne, da det var billigt at Kirken selv udredede denne Sum, „efterdi vi selv have ladet bekoste Kirken og den opbygge og forfærdige", ja endnu 1650 maatte Frederik III udstede en lignende Befaling[1]). Kirkens For-

---

[1]) K. D. III 270. V 338—39.

muesforhold var imidlertid slette og 1646 befalede Kongen, at Fiskalen paa Holmen skulde indkræve dens Tilgodehavende. 1653 maatte Holmens Fattiges Forstandere afgive en Kapital paa 1600 Rdl. til Kirken, eftersom de Fattiges Midler fornemlig var tilvoksede af Kirkeblokken og Skibsbøsserne og det ellers var Skik og Brug, at Kirketjenerne og Kirken nød en Del af Tavlepengene [1]).

1646 tillod Kongen Organisten ved S. Nikolaj Kirke at opsætte et Orgel i Holmens Kirke, dog uden nogen Omkostning for Kongen, imod at han selv handlede med Menigheden om den Løn, han selv eller en anden dygtig Person skulde have forat betjene dette „Orreværk". 1653 købte Kirken dog Orglet til sin egen Ejendom [2]).

Forat skaffe Kirken Indtægt fastsattes 1647 en Takst for Stolestaderne, saaledes at Rigens Raad, Rigens Admiral, Sekretæren i Kancelliet, Rentemesteren, Øversten over Artilleriet, deres Frøkener, Fruer og Jomfruer gav efter eget Behag, Skibskaptejner, Løjtnanter, Skrivere ved Proviantthuset, Tøjhuset, Bryggerset og Holmen, Haandværkernes fornemste Mester, Underskriveren 1 Rdl., Skippere og Skibsskrivere 1 Sletdaler, osv. nedad, nogle 3 Mk., andre 2 Mk. Næste Aar fik Jean de Clerque Tilladelse til at have Stolestade her, uagtet han bode ved Børsen og altsaa hørte til Kristianshavns Menighed [3]).

1646 fastsattes ogsaa en bestemt Takst for Begravelsessteder, hvad enten de var i Koret (40 Rdl.), i Gangen fra Koret til midt i Kirken (15 Rdl.), i Gangen fra Indgangen (12 Rdl.), i Gangen til Orgelet (10 Rdl.), i Gangen ud til Kirkegaarden (8 Rdl.) eller paa den ny Kirkegaard, hvor Graven for et stort Lig kostede 2 eller 1 Rd., for et lille Lig 3 Mk. Aaret efter vedtoges et Begravelsesreglement, hvoraf ses, hvad der skulde gives for Klokkeringning og til Holmens

---

1) K D. V 295, 367. 2) K. D. III 263, 353, 409. 3) K. D. III 275, 294. V. 298.

Skolemester og Skoledrenge forat synge foran Liget, og hvad Graveren skulde have. Paa de Fattige skulde Præsten kaste Muld for intet, og den, der havde tjent Kongen længe og vel som Officer eller paa andre Maader og var i yderste Armod, skulde have baade Præstens og Skolens Tjeneste saavelsom Klokkeringning frit. Saa ofte Præsten uden Betaling holdt „en liden Sermon“ efter noget Lig, skulde Skolemesteren lade de Pøkker (Skibsdrenge), som kunde synge, møde paa Kirkegaarden og synge en Salme før og efter Talen[1]).

1646 tillod Kongen Holmens Admiral, Præsterne og de fornemste Sognemænd at beskikke 2 Kirkeværger, der skulde have samme Myndighed som andre Kirkeværger i Kjøbenhavn[2]).

Holmens Menighed blev først fastsat ved kgl. Befaling 7. Dec. 1617, hvorved det paalagdes alle Kongens Skibsfolk, Kaptejner, Skippere, Styr- og Baadsmænd og alle andre, der havde deres Tjeneste at forrette paa Holmen og ved Flaaden, at holde den Kirke, Kongen havde ladet fundere paa Bremerholm, for deres rette Sognekirke og der søge Sakramenterne og anden Kirketjeneste[3]). Menigheden er altsaa oprettet, inden Kirken kom i Stand paa dette Sted, saa der i et Par Aar maa være holdt Gudstjeneste et andet Sted paa Holmen. 26. Nov. 1617 indviede Biskop Hans Resen nemlig til den Brug det Hus paa Bremerholm, hvori Holmens Folk, der fik Naturalforplejning, hidtil havde holdt Maaltid[4]).

Da Holmens Kirke var kommen i Skik, udvidede Kongen dens Menighed, idet han 12. Okt. 1623 befalede alle sine Skibs- og Arkeliefolk, saasom Kaptejner, Skippere, Styrmænd, Bøsseskytter, Baadsmænd, Haandværksfolk og alle andre, der tjente paa Flaaden, saa vel som alle Skrivere og alle andre, der betjente Bremerholm, Arkeliet, Provianthuset, Bryggerset og Vognstalden, at holde den for deres rette Sognekirke med at høre Prædiken, lade Børn døbe, celebrere Alterens Sakra-

---

[1]) K. D. III 269, 274. [2]) K. D. III 269—70. [3]) K. D. V 28—29.
[4]) Hofmans Fund. IX 309.

S. Peders og Vor Frue Kirke. Højbro Port. (Klædekamret.) Cancellibygningen. Helligaands Kirke. Holmens Bro.

Parti ved Hol

S. Nikolaj Kirke.
Holmens' Kirke.

ıns Kirke 1620.

mente og indgaa Ægteskab. Dette gentoges 19. Maj 1632, 14. April 1649 og 7. Maj 1660; i sidstnævnte Befaling bestemmes desuden, at de, som bode i Skipperboderne ved Kirken, hvad enten disse var solgte eller ikke til Private, skulde søge til Holmens Kirke[1])

Af Epitafier fandtes i Kirken et over Jakob Madsen, Borgmester paa Kristianshavn, død 1653, og i Skibet over Kirkeværgen Gabriel Jakobsens Søn, død 1658, og af Ligstene i Koret over Renteskriver Niels Jensen Bjørn, død 1653, i Skibet over Kaptejn Peder Gorresen, død 1653, Kaptejn Jan Jansen og Villads Kristensen, død 1653. I Koret er begravet Kirkens første Præst M. Niels Mikkelsen, der døde 1645, der efter Kongens Ønske skulde være den første, der blev begravet i Kirken.

Kirken var prydet med forskellige Vers, saaledes et over Indgangen, et over Fattigbøssen, et langt Vers i Koret. En Lysekrone var givet 1656 af Kirkeværgen Niels Olsen, en 1657 af Hans Hermansen, 2 af Kirkeværgen Gabriel Jakobsen 1658 og 1659 og 1 af Skipperlavet, der 1659 havde givet 500 Rdl. dertil[2]).

Med Hensyn til Kirkegaard befalede Kongen 1632, at ingen af Sognets Menighed skulde begraves i Kirkegaarden udenfor Nørreport, men i den ny Kirkegaard, som Kongen havde givet Holmens Sogn. Denne Kirkegaard laa paa Holmen, men noget fra Kirken og vistnok omtrent hvor nu det kgl. Theater staar.

1646 og 1647 nævnes den ny Kirkegaard udenfor Kirken, hvor en Grav kostede det dobbelte mod i den gamle Kirkegaard[3]). 1660 blev der sat en Mur uden om denne Kirkegaard. 1660 fik Kirken af Kongen Skøde paa en Grund

---

1) K. D. II 744, III 110, 313, 501. 2) Resens Inscr. S. 183—98. 3) K. D. III 110, 269, 274. Det ses af Ny Kirkehist. Sml. I 355 at nogle af Holmens Folk 1622 hørte til den Ny Kirke uden for Nørreport, sandsynligvis fordi de bode udenfor Portene.

udenfor Kirkens Indgang og ud til Holmens Kanal, hvor Kirken fik Ret til at oppebære Bolværkspenge [1]).

Præsten fik 17. Jan. 1618 anvist et aarligt Deputat fra Proviantbuset af 4 Pd. Rug, 5 Pd. Byg, 1/2 Td. Smør, 3 Tdr. Nødekød, 1/2 Skpd. Flæsk, 2 Td. Sild, 2 Td. Torsk, 13 Lpd. Bergfisk, 2 Td. Gryn, 2 Td. Ærter. 29. Maj 1639 forøgedes dette med 240 Kurantdaler til Løn og Husleje. 1656 bestemmes samme Løn, dog er Pengesummen kun 200 Rdl., sandsynligvis fordi der da var udvist Præstegaard [2]). Til Vin og Brød var henlagt et Vikariat ved Lunds Domkapitel, men 1643 bestemtes 70 Rdl. til Lys, Vin og Brød [3]).

1641 befaler Kongen, at Klokkerens Gaard skulde udvises til Præstegaard og repareres, hvis den blev funden tjenlig til dette Øjemed, imod at Klokkeren fik en af Skipperboderne; der tales dog allerede 1629 om Kronens Gaard, „som er Holms Residens og Præstegaard“, men denne har altsaa faaet anden Anvendelse [4]).

Fra Menighedens første Tid har der været ansat en Kapellan, der saaledes nævnes 1628 i Anledning af Tilsyn med Holmens Skole. 1634 tillodes det den gamle Sognepræst at lade en af Kongens Skibspræster eller en Student, der havde sin Attestats og dog skulde øve sig, forrette Onsdags Kathekismus og Froprædiken i Kirken. 1643 var der 2 faste Kapellaner, der hver fik halv saa meget som Sognepræsten af Præstepengene af Skipperboderne og Nyboder. Kapellanbolig var i Laxegade.

Klokkeren, der tillige var Degn, fik 1618 10 Rdl. i Løn, desuden 6 Alen Klæde og 6 Alen Foderdug. Han var tillige Skolemester ved Holmens Skole [6]).

Sognepræsten var Provst for Skibspræsterne, der var sognepligtige til Kirken og hver Lørdag, naar de ikke var

---

1) K. D. III 507—8. 2) K. D. II 607, III 195, 449—50. 3) K. D. V 238, 260. 4) K. D. III 93, 609, V 233. 5) K. D. III 74, V 151, 260. 6) K. D. II 607, III 195. 3. Del S. 334—35.

tilsøs, fra Kl. 12—2 hver skulde kathekisere med Pødikerne eller Skibsdrengene.

Kirken udenfor Nørreport[1]). I den Pest, som hærjede Kjøbenhavn 1546, fandt man paa at begrave Ligene, formodenlig dog alene de Fattiges, i en særlig Kirkegaard udenfor Nørreport, paa det Sted, der for ældre Kjøbenhavnere kan betegnes som i det Hjørne, der dannedes ved at Vejen straks udenfor Graven først gik mod Vest og derpaa mod Nord. At Aaret er rigtigt, vides foruden af J. L. Wolfs Oplysning tillige af den Omstændighed, at Byen 1546 udgav 10 Mk. for Tømmer til den ny Kirkegaard[2]). Siden blev Kirkegaarden næppe videre brugt, førend den ved Kristian III's Omsorg blev sat under bedre Ordning. Den borgerlige Værge ved Vor Frue Kirke Lavrids Madsen Bøssestøber[3]) har efterladt en Beretning om Kirkegaarden, der her meddeles som Vidnesbyrd om hin Tids smaa Forhold:

„Anno Domini 1556 da stod den ny Kirkegaard øde og uordineret, saa naar Kong Kristian salig med Gud tit og ofte drog ud ad Nørreport til Esrom og Helsingør og andensteds, ihvor Hans Naade havde Lyst at drage, saa han altid, at der gik Faar og Øg og anden Urenhed paa forskrevne Kirkegaard, hvilket Hans kgl. Majestæt var ikke vel tilfreds med. Saa sendte han Bud efter Kirkeværgerne udi Vor Frue Kirke, at de skulde komme op til Hans k. M. Den Tid, jeg kom op til Hans Naade, da tilspurgte han mig, hvi den forskrevne Kirkegaard stod saa uordineret og øde og ikke holdtes ved Magt og Hævd, som kristne Menneskers Lig skulde begraves udi, da svarede jeg saa: „Naadigste Herre, vi ville faa Raad dertil, at den skal blive vel flyet, saa at det skal gaa vel til“. Da befalede Hans Naade mig, at jeg skulde lade et Plankeværk slaa derom, hvilket jeg

---

[1]) Hovedkilden er Dr. H. Rørdams Meddelelse i Ny kirkehist. Saml. I 353—87, hvor ogsaa Lavrids Madsen Bøssestøbers Beretning er trykt. [2]) K. D. I 347. [3]) Se om ham 3. Del S. 224—25.

svarede til: „Naadigste Konning, det skal gærne ske, og med det allerførste". Da svarede Hans Naade: „Lad det saa ske, vi ville med Guds Hjælp, om vi leve, lade gøre en Mur deromkring".

„Da lod jeg straks samme Plankeværk omkring, saa at forskrevne Kirkegaard blev færdig, og holdt jeg Ordning og Skik paa forskrevne Kirkegaard i 8 samfulde Aar fra Anno 1556 og til Anno 1564. Saa bad jeg de andre Kirkeværger udi midlertid, at de skulde og have Tilsyn dertil, saa agtede de der intet om og menendes saa, at det havde intet paa sig. Da tog jeg mig og udi Sinde, at jeg ikke heller vilde agte det, hvilket jeg fik ogsaa Lykke til, saa at det ikke duede dert (meget). Men Anno 1564 begyndte den store Pestilense at regnere her i Kjøbenhavn, da raadede Graverne selv der ude og holdt der ingen Ordning óg Skik, men skikkede sig utilbørligen".

Magistraten havde dog allerede 1562 givet en Instruks for Graveren paa Kirkegaarden, til hvem den havde ladet opføre en Bolig. Det var ham strengelig forbudt under Livsstraf at holde Dobbel og Drik og at huse og dølge Skarnsfolk og „Uryggeløse". Han tilligemed Vægteren i Vor Frue Taarn skulde grave Gravene i en viss Dybde og maatte ikke uden Nødvendighed førend efter 7 Aars Forløb grave i de ældre Begravelser. Dem, der var saa fattige, at de ikke kunde betale, skulde de vise, hvorledes de skulde bære sig ad og ikke paa en Fodsbred grave sig ind paa et andet Gravsted. Naar Gravene sank, skulde de jevne dem lige med Jorden og skulde oprykke Ukrudt, men plante Aske- og Lindetræer omkring Kirkegaarden. 1566 bestemtes Taksten til 5 Sk. af de Grave, de Husarmes Forstandere lod grave, 6 Sk. af andre Fattige, af formuende Folk 8 Sk. og om Vintren 12 Sk.[1])

[1]) K. D. I 432—33.

Vi vender nu tilbage til M. Lavrids Madsens Beretning: „Saa var der en Graver med Navn Steffen og var Taarnvægter i Vor Frue Taarn, hvilken der grov ned udi de Grave, som friske Lig laa udi, saa var forskrefne Steffen uskikkelig og slog Laaget op af Kisterne og hug en Hakke udi de døde Mennesker Kroppe og bad dem staa op udi tusend „Kneffles“[1]) Navn og sagde: „I have længe nok ligget her“. Saa var der nogle derhos, som saa, at det gik saa til, hvilke der gjorde som andre Trappedrejere og klagede paa Slottet og ikke vilde give Borgmester og Raad det tilkende.

Da havde Herrerne paa Slottet Bud efter Borgmester Anders Godske og Anders Skriver og gav dem denne Sag tilkende og tilspurgte dem, hvi at der ikke var god Skik og Tilsyn derude. Saa ginge de derfra op til Borgmester og Raad, som sad paa Raadhuset, og talte de mig haardt til og fik min Løn, som mig burde at have, fordi at jeg havde saa slaget Haanden af forskrevne Kirkegaard, endog at de andre Kirkeværger ikke vilde tage Vare derpaa med mig. Saa gav Borgmester og Raad Befaling, at jeg skulde holde Skik og Ordning derude. Da svarede jeg saa, at jeg vilde gærne gøre det, at der ikke skulde klages mere paa den Kirkegaard end paa de andre, dersom de vilde tilholde de andre Kirkeværger at ville tage Vare med mig, hvilket de lovede og tilsagde, at det skulde saa ske. Da kom ingen af forskrevne Kirkeværger derud at tilse med mig, men vare saare trodsige og vilde det ikke gøre, men de lode, at det havde intet mere paa sig.

Saa gik jeg ud og saa til, og da saa jeg, at det gik uskikkelig til, at Graverne ikke grove Liggravene dybe nok, saa gik jeg til min naadigste Konning paa Slottet. Saa gav Hans Højmægtighed mig et Maal, hvor dyb hver Grav skulde være, saa lod jeg gøre 4 Maal efter det Maal, som kgl. Maj.

---

[1]) Svensk Knefvel, Djævel.

overantvordede mig tilforn 1558 og lod dem siden brænde med Stadens Brænde (Mærke), at de skulde altid have dem til rede, paa det at Gravene kunde blive dybe nok. Saa blev dem antvordet forskrevne Maal af Kjøbenhavns Raadhus, baade dem paa den ny Kirkegaard og Klokkerne her i Byen, hvilket Klokkerne agtede intet, men mente, at det havde intet paa sig.

Item men der den første Plads paa Kirkegaarden blev fuld begraven, saa gav jeg Borgmester og Raad det tilkende paa Kjøbenhavns Raadhus, saa raadsloge de dem tilhobe, hvor de kunde faa en anden Plads til Kirkegaarden enten for den ene Ende eller for den anden. Saa viste de mig og Oluf Hammer derud paa forskrevne Kirkegaard, at vi skulde bese, hvor nytteligst var. Saa besaa vi begge Enderne, da var det ikke belejligt eller kunde skikke sig vel. Da besaa vi nogle Haver paa den østre Side, som hørte nogle Borgere til her i Byen, dernæst ginge vi paa Raadhus, der vi havde beset det, og gav Borgmester og Raad det tilkende, at vi havde beset det efter deres Befaling, saa var det ikke belejligt og kunde ikke tjene at tage ind ved Enderne, fordi at det blev for langt, men den aller belejligste Plads der var, det er de Haver østen for forskrevne Kirkegaard, som før er omtalt.

Saa lod Borgmester og Raad sende Bud efter dem, som Haverne tilhørte, om de vilde velvilligen afstaa samme Haver, og Borgmester og Raad lovede og tilsagde at give dem en anden Plads igen. Da svarede de igen, efterdi det skal være til kristne Menneskers Ligs Begravelse, da ville vi afbryde samme Hegn velvilligen; saa førte de det hjem uden Eve Hattemagers, hun vilde ikke gærne, fordi at hun havde der en smuk Have med Træer og Hus oppaa, og klagede tit og ofte, at hun havde kostet der meget oppaa. Derfor gav Borgmester og Raad mig Befaling, at jeg skulde handle med hende, at hun vilde være tilfreds og intet klage, hvilket jeg gjorde efter hendes fulde Nøje og gav hende Penge for

forskrevne Hus og Frihed, som fandtes i mit Regnskab, hvilket jeg gjorde med de Højlærde og Kirkeværger og nogle af Sognemændene.

Der den Tid var sket, at de havde veget Haverne, saa gav Borgmester og Raad mig Befaling, at jeg skulde planke det ind saa vel som det andet, saa gik jeg ned til Højbro og søgte efter Tømmer, da stod Kristen Jepsen udi sin Dør. Da sagde jeg til ham: „Kristen, kommer med mig, jeg har noget at snakke med eder, som ligger Magt paa, saa er det, at Borgmester og Raad har givet mig Befaling og de andre Kirkeværger at vi skulle planke den ny Kirkegaard ind hvad der fattes“. Da svarede han: „Det er godt og vil gærne gøre efter de Dannemænds Befaling hvad mig muligt er“. Saa fulgte han mig hen til Jørgen Skræders, og der købte vi Tømmer til Stolper, Fødder og Slaaer, og da lovede forskrevne Kristen Jepsen, at han vilde staa bi med mig, at vi skulde faa det vel færdigt og vel flyet, og gik en Gang ud paa Kirkegaarden med mig, saa kom Vor Herre imidlertid og kaldte ham.

Siden fik jeg ingen anden Bistand af de andre Kirkeværger, og naar jeg bad dem, da skøttede de der intet om. Men den Tid, Kirkegaardeu var nu vel flyet og jevnet paa det gamle Stykke, saa gik jeg derud dagligen og saa til, at der ikke skulde findes Brøst, som der tilforn gjorde; saa kom jeg derud og samme Tid faldt der en stor Slapsne og Regn, saa kom der 4 eller 6 Dannekvinder og mødte mig paa samme Tid og sagde: „Gud have Lov, I have nu flyet Kirkegaarden vel og vi vel behager ham“. Saa vare de begærendes af mig med slige Ord og Tale og bad mig for Guds Skyld, at naar de skulde følge de Dødes Lig derud, at de maatte faa et Hus at kunne staa i Tørre at høre Guds Ord og at faa nogen Fortrøstning at gaa hjem med, fordi Præsten stod her ude og for stor Sne og Regn kunde ingen Fortrøstning give os. Da svarede jeg de Dannekvinder saa, at det var ikke min Gærning, men at jeg vilde forespørge

mig hos Borgmester og Raad, fik jeg Befaling, vilde jeg gøre, hvad mig muligt var.

Saa kom jeg hjem i mit Hus til Middagen, da kom der andre gode fromme Dannekvinder og godt Folk, som havde det samme Ærende og Hverv til mig, som de andre tilforn havde, og samme Tid var Oluf Hammer med mig og hørte samme deres Begæring baade (begge) Gange. Derefter gik jeg paa Raadhus og gav Borgmester og Raad de Dannekvinders Begæring tilkende. Da svarede Borgmester Anders Godske dertil: „Ser til, at I kunde fly Folket et Skur, at de kunde staa derunder". Da svarede jeg: „Nej, Borgmester, det tjener ikke, da blev derom spurgt." Da svarede Borgmester og Raad samdrægtelig saa, at det var godt, at der blev noget bygget, som kunde være anseendes. Da svarede Borgmester Anders Godske: „Efterdi at Borgmester og Raad har nu samtykket, da skriver de Højlærde til, efterdi at de ere ikke hjemme[1]), og hører deres Vilje". Saa skrev jeg dem Meningen til om samme Sag, at de vilde give deres gode Raad dertil. Saa skrev de tilbage igen og behagede det vel og bad mig, at jeg skulde gaa paa Slottet til Herrerne og give dem det tilkende. Saa gav jeg de gode Herrer tilkende, som var Hr. Mogens Gyldenstjerne og Jens Trudsen, som spurgte mig til, hvem det skulde bygge. Da svarede jeg dem saa, at der var gjort en Taxering paa af de Dannemænd, som var Kirkeværger paa den Tid, og nogle af de Højlærde, som var hos paa den Tid, saa at alle 3 Sognekirkerne her i Byen skulde bekoste, da svarede og samtykte [de] efter de gode Herrers og Dannemænds Bevilling."

Derefter Anno 1565 begyndte paa Kirkens Bygning paa den ny Kirkegaard udenfor Nørreport og har bygget og forbedret paa hende, som hun staar til Syne. Item der Bygningen var fuldkommen paa forskrevne Kirke Anno 1566 og paa den almindelige Bys Skole og paa Skolemesters Residens-

---

[1]) De var paa Grund af Pesten i Roskilde.

gaard og Boder, da gav jeg Borgmester Jesper Olsen tilkende, at han vilde vel gøre og lade Borgmester og Raad tilsige og desligeste at de Kirkeværger her i Byen af Helliggesthus og S. Nikolaj Sogne maatte samles her i samme Sted. Da mødte Lybbert Strodtmand af S. Nikolaj Sogn, og Henrik van Møesen var ikke tilstede, og Hans Olsen og Hans Didriksen, Kirkeværger til Helliggesthus Kirke, da satte jeg min Sag udi Rette for Borgmester og Raad og for Kirkeværger om forskrevne Bygning, og da var jeg begærendes af Borgmester og Raad, at de vilde lægge de Dannemænd fore, at de vilde betale deres Anpart i den Bygning, som forskrevet staar, efterdi at den Bygning er gjort alle 3 Kirker til det bedste, ti at der var ikke Rum udi deres Kirkegaarde til at begrave de Lig, som falder udi Sognene".

Her stanser Lavrids Madsens Beretning midt i et Ord. Vi maa derfor fortsætte efter andre Kilder.

Allerede 1548 var der truffet den Overenskomst, at den ny Kirkegaard skulde være fælles for alle 3 Sognekirker og at de i et visst Forhold skulde deltage i dens Vedligeholdelse, ligesom i Latinskolens[1]), hvilket blev fornyet 1569[2]). Omkostningerne ved det ny Kapel beløb sig til til 3476 Mk., der var forstrakte af Vor Frue Kirke, men inden 4 Aar skulde godtgøres denne af de andre Kirker. Paa en Grundtegning fra Slutningen af det 16de Aarh. (efter 1579) fremstilles Kapellet liggende omtrent midt i Kirkegaarden, der ses at være omhegnet med Træer. Da man for en halv Snes Aar siden omdannede Egnen mellem Sortedamsø og Byen til Bebyggelse, kunde man se de store Grundsten, hvor Kapellet havde staaet. Det var opført af Bindingsværk og brugtes alene til Ligprædikener[3]).

Beboernes Tal udenfor Portene voksede imidlertid, saa man paatænkte at danne en særegen Menighed for For-

---

1) Se 3. Del S. 316. 2) K. D. I 422—23, 444—46. 3) Encomion regni Dan. S. 381.

stæderne. Oprindelig ønskede Kristian IV 1618 at bygge en udenfor Vesterport, hvis Sognepræst tillige skulde være Præst ved Vartov Hospital[1]), men i Universitetets Kaldsbrev til Thor Rasmussen 8. Jan. 1623 som Præst i Hvidovre gives der ham Udsigt til at forene dermed Embedet som Præst i Forstæderne[2]). 30. Marts 1623 befalede Kongen Universitetet at lade paa Vor Frue Kirkes Bekostning opbygge en Kirke af Grundmur, halvanden Stens Tykkelse, paa Kirkegaarden udenfor Nørreport og sørge for at den blev færdig samme Sommer. Kirken havde imidlertid ikke Penge til Raadighed, og Magistraten nægtede at deltage. Man optog en Synsforretning over det gamle Kapel, der var 35 Alen langt og $11^1/_2$ Alen bredt og var af stærkt Tømmer, saa det godt kunde staa, og foreslog derfor at sætte en Grundmur under og bygge et Kapel til, men Bygmesteren mente at Mantelmur dude ikke, saa hvis der skulde bygges, skulde det være fra Grunden af. Da Kansleren nu tilbød at skaffe Tømmer fra Gulland, lovede Universitetet i September 1623 straks at føre Grundsten til. I det følgende Aar viste man ogsaa den Iver fra Universitetets Side, at det bestemte, at den ny Kirke skulde have Vor Frue Kirkes Altertavle, men Kirken var endnu ikke færdig. Kongen var sikkert den, der mest drev paa Arbejdet; faa Dage før han drog med Hæren til Tydskland 1625, udstædte han 3 Breve angaaende den ny Kirke, hvori han bestemte, at den skulde have et Taarn og at Kaldsretten skulde tilhøre Universitetet, Slotsbefalingsmanden paa Ladegaardens Vegne og de 4 bedste Borgere i Sognet. Dernæst kaldte han Hr. Thor Rasmussen i Hvidovre til tillige at være Præst ved den ny Menighed, men han kom aldrig til at prædike i den ny Kirke, idet han 1627 blev beskikket til Generalprovst paa Gulland.

Det varede længe endnu, inden den blev færdig; i Somren 1627, da en ny Bygmester maatte overtage Værket, var der

---

[1]) Se 3. Del S. 53. [2]) Kirkehist. Sml. 3 R. I 813.

hverken Kalk eller Sten i Forraad, og først i April 1628 stod det hele færdigt. Det var dog vistnok en noget tarvelig Bygning paa Grund af pengeknappe Tider. Taarnet blev takt med Spaan. Over Indgangen stod Kristian IV's Navnetræk og ved Siden Vor Frue Kirkes og Universitetets Vaaben tilligemed en latinsk Indskrift, der forkyndte, at Kirken var opført paa kgl. Befaling og paa Vor Frue Kirkes Bekostning. En Del Inventarium fattedes, men Klokke havde Kongen skænket 1627 med det Paalæg, at den skulde ringe af og i Vagt hver Morgen Kl. 4 og hver Aften Kl. 8. Kirken blev indviet 18. Juni 1628 og da først blev det gamle Kapel nedbrudt. 1634 fik Kirken et Ur med 4 Solskiver. 1646 bevilgedes der en Tavle i Kirken til at indsamle Penge til at købe et Orgel for.

Hr. Thor Rasmussens Efterfølger i Hvidovre blev ikke straks Præst ved den ny Kirke, men 26. Maj 1628 bestemte Kongen, at Sognepræsterne og Kapellanerne ved Vor Frue Kirke maatte lønne endnu en Kapellan og at den ny Kirke maatte betjenes af en af de 3 Kapellaner, der skulde bo ved Kirken i den Præstegaard, der var anlagt derved. Hver Søndag og Fredag skulde han holde Højmesse, men til Aftensang og Onsdagsprædiken skulde Biskoppen anordne enten Kapellanerne, Hørerne ved Skolen eller Studenter. Begravelsespengene skulde tilfalde Kirken selv, men iøvrigt skulde den ikke have selvstændige Kirkeværger, men staa under Vor Frue Kirkes Værger. Man kom imidlertid til det Resultat, at det var rigtigst alligevel at forene Embedet med det i Hvidovre, og Professorerne kaldte derfor 14. Juni 1628 Sognepræsten Hr. Peder Nielsen Sæby til tredie Kapellan ved Vor Frue Kirke og Sognepræst ved den ny Kirke, og det blev bestemt, at Gudstjenesten her skulde begynde en hel eller halv Time før den begyndte i Byen, for at Præsten ikke skulde komme for sent til Hvidovre. Forbindelsen med dette Kald vedblev, saa længe Kirken bestod.

Præstens Indtægter af dette Embede var iøvrigt indskrænket, saa han ikke engang maatte faa den Betaling, der kom ind for hans Ligtaler, noget Menigheden flere Gange klagede over, men aldrig opnaade. Ogsaa klagedes der over, at Menigheden formindskedes, saaledes 1646, at nogle søgte den tydske Kirke, og 1648, at Folkene paa Rosenborg søgte Byens Kirker, da de ny Fæstningsværker gjorde Vejen for lang, og at mange Huse blev nedbrudte og Beboerne flyttede ind i Byen. Vel fik Amagerne paa Ladegaardsmarken (Ny Hollænderby) 18. Maj 1652 Befaling til at søge denne Kirke, men dette fandt kun Sted en ganske kort Tid, og samme Dag paalægges det alle udenbys Beboere at søge den ny Kirke som deres rette Sognekirke, men snart efter klagede Præsten igen over, at Husene udenfor Nørreport blev nedbrudte til Byens Befæstning.

Præstegaarden var vist ikke heller ret tiltalende at bo i. 1624 havde Kongen tilskødet Vor Frue Kirke et Hus norden for Kirkegaarden og sønden for det Stræde, „som løber fra Dammen udi øster", at bruges til en Præstegaard[1]), men 1650 var den saa forfalden, at Præsten søgte om Tilladelse til at leje den ud og flytte ind i et Sted, der hed Emaus[2]), der omtrent har ligget lige overfor Kirken paa den anden Side af Landevejen.

Da Kirken var bleven Sognekirke, fik den ogsaa en særlig Kirkegaard, der var forskellig fra den gamle Pestkirkegaard; 17. Nov. 1637 befalede Kongen Biskoppen at sørge for at den blev indviet, men der maatte ingen begraves i den uden Statholderen Korfits Ulfelds Tilladelse[3]). Af nogle Bestemmelser om Begravelser i Pesttid fra 1652

---

[1]) K. D. II 776—77. Der gik altsaa en Vej langs indenfor Søen og op til denne stødte Præstens Grund, som det endnu ses paa et noget senere Grundrids. [2]) If. K. D. II 282 laa Emaus 206 Alen fra Peblingesøen paa venstre Haand af Vejen, der førte ud af Nørreport, og dens Grund stødte op til Pesthuset. [3]) K. D. V. 204.

og 1654 skulde det synes, som om Kirken dog ogsaa var bestemt til Ligbegængelse for Pestdøde[1]). Om man benyttede den ny Kirkegaard til ogsaa at begrave Forbrydere i, ses ikke bestemt, da der ved Udtrykket den ny Kirkegaard ogsaa kan menes den gamle Pestkirkegaard[2]), der vedblev at bestaa, ti det anføres dog som en særlig Forhaanelse, at Kristian IV's Frille, der døde straks efter Kongen, „blev udført i en slet (uden Prydelser) Ligkiste paa en gammel Arbejdsvogn og blev begravet om Aftenen paa den ny Kirkegaard udenfor Nørreport iblandt de Grave, hvor de, som blev henrettede, var begravne“ [3]).

Da Forstæderne 11. Avgust 1658 blev stukne i Brand for at hindre Fjenden i at søge Ly der, gik „den ny Kirke“ ogsaa til Grunde ifølge kgl. Befaling af 9. og 11. Avgust, saa man ikke engang fik Tid til at redde Klokkerne, og Stenene blev efterhaanden under Belejringen bortstjaalne. Der blev nu ikke i henved 200 Aar Tale om at opføre den paa ny og den Dag idag venter Strækningen mellem de gamle Grave og Søerne paa sin Kirke.

Paa den Strækning mellem Volden, Sølvgade og Rigensgade, snarest nærmest sidstnævnte Gade, begyndte Kristian IV en ny Kirke, den saakaldte S. Anna rotunda, der dog aldrig blev fuldendt, og som Jens Lavridsen Wolf beskriver saaledes[4]): „Udenfor Hans Majestæts Have (Rosenborg) ser man den ny underlige Kirke, som staar i Bygning, hvis Skabelon er nedenfor trind som et Kompas med alle sine Streger, hvor der over hver Streg er muret og gjort en Hvælving paa Jorden, paa hvilken Hvælving alle Stolene nede udi samme Kirke sættes og gøres skal, og er udenpaa Kirken en Dør til hver Hvælving at gaa ind og ud af; samme Kirkes Skabelon er med 12 Gavle.“ Kirken var altsaa endnu ufuldendt 1654 og blev aldrig færdig; det var

[1]) K. D. III 403, 430. [2]) K. D. V 209. [3]) Suhms Ny Saml. I 102. [4]) Encomion regni Dan. S. 375.

en af Kristian IV's Bygninger, der paa Grund af pengeknappe Tider aldrig fuldendtes, uagtet man en Tid var saa vidt, at der endog var udnævnt en Præst til Kirken. 26. April 1643 udstædte Kongen et Kaldsbrev til Sognepræsten i Karleby paa Falster Marcus Kristensen til at være Sognepræst til „den ny Kirke, som vi naadigst lader bygge her udenfor vor Købsted Kjøbenhavn, og naar forskrevne Kirke bliver færdig, ville vi naadigst videre Anordning lade gøre, hvad hannem skal gives til Besolding.“ Han tiltraadte dog af gode Grunde aldrig Embedet.[1])

Allerede 1625 havde Kongen givet Befaling til at udvise en Plads udenfor Østerport (den gamle) til en Kirkegaard, „hvor og i Fremtiden kunde bekvemmeligen en Kirke sættes, og det imellem Svovlhuset og Vejen“, dog saaledes, at det kunde være uden Forhindring for den Skanse, som Kongen vilde lade bygge ved S. Anne Bro, og ej heller til Forhindring for de Huse, der mulig kunde blive byggede der[2]). Pladsen blev derfor lagt afsides, saa den kom til at ligge tæt indenfor den Vold omkring den ny By, der sikkert allerede da var paatænkt.

I Somren 1640 begyndte man at mure paa Kirken[3]) og 1. Nov. samme Aar udstædte Kongen Befaling til forskellige Lensmænd om at lade opsamle store Kampesten til at hugge Piller af, hvorpaa Kongen vilde lade Stenhuggeren drage til Stedet for at hugge dem til[4]). Udgifterne til denne og Trinitatis Kirke udrededes af Afgifter, der var paalagte alle velhavende Kirker i Landet[5]), men Kirken blev som omtalt aldrig fuldendt. Paa Prospekter fra Frederik III's Tid indtager den en fremragende Plads i Stadens østlige Del, ja paa nogle udenlandske, der er senere end dens Nedrivelse, har den endog en kæmpemæssig Størrelse.

Dens Øjemed var at være Sognekirke for den ny By udenfor Østerport, hvor der nærmest Porten og navnlig paa

[1]) K. D. III 246. [2]) K. D. V 77. [3]) J. L. Wolf Diarium S. 589.
[4]) K. D. V 230. [5]) K. D. V 191, 237, 244, 263.

det nuv. Kongens Nytorv var flere Gader, af hvilke Store Strandstræde endnu er en Levning; der var ogsaa en Bredgade omtrent hvor den nuv. Gade af samme Navn gaar; senere kom Nyboder til, men det var Kristian IV's Plan at faa hele Ny Kjøbenhavn bebygget, dog ikke paa den Maade, som hans Efterfølger fik det gennemført. Men da man efter Belejringen 1658—60 fandt, at Trinitatis Kirke passende kunde anvendes dertil, bestemte Kongen 14. Juni 1660, at dennes Sogn tildels skulde bestaa af „de Huse og Gaarde, som tilforn ere forordnede til den runde S. Anne Kirke" og Dagen efter tillod Kongen Magistraten paa Kristianshavn, at den maatte hente Sten fra Kirken[1]). I Febr. (Skødet af 17. April) 1662 købte den berømte Ingeniør Henrik Rüse den runde Kirkes Grund, der var af temmelig betydelig Størrelse, nemlig 322 Alen mod Syd, 384 Alen langs Volden, 180 Alen mod Nord og 358 Alen mod Øst. Man mente, at han vilde benytte Kirken til Bopæl, men allerede i Marts beretter den svenske Resident, at Rüse flittig arbejdede paa Kirkens Nedbrydelse, hvorover Almuen var ikke lidet bedrøvet, „baade fordi denne ad pios usus opførte Bygning saaledes profaneredes og for den Præsumption man gør sig, at der stikker noget andet under og at man deraf vilde uformærket sætte dem en Kapsun paa Næsen" [2]), hvormed formodenlig sigtes til, at man mente, Stenene skulde anvendes til det Kastel, der var Borgerskabet saa meget imod. I Grundtaxten 1668 findes opført: Generalmajor Rus en Gaard, som den runde Kirke stod, med 4 Vaaninger, samt en vidt begreben indgravet Plads", hvilket 1689 betegnes som „Manufakturhuset". I Mellemtiden er Grunden altsaa igen gaaet over til Kongen, der har anlagt Guldhuset i Rigensgade paa noget af Pladsen. Derimod var Hjørnegrunden, hvor nu Kasernen staar, øde endnu 1755, og paa en bevaret Grund-

[1]) K. D. III 502, 503. [2]) Beckers Saml. I 278, 282. K. D. III 557.

tegning fra dette Aar kaldes denne Plads St. Anne Kirkegaard og indtog 25555 □ Alen.

Af andre Kirker skal her alene nævnes Hellig Trefoldigheds Kirke eller Trinitatis Kirke, til hvilken den første Sten blev lagt 7. Juli 1637 og som fuldendtes i Juli 1651 og indviedes Trinitatis Søndag 1656, dog ikke til Sognekirke, men til Studenterkirke. Da den først blev Sognekirke efter 1660 og altsaa nærmest henhører under et senere Tidsrum, vil vi paa dette Sted ikke omtale den nærmere[1]. Ej heller Slotskirken skal her omtales. Tugthuskirken og Vartov Hospitalskirke er omtalte i 3. Del S. 55, 74—76, 370—71 og 385—86.

Oplysninger om Gejstlighedens Personer vilde føre os for vidt i dette Skrift. For Kortheds Skyld skal her alene henvises til Wibergs Præstehistorie og de der nævnte Kilder.

Vi har under Kirkerne nævnt de Epitafier, der er omtalte i Resens Inscriptiones Hafnienses. Der er dog adskillige udeladte, hvilke her meddeles efter et Haandskrift fra det 17. Aarh.[2], dels som Prøve paa Stilen, dels som Tillæg til Resens Skrift.

Vor Frue Kirke.

Denne Taffle haffver Peder Heselberg ladet opsette kircken till Zirat oc hans sl. broder Jens Hesselberg, døde 1644 dend 23. novemb., med sin sl. hustru Maren Christensdaater, døde 1641 dend 1. Augusti, till ihu Kommelse.

Ao. 1575 dend 21 Julii døde Erlig oc Velagt Mand Diderich van Nys, som afflede med sin hustrue Maren Matzdatter en Søn oc en daater. Ao. 1583 dend 18 Nov. døde Erlig oc Velagt Mand Hendrich Christoffersen, som affled med hans hustru Maren Matzdaater en Søn. Ao. 1599 dend

---

[1]) Om dens Bygning findes en Artikel af F. R. Friis i Illustreret Tidende Nr. 1038, 17. Avg. 1879. [2]) Ny kgl. Samling paa det kgl. Bibliothek, Nr. 684 i Kvart.

7 Junij døde Erlig og Velagt Mand Frantz Jostsen Wippe. Ao. 1578 dend 20. Novemb. døde S. Arild Didrichsen, som ligger her begraffuet. Ao. 1576 dend 9. Augusti døde S. Maren Didrichsdater. Gud giffue dennem en salig opstandelse.

Anno 1622 lod Erlig oc Velagt Mand Skipper Christen Andersøn med sin Kiere hustru Maren Lauridtzdaater bekoste denne Taffle offuer denne begraffuelsis Sted oc giffuet denne Messing Arm her neden for, Gud till ære oc Kircken till gaffn oc Prydelse.

Her ligger begraffuit Erlig oc Gudfryctige Quinde Karen Peder Knudsøns, som er føed i Kiøge Ao. 1574 dend 6. Martii oc leffuede med hendis hosbonde 16 Aar, afflet tilsammen 12 børn. Oc er hun hensoffuet i Herren Anno 1607 dend 10. Augusti i hendis alders 33 Aar. Gud giffue hende en glædelig Opstandelse. 1609.

Helligaands Kirke.

Her neden ligger Begraffuen Erlig och Welforstandig Mand Niels Jensøn Riber, fordum Borger her i Kiøbenhaffn, Som Salig i Herren hensoff den 16. Decembr. 1620. Iligemaade hans Kiere hustru Erlig och Gudfrychtig Qvinde Magdalene Nielsdaatter, som Herren Saligen bortkallede den 4. Decembr. 1639 udi hendis Alders 68 Aar, med deris wnge Søn, Som døde den 6. octobr. 1606. Gud giffue dennem en glædelig Opstandelse.

Her huiler Erlig och Welagt Mand Hans Rode, fød i Statin, som her i Kiøbenhaffn i sit Alders 34 Aar salig hensoff i Herren 1620 den 22. Octobr., och hans Broder Erlig och welagt Mand Reinholt Rode sin Salige hustrue Ingeborg Lauritzdaatter, som døde den 24 Novembr. 1632 med 5 Sønner.

Her neden huiler Erlig och Gudfrychtig qvinde Alheit Christoffer Dirichsøns hendis salig liig, som Gud kallede af denne Werden her i Kiøbenhaffn til den æwige Himmelsche roe den 27. Decembr. 1619. Gud giffue hende en gledelig Opstandelse.

S. Nikolaj Kirke.

Her neden for hviler Floritz Reinerdtzøn, Barnfød her udi Kiøbenhaffn, fordum Borger och Segellegger her sammesteds, døde den 8. Septemb. 1641 udi hans Alders 50 Aar, hans efftterleffuendes hustru Mette Søffrensd. med Salig Floritzis Arffuinger haffuer hannem, disligeste och Mettes forige Hosbunde Christian Thøgersøn, som døde 1616 den 8. Novembr. udi hans Alders 65 Aar, som ligger begraffuen paa Wor Frue Kirckegaard med deris Søn, dennem begge til Ære och Kircken til Zirat dette monument ladet opsette.

Dend Erlige Welfornemme och nu Salige Mand Knud Christensøn, fordum Ko. May. forvalter paa Kledekammeret her i Kiøbenhaffn, fød i Haffuerslund i Holsten Ao. 1584 den 8. Maii, død 1647 den 25. Aprilis, sampt begge hans salige hustruer, den første Sophie Catherine Wichmandsdatter, fød til Stade 1600 den 4. Junii, huilcken udi Echteskab fød hannem en Søn och en daatter, døde 1626 den 1. Julii. Den anden Salig Elizabeth Johansdaatter, fød i Kiøbenhaffn 1601, den 14. Julii, udi Echteskab ufruchtsommelig, døde 1646 den 2. Septembr. til en Christelig och Kierlig hukomelse haffuer denne Salige Mands tvende offuerleffuende døtre Margrette och Dorothea ladet dette Epitaphium bekaaste 1648.

Her under er Begraffuen den Erlig och welagt Mand Conrad v. Busch, som hensoff i Herren den 10. Augusti Anno 1625.

Dette Epitaphium haffuer Bartholomæus Haagensøn och hans hustrue Margrette Hendrichsdaatter bekaasted och Oprettet 1628.

Her huiler Erlige och welfornemme Mend s. Lorents von Meulengracht, som den 10. Maij Ao. 1630 udi hans alders 34 Aar, och Rasmus Jensøn, som den 10. Octobr. 1648 udi hans Alders 45 udi Herren hersoffuede, begge Borgere och fornemme Handelsmend her i Kiøbenhaffn, thil huis Ære och kierlige Ihukommelse deres effterlatte kiære hustrue Erlig, dydig och Gud frychtig qvinde Karen Pedersdaatter haffuer ladet dette epitaphium opsette, som och nu her huiler wed døden affgangen den 26. febr. 1654 udi hendis alders 45 Aar. Gud giffue dennem samptlig en ærefuld Opstandelse.

Dette Epitaphium haffuer Erlig och Gudfrychtig qvinde Margrette Peder Carlsøns daatter, Salig Henrich Rosenmeyers effterleffuerske, men hendes kiere børn til en christelig ihukomelse och Gudelig Kierligheds beteelse opsette Anno 1640.

Her neden wnder ligger begraffuen Erlig och welfornemme Mand, Hermand von Hamb, Borger och Handelsmand her i Staden, som døde 1625 den 23. Maii i hans Alders 69 Aar, saa och hans thvende Hustruer Erlige och Gudfrychtige qvinder Gertrud Aarendtzdatter, som døde 1605. 15 Octobr. och Karen Pedersdatter, som døde 1637 den 12 Julii, aff huilcke hand leffuede med den 1 udi 22 Aar och afflede med hende. 15 børn, 7 Sønner, 8 døttre. Den anden 16 Aar 9 M. og afflede med hende 9 Børn, 7 sønner och 2 døttre. Gud giffue dennem en ærefuld opstandelse.

Her neden for dette Epitaphium ligger begraffuen Erlig och Welagt Mand, Salig hos Gud, Søffren Andersøn Bødicker, som døde Anno 1612 den 8. Martii, huis Siel Gud haffuer til en glædelig Opstandelse, Och haffuer hans effterleffuende kiere hustrue Kirsten Andersdatter och begge deris Kiere børn den ladet bekaaste til hukomelse och Kirchen til prydelse.

Anno 1625 Henrich Fuiren der Junger hat dies Epitaphium Sehlichen Agnete Wilhelms Tochtern, so den 8 Aug. Anno 1619 im Herren entschlaffen, wie auch den anwesenden Kirstina Peters tochtern seinen lieben hausfrawen vnd dero lieben Kindern In besondern Ehren auffrichten lassen, der Auch selbst in Gott verscheiden den 12 Novembr. 1631.

Der achtbar wnd furnehme Georg Fingerlin gewesener Burger und Handelsmand Alhier in Kopenhagen, ist geboren Anno 1604 den 5 Janvarii in der Kayserliche Reiches stadt Vlm von furnehme Eltern vnd ist Anno 1630 von dannen Anhero kommen vnd nach Gottes schichung Ao. 1636 in den Heiligen Ehstandt gethreten mit der Ehr- vnd thugentreichen Fraw Christina Peterstochter, das auch achtbaren vnd furnehme S. Heinrich Fuiren des Jungeren nachgelasne wittbe, und mit ihr christlig gelebet bis Ao. 1639 den 19 Octobr., da ihn der gnediger Gott von dieser welt abegefodert, Seines Alters 34 Jahr 9 Monat, 14 Tage. Dieses Epitaphium hat Christina Peterstochter ihren S. Ehemand zu Ehrlicher gedechtnis auffrichtet lassen.

Gud til ære, Kirchen til Zirat, Skipper Niels Oluffsøn och Lisabeth Hansdaatter til en christelig Ihukommelse Bekaasted.

Anno 1611 den 24 Novembr. døde Erlig och Gudfrychtig Qvinde Karen Willadtzdatter, Erlige Mand Bernt Schuldts hustrue, och waar hun første i de h. Echteschab med Erlig Mand Engelbrecht Meyer udi 2 Aar och døde hand udi Norge udi Ragerswig Anno 1576 den 12 Novembr. och er begraffuen udi Malon Kircke, och haffuer Bernt Schuldt och hun leffuit samen udi 33½ Aar, och ligger hun her begraffuen. Huis Siele Gud giffue paa den yderste dag med Alle tro Christne en glædlig Opstandelse.

Anno 1619 Julii den 5 dag døde Erlig och Welagt Mand Bernt Schult Borger her i Kiøbenhaffn, var fød i Westvalen til Frehtte, der mand skreff 1544. hans Alder 75 Aar. Gud giffue hannem en gledlig Opstandelse.

Her ligger begraffuen Erlig och Welagt karl Hans Mortensøn Rosborig, som war fød her i Kiøbenhaffn Ao. 1563 den 4 Novembr. Och haffuer Gud henkaldet hannem den 14 Septembr. Ao. 1607. hans Alder waar 44 Aar.

Anno 1634 hat Johan Dabelstein Burger Alhier dis Epitaphium Seiner Seeligen hausfrawen Mariæ Dreyers zum gedenchtnusze auffrichten lassen. Sie starb im Jahr 1633. den 4 Novembr. ihrers Alter 21 Jahr.

Her ligger begraffuit Erlige och Gudfrychte Qvinde Dorethe Povelsdaatter barnfød i Kiøbenhaffn, som var Sl. M. Anders Hadeler Echtehustru, och leffuede de samen i 10 Aar, saa Kallede Gud hannem Aff dette ælende, och døde hun Aar 1614 den 10 Maji i sin sidste feyerste tid och Alder 70 Aar, och huiler hun wnder dend steen hoes Sl. M. Anders sine Been. Haffuer erlig och welagt Mand Henrich Thomasøn Balbier ladet sette denne taffle sin Sl. Moder Søster til ære paa hender egen bekaastning Ao. 1616.

Vivent mortui, interfecti me resurgent. Esa. 26. Ao. 1624. F. Clem. J. — S. Niels Jensøns, fordum Klockers i Kiøbenhaffn, och hans hustrue Anne Eschildsdaatter Epitaphium, som døde Aar 1583 den 29 Augusti, hun døde Aar 1583 den 3 Augusti.

III. Forsyning med Vand og Levnedsmidler.

Det ældste Vidnesbyrd om Indledning af Vand har vi i Navnet paa den Plads, der den Dag i Dag hedder Vandkunsten. I ældre Tid betydede Vandkunst et Springvand eller overhovedet en ualmindelig Vandledning. Som det vil erindres var der Afløb af Byens Grave gennem det nuværende Løngangsstræde, og Mølledammen til Kongens Vandmølle var netop den nuværende Vandkunst[1]. At Vandmøllen og Vandkunsten var 2 Institutioner, der stod under samme Mands Bestyrelse ses af, at Fredrik II 1567 gav Befaling til at give Understøttelse til Mester Lydeke, der led stor Armod „siden han var kommen af med Vandkunsten og Møllen“[2]. 1575—80 nævnes Mester Mathias eller Mads paa Vandkunsten, der fik et aarligt Deputat af Levnedsmidler fra Slottet, og han er samme Person som Mattis Møller, der nævnes 1581[3]. Det ses altsaa, at Mølleren og Vandkunstneren i Fredrik II's Tid var samme Person, men paa den anden Side var Vandkunsten og Møllen forskellige.

Vaterkonsten, som den benævnes de første Gange, den forekommer, var en Indretning, hvorved Vandet fra Mølledammen førtes over til Slottet. Den var allerede til 1547[4] og er sandsynligvis anlagt af Kristian III, ti 1539 fik Lensmanden Befaling om at sende Heste „til den Vandkunst“ og Borgmestrene fik Befaling til at beskikke og bekoste den Karl, der skulde drive og røgte dem[5]. Vandet er altsaa oppompet ved Hestekraft til en viss Højde og derfra i Render ført over Stranden. 1558 gav Kongen Statholderen Befaling til at undersøge, om „Vaterkunsten“ kunde lægges

---

[1]) Se 3. Del S. 362. [2]) K. D. IV 588. [3]) K. D. I 523, IV 615, 647. Iøvrigt var der mange andre Vandkunstnere. Mere om Vandkunst se Dr. Troels Lund Danmarks og Norges Hist. I 1.97 flg., III. 142 flg. [4]) K. D. II 273. [5]) Lassens Befæstningshist. S. 97.

paa Hvælvinger over Stranden og saaledes føres ind i Slotsgravene, hvor Vandet da kunde drive endnu „en Mølle og Vaterkunst“ [1]). Samme Aar havde Kongen indkaldt Bygmester Hans von Diskow fra Meissen forat raadføre sig med ham om Befæstningen af Krogen. Ved samme Lejlighed udbad man sig hans Raad om Vandledningen, med Hensyn til hvilken man havde fattet den Plan at indlede Vandet fra Fursøen, der ikke alene skulde forsyne Slottet men ogsaa Byen. Hans v. Diskow mente imidlertid, at der var Vand nok i Nærheden, uden at man behøvede at ty til Fursøen, og underviste Vandkonstneren Mester Lydeke i at gøre „en Konst“, saaledes at man ved 2 Karle og 2 Okser kunde drive Vandet saa højt op paa Slottet, som det var fornødent.[2]) Ved en anden Lejlighed, snarere nogle Aar i Forvejen har man brevvekslet med samme Hans v. Diskow og bedet ham om at skaffe en tydsk Vandkunstner, da den herværende var død og havde efterladt en Skabelon (Model), som ingen kunde rette sig efter[3]). En Kunst eller Vandkunst betydede altsaa her ikke et Springvand, men var et Pumpeværk til at drive Vandet ind paa Slottet.

Tanken om at tilføre Byen Vand er altsaa udgaaet fra Kristian III, men det varede dog ikke faa Aar, inden nogen saadan Vandledning kom i Stand. Det var først 14. Febr. 1578 at Magistraten udstædte den Forpligtelse at ville udbetale Kongen 3000 enkende gamle Daler, naar det Arbejde var fuldført, som denne havde paataget sig, idet han efter Magistratens underdanige Begæring havde bevilget at ville lede og føre ind i Byen en Vandkonst paa 3 Spring, et paa Gammel-

---

[1]) K. D. III 29. Frises Saml. til D. Bygn. og Kunsthist. S. 200. [2]) Lassens Befæstningshist. S. 97—98. Om Indretningen af Vaterkonsten paa Slottet med tilhørende Brønd se Frises Saml. til dansk Bygnings- og Kunsthistorie S. 200. Smstds. S. 204 læses, hvorledes der 1655 blev lagt Vandrender ind paa Slottet direkte fra Emdrup Sø. [3]) Frises Saml. til dansk Bygnings- og Kunsthist. S. 277—78.

torv, et oppe i Købmagergade og et paa Amagertorv. En lignende Overenskomst om Udbetaling af 3000 Daler havde Magistraten dog allerede sluttet med Kongen 9. Jan. 1561, men den paafølgende Krig var formodenlig Skyld i at det ikke kunde sættes i Værk[1]. 4. Juni 1578 bød Kongen Kristoffer Valkendorf at skulle handle med Kongens Vandkunstner Mester Hans, i Henhold til en tidligere Aftale, om hans Betaling for Indledningen og skaffe ham de fornødne Render og Bøsser (Bøsninger). Dette Værk blev fuldført i Febr. 1580, hvorfor Kongen 1. Marts opfordrede Magistraten til at udrede de 3000 Daler med det allerførste uden længer Forhaling[2]. Pengene var allerede blevne paalignede 23. Okt. 1578, saaledes at Borgerne taxeredes til 2780 og Kongens Tjenere til 485½ Rdl., men Paaligniugen fremkaldte ikke liden Misfornøjelse hos Borgerne[3].

Det vilde være aldeles ubekendt, hvorfra dette Vand indlededes, hvis det ikke fremgik af nedenfor nævnte Andragende fra 1630, at det var fra Emdrup Sø (Lundehussøen). Springvandet paa Gammeltorv indrettedes omtrent paa det samme Sted, som det endnu findes, det kaldtes i samtidige Regnskaber Springvandskommen eller Brønden. Da Gammeltorv 1607 blev udvidet, befalede Kongen at Brønden skulde sættes paa et belejligere Sted midt paa Pladsen[4] og det er sikkert ved denne Lejlighed at Kongen skænkede dertil „det kostelige Kobberbækken og historiske Billede“[5]. 1581 indrettede Byen her tillige en Post og lagde derfra Blyrender til Amagertorv, ligesom der indrettedes en Post ved Højbro. Det af Kongen indrettede Springvand paa Amagertorv stod ved dettes østlige Ende ved Stadens Værtshus, altsaa nærmest Østergade. Hvor det

---

[1]) Resens Haandskrift, Kjøbenhavns ferske og Brøndvands Bog 1682, S. 10—11. Mansa, Folkesygdommenes Historie, S. 240. [2]) K. D. IV 632, 638. [3]) Se Tredie Del S. 161. [4]) K. D. V 7, 18. [5]) K. D. IV 779.

har været paa Købmagergade vides ikke, i Resens Tid var det ikke til.

Det varede ikke længe, inden Byens Beboere benyttede Vandledningen til at forsyne deres Ejendomme med Vand. Magistraten klagede til Regeringen over, at saavel Adelige som Borgere lagde Render fra Posten til deres Gaarde uden at ville give noget Vederlag derfor, uagtet Posten „med Byens store Bekostning og Besværing er ført og ledet hid ind udi Byen og endnu dagligen ved Magt holdes“, hvorfor Regeringsraaderne 30. Jan. 1593 befalede, at enhver, der havde ført eller vilde lade føre Render til deres Gaarde, skulde give Byen 20 Daler til at vedligeholde Posten med[1]. Noget stort Tal af Indbyggere benyttede dog næppe den givne Tilladelse.

I Aaret 1611 indgav den bekendte Mogens Bertelsen[2]) et Forslag om at indlede Vand fra Lyngby Sø gennem Ibstrup (Jægersborg), Gentofte og Emdrup Søer til Sortedam, og 1617 lod Kristian IV ham foretage en Undersøgelse af Jordforholdene mellem Fursøen og Kjøbenhavn og beregne Udgifterne ved Gravningen af en Vandledning derfra. Denne skulde føres gennem Bagsværd Sø, Lyngby Sø, Ibstrup Sø, Gentofte Sø, Emdrup Sø og gennem Kjøbenhavn i en lukket Rende, der skulde udmunde i Havnen ved Færgebroen, hvor den skulde ende med en Mølle, den sidste af den Række Møller, der skulde anlægges ved denne ny Vandledning, som vilde stanse Løbet i Lyngby Mølleaa. Foruden denne Vandledning havde Mogens Bertelsen udtænkt en anden Udgravning, der forbandt Stranden ved S. Anne Bro med S. Jørgens Sø, og langs denne mente han, der inden faa Aars Forløb vilde blive passende Boliger for Købmænd, Skippere og Søfolk, medens selve det udgravede Bassin skulde være en Havn[3]. Intet af disse Forslag blev imidlertid udført.

---

[1]) K. D. II 475. [2]) Omtalt 3. Del S. 48—49. [3]) D. Mag. IV 171—75. Forslaget fra 1611 i Resens Saml.

Nogle Aar efter fik Byen imidlertid en virkelig ny Vandforsyning. Kansleren Kristian Fris, Professorerne og nogle Borgere i Vor Frue Sogn fik nemlig 12. Sept. 1626 kgl. Tilladelse til at indlede Vand fra Emdrup Sø[1]) langs Kongevejen igennem Nørreport eller Volden, og siden langs Gaderne til de 50 Gaarde, hvis Ejere var delagtige i Anlægget. Kongen stadfæstede disse Ejendomme Vandet til fri Ejendom, men tillod at antage ny Interessenter, imod at disse betalte det dobbelte Beløb af, hvad Hovedrenderne havde kostet hver af de gamle Interessenter, og desuden selv afholdt Udgifterne ved de ny Renders Anlæg til deres Gaarde. Hvis Vandet formindskedes i Emdrup Sø, maatte man uhindret faa det fra Utterslev og Gentofte Sø, og hvis Fiskemesteren blev nødt til at tømme Søen for Fiskeriets Skyld, skulde dette ikke ske udeu betimelig Advarsel i Forvejen. Magistraten havde intet at sige over Vandrenderne, men naar man havde brudt Gaderne op, var man forpligtet til at brolægge dem tilbørligt igen. Dette Vandkompagni kaldtes Universitetets eller Nørre Springvands Kompagni. Kongen siger ved denne Lejlighed at „Mangel paa Vand ej er den ringeste Bræk her sammesteds findes“. Det gamle Springvand var nemlig kommet i Ulave, og ovennævnte gode Exempel fra Vor Frue Sogn fandt snart Efterlignelse. I Marts 1630 udsendte de 3 Borgmestre Simon Surbek, Reinholt Hansen og Jørgen Danielsen en Rundskrivelse, hvori de opfordrede til Dannelsen af et nyt Vandkompagni[2]). De gjorde opmærksom paa, at Byens Velstand var Kongen højlig magtpaaliggende, idet han gærne saa, at alt her i Staden saa vel som i andre velforordinerede Steder var udi hæderlig Esse og Brug, „hvoriblandt godt rent fersk Vand at have ikke er det ringeste, men en af de fornemste i Byer og Stæder til Menneskens Livs Ophold, hvormed mange fattige deres Tørst at læske sig ofte maa lade nøje,

[1]) K. D. III 60—61. [2]) K. D. IV 779—81.

foruden den fornemste Hjælp deraf udi Ildsvaade samt god Luft og Renlighed udi Pestens Tid, som desværre altfor ofte her i Byen sig tildrager", hvilket Kongen selv storligen for mange Aar siden havde ladet sig være angelegen, idet han selv naadigst havde foræret det kostelige Kobberbækken og historiske Billede til Posten paa Gammeltorv, „endog for Mesterens Uforfarenheds Skyld paa den Tid nu i nogle Aar til aldeles ingen Brug, den ganske By og Gemene (Gemeinde) til Skimf (Skændsel) og Eftertale". Da nu Naturen selv gav Aarsag og Anledning til at have godt fersk og selvspringende rent Vand fra Emdrup Sø, „hvilket dog vore gode gamle Forfædre før os saa vel har begyndt og os Vejen vist fra forskrevne Sø samme ferske Vand med deres store Bekostning her i Byen med Render at indlede, det og ved lige og Magt holdt, indtil nu udi vor Tid det moxen er forfaldet og ødelagt, os til ingen synderlig Berømmelse, er og vel at befrygte, samme gamle Render, dersom ikke tænkes paa gode Midler i Tide, alle med Tiden ganske fordærves og slet ødelægges og vi samme Vand derover aldeles miste". Man vilde derfor søge Kongen om Tilladelse til at lægge 2 Render fra Emdrup Sø, den ene alene til Posten paa Gammeltorv og derfra til Brønden eller Posten paa Amagertorv, hvorfra den kunde gaa rundt omkring i Byen og danne forskellige Poster og Vandspring, og den anden til at indlede Vandet i Interessenternes Gaarde.

Kongen samtykkede i dette Ønske og gav 31. Marts næst efter Statholderen Befaling til at undersøge, om Søens Vand var tilstrækkeligt til begge Render[1]). Den første Fundats oprettedes 20. Nov. 1632, og 19. Maj 1637 gav Kongen de 60 Interessenter i Helliggejstes og S. Nikolaj Sogne samme Privilegier som det tidligere Vandkompagni, med den Forskel, at Renderne her skulde lægges gennem Volden ved Østerport[2]). Samtidig blev Brønden paa Gammel-

[1]) K. D. V 118. [2]) K. D. III 178.

torv helt ombygget og gjort til en „springende Post“, der alene i Arbejdsløn kostede 637 Sletdaler og var bygget af 20 Bjelker med 20 Opstandere.

Da dette Vand indlededes gennem Østerport, kaldtes Kompagniet Øster Kompagni; men Vandet, der førte til Posten paa Gammeltorv, fandtes at være saa rigeligt, at man ogsaa vedblev at lede Vand derfra i Gaardene, dog næppe efter 1632, idet mange blev Deltagere i de ny Vandkompagnier. Det var først i Kristian V's Tid at der oprettedes et særligt Fontains Springvands Kompagni.

23. Maj 1642 tillod Kongen 30 Borgere, i Spidsen for hvilke var Byskriver Søren Kristensen And og hans Brøder Peder Kristensen And, at lægge Render fra Emdrup Sø gennem Nørreport. Da de fleste af Interessenterne var Bryggere og bode omkring Rosengaarden, kaldtes Selskabet Bryggernes eller Rosengaards Kompagni.

Endnu havde Kongen ladet føre en Rende, ogsaa fra Emdrup Sø, til Rosenborg, hvorfra der igen gik Render til kgl. Bygninger, saaledes til Gæthuset, hvorfra Holger Rosenkrands 1640 fik Tilladelse til at forsyne sin Gaard i Pilestræde, og en Mand i Springgade fik 1641 en lignende Tilladelse; ligeledes 1653 Professor Hans Zoega. 1655 blev der ført Render fra Søen til Slottet.[1])

Medens nævnte Vandledninger hed Springvand, idet de som indledede fra højere liggende Steder var forsynede med et Tryk, der kunde bringe Vandet til at stige i Vejret, havde man, hvad der laa meget nærmere, ogsaa Ledninger fra Søerne og Gravene. Disse sidste forsynedes med Vand fra Søerne, saaledes var der 1620 Indløb ved Jermers Skanse, udenfor Studiestræde, hvilket blev afledet fra Peblinge Sø; ogsaa var der 1570 Tilløb fra S. Jørgens Sø, men da blev det rigtignok afdæmmet[2]). Paa Grundtegninger ses Peblingesøens store Bredde i sin sydlige Del, idet en Arm gik tæt

---

[1]) K. D. III 211, 215, 425. V 383, 385. [2]) K. D. I 352, 618.

ind mod Byens Grave, hvor en hvælvet Bro førte Ladegaardsvejen hen imod Nørreport; ogsaa i den modsatte Retning havde Søen en bred Arm, saa Ladegaardsaaen faldt i den allerede omtrent ved Parcelbroen.

Tilløbet til Søerne fra den i ældre Tid saakaldte Langvaddam, nuværende Damhussø, der tilhørte Universitetet, er maaske ældgammelt, men det er dog sandsynligt, at det først er Kristian IV, der har ladet den nuværende Ladegaardsaa udgrave til Søernes Forsyning. Det er nemlig denne Konge, der har opdæmmet Langvaddam ved at forhøje Landevejen, men det er for Øjeblikket ikke bekendt, naar dette er sket. Aaen maa dog have været til, da Kongen byggede Ladegaarden, eller ved 1620, idet dennes Grave blev forsynede ved Tilløb fra Aaen, og det er sandsynligt at denne er gravet i Anledning af, at Kongen erhvervede sig alle 3 Søer 1619. Da vi ingen ældre Kort har, kan vi ikke vide, om Søerne indtil den Tid alene holdtes fyldte ved Kildevældet i deres Bund eller tillige ved Tilløb. Det overflødige Vand fra Emdrup Sø forenedes ogsaa med Ladegaardsaaen, idet det, som nu, løb under den gamle Hyltebro ved Lygten og stødte sammen med Afløbet af Damhussøen.

Det første Pumpevand blev indledet af Magistraten Aar 1609 i Render fra Vestergraven eller den vestlige Del af Stadsgraven gennem Vesterport og Vestergade ind til Gammeltorv, hvor der anlagdes ny Poster ved Siden af Springvandet, og 1613 til „Fiskekisten“ paa Amagertorv. 1618 blev Renderne forlængede til Peblingesøen, der saaledes blev Forsyningssøen for Pumpevandet. 1632 anlagdes ny Render fra Vestergrav til Gammeltorv og i de følgende Aar derfra videre gennem forskellige Gader. Disse 2 Ledninger hed det lille og det store Pumpevand. Ogsaa fra Gravbrønden eller Afløbet af Vandmøllen indenfor Vesterport var der nogle, der ledede Vand i deres Gaarde. Denne Vandmølle vil senere blive omtalt.

Om Kristianshavns Vandledninger vil ses under Kristianshavns særlige Beskrivelse.

Kongen havde ogsaa ledet Vand fra Gravene til Rosenborg, hvor han ogsaa havde en „Vandkunst“, og fra denne gik Render til kgl. Bygninger som Boderne ved Bremerholm og andre Steder. Herfra tillod Kongen 27. Maj 1637[1]) 12 Garvere udenfor (gamle) Østerport at lægge en lille Rende, dog saaledes at Vandet i Gravene ikke led Skade. Dette blev siden Garvernes Vandkompagni.

29. Marts 1656 lod Kongen nedsætte en Kommission til at undersøge Forholdet mellem den Mølle indenfor Vesterport, som Kristian IV havde anlagt og Henrik Müller havde faaet i Udlæg af Kronen, og Vandet i Gravene, idet Magistraten havde stanset Afløbet til Møllen[2]). Kommissionen undersøgte derpaa Langvadsdam, hvor Dæmningerne var saa forfaldne, at Vandet stadig løb over dem; her anbefalede man Slusernes Ombygning og Flytning af et Hus ved Kongevejen hen til Søen, saaledes at Beboerne, der tilforn havde haft Tilsyn med Ladegaardsmarkerne, nu for en ringe Løn kunde have Opsigt med Sluserne. Derfra gik den til Kalkhuset (Kalthuset) i Ladegaardsmarken, hvor der i forrige Tider var gjort en skøn stærk Sluse, hvor man foreslog at den blev taget op som overflødig, og da der var begyndt med Opførelsen af en Mølle[3]), kunde det ikke ses andet, end at den var til Skade for Vandløbet. Ved Ladegaardshuset var en Sluse, der førte Vand ind i St. Jørgens Sø, denne foreslog man at tillaase, at der kun løb overflødigt Vand der igennem. Dæmningen fra Ladegaarden til Bleghuset (Ladegaardsvejen) var brøstfældig og skulde have tilbørligt Tilsyn, da den var Byen højst magtpaaliggende; St. Jørgens Sø laa meget lavere end de andre Søer, og dens Vand var til ingen anden

---

[1]) K. D. III 181. [2]) K. D. V 394—96, 397, 406. [3]) Dette var ved nuværende Grøndals Bro, hvor Peter Kalthof vilde bygge en Krudtmølle.

Nytte end for Byens Befæstnings Skyld. Langs Ladegaardsvejen havde Vandet sit Løb til Gravene gennem en muret Hvælving, der imidlertid var i Forfald og burde hjælpes i Tide, førend den faldt ned, da Vejen udenom Byen gik derover. Naar der var Højvande imellem Indløbet i Gravene og Kammen ved Vesterport, løb al Uhumskhed, Jord, Gødning og hvad der fandtes i Gravene op i Hvælvingen og fyldte den.

Udenfor Vesterport var en muret Dæmning, der kaldtes en Kam, og som stemmede for Vandet i Gravene, saaledes at dette ikke løb i Stranden, men blev ført gennem en Hvælving under Muren ved Siden af Porten; nedenfor Kammen gik Stranden ind langs Søndervold. Ved Synet fandtes Kammen at lække noget[1]) og Vandet var saa højt, at der kun var $^1/_2$ Alen til Kammens øverste Rand. Fra denne Kam løb Vandrenderne til Kongens Bryggers og Kristianshavn, og igennem Hvælvingen ved Porten laa Byens Vandrender. Vandet, der gik fra Kammen, førte til Henrik Møllers Mølle, der laa straks indenfor Vesterport. Her tog Kommissionen Byens Rendemester og Vandkikker for sig og spurgte ham om, hvor højt Vandet skulde være, forat der altid kunde komme rigeligt Vand i Renderne, hvortil han svarede, at det skulde staa 2 Kvarter over Renderne, hvorfor man bestemte, at Møllen ikke maatte bruge mere Vand, end at det altid stod 3 Kvarter over Renderne, hvorfor der blev sat et Vandmærke.

Derpaa synede Kommissionen Kanalen bag samme Mølle, der løb hvor nu Renden er langs Filosofgangen og ned ad nuværende Løngangsstræde og som da førte til Kongens Vaskerhus og Valkemøllen (paa Vandkonsten); med denne Kanal burde der være bedre Tilsyn, da de omkringboende lod Rendestenene løbe ud og kastede al Slags Urenlighed deri, saa dette løb ned til Kongens Vaskerhus, naar der

---

[1]) Hvorledes Kammen 1668 styrtede sammen se K. D. V 764—65.

blev lukket for Vandet ved Valkemøllen, og om Somren, naar Valkemøllen stod stille, gav en ganske ond Stank. Sluseværket ved Valkemøllen var „ganske øde“, saa Vandet havde taget sit Løb under det derved staaende Krudttaarn, og man kunde befrygte, at dettes Grundvold vilde lide Skade med Tiden. Her blev ogsaa sat et Mærke, hvor nær Vandet her maatte løbe bort, at der altid kunde være nok til Vaskerhuset. Forat undgaa den onde Stank i Kanalen, burde det tages i Agt, at Møllen ved Vesterport ikke altid maatte staa stille om Somren, men Vandet skulde i det mindste af og til løbe gennem Sluse

Kommissionen var ogsaa ved de andre Søer, Utterslev Sø, hvorfra Byen havde sit meste Springvand, Gentofte Sø, hvorfra der var Afløb til Emdrup Sø, hvor Slusen, som skulde tage Spildevandet, var „ganske øde“, derfra løb Vandet til Lersøen; med disse to sidste Søer foreslog man, at den Mand, der bode i „Fuglefængerhuset“, kunde have Tilsyn. Fra Lersøen begav man sig til Ny Vartov og fandt her Dæmningen allevegne brøstfældig, hvorved det kunde befrygtes, at Vandet fra Peblingesøen (ɔ: Sortedamssøen) kunde løbe i Stranden. Dæmningen imellem Peblingesøen og Sortedam var vel ved Magt, og begge Søer løb i hverandre. Sidstnævnte Søer fik deres Vand igennem Ladegaardsaaen, der altsaa som nu fyldtes med Vand dels fra Damhussøen, dels fra Emdrup Sø ad Lersøen.

Førend Vandledningernes Tid var man alene henvist til Brøndvand. Af private Brønde nævnes 2 som særlig gode i Belejringens Tid 1535—36, den ene i Gaarden paa det østlige Hjørne af Klosterstræde og Vimmelskaftet, den anden var enten i Snares Gaard i Snaregade eller i Klædeboderne[1]), men man drak kun Vandet i Nødsfald, ti i en af Beretningerne om Borgernes Lidelser i denne Belejring hedder det, at de endog havde maattet drikke Vand og at de som

[1]) Anden Del S. 169. Tredie Del S. 173.

havde Øl lavet af Klid, levede som Herrer[1]). Man nød vist nødig Vand uden i kogt Tilstand til Levnedsmidler, da man sikkert let kom efter, at det Vand, man havde, var skadeligt for Sundheden; af samme Grund er det vel, at det ofte usunde Brøndvand i Bøndergaarde ikke fremkalder Sygdomme, da man paa Landet sjelden drikker koldt Vand. Offentlige Brønde var vist til fra Stadens ældste Tid. Brønden paa Gammeltorv nævnes 1448, men stod nær ved Husene paa Torvets Vestside; af andre nævnes en i Larsbjørnstræde 1479, en Gadebrønd i Brolæggerstræde 1496, 1523 nævnes et Stræde, der gaar ned til Byens Brønd, 1530 en i Graabrødre, der holdt sig meget længe osv.[2]). Under Belejringen 1658—60 maatte man holde sig til Brøndvandet, da Svenskerne havde overskaaret Vandrenderne.

Af offentlige Brønde var der 24 i Aaret 1667, da der blev taget et Syn over dem, hvoraf det ses, at de fleste var af den maadeligste Art. Over de fleste var der et Hus, det vil sige et Trætag, og Vandet blev trukket op i Spande, der hang i Jærnkæder, ved en Vinde. Disse aabne Brønde havde den Ulempe, at skarnagtige Mennesker kunde kaste Urenlighed deri og at man ofte fandt nyfødte Børn i dem, hvorfor der 1668 blev sat Pumper i Brøndene, hvorved sligt hindredes, men paa den anden Side var det vanskeligt at holde disse vedlige, da Stangen, der var af Jærn, i afsides Gader blev bortstjaalen om Natten; saaledes blev man nødt til at kaste flere til. Brøndene var ej heller dybe nok, saa de ved Udkanterne af Byen blev tørre, naar Gravene blev uddybede; de var vist ej heller stensatte indvendig. I Knabrostræde blev 1668 en Brønd tilkastet, der ikke havde været brugt 36 Aar, da Vandet var „sylt“ ligesom Stranden. Derimod var der sikkert flere gode Brønde i private Ejendomme;

---

[1]) K. D. IV 502. Jfr. hvad der i Tredie Del S. 372 fra en senere Tid er anført om Vanddrikken. [2]) K. D. I 216, 237, 337. II 87, 235.

1682 var der 725 private. Hver Kirkegaard havde sin Brønd. Ved Vejerhuset laa en af Stadens bedste Brønde, om hvilken det udtrykkelig som en Undtagelse siges, at den var stensat i Bunden. Det var derfor et Særsyn, da Kristoffer Valkendorf 1584 lod mure en Hvælving i Volden ved Mønten (ved Enden af Møntergade), hvorigennem Vandet kunde have sit Udløb fra Gaderne og lod derefter opsætte den skønne Brønd i Volden af hugne Sten, „mangen Mand og Fattig til stort Gavn og Bedste“ [1]). Denne Brønd maa have ligget udenfor Brøndstræde, der har faaet Navn efter den, idet den oprindelig hed Lille Vognmandgade [2]), men Brønden blev ødelagt, da Volden blev nedreven i Midten af det 17. Aarh. Vi har tidligere omtalt den strenge Irettesættelse, som Kristian IV 1647 gav Magistraten, fordi den tillod Borgerne at tilkaste sine Brønde [3]), men hertil gav Magistraten den Forklaring, at der nu var indlagt saa mange Vandrender fra Vandledningerne, at der paa flere Steder ikke var Brug for Brøndene, og da der i saadanne Brønde af slemme Mennesker ved Nattetid kastedes Aadsler og Urenlighed, havde mange begæret, at saadanne ubrugelige Brønde, der stod i snævre Gader, maatte belægges med Fjæle, der i fornødent Fald let kunne aabnes, og i andre var der sat Pumper. Med Hensyn til de Brønde, den brugtes, da var de alle aabne som af Arilds Tid og mange brøstfældige og trængende til Rensning, men da der paahang Byen og Borgerskabet megen Besværing og Udgift baade med Brønde og ny Poster paa Gammeltorv, da søgte man nu Kongen om Ophævelse af Paalægget af en Bøde paa 500 Rdl. for hver tilkastet Brønd, der ikke inden kort Tid igen var aabnet, hvilket formodentlig ogsaa er indrømmet [4]).

[1]) Denne Brønds Opsættelse blev dog ikke hilset med udelt Glæde, da Kæmneren uden at spørge Magistraten tog dertil nogle Byen tilhørende Kampesten ved Stranden, hvilket nær havde kostet en Raadmand hans Stilling, se Tredie Del S. 194—95. [2]) K. D. II 781. [3]) Tredie Del S. 128. [4]) Resens Vandbog S. 287—98.

Da man altsaa ikke drak Vand, kom Øl og Vin til at spille en langt højere Rolle end i vore Dage, da man forstaar at udskille de skadelige Substanser fra Vandet og gøre dette til de flestes Hoveddrik.

Ligesom man i enhver større Husholdning selv bagte og slagtede, saaledes bryggede mange selv sit Øl, men dette krævede betydeligt Husrum, hvorfor kun de store Grundejere kunde have Bryggerkedler. Bryggerne indtog en af de mest ansete Stillinger blandt Borgerne, ti foruden at der udkrævedes større Ejendomme til at drive Bryggeri, var der ogsaa anden Næring forbunden med Bryggeriet. Saaledes bestemmer nogle Artikler 1549, at foruden at Fiskeri og Salteri paa de sædvanlige Fiskerlejer skulde staa Bryggerne ligesom andre frit for, og foruden Frihed til at købe det Salt, der var nødvendigt til deres Huses Forbrug, maatte de handle med Humle, Hør, Hamp, Beg, Tjære, Jærn, Kobber, Tin, Bly og allehaande prøjsiske, russiske og revalske Varer; dog maatte de ikke sælge Malt, uden Lavets Oldermand og Bisidder samtykkede deri, om det kunde være Kongen og Riget nyttigt. Til Bønder maatte de sælge Malt og Byg, ligeledes til fremmede, naar de af disse fik Tømmer, Fetallie og andet i Bytte til deres Huses Behov. De selv og de, der havde købt Øl af dem, var de eneste, der maatte sælge dansk Øl enten i store eller smaa Partier, og fremmede Skippere og Købmænd var forpligtede til alene af dem at købe Skibsøl. Derimod skulde de være forpligtede til altid at brygge godt Øl og sælge det efter den Takst, Magistraten satte[1]).

I nogle Politibestemmelser fra omtrent 1590[2]) paalægges det at beskikke 2 Bryggere, der skulde gaa omkring og smage paa deres Medbrødres Øl, hvergang der var foretaget ny Brygning, om det var godt, og naar „Vragerne“ ikke fandt Øllet tilbørligt, skulde vedkommende bøde 20 Mk.

---

[1]) K. D. II 279. [2]) K. D. II 440, 649.

til Kongen og Staden, og desuden skulde deres Vinduer tilslaas; de havde altsaa Udsalg fra Vinduer som andre Handlende; hvis nogen brugte falsk Maal, skulde hans Maal slaas paa Kagen paa Torvet og i et helt eller halvt Aar maatte han ikke sælge i pottevis. Det blev nu ogsaa Bryggerne aldeles forbudt at sælge Malt og Byg undtagen som efter den ældre Bestemmelse, naar de borttuskede det for Varer til Husets Beug. 1621 paalagdes det Magistraten at have Tilsyn med, at Øllet ikke solgtes til for høj Pris.

1592 fik Bryggerne en særegen Lavsskraa. Det ses deraf, at Kongen kunde paalægge Lavet at brygge Øl til Orlogsskibene, men han leverede selv Malt og Humle, og efter dettes Beskaffenhed skulde Øllets Kraft være, og herefter skulde alene Lavet have denne Fortjeneste. Ingen anden end dette Lavs Medlemmer maatte brygge Øl til Salg, hvad enten det var til Gildehus eller Krohus, uden eller inden Bys, til Skibe eller Bønder. Det skulde ogsaa herefter være Bryggerne tilladt at drive anden Købmandshandel. Kom der en Ladning Humle til Staden, skulde denne først tilbydes Lavet, førend der blev solgt til andre Borgere. Bryggerne skulde sørge for at være saa forsynede med Korn, Humle og Ved, at man til alle Tider kunde faa Øl til Købs hos dem, og ingen Kroerske maatte sælge dansk Øl i Pottetal uden det, der var købt hos Lavets Brødre. Efter Forholdene skulde Magistraten hvert Aar sætte Prisen paa de forskellige Slags Øl. Enhver Brygger skulde selv møde paa Torvet forat købe Korn og maatte ikke sende sin Svend, Hustru eller Tjener, uden han havde lovligt Forfald, at der ikke skulde være mere end 1 Køber fra hvert Sted. Paa Torvet maatte den ene ikke gaa ind i den andens Køb og ikke heller „holde nogle hemmelige Ord eller forlagte Stykker med Bonden ved nogen Argelist“ [1]).

---

[1]) K. D. II 466—71.

Kongens Ophævelse af Lavstvangen 1613 havde skadelig Indflydelse paa Ølbrygningen og Kongen maatte snart igen stille Bryggerne under bestemte Regler. 12. Okt. 1622 udstædtes en kgl. Forordning, at „eftersom vi komme udi Forfaring den Uskikkelighed her udi Byen foraarsages deraf, at det enhver er frit fore udi sit eget Hus Øl at brygge, hvorfor baade ere mange Slags Øl, saa og enhver det efter sit eget Tykke kan godt og ondt brygge og det som de selv ville sælge og afhænde", befaledes det nu, at Magistraten skulde bestemme et visst Tal Bryggergaarde paa de Steder, hvor der var bedst Vand og Lejlighed og hvor det var Byen bekvemligst; alene her maatte der brygges til Byens Behov, medens det dog som tilforn var enhver uforment selv at brygge til eget Forbrug. De forskellige Slags Øl skulde hvert Aar taxeres af visse Tilforordnede, og Vragere skulde tilskikkes, der skulde vrage og cirkle Øllet, førend det maatte sælges [1]). Fastsættelsen af visse Bryggergaarde traadte vel straks i Kraft, men 1640 kom en endelig Ordning i Stand, der fik kgl. Stadfæstelse. 8 Købmænd og 8 Bryggere blev nemlig forordnede til at foretage Syn over de tilstedeværende Bryggergaarde, da det formentes, at en Del af dem ikke var skikkede dertil hverken med Rum, Plads, Indkørsel eller anden Fornødenhed, hvilket i paakommende Ildsvaade vilde være farligt ikke alene for selve Gaarden, men ogsaa for Nabohusene; de tog ogsaa Syn over, hvilke Gaarde der paa 1 Gang kunde brygge 3 Pd. Malt og hvilke ikke. De fandt da, at Bryggerlavet ejede 122 Gaarde, af hvilke de 114 kunde passere som lovlige og 8 ikke var skikkede dertil. Disse 114 Gaarde, af hvilke dog henved 20 for Øjeblikket ikke brugtes dertil, stadfæstede Kongen som rette Bryggergaarde, men forbeholdt sig ved mulig større Bebyggelse at antage nogle flere, hvilket ogsaa skede i den følgende Tid. Hermed var det forbudt, hvad tidligere var sket, at Bryggere flyttede

---

1) K. D. II 719.

fra deres Gaard og nedsatte sig i en Afkrog med et nyt Bryggeri, hvorved de ikke alene bragte de andre og sig selv i Armod, men satte Byen i allerstørste Fare med slige Hytter, som de nedsatte sig i med slig Haandtering og tilhørende Maltgøring[1]).

Kristian IV paalagde en Accise paa Øl og Malt, der 1633 bestemtes til den høje Sum af 3 Sletdaler (4 Kroner) og 4 Sk. af hver 3 Pd. (9 Td.) Malt, der blev brygget[2]); 1637 befalede Kongen, at Bryggerne ikke maatte tænde Ild under deres Kedel, førend de havde givet Oldermanden Underretning derom, at han kunde underskrive Toldsedlen, og at ingen Toldseddel var gyldig, naar den var 4 Dage gammel[3]). 1645 forpagtede Lavet selv Accisen for 1200 Rdl. aarlig. En saadan Accise var allerede tidligere udgivet, ti 1527 ydedes der 1 Sk. til Kongen af hver Tønde dansk Øl, der bryggedes[4]).

Foruden dansk Øl bryggede man til sine Tider anden Slags Øl. Saaledes nævnes Gosebryggeriet ved Vandkonsten med Facade ud imod Graven, hvoraf Gaasegade endnu har Navn, hvilket Bryggeri dog alene blev drevet af Kongen. Det var til i Kristian III's første Regeringstid, og man ser, hvorledes Goseøl blev drukket ved højtidelige Lejligheder, naar Kristian III 1550 befaler sin Lensmand at bestille 7 eller 8 Tønder godt Gaas og sende det til Nyborg Ugen før Jul. 1574 overdrog Kongen Gaasebryggerens Gaard paa Livstid til Immanuel Smed og solgte den 1578 til sin Vinskænk Jesper Skammelsen. Der blev næppe drevet Bryggeri her efter den Tid[5]).

1633 fik Ditlev Hansen Privilegium i 8 Aar paa at brygge Bryhan, imod at han forpligtede sig til at brygge god ustraffelig Bryhan, saa der ikke fattedes til Kongens og andres Behov, og Prisen derpaa skulde hvert Aar sættes af

---

[1]) K. D. III 236—42. [2]) K. D. III 113. [3]) K. D. V 199—200. [4]) K. D. IV 415. [5]) K. D. I 497. II 273, 342, 381. IV 527, 537.

Magistraten 3 Uger efter Mikkelsdag. Hvis han ikke altid havde Bryhan i Forraad og Kongen led Mangel derpaa, skulde Benaadningen være forbrudt og han skulde desuden staa Kongen til rette for den Skade, denne led derved. Dette Privilegium blev fornyet 1652. 1652 udstædtes Bevilling til et Momme- og Bryhansbryggeri i den ny Stad[1]).

Det danske Øl, der formodenlig er det samme som det „gamle Øl“, der endnu sine Steder brygges paa Landet, kunde dog ikke maale sig med det tydske Øl, der indførtes og blev drukket i store Masser. Et Kongebrev af 7. Sept. 1548[2]) omtaler „den store Guds Fortørnelse og Uskikkelighed, som kommer af det meget tydske Øl, som udtappes og besynderlig iblandt løst Folk i Pottetal udi smaa Boder og udi andre ubekvemme Steder“, hvorfor Kongen søgte at hæve Ondet ved at paalægge Magistraten hvert Aar at beskikke 4 bosiddende Borgere, der skulde udsælge godt og „uforplumpet“ tydsk Øl til den Pris, Magistraten satte, og naar nogen af Kongens Raad eller andre gode Mænd vilde købe 1 eller 2 Tønder, skulde de omtalte 4 Mænd ikke have større Vinding end 4 danske Hvid paa Tønden. Dette var altsaa Beskikkelse af en Slags Grosserere, ti straks efter hedder det, at det skulde være hver Herbergerer frit for at sælge tydsk Øl i sit eget Hus i Pottetal til sine Gæster, men i Krohus maatte herefter ikke udtappes andet end dansk Øl, der kun maatte købes af Bryggerne.

Et halvt Aar efter, 3. Maj 1549 blev Handelen med tydsk Øl overdraget 12 Borgere, der holdt almindeligt Herberge, forat forbedre disses Kaar, at de skulde være saameget mere villige til at holde gode Staldrum, og efter gammel Sædvane skulde de hænge et Tegn ud af deres Hus. Disse og ingen andre maatte nu sælge tydsk Øl i Tønder og Potter baade inde i Huset og ud af Huset efter den Pris,

---

[1]) K. D. III 115, 389—90, 400. Brejhan bryggedes i Kjøbenhavn endnu 1757. [2]) K. D. II 275.

som Borgmestere, Raad og Kongens Foged fastsatte. Ogsaa disse maatte af Adelsmænd tage 4 Hvider i Fortjeneste af hver Tønde de solgte. Enhver anden end disse 12 Mænd, som førte tydsk Øl til Staden, maatte ikke uden særlig Tilladelse sælge det til andre end disse. Til Vragere skulde beskikkes 4 Mænd, der skulde smage paa Øllet og have for deres Umage 4 Hvider for Læsten; det Øl, der ikke dude, skulde blive i Skibet og føres hjem igen. Ved samme Lejlighed blev der efter Tidens Forhold sat følgende Pris paa Øllet: det dyreste var Pryssing, der kostede 12 Penning Potten, Hamborger Øl, Kakkebille og Emstøl 10, Israels Øl og Brunsviger Mumme 6, Rostocker Øl 5, Sundest Øl (Stralsundsk) og Barst Øl 3[1]).

Det indskrænkede Tal paa Tydskølsgrossererne holdt sig næppe rot længe, ti 1593 var der saa mange af disse „Tydskølsførere“, at de kunde faa en særegen Lavsskraa. De havde beklaget sig over „hvorledes en Part unge Karle og andre, som hverken holde kgl. eller Byens Tynge, indfalde udi deres Næring, handle og vandle med Tydskøl, holde aaben Kælder, udi hvilken sig undertiden stor Letfærdighed og uordenligt Væsen med Nattedrik, Dobbel, Horeri, Slagsmaal og anden Guds Fortørnelse tildrager, desligeste anden Uskikkelighed med tydsk Øl at føre, dem til Skade og Afbræk.“ I denne Skraa bestemtes det, at naar der kom Skuder med Øl til Byen, som ikke var købt af nogen af Medlemmerne i Rostok, maatte ingen i Lavet købe deraf uden med Oldermandens og de andre Lavsbrødres Samtykke, men alle Brødre skulde være fælles om Købet, hvorfor ej heller nogen Køber maatte sælge mindre end $^1/_2$ Læst. Kunde de ikke forliges om et saadant fælles Indkøb og Øllet blev lagt i en Kælder, maatte ingen fordriste sig til at bære det til nogen Kro eller Kælder, men alene til Borgere i hele og halve Læster. Det var alene

[1]) K. D. VI.

Medlemmer af Tydskølsførernes Lav tilladt at sælge i Tøndetal, derimod maatte Borgerne nok selv gøre deres Indkøb i Rostok eller tilbytte sig Øl for Varer. Ingen unge Karle udenfor Lavet maatte holde aaben Kælder og udtappe Tydskøl. Ingen Tydskølsfører maatte blande tydsk og dansk Øl sammen og derved opnaa at kunne give 1 Skilling bedre Køb. Om Priserne skulde Brødrene holde Møde, naar de i Tydskland steg eller faldt, og tvende Mænd skulde beskikkes af Magistraten til at prøve og smage det Øl, der førtes hid. Det var strengt forbudt at fragte andre end danske Skibe med Øl, kun hvis der ingen var at faa, maatte man fragte Skuder fra Warnemünde eller andre fremmede Steder. Der var intet Købmandskab forbudt Tydskølsførerne mere end andre Borgere, der ikke var under noget Lav[1]. Hvor længe det Lav bestod, vides ikke, men det var næppe i mange Aar.

Om de Vragere, der var beskikkede til at smage paa Øllet, og de Dragere, der havde Arbejde ved Losningen, gaves 1613 følgende Bestemmelse[2]. Vragerne maatte ikke tage imod Øl af Warnemünderne, men skulde for deres Umage lade sig nøje med hvad der tilkom dem. Den Vrager, der satte en fuld Cirkel (der var Mærke for godt Øl) som Mærke for daarligt Øl, skulde straffes som Meneder. Iøvrigt formanedes Købmændene til selv at have flittigt Tilsyn med Vragerne og ikke se igennem Fingrene, men straks tilkendegive deres Ulempe for Øvrigheden. Der klagedes ogsaa over, at naar Ølskuder lossedes, kom Dragere ombord i Hobetal og tappede af Øllet og drev anden Uskikkelighed til Skade for Skipperen og til Spot for godt Folk. Herefter maatte Dragerne ikke gaa ombord, men skulde paa Broen tage hver sin Husbondes Øl. Det ældre Forbud gentoges mod at de Købmænd, der handlede med Rostokkerøl, tillige handlede med dansk Øl, hvilket strængelig blev forbudt, og de Dragere, der

[1]) K. D. II 476—80. [2]) K. D. II 592—93.

førte dansk Øl til en Tydskølskælder, skulde straffes paa deres Ære og forvises Byen.

Fra gammel Tid af tilkom der Magistraten en Accise af det tydske Øl, men det Øl, som Adelen skulde have, var accisefrit, hvorved der opstod megen Misbrug, og Tabet var saa stort, at Tydskølsførerne 1593 kunde tilbyde Magistraten det halve af hvad der tilkom den, men saaledes at den fik de 2 Sk. af hver Tønde, der indførtes, hvad enten det var bestemt for Kongen, Adelen eller andre, der var accisefri [1]. Ogsaa Kongen fik Told baade af det Øl, der indførtes, og af det, der udførtes, men denne Told udforpagtedes ofte til Borgere, dog til forskellige Priser, saaledes 1620 for 15000 Rdl., men 1639 for 8000 Rdl. i Specie [2].

Det tydske som det danske Øl solgtes i Smaapartier i særlige Ølhuse, der ofte styredes af Kvinder. Saaledes paalægger en kgl. Befaling 1578 „Krøger og Krøgerske, som Øl sælge og fortappe" at give Magistraten 2 Sk. danske for hver Tønde tydsk Øl og 1 Sk. for hver Tønde dansk Øl, de udtappede [3]. 1591 gentages denne Befaling, men Afgiften sættes til 2 og 1 Sk. lybsk, hvilke Penge de, der solgte til „Krogerskerne", skulde selv annamme af disse og igen betale Magistraten. Denne Afgift vilde Tydskølsførerne ikke yde, dels holdt de op med at føre Øl og dels angav de det ikke paa Acciseboden, hvorfor Magistraten lod dem 3 Gange stevne til Raadstuen og bad dem betænke, hvad de gjorde ved at sidde en kgl. Befaling overhørige. Dernæst lod Magistraten dem tiltale ved Byfogden, hvorefter det kom til et Forlig, saaledes at Magistraten gav Afkald paa den halve Del af Accisen, imod at Ølførerne betalte i rede Penge $^1/_2$ Gylden af hver Læst Øl, der kom indenfor Bommen, dog skulde Fremmede, der indførte deres eget Øl, betale efter den kgl. Befaling, hvorom Lavet udstædte Forpligtelse 6. Juli 1593 [4].

---

[1]) K. D. II 480. IV 709. [2]) K. D. II 347, 617. III 205—7, 212—13. [3]) K. D. I 470. II 459, 468, 469. [4]) K. D. II 480.

Men nogen Tid efter blev Forpligtelsen igen leveret tilbage, da Tydskølsførerne overtraadte deres Forpligtelse.

1592 forbydes det „Kroerske“ at sælge dansk Øl i Pottetal, uden hvad de have købt hos Borgerne; da blev det ogsaa forment Bryggerne at give deres „Kruerske“ den 20de Tønde Øl i Fortjeneste eller fri Dragerløn. Det ses, at enhver Brygger havde sit Udsalg at levere til, ti 1592 blev det vedtaget, at den Brygger, der „bevilgede nogen af sine Lavsbrødres Kroersker fra ham med Gunst, Gave eller nogen Argelist“, skulde give Bøde de 2 Gange og miste sine Lavsrettigheder den tredje Gang[1]). 1548 blev det forbudt at sælge andet end dansk Øl i „Kroerhus“ og kun de almindelige Herbergerere maatte sælge tydsk Øl i Pottetal i deres eget Hus til deres Gæster[2]), men den almindelige Forkærlighed for Rostokkerøllet, der her var den mest yndede Øldrik i det 16. og 17. Aarh., bragte sikkert snart Forbudet til at ophøre. 1622 blev det forbudt Haandværkere at holde Ølsalg, „hvilket ikkun Drik, Haandværkernes Forsømmelse og Dyrhed af det, der hos nogen Haandværksmand skal købes, foraarsager, idet de føje agter, deres Svende lidet eller meget arbejder, men heller ser deres Øl blive uddrukket og solgt“ [3]).

Disse Drikkeboder, der svarer til vor Tids Værtshuse, var temlig berygtede, hvorfor Benævnelsen „Ølkone“ havde et vanærende Præg ved sig.

Drak man meget Øl, saa drak man ogsaa megen Vin og Vinførernes og Vintappernes Kældre var godt besøgte. Ogsaa paa Vin satte Magistraten en viss Pris, saaledes omtrent 1590 for en Pot god Rinskvin 4 Sk. og for en Pot Pøjt 2 Sk.; en Pot Mjød kostede 10 Hvid[4]). Magistratens Vinkælder under Raadhuset havde dog Særrettigheder, som det ikke var let for Vintapperne at konkurrere med[5]) og Apothekerne havde ogsaa Ret til at holde Vinkælder, hvorfra

---

1) K. D. II 480. IV 709. 2) K. D. II 275. 3) K. D. II 719.
4) K. D. II 447. Jfr. Første Del S. 285. 5) Tredie Del S. 147.

de maatte sælge i Potter og Amer, dog maatte de holde sig Forordningen efterrettelig, at man ikke maatte udtappe rinsk og fransk Vin i samme Kælder[1]). Dette blev dog ændret 1629, da Vintapperne tilbød selv at forskrive Vin fra Frankrig og ikke som hidtil over Holland, og det stod herefter Vinhandlerne frit for at handle med rinsk, spansk og fransk Vin, dog maatte den franske Vin ikke sælges i samme Kælder som de andre Vine, og hvis nogen Vinhandler saaledes havde 2 Kældre, maatte det ikke være i samme Ejendom, og det blev forbudt at sælge fransk Vin for rinsk Vin[2]).

7. April 1651[3]) tillod Kongen Vinhandlerne at danne et Lav, i hvilket ingen maatte optages, der ikke havde tjent 6 Aar paa Haandværket og ejede 1000 Rdl. Det blev strengt forbudt andre end Lavets Medlemmer at udtappe nogen Slags Vin, Akvavit eller fremmed Drik, undtagen Øl, og Fremmede maatte alene sælge Vin fra Skibene i Stykker, Piber og Oksehoveder, men ikke i Amer, Bimpler eller deslige Smaapartier. Enhver i Lavet maatte købe Vin fra Skibene for den Pris, han kunde faa den for, men Magistraten skulde vedblive at sætte Taxten for Salg i Potter. I Lavets Vedtægter blev det forbudt at have mere end 1 Tappekælder uden alle Brødres Samtykke, og det ses, at der nu atter var Adskillelse mellem de franske og rinske Vinhandlere.

Uagtet dette Privilegium maatte Kongen atter 13. Maj 1652 forbyde Købmænd, Silke- og Klædehandlere, Urtekræmmere, Skippere, Guldsmede, Barberer og andre Haandværkere at gøre Vintapperne Indpas i deres Næring, og det skulde herefter formenes dem, der ikke havde lært Fasbinder-Haandværket, at bruge Tapperi eller Handel med Vin og Brændevin; dog skulde det ikke være forment dem, der hidtil havde ernæret sig med at skænke Øl og Brændevin og

---

[1]) K. D. II 552, 630. [2]) K. D. III 77—78. [3]) K. D. III 362—67.

som intet andet havdè lært, at vedblive dermed, dog skulde der indsendes en Fortegnelse i Kancelliet over saadanne[1]).

1652 var altsaa allerede opkommen den Klasse, der levede af Øl- og Brændevinsudskænkning, de senere saakaldte Kældermænd eller Brændevinsmænd, men saadanne havde dog allerede da været til i lang Tid. I Aaret 1618 blev det forbudt at sælge Akvavit eller Brændevin paa Gaderne, og den skyldige skulde til Straf 3 Dage efter hinanden staa i Halsjærnet paa et Gadehjørne. 1623 var der flere Smaafolk, der tappede Brændevin, ofte i Forbindelse med Øl[2]). Fra oven havde man dog allerede søgt at sætte en Grænse for Brændevinsdrik, da det allerede 1621 forbydes „gemene" Folk at drikke det eller anden stærk Drik til deres Bryllupper[3]).

Paa en Tid, da enhver nogenlunde velstaaende Familie selv ikke alene tilberedte sit Brød, men endog selv bagte det, idet der vistnok i alle større Gaarde var et særeget Bagers, havde Bagerne ikke saa stor Betydning som i vore Dage, men de var dog af Vigtighed for den fattige Del af Befolkningen. Derfor sørgedes der for, at de kunde have Lejlighed til at forsyne sig med Korn; saaledes havde Magistraten 1546, et Aar da Staden hjemsøgtes med Pest, klaget til Kongen over den store Brøst og Dyrtid, som var blandt Almuen, saa Bryggere og Bagere havde indgivet Fortegnelse over deres ringe Forraad og paavist, hvor umuligt det var for dem at faa Korn tilkøbs, hvorfor „Bagerne skulle slet maa overgive (opgive) deres Embede og slaa deres Vinduer til, om dem ikke gøres Undsætning". Kongen bød derfor sin Statholder Esge Bilde at lade Borgerne faa af Kongens Korn for Betaling og tilligemed Magistraten gøre Hussøgning i alle Borgerhuse, om der nogensteds fandtes større Forraad, hvilket saa for Betaling skulde fordeles blandt de Arme og

---

[1]) K, D. V 350—51. [2]) K. D, V 32, 62, 63. [3]) K. D. I 635.

Nødtørftige[1]). I det hele ansaas det ikke for tilladeligt at ophobe større Kornforraad end til eget Brug, og det hedder ogsaa om Bagerne, at det var dem tilladt at købe Rug, Mel, Hvede og andet Korn, saa meget som de havde behov til deres Huses og Embedes Ophold[2]).

1622 befalede Kongen Magistraten at modtage den Rug, som Kongen ifølge sin Forkøbsret havde taget fra Skibe i Sundet, hvilket den skulde overdrage Borgerskabet og Borgerne forat forebygge Dyrtid; den skulde ligeledes sende 6, 7 Skibe til Danzig efter Rug, eftersom Kongen havde begæret af Magistraten der.[3])

I et Kongebrev af 5. April 1581 paalægges det Magistraten at have Tilsyn med, at Bagerne bagte godt Brød og behandlede det vel, ligesom at Brødprisen var sat i Forhold til Kornprisen. Hvis nogen Bager handlede her imod, straffedes han for den tredje Overtrædelse med 40 Mk. i Bøder og Udvisning af Lavet[4]). Faa Aar efter fremkommer den første Brødtakst; ifølge de da gældende Priser skulde man sælge et Sigtebrød eller Skonroggen paa 10 Lod for 1 Hvid, et langt Brød til samme Pris skulde veje 16 Lod og et Hvedebrød 5 Lod[5]). Et 8 Punds Rugbrød kostede altsaa da 16 Hvid eller 17 Øre i vore Penge.

26. Juni 1610 gav Magistraten mere almindelige Bestemmelser om Vægten af Hvedebrød og Skonroggen til en Pris af 1 Hvid og af 2 Skillings Grovbrød og Skofter (Hestebrød) i Forhold til de forskellige Kornpriser; det ses, at Skonroggen lavedes af tydsk Rug. Den første eller anden Dag i hver Maaned vilde Magistraten sætte Vægten for hver Maaned og havde i det Øjemed ladet 3 Skaalvægter ophænge paa Raadhuset, hvorpaa altid skulde findes det Vægtlod, som hvert Slags Brød skulde veje, saa Enhver selv kunde

---

[1]) K. D. IV 518. [2]) K. D. II 279. [3]) K. D. V 51. [4]) K. D. II 409. [5]) K. D. II 440. Detts Tilsyn med Taxten paabydes atter ved et Kongebrev 25. April 1621 (K. D. II 649).

prøve, om han havde faaet fuldvægtigt Brød, og i modsat Fald give Byfogden det tilkende. Bagerne formanedes ydermere til ogsaa at holde Brødet rent og ustraffeligt (uden Dadel), og engang hver Maaned skulde det undersøges af Byfogden, Kæmneren og Bagernes Oldermand. Alle Bagerne skulde være forpligtede til hver Onsdag og Lørdag idetmindste fra Kl. 7 til 10 at falbyde deres Brød paa Nytorv sønden for Raadhuset, at man kunde se og erfare, hvem der bagte bedst og ustraffeligst. Den, der ikke lod møde paa Torvedagene, skulde for hver Gang bøde 6 Mk., derimod stod det enhver frit for at holde sit Brød fal i længre Tid og flere Dage i Ugen paa Torvet[1]).

Dette Paabud om Brødsalg paa Torvet bestod ikke ret længe, uden Tvivl fordi der oprettedes særlige Bagerboder, hvor der blev falbudt Brød foruden paa de almindelige Udsalgssteder fra Bagernes egne Vinduer. Det ses, at der har været saadanne Bagerboder i Madtorvet eller det lille Stræde, der gik fra Graabrødretorv (Porten vesten for Boghandler Linds Gaard) til Ny Amagertorv, men disse afskaffedes 1635, fordi der var ringe Handel i det snævre Stræde. Desuden var der anlagt 8 Boder op til vor Frue Kirkegaards Mur ud imod Nørregade lige overfor Bispegaarden, 6 paa Østergade udenfor Stadens Gæstgivergaard paa Hjørnet af Amagertorv, hvortil kom 1 ved Vesterport[3]). Boderne overfor Bispegaarden er formodenlig de ældste, da de var til i Resens Barndom. Efter 1635 maa der have været lige saa mange offentlige Bagerboder, som der var Bagere, eller i alt 30, men formodenlig er Bestemmelsen bleven svækket i Tidernes Løb, saa der 1656 næppe var mere end 15, med mindre der var 2 Bagere i hver Bod.

---

[1]) K. D. II 578—79. [2]) K. D. II 849, III 175. K. D. III 148 siges Bagerboderne at være i Graabrødre, men dermed forstaas næppe andet end det lille Stræde ved Graabrødre. [3]) K. D. I 486.

10. Sept. 1635 udstædte Kongén en Forordning om Bagerne, der havde beklaget sig over den store Uorden, at Folk udenfor Haandværket understod sig i at bage Brød; skønt Kongen nu ikke var tilsinds igen at indføre de af ham ophævede Lav, saa var der dog særegne Forhold, der gjorde det ønskeligt, at Bagerne fremfor andre Haandværkere fik visse Bestemmelser[1]). Derfor bestemte Kongen, at der herefter skulde være 30 Bagere og at ingen Fremmed kunde nedsætte sig, førend han havde tjent i 3 Aar hos en af Mestrene, og da skulde han tilholdes at gifte sig med en Mesters Datter eller Enke, i hvilket Tilfælde han uden nogen Omkostning skulde nyde Haandværket, ellers skulde han give en ungarsk Dukat; dog vilde Kongen iøvrigt ikke tillade dem at have Lav eller Drik paa deres Forsamlinger, hverken naar de købte Korn eller solgte Brød. De eneste tilladte Udsalgssteder var Vinduerne i deres Huse eller Byens forordnede Bagerboder, dog skulde de i Graabrødre afskaffes og andre udvises paa belejlige Steder. Udenfor Portene maatte ingen Bager nedsætte sig, men Kæmneren skulde indrette en Bagerbod udenfor hver af disse, der skulde udlejes til en af Byens Bagere. I Baadsmandsboderne udenfor Østerport (Nyboder) vilde Kongen derimod gøre en efter disses Lejlighed passende Bestemmelse. Paa det de forordnede Bagerboder efterhaanden kunde blive de eneste Udsalgssteder, var det Bagerne forbudt ved nogetsomhelst Tegn at henvende Folks Opmærksomhed paa deres Huse, hverken ved at udhænge Tavler paa Huset eller opstable Brød indenfor Vinduerne eller om Aftenen at hænge Lys der, som tilforn var Skik, ligesom alle Bagervinduer, fra hvilke der skede Udsalg, skulde aftages. Derimod skulde hver Bager

[1]) Dagen efter denne Forordnings Udstædelse afkrævede Kongen Magistraten en Erklæring om, hvorledes den 1623 havde kunnet give Bagerne en Lavsskraa og deri indført, at den vàr udstædt med Kongens og Rigsraadets Samtykke, uagtet Kongen 1613 havde ophævet alle Lavsskraaer. K. D. V 171—72.

sørge for i sin Bod at have godt Brød ligesaa tidlig som tilforn, da han solgte fra sit eget Hus, og lige til Kl. 7 om Aftenen, ogsaa om Søn- og Helligdage efter Prædiken. I Uvejrs Tid skulde Vinduerne saaledes forsynes med Kranklæder (Sejldug) og andre Forhæng, som det i sig selv er sømmeligt, og til hvers eget Gavn. Der gaves ogsaa Sikkerhed for Indgreb i Næringen saavel af Bagerne paa Kristianshavn som af Bønderne paa Amager; Bagerne maatte ej heller føre Brød til Kristianshavn, men hver Borger i hvert Sted stod det frit for at hente selv sit Brød, hvor han vilde. Ej heller Tydskere eller andre udenbys maatte indføre Brød til Udhøkring, dog var det dem ikke forment at udsælge hollandske og franske Kavringer i Læstevis[1]).

Kongen tog sig ivrig af denne Forordning, ti i et Brev fra ham til Rentemestrene af 19. April 1637 befaler han disse at kalde Byfogden Eskil Jensen for sig „og lade hannem forstaa, at siden jeg talede med ham idag om dem, jeg fandt igaar i de Bagstræder offentlig at have imod Forordningen Brød til Købs, hvorudover han burde at have Inspektion, da har jeg set en hollandsk Kvinde i Købmagergade sidde offentlig og sælge Brød for sine Vinduer, hvorfor I skal ham (Byfogden) paa mine Vegne om et frit Losement i Blaa Taarn forsikre, det første jeg erfarer noget sligt igen, om han endskønt var ti Gange saa brav en Mand, som han er. Jeg har inte sat den fine Mand til Byfoged, at han skulde illudere mine Forordninger“[2]).

Indførsel af fremmed Brød var allerede bleven forbudt ved kgl. Brev af 15. Juni 1620, idet Kongen forbød at sælge fremmed Brød i Stykkevis, enten det var bagt af Hvede eller Rug, sigtet eller usigtet, eller bagt med Kryderi, dog herfra undtoges Skibskavringer i Læstetal. Forat faa sidstnævnte Privilegium udstædte Bagerne paa Raadstuen den

---

[1]) K. D. III 148—50. [2]) Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia II. S. 125—26.

Forpligtelse herefter at holde Indbyggerne med godt Brød af allehaande Slags for et lideligt Køb; formodenlig er det altsaa Bagernes egen Forsømmelse, der har hidlokket eller nødvendiggjort Indførslen[1]).

Ligesom paa Kristianshavn blev det 1646 ogsaa forbudt at sælge Brød i Nyboder til Forprang for den der beskikkede kgl. Bager[2]).

I Forbindelse med Bagerne maa vi nævne Møllerne.

Allerede 1432 nævnes en Vandmølle udenfor Vesterport[3]). Naar Slottets Vandmølle paa Vandkunsten, der blev dreven af Stadsgravens Vand, er anlagt, vides ikke, men Vandløbet hertil er sikkert fremkaldt ved en kunstig Opdæmning, idet Stranden er opfyldt paa en smal Strimmel sønden for nuv. Løngangsstræde, for at lede Vandet til Møllen, medens det tidligere maa have løbet i Stranden allerede ved nuværende Vartov, og endnu tidligere gik Stranden til Farvergade[4]). Slottets Vandmølle var oprindelig en Kornmølle[5]), men var allerede 1620 forandret til en Valkemølle (Klædemølle)[6]). Omtrent 1607 anlagde Kongen imidlertid en anden Vandmølle i Vesterport, ti han har optegnet i sin Skrivkalender 29. April 1607: „Gjorde jeg Fortingning med Dyrch Frii Tømmermand, at han skal bygge den Mølle ved Vesterport, baade med Tømmerværk og Murværk. Udi lige Maade skal han færdiggøre den Hvælving, som er under, som Vejen gaar over til Vesterport, og skal han have for samme Arbejde 1200 Daler.“ Den nævnes 1620 som brøstfældig[7]), ombyggedes 1635 med stor Bygning, og 1636 beskikkede Kongen Anders Kok til Møller med en viss aarlig Løn, da han alene skulde male for Kongen[8]). Senere solgte Kongen den til Rentemester Henrik

[1]) K. D. II 650. III 271. [2]) K. D. III 262. [3]) K. D. IV 31. [4]) Første Del S. 52. [5]) Se om den Første Del S. 270—71. Tredie Del S. 152. [6]) K. D. II 632. [7]) Nyt hist. Tidskr. IV 232. K. D. IV 769. 1622 siger Kongen at den havde Vand nok (Christian IV.s Breve ved Molbech. S. 118). [8]) Christian IV.s Breve ved Bricka og Fridericia I 433, 456 II 141. K. D. III 161.

Müller, som det ses foran S. 135; den opføres endnu 1661 i Grundtaxten, men 1668 som ubrugelig, og ved Kammens Nedstyrtning anden Juledag dette Aar, hvorved Vandet i Gravene førtes umiddelbart ud i Stranden, tabtes alle Udsigter til Møllens Genoprettelse, ligesom ogsaa de ny Volde og Vesterports Flytning fremkaldte mange Forandringer her, saa hele Mølleværket vistnok er sløjfet ved denne Tid; af dens Grundvold har man ved senere Udgravninger fundet Spor[1]).

Paa Grund af den daarlige Vandkraft var Vandmøllerne af ringe Betydning, hvorfor man ogsaa brugte Hestemøller, der blev drevne ved Hestekraft. Stadens Hestemølle, hvoraf Hestemøllestræde bærer Navn, er allerede anlagt 1523[2]); ved Kongens Provianthus, omkring den nuv. Kancellibygning, havde Kongen „en meget behændig og konstig Hestemølle", den saakaldte Grynmølle, der var anlagt af Kristian IV og efter J. L. Wolf malede nogle Tusend Tønder Korn aarlig[3]). Desuden var der flere private; saaledes nævnes 1565 en i Studiestræde, 1580 en i S. Klemensstræde, der formodenlig er den samme, der siden nævnes som liggende i Hellig Korsstræde og nu er en Del af Nr. 24 og 26 i Frederiksberggade. Hestemøllen i Teglgaardsstræde er nu Nr. 3 og Del af Nr. 5, den i Skidenstræde er Fiolstræde Nr. 20, endelig nævnes en Mølle i Farvergade, der ogsaa maa have været en Hestemølle og er en Del af nuv. Nr. 6 i Raadhusstræde.

Vigtigere end nogen af hine Møller var Vejrmøllerne, der strakte sig i en lang Række udenfor Vesterport. En Tid har man dog ogsaa haft saadanne indenfor Befæstningen, ti 1432 nævnes en Vejrmølle indenfor Nørreport, der stod paa Klokkerhøjen eller det høje Strøg mellem Porten og Teglgaardsstræde, der længe bevarede Navnet[4]).

---

[1]) Se Tegninger i Oldn. Museums Arkiv. [2]) Første Del S. 97.
[3]) Encomion regni Dan. S. 152. [4]) K. D. IV 31.

Møllerne udenfor Vesterport ydede allerede i Begyndelsen af det 16. Aarh. aarlig Afgift til Byen, hvilket ses af de 2 bevarede Fæstebreve fra 1510 og 1516 paa Kapitlets Mølle[1]). 1511 fik S. Peders Kirke Skøde paa en Vejrmølle udenfor Staden[2]). Af hvad Natur derimod en Bygning var, som Magistraten 1511 havde opført udenfor Vesterport og som kunde være til „Forfang for Kongens Møllere (Møller?)“, er tvivlsom, det kunde være en Del af de Befæstningsanlæg, som blev udførte 1510 imod Lybækkerne[3]) og som kunde tage Vinden fra Vejrmøllerne eller maaske snarere med Grave om, der kunde berøve Kongens Vandmølle dens Vand[4]).

Afgiften af Møllebakkerne hørte til Stadens faste Indtægter, og det maa være ved Misbrug, at der 1581 kun var 2, der ydede den. 1620 var der 18 Møllebakker[5]), der stod langs Vejen, der førte ud af Vesterport (Gamle Kongevej); enkelte laa endogsaa saa langt ude som i Nærheden af Indgangen til nuv. Frederiksberg Allée. Møller paa Volden var ikke almindelige førend efter 1650, da der udstædtes en Række Skøder paa Møllepladser paa Bastionerne[6]). Den første, der anlagde Mølle her, er vistnok Kristian IV, der 1619 lod opsætte en hollandsk Vejrmølle paa Bastionen ved Vesterport[7]); ogsaa nævnes 1637 en Mølle paa Volden udenfor Møntergade[8]).

1636 nævnes Kongens Vejrmølle ved Vandkunsten, der laa paa den Opdæmning, der var udenfor Vandmølleaaen, men den blev 1652 flyttet til Hanens Skanse (udenfor Lars Lejstræde); dog fik en Møller 1659 igen Tilladelse til her at opstille en ny Mølle, dog uden at maatte røre ved den Vold, der var bleven anlagt her. Bag Tøjhuset havde Kongen ogsaa en Vejrmølle, der 1657 blev nedtaget, og denne er vistnok gammel, da den findes paa den gamle Grundtegning

[1]) K. D. I 286, IV 347. [2]) K. D. II 187. [3]) K. D. VI 4—6. [4]) K. D. I 287. [5]) K. D. I 616, II 397. [6]) K. D. III paa forsk. Steder. [7]) K. D. II 611, 641—42. [8]) Foran S. 23.

fra Frederik II's Tid[1]). Ogsaa benyttedes Haandkværne, der vel blev forbudte i Anledning af Konsumtionens Indførelse, men dog endnu forefandtes her i Staden ved Aar 1690. I en ældre Tid er disse sikkert blevne benyttede i mange private Huse.

Med Hensyn til Slagterne gælder det samme som om Bagerne, at de ikke som nu tildags var nødvendige til de mere velstaaende Borgeres daglige Forbrug. I Slagtetiden, fra midt i Oktober til midt i November, forsynede enhver Husholdning sig med hvad der var nødvendigt for det følgende Aar, man indkøbte de levende Kreaturer eller havde endog selv fedet dem paa sin Stald, og man kaldte kun Slagteren til Hjælp den Dag, da selve Slagtningen foregik. Det nedsaltede Kød blev saa Aarets Hovednæringsmiddel, og selv naar man ønskede fersk Kød, købte de fleste sikkert det levende Dyr. Slagterne var i det væsenlige kun Ydere til de ubemidlede Borgere, idet velstaaende selv købte det levende Kvæg og lod det slagte. Dette var dog ofte besværligt, hvorfor det blev bestemt paa Herredagen 1557, at Magistraten i Købstæderne skulde sørge for at der blev slagtet, saaledes at enhver, baade fattige og rige, 3 Gange om Ugen Aaret rundt kunde købe fersk Kød i Pundevis[2]).

Fra noget efter Reformationen og lige til 1807 var der Slagterboder paa det østre Hjørne af Skindergade og Klosterstræde[3]), og det er sandsynligvis her at der tillige slagtedes, ti et Kongebrev af 7. Maj 1577[4]) taler om den store Uskikkelighed ved at der slagtedes Øksne og andet Fæ ved Slagterboderne, saa at Blod og anden Urenlighed samledes i Rendestenene, hvilket foraarsagede megen ond og slem Stank, saa det var at frygte, at sligt og „andet mere ubekvemt" i Byen kunde give Aarsag til Pestilens og anden

[1]) K. D. III 161, 406, 473, 491. [2]) D. Mag. 4. R. V 116. [3]) Se Første Del S. 142. [4]) K. D. I 467. Maaske vedblev Kødmangerboderne i Kødmangerstræde dog lige til den Tid samtidig med de ovennævnte.

Sygdom og Skrøbelighed, som der fast mere end andensteds her udi Riget saa ofte regerer. Derfor forbød Kongen at slagte Øksne eller Fæ ved eller i Slagterboderne, men al Slagtning skulde herefter foregaa udenfor Byen paa et bestemt Sted ud til Vandet, som Magistraten skulde udvise. Følgen af dette Paabud blev et Slagterhus udenfor Vesterport, delt i 14 Boder, der byggedes 1583 ved Kristoffer Valkendorfs Forsorg; det laa paa den søndre Side af daværende gl. Kongevej (der da gik lige til Vesterport ved Enden af Vestergade[1])) men ikke umiddelbart, ti der førte en Kørevej ned til det og Reberbanen; det har omtrent ligget omkring ved Frihedsstøtten.

Paa Grund af opskruede Priser fik Øvrigheden Anledning til af og til at fastsætte Taxten, saaledes ses det, at omtrent 1590 en god Lammefjerding ikke maatte sælges dyrere end 1 Mk. og 1 Pd. godt fedt Groffenbrad (Oksekød) ikke over 4 Sk.[2]). 1610 havde Slagterne givet Anledning til megen Klage, idet de ikke havde haft tilstrækkeligt Forraad af Oksekød, havde taget højere Pris end den fastsatte Taxt og ofte nægtet at sælge Groffenbrad uden at man tillige vilde købe Lammekød. Herover brast Øvrighedens Taalmodighed og det blev nu tilladt alle inden- og udenbys Folk indtil videre at føre fersk Kød til Nytorv de 2 Torvedage Onsdag og Lørdag og sælge til hvem der vilde købe, dog Oksekød ikke over 1 Sk. og Lammekød ikke over $1^1/_2$ Sk.[3]).

Slagterne maa imidlertid en Tid have givet Køb, men 1621 klagede man til Kongen over, at Slagterne begik stor Uskikkelighed ved at sælge magert Kød til dyre Priser, hvorfor Kongen 25. April bød Magistraten offentlig at lade forkynde, at det her efter var tilladt alle, der vilde gøre Tilførsel med godt og fersk Kød, uhindret at drage gennem Portene paa Torvedagene, da det stod enhver frit for at

---

1) K. D. I 615, 637. 2) K. D. II 445. 3) K. D. I 588.

handle med dem[1]). Indtil den Tid har Slagterne formodenlig haft Eneret til at handle med fersk Kød, og nævnte Tilladelse for udenbyes Folks Indtrængen paa deres Enemærker paa Torvedagene er sikkert den, der har hjemlet disse Ret dertil indtil den Dag idag.

31. Oktbr. 1623 udstædte Magistraten visse Vedtægter for Slagterne[2]), blandt hvilke følgende er de vigtigste: I Slagterboderne maatte aldrig enten i Herredage eller ved andre store Forsamlinger fattes godt Okse- eller Lammekød, saa længe Slagterne kunde faa Kvæg og Lam at købe paa Torvet eller paa Landet, hvilket Kød de skulde sælge hvert for sig til forskellige Priser, eftersom det var Kød af Staldøxne, Græsøksne eller andet gement Kød, saa baade Fattige og Rige kunde se, at der skede dem Skæl for deres Penge; det var saaledes strengelig forbudt at slagte og udhugge magert Kokød blandt Oksekød. Der maatte alene slagtes i de forordnede Boder udenfor Byen, og hvis nogen Slagter ikke der havde Rum nok, skulde der udvises ham en anden Plads udenfor Byen. Ingen maatte udhænge eller falholde nyslagtet Kød eller Svin fra deres Huse, Kældre eller i Gaderne, men alene i Slagterboderne eller paa Nytorv. Under deres Æres og Embedes Fortabelse var det Slagterne forbudt at sælge noget Slags selvdødt Kød. Hvis nogen Slagter eller Svend blev overbevist om at have krystet eller fordærvet nogen Bondes Lam, som han skulde holde paa Torvet, skulde han ikke alene oprette Skaden, men straffes som den, der har handlet uærligt (gaaet Rakkeren i hans Haandtering). Den ene maatte ikke kalde Kunderne fra den andens Vindue i Slagterboderne, og en Art Lighed tilstræbtes ved, at det var forbudt at købe mere af Driftekvæg end et Par Øksne og 10 Lam, derimod maatte hele Lavet i Forening købe saa meget, det vilde. 2 Gange om Aaret holdtes Adelstævne i

[1]) K. D. II 649. [2]) K. D. II 745—50.

Nærværelse af et Medlem af Magistraten, hvor man bestemte Kødpriserne.

I Forholdet til Svende og Drenge maatte den ene ikke give højere Løn end den anden. De skulde ogsaa vænne deres Folk til Kirkegang og Guds Ords Hørelse og afholde dem fra Drukkenskab og Letfærdigheds Ord og Tale, „som ofte iblandt dem sker desværre, Gud til Fortørnelse og Menigheden til Forargelse“.

31. Marts 1649 fik Slagterne et vigtigt Privilegium; de havde nemlig forpligtet sig til, at der ikke skulde fattes fersk Okse- og Lammekød i Slagterboderne til Byens Forsyning, hvorfor det blev dem tilladt at købe fede Slagteøksne og andet, der var fornødent til Slagteriets Vedligeholdelse, overalt i Riget, dog saaledes, at de ikke forsaa sig imod Kongens Reces om Øksenhandelen[1]. Ved enkelte andre Lejligheder havde de ogsaa faaet særlige Forrettigheder, saaledes gav Kristian III 1536 Ordre til at sælge Øksne og Lam til Kødmangerne for en vis Pris, og i Anledning af Kroningen 1596 fik de Tilladelse til at købe Øksne paa Engelholm Marked, skønt de ellers ikke maatte købe, førend Markedet var „udraabt“ (endt)[2]. Det var Slagterne forbudt at sælge Huder til andre end til Skomagerne[3].

De, der handlede med Smør, eller Smørstingerne sluttede sig 1572 sammen til et Lav paa Grund af „den store Ulempe og Forfang, dem sker af andre Embedsfolk, som have deres gode Haandværk, som de kunne føde dem af, og tage dog deres Næring og Bjerring fra dem, som de skulde holde kgl. Majestæts og Stadens Tynge af, desligeste, som tit og ofte beklaget er, at fattige Folk ikke bekomme Skæl og Fyldest for deres Penge for den uskikkelige Vægt, som findes hos mange, og Tiden om Aaret sig forandrer med Køb og Salg“. Herefter blev det altsaa forment andre end

[1] K. D. III 313. [2] K. D. II 487—88. IV 503. [3] K. D. II 441, 522, 613.

Medlemmerne af dette Lav at sælge Smør i Skaalpund, og Oldermanden med 2 Lavsbrødre skulde engang hver Maaned gaa omkring til alle Smørstingerne forat se, om de brugte ret Vægt eller solgte dyrere end Taxten, der nøjagtig var fastsat efter Fjerdingens Pris. Senere blev det Smørstingerne tilladt at bruge anden Købmandskab, da de ikke alene af Smørhandelen kunde holde Kongens og Byens Tynge ved Magt, og det bestemtes, at alle de Varer, som Høkerne solgte, saasom Flæsk, Ister, Lys i Smaapartier og Fødevarer, herefter ikke maatte sælges af andre end af dem, der var i Smørstingernes Lav. Derved gik Smørstingerne altsaa over til at blive Høkere, men Lavet holdtes næppe ret længe i Kraft[1]).

Paa Grund af den omtalte Forsynlighed i større Partier, der fandt Sted i hver nogenlunde velstillet Familie, var Høkerne væsenlig kun for de Fattige. Efter det nylig omtalte Forsøg, der gjordes i det 16. Aarh. paa at hæve deres Stand op til et særeget Lav, fremtræder de ikke senere som saadant. De var ej heller begunstigede af Øvrigheden, der vaagedes fremfor alt over, at Borgerne kunde gøre Indkøb selv uden dem som Mellemmænd. Saaledes klagedes der over, at Kornkøbere, Slagtere og Høkere saa og gemene Folk understod sig paa de 2 Torvedage, Onsdag og Lørdag, ved Porten og paa Gaderne til Forprang at opkøbe Korn, Smør, Flæsk, Svin, Gæs, Høns, Æg og deslige, som Bønderne førte til Staden, førend de naade til Torvene dermed. Magistraten forbød derfor 1609 og 1613 at købe af Bønderne, førend de naade Torvene og var indenfor de øverste Halsjærn, uden hvad en Borger købte til eget Forbrug, naar Vognene kom forbi hans Dør. Indtil Klokken 10 maatte endvidere ingen købe mere end til eget Forbrug, og først efter den Tid maatte Høkere og Hugersker købe hvad de ønskede, „paa det Borgerne og Indbyggerne med saadant

---

1) K. D. II 335—40.

ulovligt Vinkelkøb ikke ydermere skulle udhøkre hverandre, men at hver, som skatter og skylder til Kongen og Byen, maa nyde det første Køb" [1]).

Her var der dog nogen Mulighed aaben for Høkerne til at drive Næringsbrug, og Forholdene havde i saa Henseende forbedret sig i de sidste 30 Aar, ti i nogle Politibestemmelser fra omtrent 1590 [2]) forbydes det aldeles „Huggetzer" (Smaahandlere) at købe af Bonden enten Lam, Gæs, Høns, Æg, Ænder, Brød, Kul eller andet at sælge til Forprang, men det stod enhver frit for at købe det nødvendige til sit Huses Ophold og Nødtørft, dog skulde alle være pligtige til at købe lovlig og skællig efter gammel lovlig Sædvane indenfor Torvenes rette Grænser, nemlig paa Gammeltorv indenfor Rendestenen og de 2 Halsjærn paa Nørregade og Vestergade; det andet Torv var Amagertorv. Smaahandlerne hindredes yderligere i Torvehandelen ved den Bestemmelse, at kun Borgere og Borgersker og de, som udredede Kongens og Stadens Tynge, maatte handle ved Vognene, medens alle andre skulde handle med Borgere og Borgersker i Slagterboderne. Her kunde man henholde sig til den Bestemmelse i de gamle Stadsretter, at Gæst ikke maatte handle med Gæst, idet enhver Ikke-Borger betragtedes som Gæst; af Smaahandlerne havde sikkert mange ikke Borgerskab. Høkernes Forhold bedredes dog efterhaanden, ti da i Aaret 1668 Magistraten fornyde de gamle Bestemmelser, at Høkere ikke maatte købe paa Torvet førend Kl. 10, siger A. Hjørring [3]), at dette ikke var vel betænkt, da der var mange Godtfolk, der heller vilde unde Høkerne et Par Skilling, end selv sinke sig og sit Tyende med at gaa paa Torvet, især da Høns, Kyllinger, Æg, Gæs og Lam ikke var dyre i Kjøbenhavn.

Af Torve var der de ældre Gammeltorv, Fisketorvet og Amagertorv, der udførlig er omtalte i Første

[1]) K. D. I 578—79, 590. [2]) K. D. II 449. [3]) K. D. V 743—44.

Del S. 133—46. Af disse udvidedes Gammeltorv ved Indretningen af Nytorv, idet de paa dennes Plads staaende Smaahuse bleve nedrevne 1605, hvorom bliver nærmere Tale i det følgende under Raadhuset. Som det ovenfor S. 159 er omtalt, blev Nytorv straks indrettet til et Kødtorv, som det har vedblevet at være til den Dag idag. Torvehandelen var deri forskellig fra vore Dages, at levende Kreaturer, baade store og smaa, solgtes paa Torvene, hvormed der først blev gjort Forandring 1671. Der har dog vist allerede i den her behandlede Periode været Adskillelse mellem, hvad der skulde sælges paa de forskellige Torve; saaledes synes Amagertorv alt da at have været Grønttorv, idet det 1629 blev tilladt her at have Udsalg af Frø[1]), og 1625 klagedes der over, at Amagerne om Søndagen drev deres Køb og Handel paa Amagertorv og andre Steder[2]); Byens Sælgekoner synes ikke at have haft Plads paa dette Torv[3]).

Torvedage var Onsdag og Lørdag, men under Herredage var der Marked hver Dag, forat den store Samling af Landets fornemste Indbyggere da kunde forsyne sig. Paa Torvene var der ogsaa andet at faa tilkøbs end Fødevarer, her stod Rækker af Boder, hvori der falbødes alt muligt, men sikkert mest Klæde og udenlandske Manufakturer.

Et Par Torve af laveste Rang vil vi endnu nævne i Forbindelse med den laveste Klasse Handlende.

Det Torv, der indtil for et Par Aar siden har været ved Gammelstrand, men for Tiden holdes paa Vandkunsten og nu sirlig kaldes Kludetorvet eller Loppetorvet, hed i gamle Dage Paltemarked eller Lusetorvet. Dette blev i det 16. og 17. Aarh. holdt ved Vor Frue Kirke. Resen bemærker, at dette ikke kan have været uden ved Kirkens vestre Ende, ti paa dennes nordre Side var Kommunitetet, Avditoriet og Præsternes Residenser, paa den østre Side var

---

1) K. D. III 94. 2) Molbechs Nordiske Tidskr. III 420. 3) K. D. II 445.

2 Professorresidenser og Daniel Paulis Hus, hvor der i Resens Barndom stod et ældgammelt grundmuret Hus; paa Kirkens søndre Side var Skolen og andre Huse og Gaarde; Paltemarked kunde kun være holdt ved Vor Frue Kirkegaards vestre Mur ud til Nørregade, hvor der i Resens Barndom var Bagerboder, men 1681 Huse, og maaske ogsaa tvært overfor Kirken imellem Bispegaarden og Rendestenen, som et Minde fra den Tid Bispegaarden var Raadhus, ti Resen havde ofte set, at der ved samme Bispegaard, hvor han selv tilbragte sin Barndom, blev falbudt Klæder, Kurvesenge og deslige. 20. Nov. 1587 forbød Kæmneren paa Tinge alle de „Hugerske", som gik omkring i Byen forat sælge Sølv, Klæder, Klæde, Lærred og andre Varer, at de ikke saaledes skulde indgaa i godt Folks Huse dermed, som de en Tid lang havde gjort, men skulde herefter sidde ved Vor Frue Kirke, hvor Paltemarked holdtes, og ingen andensteds. Disse Kvinder kaldtes Lusetorvs Høkerske[1]).

Ved samme Lejlighed blev det forbudt Fetaliehøkerske eller de Hugerske, der sad eller gik paa Gaderne med Fetalie (Levnedsmidler), Løg, Rødder, Æbler, Pærer, Nødder og andet sligt, herefter ikke at lade sig finde med at falbyde saadanne Varer, uden paa det ny Fisketorv, hvor de skulde leje Boder og der falholde deres Varer, med mindre de vilde foretrække at sælge fra deres egne Vinduer. Dette ny Fisketorv var et Stræde, der fra det gamle Fisketorv gik op til Graabrødretorv og som tidligere er omtalt ved den danske Skole[2]). Det maa allerede have været til 1572[3]) og været brugt efter sit Navn til Fiskehandel, men nu er det at man tillige vilde benytte det til et saakaldet Madtorv. Dog varede det ikke længe, ti 1593 bortskødede Magistraten den største Del af Strædet, nemlig en Strækning

---

[1]) K. D. I 553—54. Lusetorvet i Kjøbenhavn omtales i Helsingørs Tingbog 1576 (D. Saml. 2 R. VI 342). [2]) Se 3. Del S. 329. [3]) Se 1. Del S. 145.

af 71½ Alens Længde og 7—8 Alens Brede, saaledes at Strædet vel vedblev, men kun i en Brede af 3 Alen, der skulde udmunde i en Port i det ny Hus, der skulde bygges paa den solgte Grund. Borgerskabet havde nemlig beklaget sig over, et de Høkerskeboder, der nogen Tid lang havde været holdt paa denne Grund, var det til Afbræk og Skade[1]). I nogle Politivedtægter, der maa være fra samme Tid (omtrent 1590) bestemmes det[2]) at ingen Hugerske, Selvføding eller andre sidder paa Gammeltorv, Paltemarked, Fisketorvet eller noget andet Sted at sælge Flæsk, Kød, Smør, Ost, Høns eller Æg, idet man da aldeles forbød al Mellemhandel mellem Bonden og Borgeren, derimod forbydes ikke Sælgekoners Handel med Frugt og deslige, som det synes. Da Fetaliehugerskerne saaledes blev forviste fra Torvene, søgte de til Stranden, men ogsaa der herskede de kun kort. 18. Juni 1599 gav Kæmneren tilkende paa Tinge[3]), at aldeles ingen Hugersker efter denne Dag maatte staa ved Stranden eller paa ulovlige Steder med deres Høkeri, ej heller maatte de opkøbe Varer ved Stranden eller andensteds og igen udsælge det, Borgerne til Forprang, men enhver skulde være fortænkt at holde fal for deres Døre, hvor de bode, og ingen andensteds. Ved samme Lejlighed blev det ogsaa Fremmede forbudt ved Stranden at udhøkre Flæsk, Ister, Gryn, Sild eller deslige i Skillingvis, men de maatte alene sælge efter Byens Vægt i hele eller halve Skippund, hele eller halve Tønder eller Fjerdinger. 10. Juni 1609 blev det igen forbudt alle Høkere og Hugersker at købe til Forprang Smør, Lam, Gæs, Høns, Æg, Gryn eller andet paa Torvedagene førend Kl. 10, og da ikke andensteds end paa Torvet og indenfor Portene, forat Borgerskabet imidlertid kunde faa tilkøbs, hvad de havde behov til deres Huse. Ogsaa blev det Hugersker eller Fiskekvinder forbudt at staa med salt eller fersk Fisk ved Stranden at udhøkre enten ved Fiskerbroen eller langs

[1]) K. D. I 555—56. [2]) K. D. II 445. [3]) K. D. I 561—62.

Stranden i Kældre eller udenfor, ej heller maatte de paa Torvet eller Gaderne løbe til Bøndervognene, men de maatte alene sælge foran deres egne Døre eller paa Fisketorvet. De ferske Fisk og Sild skulde ved Stranden enten sælges fra Baadene eller fra et bestemt Sted ved Vejerhuset[1]).

Det nævnte lille Stræde, der efter sin Indskrænkning meget uegenlig kunde kaldes et Torv, er dog igen kommet til Magt, ti 1620 nævnes Byens 15 Høkerboder fra Graabrødre i synder til den hvælvede Udgang ved gamle Fisketorv paa østre Side ud med Strædet, af hvilke der aarlig ydedes en Leje af 49 Rdl.; da var de 4 af Lejerne dog Mænd; nu kaldtes Strædet Madtorvet[2]). 1631 pantsatte Magistraten Madtorvet til Borgmester Rejnholt Hansen for 200 Rdl., og det bevilgedes samme Tid, at det maatte sælges. Dette skede 1639, da Iver Kjær købte det for 900 Rdl., et Par Aar efter blev det en Del af den danske Skoles Grund og 1654 købtes en Del af Helligaands Kirke, hvor det er den aabne Plads vesten for Kapellet. Inden det afhændedes til Iver Kjær, var her ogsaa Bagerboder, ti 26. Febr. 1637 tillod Kristian IV Magistraten at afhænde de Boder i Madtorvet, som Bagerne nylig havde forladt og hvor de tilforn stod fal med Brød[3]). Om det forholder sig saa, som Resen mener, at Fisketorv ved denne Tid var i det gamle Graabrødre eller det lille Torv, der var mellem nuværende Nr. 11 paa Graabrødretorv og Graabrødrestræde, er usikkert.

Frugtsælgerskerne lader ikke til at have haft noget godt Ord paa sig, ti 1645 udstædtes en kgl. Befaling til Byfogden, at der løb mange Kvindfolk omkring baade i og udenfor Byen, som under det Skin, at de havde allehaande Frugt at sælge, bedrev deres Letfærdighed med Karlfolkene, hvorfor han skulde lade dem sætte nogle Dage i

---

1) K. D. I 578—79. 2) K. D. I 599. II 620. 3) Tredie Del S. 329. Resens Saml. K. D. III 175—76.

Stadskælderen paa Vand og Brød andre til Afsky og Exempel; alle Slags Frugt skulde herefter sælges, som det hidtil havde været brugeligt [1]), altsaa alene paa bestemte Pladser.

IV. Handel.

Den Frihed, de fremmede Kræmmere havde, var til stor Ulempe for Stadens egne Handlende, men saa længe disse ikke kunde levere tilfredsstillende Varer til samme Pris som hine, var der jo intet at sige til, at Kongen og Adelen holdt sig til de Fremmede. Der tales saaledes i Kræmmernes Lavsskraa 1559 om „de fremmede Kræmmere og Landfærdinge, som følge Kgl. Majestæt og Hoffet efter og alle Tider ere her udi Staden, den Stund kgl. Majestæt er her tilstede"; de maatte dog kun sælge Silketøj i smaa Partier undtagen de Varer, som Kongen, Adelen og Hoftjenerne havde Behov; til disse var der altsaa fuldstændig Frihed til at sælge, som man vilde. Endnu i 1559 vedvarede den gamle Skik, at de Fremmede maatte i 8 Dage staa med deres Varer i Boder paa Gaden, og desuden var dette tilladt dem saalænge en Herredag varede; men den, der stod ude længer end de 8 Dage og blev lovligt tilsagt at skulle bryde sin Bod ned igen, skulde bøde 20 Daler til Byen, 20 Daler til Kongens Foged og 20 Daler til Kræmmerlavet. De fremmede Kræmmere, der kaldtes Samkøbere, stod med deres Varer i Huse, Kældere eller Boder og maatte ikke sælge uden i Samkøb, det er i hele og halve Hundreder, Dusin, Stykker, Pund og ikke i mindre Partier. Paa Torvedagene, Onsdag og Lørdag, maatte de Fremmede ikke staa med deres Kram for aabne Vinduer eller Døre, ej heller

---

[1]) K. D. V 288—89.

maatte de bygge (staa i Huse) eller staa ude med deres Kram 14 Dage før eller 14 Dage efter de 3 store Højtider, Jul, Paaske og Pindse, uden hvis der var almindelig Herredag paa den Tid. Længer end til S. Andreæ Dag (30. Nov.) maatte ingen fremmed Kræmmer staa her i Staden, og da skulde han drage ud af Landet og maatte ikke komme igen førend Vor Frue Dag i Faste (25. Marts), da han skulde møde med friske Varer[1]).

Det var ikke altid, de fremmede Købmænd rettede sig efter Stadens Privilegier. Sager imod dem blev næppe afgjorte andre Steder end ved den Toldbodret, der tidligere er omtalt[2]). 14. Dec. 1554 var Magistraten stævnet til Toldboden for Lensmanden Peder Godske og Marsken Jens Ulfstand, da nogle fremmede Kræmmere havde klaget over, at Stadens Kræmmere havde taget noget af deres Gods i Pant, da de ikke havde vidst andet, end at de maatte staa her i Staden og sælge deres Kram til Kongen, Dronningen, Adelen, Borgere og Bønder og alle, som vilde købe i Stykker, halve Stykker, Lod og Kvintin, og mente ikke at have forbrudt noget, da de for nogle Uger siden i sidste Herredage havde givet Kæmneren deres Pund Peber. Magistraten paastod derimod, at de ikke havde villet givet deres Pund Peber efter gammel Vis og at de solgte i Lod og Kvintin baade til inden- og udenbys Folk imod Privilegierne, hvorfor det var blevet paalagt Kæmneren at forbyde dem videre Handel; Magistraten oplæste dernæst de Artikler af Privilegierne[3]), der befalede, at Liggere, som solgte i Lod og Kvintin, burde skatte som andre Borgere og at ingen fremmede Kræmmere maatte staa ude længer end 3 Dage; disse her stævnede havde derimod i lang Tid staaet til Skade og Afbræk for Byens svorne Kræmmere og Borgere, og Magistraten paastod derfor, at de enten skulde skatte, som Mads Lampe og andre havde gjort, eller vige andensteds hen. De fremmede

---

[1]) K. D. VI. [2]) Første Del S. 182. [3]) Første Del S. 220, 221.

Kræmmere gjorde nu Undskyldninger, begærede Naade og ikke Ret og sagde at de heri var forførte. De slap da med at give en lille Bøde, og det bestemtes, at de 5 Kræmmere, der havde Gyldenstykke, Bliant og Silkekram, skulde alene holde dette fal for Kongen, Dronningen, Danmarks Riges Adel, Fruer og Jomfruer i Stykketal, Lod og Kvintin; til Borgerne i Kjøbenhavn maatte de derimod alene sælge i Stykketal, Dusin og halve Dusin, men ellers ikke indlade sig i Handel med nogen; de andre 2 Kræmmere, der handlede med Brunsvigsk Kram, maatte alene sælge til Kongen, Adelen og Hofmænd[1]). Det ses af denne Dom, at flere fremmede nu tog Borgerskab; den nævnte Mads Lampe ejede allerede 1547 Gaard i Kjøbenhavn, 1568 og 1572 en Søbod ved Stranden og 1581 Nr. 3 paa Amagertorv. 1559 var han en af de Mænd, der blev tagne paa Raad om Oprettelse af det kgl. Farveri[2]).

Det ses af flere Kongebreve, hvorledes der ofte var Sager imod de fremmede Købmænd, saaledes udstædtes 17. Juni 1572 Stadfæstelse paa en Magistratsdom, hvorved noget „Lachenklæde", som Jakob Rusemand havde solgt til Jakob von der Lippe, var blevet konfiskeret, da Gæst ikke maatte handle med Gæst. Af et andet Kongebrev af 10. Dec. 1575 ses det, at de ikke vilde udgive deres Rettighed til Byen efter dens Privilegier, „endog at en Part af samme Købmænd leje selv Huse og bo udi og bruge deres Handel og Vandel alt Aaret igennem der udi Byen, Borgerne til Forprang og Skade." 1576 paalagdes det de mange Kræmmere, „som udestaar det hele Aar igennem imod Byens Privilegier og Friheder og bruge borgerlig Næring og Bjerring", at deltage i en almindelig Skat, ligesom de 1570 opfordredes til at forstrække Kongen med Penge. 1583 blev det de fremmede Købmænd forbudt at købe Korn paa Torvet i Skæppe-

[1]) K. D. VI. [2]) K. D. I 415, 452, 529, II 333, IV 567. [3]) K. D. I 451, 460, II 369, 416—17, IV 598, 600.

tal af Bønder og andre, ligesom de ej heller maatte købe fra Skibene. Den ovenfor nævnte Befaling af 1592 til fremmede Klædekræmmere om først at tilbyde deres Varer til Vandtsniderne, gjaldt sikkert ogsaa Kræmmerne og blev en stor Indskrænkning, men ved den Tid var de tydske Købmænds Magt ogsaa knækket, idet Kjøbenhavns egen Handelsstand i Slutningen af det 16. Aarh. havde lært selv at hente sine Varer. Da Kongen 29. Maj 1631 forbød fremmede Købmænd at handle andre Steder end paa Børsen, havde de sikkert kun lidt at sige. Da Købmændene og Kræmmerne 1636 overtog Børsen, bevarede de denne Bestemmelse, saaledes at de Fremmede, der kom hid til Herredage og andre Forsamlinger, skulde mod en Afgift af 2 Rdl. for hver Bod have Adgang til Børsen [1]).

I Begyndelsen af Frederik II's Regering gjorde Hansestæderne Forsøg paa at faa det tydske Kompagni genoprettet. I en Reces, vedtagen 25. Juli 1560 i Odense [2]), hedder det, at hvad Kompagniet i Kjøbenhavn angik, var det blevet bestemt, at de Tydskere, der bode her, skulde indtræde i det danske Kompagni [3]), men da sidstnævnte var skattepligtigt til Staden, vilde de ledige tydske Svende ikke møde der, men købe eller leje et Hus, hvori de kunde have deres Sammenkomst og Selskab, hvilket blev dem tilstædt; kunde det ogsaa bevises, at de havde købt deres ældre Hus til Arv og Eje, skulde denne Sag blive undersøgt.

Her var altsaa et Forsøg paa igen at komme i Besiddelse af det gamle Kompagnihus paa Amagertorv, men dette er saa lidt lykkedes, at vi aldrig ellers hører Tale om noget bestaaende tydsk Kompagni i Kjøbenhavn efter Reformationen. Om Huse som Bremer Schløssel ved Gl. Strand eller det Lybske Herberg, Amagertorv Nr. 14, har været særlige Samlingssteder for Tydskere, vides ikke, men Kompagnihuse har de ikke været.

---

1) K. D. III 102, 171. 2) K. D. VI. 3) Første Del S. 219.

Henimod Slutningen af det 16. Aarh. blev det navnlig Flensborgere, der søgte som Gæster til Staden[1]; da der 1607 blev udskreven en Skat til Byens Befæstning, hedder det, „at de flensborger Kræmmere bruge stor Handel og Bedrift, saa de ere ved en treflig Formue, da skulle de udi lige Maade være forpligtede til samme Bygnings Behov at kontribuere“. Ligeledes skulde de fremmede Udlændinge saasom Lybske, Stettinere, Hollændere og andre, som laa i Byen og brugte deres Handel og Vandel, taxeres efter deres Formue og Haandtering[2]).

De af Stadens egne Borgere, der dannede Handelsklassen, var allerede 1525 delte i de 3 Lav, Købmændene, der ogsaa hed Vandtsniderne eller Klædebolavet, Kræmmerne og Bryggerne[3]), og denne Adskillelse havde været fra Arilds Tid. Senere kom hertil Skipperne. Klædebolavet var det højeste Lav i Staden[4]) og den egenlige Ihændehaver af det danske Kompagni; at Kræmmerne ikke havde Del deri, ses af, at i deres Lavsskraa bestemtes, at Lavsmøder skulde ske i Oldermandens Hus. Skydeselskabet var igen en Afdeling af Klædebolavet, der havde alene selskabelige Formaal, og i dette blev ogsaa andre Borgere, foruden Kongen og Adelsmænd, optagne, men disse havde følgelig ingen Del i Forhandlingerne om Handelssager. Til Skydeselskabet kommer vi tilbage i et senere Afsnit.

Vandtsniderne var en Forening af hvad vi nu kalder Silke- og Klædekræmmere, Hørkræmmere og Kornhandlere, med den Forskel, at de kun havde lidet Detailudsalg men næsten alene var Grosserere og kun solgte i store Partier. Klædebolavet var altsaa fremgaaet af de Klædehandlere, der i gammel Tid havde deres Udsalg i Klædeboderne, men som i Tidernes Løb var forvandlede til Stadens mægtigste og rigeste Korporation. Den meste Detailhandel, de drev, var med Klæde.

---

[1]) Jfr. R. Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof. S. 144—45. [2]) K. D. V 13. [3]) K. D. I 357. [4]) K. D. II 462.

Efter en Politivedtægt af 1549 [1]) handlede de med alle Slags Klæde, dog maatte ingen fordriste sig til at sælge syde Varer, undtagen alene Kramhoser i halve eller hele Dusin, at de ikke skulde gøre Indgreb i Skrædernes Rettigheder; videre maatte de sælge Fløjel, Damask og al Slags Silke (Sidenvant), Sardug (Blanding af Lærred og Bomuld) i hele og halve Stykker og i Alenvis, Lærred i hele og halve Hundred, hollandsk Lærred i Stykker. Dernæst maatte de handle med Kobber, Tin og Bly i hele og halve Skippund, Jærn i Skippund og Lispund, Sælhundespæk, Laks og Aal i hele og halve Læster, Honning, mindst 1 Fjerding, Humle, mindst 1 Tønde, Salt i hele og halve Læster og Tønder, Hør, Hamp og Kabelgarn i Skippund og Lispund, Hamp i Sten og Hør i Neg, Aske, Beg, Tjære i Læster og Tønder, Svovl og Salpeter i „Synthener". Desuden Trævarer som Vognskud (Træ til Paneler og desl.), Klapholt (Tøndebunde) og Kister i Nest (Knipper?) og Fadekister. Ogsaa alle Slags Korn og Mel, Sæbe i Tønder og Fjerdinger, Smør, Huder, Skind, Talg, Køkkenfedt og Ister; utilberedt Pelsværk; Søm, Flæsk og, hvad der var af væsenlig Betydning, de havde samme Ret som Udlændinge til at afkøbe Adelen dens Staldøksne.

25. Jan. 1592 fik Vandtsniderne en særegen Lavsskraa. Deres Oldermand skulde beskikkes af Magistraten efter gammel Sædvane [3]). Enhver agtet og formuende Borger kunde blive Medlem af Lavet, hvad enten han bode i Kjøbenhavn eller flyttede hid fra andre Købstæder, naar han kunde bevise, at han var en ærlig, uberygtet Mand og hans Hustru en ærlig Dannekvinde, fødte af ærlige Forældre. Derimod kunde ingen Svend eller Tjener optages i Lavet, uden han havde tjent i Kjøbenhavn i Lavet i 6 Aar. To Gange om Aaret holdtes der Lavsstevne, nemlig St. Peders Dag i Fasten (22. Febr.), og St. Mortens Dag (11. Nov.). Da det var

[1]) K. D. II 277—78. [2]) K. D. II 268. [3]) Første Del S. 227.

det højeste Lav og det derfor burde holdes med al Skikkelighed baade med Køb og Salg, skulde Oldermanden, Stolsbroderen og 4 af de ældste Brødre 2 Gange om Aaret overveje al deres Købmandskab med Indkøb af Klæde, Korn og andet, „saa intet daarligt Køb begyndes den menige Mand til Skade“. De maatte ikke indfalde i Kræmmernes Handel og disse maatte ikke sælge Klæde, paa det der ingen Ulempe skulde komme imellem dem, men hver at blive ved sin Handel og Vandel, som det sig burde. Ej heller maatte Fremmede ligge i deres Herberg og sælge Klæde, lige saa lidt som Skrædere maatte sælge andet fra deres Vindue eller i deres Hus end de Klæder, de selv havde syt, og Skræderne maatte alene købe deres Klæde hos Stadens Vandtsnidere. Kom der nogen fremmed Købmand til Staden med Klæde, skulde han først tilbyde det til Oldermanden, Stolsbroderen eller nogen af Brødrene, og hvis de da ikke kunde komme overens, maatte han sælge det til en anden bosiddende Borger i hele og halve Stykker og skulde give Kongen sin Told og fare i Fred. Ingen Vandtsnider maatte lade nogen have Udsalg af Klæde i Alenvis i Maskepi med sig. Hvis nogen kom i Armod eller Ulykke paa Grund af Alderdom eller anden „Guds Ris“, og det ikke var paa Grund af uærlige Sager, skulde alle hans Medbrødre være pligtige til at underholde ham, saa han ikke skulde gaa omkring og tigge[1]).

Et Aar efter mistede Vandtsniderne deres Eneret til Klædehandel. Der var nemlig kommet adskillige Klagemaal for Kongen baade fra hans Undersaatter af Adel og fra mange andre, at Vandtsniderne ikke alene „paa det dyreste og højere end det nogen Tid tilforn har været brugeligt, sælge, hvis Klæde de have, men og ikke føre og holde fal saa meget Klæde, som vore Undersaatter til adskillig deres Lejlighed og Nødtørft kunde behøve“. Derfor tillod Kongen

[1]) K. D. II 461—66.

23. Maj 1594 alle dem, der tilforn havde handlet og solgt Klæde, frit og ubehindret at sælge Klæde til hvem de lystede[1].

Næst efter Vandtsniderns kom Kræmmerne, der nærmest var Detailhandlere, baade som Silke- og Klædekræmmere, Urtekræmmere og Isenkræmmere, men ogsaa i flere Henseender var Grosserere. Saaledes maatte de ifølge Vedtægten af 1549[2]) sælge alle Slags Kramvarer, Venetianske, Nordsøiske, Nürnbergske og Brunsvigske, for saa vidt det ikke stred mod andre Lav, ligeledes Silkekram, Gyldenstykke, Bliant, Sajen, Kamlot, Makej, Arrask, Sardug, Duellik og al anden Slags Kram. Desuden Perler, Unseguld og alle Slags Lærred, baade i Alen og i Stykker, og Dynevaar. Fremdeles Olie i Tønder, Fjerdinger og Synthener, Sæbe i Tønder og Fjerdinger, russiske Skind, russiske Handsker, Rolaskind og Kraveskind, Bly, Kobber, Tin, Messing, forsaavidt det ikke stred mod noget Lavs Privilegier, Voks i Lispundevis, Peber, Safran, Muskat, Negliker og anden Urtekram og Speceri, alle Slags Søm, Flasker, Glas, Stenkrus, Smør i Fjerdinger, Skind og Huder i halve Degger, Aal og Laks i Tønder og Fjerdinger, Talg i Lispund, Køkkenfedt, Ister, Flæsk i halve Skippund, Salt i halve Læster, dog Lüneborger Salt i Tønder. De havde ogsaa Tilladelse til at købe Staldøksne og Korn af Adelen og Gejstligheden, men maatte ikke købe Korn paa Gaden uden til egen Husholdning. Silkevarer og andet Kram skulde de føre ligesom fremmede Kræmmere og sælge for passende Pris, og i saa Fald lovede Kongen at ville gøre en anden Skik, at fremmede Kræmmere ikke skulde have saa megen Frihed her i Riget som hidtil.

1. Maj 1559 fik Kræmmerne en Lavsskraa, ifølge hvilken Magistraten med Lavsbrødrenes Samtykke skulde beskikke 2 Oldermænd, der skulde tjene i 2 Aar. Ved deres Tiltrædelse skulde de ikke være forpligtede til at traktere Lavsbrødrene,

---

[1]) K. D. II 482—83. [2]) K. D. II 278.

hverken med Mad eller Øl. Enhver, der vilde indtræde i Lavet, skulde først tage Borgerskab og derefter 3 Gange begære det af Lavet, men først fjerde Gang fik han Svar og da skulde han give Magistraten, Kongens Foged og Lavet hver en lødig Mk., til alle Lavsbrødrene 1/2 Ame Rinskvin og ikke besværes med anden Kost for sin Indgang, end hvad han af egen Drift vilde give. Kræmmerne maatte sælge allehaande Kramgods fra Venedig, Nürnberg, Frankfurt, Vestersø og Brunsvig og hvad der gøres i Tydskland, dog undtoges det Gods, som kunde være til Hinder for andre Lav; men paa almindelige Herredage maatte de udsælge de samme Varer, som Fremmede og Udlændinge handlede med, og lige saa længe som de, navnlig medens Kongen var tilstede. Ingen anden Borger end Medlemmerne af Lavet maatte sælge noget Kramgods, Knapsak (Lærred?) eller Speceri. Ej heller maatte nogen anden end de Onsdag eller Løverdag staa med Kramgods paa Gammeltorv, Amagertorv eller andensteds; Kræmmerne stod altsaa paa Torvedagene ude med deres Varer. Ingen Kræmmer maatte være i Kompagni med Fremmede eller handle med andres Penge; ej heller maatte de sælge Fremmedes Gods, men blev fremmede Varer tilsendte noget Medlem af Lavet, skulde de først tilbydes hele Lavet. Børn af Kræmmere skulde frit blive Lavsbrødre. Blev en Kræmmer Enkemand og giftede sig igen med en Kvinde, der ikke var Kræmmerdatter, skulde han vinde Lavet for hende og give en Tønde Øl for hendes Indgang, men en Kræmmerenkes anden Mand skulde vinde Lavet som en Fremmed, naar han ikke var Medlem i Forvejen. Søndagen efter Paaske og S. Andreæ Dag (30. Nov.) skulde der holdes Lavsstevne i Oldermandens Hus. Ligesom Vandtsniderne ikke maatte indfalde i Kræmmernes Handel, saaledes maatte det omvendte ej heller finde Sted; Kræmmerne maatte altsaa ikke holde Klæde fal eller sælge det hverken i Alental eller hele og halve Stykker. Derimod maatte de

ligesaa frit som Vandtsniderne handle med alle Slags grove Købmandsvarer.

7. April 1651 bevilgede Kongen, at Købmændene og Kræmmerne maatte danne et fælles Lav, saaledes at en Købmand og en Kræmmer blev Oldermænd, der nu kaldtes Overkøbmænd. En af Kongens Betingelser for Lavets Bestaaen var, at enhver maatte have Lov til at sælge sine Varer saa billigt han vilde, uden at Lavet skulde foreskrive dette, ligesom det stod enhver frit for at søge sin Fordel i Køb og Salg, som han bedst kunde. Derpaa gav Magistraten Lavet en Lavsskraa af 17. Dec. 1651 [1]). Det ses dog heraf at ikke alle Medlemmer behøvede at komme tilstede ved Samlingerne, ti Købmændenes Oldermand kunde tilkalde Købmændene og Kræmmernes Kræmmerne; derfor var der i Lavet ogsaa 4 Bisiddere, halv af hvert Slags. Ingen maatte have mere end 1 aaben Bod, dog maatte enhver gøre sig saa mange Boder, han vilde, i det Hus han bebode, og det var ingen forment at holde saa mange Boder, han lystede, paa Børsen for Kræmmere og under Børsen for Købmænd med grove Varer. Fik nogen Lavsbroder Varer fra fremmede Steder at sælge for Provision, skulde han først tilbyde dem til Lavet og siden afhænde en gros, men ikke bruge Høkeri dermed. Forat fremmede Folk, som kom med deres Varer, kunde vide, hvor Købmænd og Kræmmere var at træffe, skulde de hver Dag holde Børstid fra 10—11 og 5—6 om Somren, men om Vintren 3—4. Det ansaas fornødent at antage 1 eller 2 Mæglere, der skulde nyde et aarligt „Solarium“, indtil Handelen tog saaledes til, at de kunde leve af deres Courtage og Mæglerpenge.

Det tredie gamle Handelslav Bryggerne er omtalte foran. Et fjerde Lav var Skippernes.

Skipperne var nemlig ogsaa Handlende, ti i en Vedtægt af 1549 hedder det, at Skippere og søfarne Mænd

---

[1]) K. D. III 380—88.

maatte nære og bjerge sig med Sejlads og andet grovt Købmandsskab, som de hidtil havde gjort. Til grov Handel hørte det samme, som Framkøberne maatte handle med[1]).

Framkøberne var Detailhandlere, der solgte alle Slags Gryn, Ærter, Bønner, Tjære, Jærn, Hør, Hamp, Blaar, prøjsiske røde Fade og Tallerkener, røde Flasker og Kander, Peberkværne og lignende Trævarer, syt Lærred, som Skjorter, Halsklæder, Forklæder, Lærred og Vadmel i Alental, Tømmer, Hjulaksler, Skagler og andre Trævarer, Refbanker, Høvævle, Liner, russiske Skind, russiske og gullandske Handsker, Ralas, saltet Aal, Spegelaks, Ost, Slibe- og Hvæssestene, blaa og hvid Traad.

Da Skibsfarten i Kristian IV's Tid havde taget saa stort Opsving, dannede Skipperne en særegen Forening, der 22. Dec. 1634 fik en Lavsskraa af Magistraten[2]). I Indledningen til denne hed det, at „Gud almægtigste ikke aleneste disse Lande og Riger fast om med Søen har bevæbnet, men endog med Søfarten, Haandteringsbrug og Videnskab saa vidt udi Øster-, Vester- og Nordsøen velsignet og begavet, at fast alle Nationer og bekendte Steder udi Verden af denne gode By og Stad kan besejles, tilmed endog med Skibe dertil at kunne bruge samt og med gode Havne og Strømme forlenet, saa og dygtige søfarne Folk, Skippere, Styrmænd og Baadsmænd, som dertil hører, dagligen velsigner og formerer, saa aldeles intet fattes til Navigationen og Søfart her i Staden saa bekvemmelig og vel, som fast ingen Stad i Evropa, saa efterdi nu nogle Aar forleden den Ordinans, som af gammel Tid har været imellem de søfarne Haandteringsmænd, desværre er meget svækket og aftaget, ikke aleneste formedelst forledne besværlige Krigstider, men og fornemlig de store Pestilenser, som denne By paa nogle Aars Tid er hjemsøgt med“.

Der har altsaa tidligere ogsaa været et Skipperlag, men dette er dog aldrig optraadt som Korporation, medens det

[1]) K. D. IV 279, 280. [2]) K. D. III 138—45.

fra nu af indtræder i Klasse med de andre Lav som det fornemste efter Bryggerne.

Til Oldermand skulde Skipperne have en god, from, ærlig og velforstandig søfaren Købmand, Koffardiskipper eller Styrmand, som altid skulde være hjemme, og til Stolsbrødre to ærlige og skikkelige Koffardiskippere, Styrmænd eller Søfarende, disse skulde beskikkes paa 3 Aar. Desuden skulde der være en Lavsskriver.

De skulde ogsaa have et vel beliggende Lavshus, enten hos Oldermanden eller en af Stolsbrødrene, indtil de selv med Tiden kunde formaa et eget Lavshus at vorde mægtige, som da en af Lavsbrødrene kunde bebo, der kunde have god Vidskab og Forstand paa alt Lavet vedkommende.

Alle de Koffardi-Skippere og Styrmænd, der byggede og bode i Staden, skulde være forpligtede til at give sig ind i dette Lav, paa det dette kunde styrkes og vedligeholdes og alle kunde nyde ens Ret og Frihed; den, der holdt sig udenfor Lavet, skulde ikke nyde mere Frihed end en fremmed og udenbys Mand. Desuden kunde ærlige Borgere og søfarende Handelsmænd optages, naar de begærede det og kunde blive enige med Lavet derom.

Den næste Søgnedag efter Allehelgensdag eller i Regelen 2. November skulde alle i Byen tilstede værende Lavsbrødre Kl. 8 paa fastende Stevne, eller uden at de her fik noget at drikke, møde i Lavshuset, takke den almægtigste Gud for det forløbne Aars og Sommers Sejlads og give 1 Sletdaler til Lavet og 8 Sk. til dē Fattige, men den Skipper, der havde gjort en beholden Rejse til Spanien, Frankrig, England, Skotland, Island, Rusland og Norge, skulde give 2 Rdl. og 1 Mk. til de Fattige. Naar de da havde givet Gud den tilbørlige Lov og betalt de nævnte Penge, skulde de raadføre sig med hverandre „til Lavets og Søfartens Handel og Bedste, fornemlig at Gudsfrygt, Tugt og Ære saa vil blive forfremmet, denne gode By med dygtige og velforfarne søfarne Folk formeret, item Skibe at bygge, Byens Havn saa

og Grønnegaard, Byens gamle Havn, samt Lægter og Bradebænke her for Staden kunde forbedres og holdes vedlige, om Byens Søtønder, som paa Strømmen lægges, at de udi rette og bekvemlige Tid flys og igen optages, item hvor Ballastsandet her for Byen skal optages og igen udkastes, Grunden saavelsom Dybet uden Skade, og fornemlig hvorledes Sejladsen udi Nordsøen under Island og Grønland kunde forvides (udvides), forsømte Lande og Steder igen efterstræbes og opsøges og al deres muligste Flid til Hans Majestæts og denne gode Bys Gavn og Bedste".

Lavets Indtægter skulde anvendes til dem af dets Medlemmer, der blev fangne af Tyrken eller Religionens Fjender, og til Skibbrudne, ligesom til Tærepenge for fremmede Skibbrudne, „paa det at vores Nation i fremmede Lande i lige Fald kunde nyde samme Hjælp." Ligeledes skulde de Penge, som enten til Skibs i Havsnød eller i andre Maader udlovedes, rigtig leveres Oldermand og Stolsbrødrene, der samme Dag skulde gøre Regnskab. Desuden var enhver pligtig til at yde sine Lavsbrødre Hjælp, dog det Islandske Kompagnis Forordning hermed uforkrænket.

Alle Sager angaaende Søfarten skulde procederes for Skipperlavet, naar de vistes derhen af Magistraten, og fornuftig paakendes efter Søretten uden langt Ophold, saa Udlændinge fik samme Ret som Indlændinge; hvad Lavet ikke kunde dømme og forlige, skulde vises tilbage til Magistraten [1]).

Naar Kongen udskrev Skibe og Skuder, skulde Oldermanden og Stolsbrødre gaa omkring med Byfogden og udtage efter ret og tilbørlig Omgang, uden Persons Anseelse de dygtige og bekvemme Skibe, saa Borgerskabet og den søfarende Mand ikke tyngedes for meget og at de fremmede ikke formedelst saadan uforsynlig Konfusion skulde bort-

---

[1]) Søretten vedblev at holdes i Skippernes Lavshus til Oprettelsen af Sø- og Handelsretten 1862.

skrækkes fra Staden, mod Hans kgl. Majestæts Vilje og Gefald. Ligeledes skulde de, naar Kongen udskrev Baadsfolk, betænke det bedste Middel til at faa dygtige og bekvemme Folk, uden Hindring for Sejladsen. Oldermanden skulde ogsaa sørge for, at Skibe for en billig Betaling blev indisede om Vinteren.

Skipperne fik den Bevilling af Magistraten, at saa længe de havde deres egne Skibe, der tilhørte dem og deres Redere, maatte ingen Borger fragte noget fremmed Skib, naar man for en billig Fragt kunde faa af vore egne lige dygtige og lige bekvemme Skibe, „saa vores egen Nation i saa Maade kan nyde herefter saa stor Ret og Fordel, som en fremmed hidindtil“. Desuden fik de de nedenfor nævnte Friheder med Hensyn til Grønnegaards Havn.

Da Lavsforsamlingen 2. Nov. skulde gaa af uden Drik, var det Skipperne tilladt 1 eller 2 Dage om Julen at komme sammen i Lavet med deres Hustruer og Børn udi Gudsfrygt at gøre sig lystige og glade, dog maatte de ikke skænke anden Drik end Øl. Naar Oldermanden og Stolsbrødrene Kl. 10 opklappede, ti længer maatte Gildet ikke vare, skulde enhver rejse sig og forføje sig hjem til sin Bolig, vel fornøjet med Guds Velsignelse, og smukt stille uden Parlament, Hujen eller Skrigen paa Gaden, at ingen skulde kunne besvære sig over dem.

Skipperne fik sikkert snart efter deres Lavshus, der laa i Lille Kongensgade, nu Nr. 33, og var en stor Grund, der med Bagsiden vendte ud til Smedens Gang. Det er denne Bygning, der stod til vore Dage, idet den først for ganske nylig er bleven nedreven; der fandtes i den flere Levninger af det 17de Aarhundredes Stueudsmykninger[1]).

Af største Betydning for en Handelsstad er en bekvem Adgang for Handelsskibe. Havnen bestod fra først af kun

---

[1]) Baade i „Ude og Hjemme“ for 1881 og i „Illustreret Tidende“ for 1882 findes Afbildninger af Gaarden.

af de nuværende Kanaler omkring Slotspladsen, men den var dog ikke saa lidt større end disse nu er. For det første var den bredere, og gik baade længer op paa Slotspladsens og paa Byens Side. Dernæst var der endnu til Midten af det 16. Aarh. tilbage det gamle Dyb mellem Bremerholm og Egnen omkring S. Nikolaj Kirke, der gik omtrent hvor nu Dybensgade findes, og som med sine Bolværker ydede stor Plads for Losning og Ladning. Da dette Dyb var blevet opfyldt i Frederik I's og Kristian III's Regeringstid, opstod der stor Mangel paa Plads, og Kongen blev nødt til at skænke Byen Grønnegaards Havn paa Amager til Vinterleje for Skibe i Aaret 1556. Om denne Havn vil der blive talt nedenfor. Da Vejerhuset 1581 blev opbygget i den opfyldte Strand og der samtidig ogsaa opfyldtes i lige Linie dermed, begik man sikkert et stort Misgreb imod Havnen, idet denne nu blev saa snever, at Kæmneren 1585 maatte advare alle dem, der havde Skibe liggende i Vinterleje i Havnen uden Øvrighedens Tilladelse, at de vilde være betænkte at lade dem komme af Havnen med det allerførste, saafremt de ikke vilde staa til rette[1]). 1592 blev det aldeles forbudt at lægge Skibe i Vinterleje i Havnen, hvorimod de skulde lægges i Grønnegaards Havn. Samtidig med Havnens Indsnævring begyndte den at tilstoppes, og det var forat tilvejebringe Midler til at holde den ren, at der blev paalagt en Havneafgift.

1581 berettede Magistraten, hvorledes Havnen det ene Aar efter det andet blev fyldt og stoppet, den tilsejlende og handlende Mand, som med deres Handel og Købmandsskab besøgte Byen, saavelsom ogsaa Byen selv og deres Medborgere til Skade, og at Byen ikke var i Stand til at vedligeholde Havnen paa egen Omkostning og ikke havde Hjælp af fremmede og udenbyes Skibe og Gods, medens Borgerne allevegne ellers, baade inden- og udenfor Riget, besværedes med Havnepenge. Kongen tillod derfor 5. Sept. 1581, at

[1]) K. D. I 548.

herefter skulde hver indenlandsk Skipper yde 1 Penning i Havnepenge af hver Læst og Købmanden ligeledes 1 Penning af Godset for hver Dalers Værd. Udenlandske skulde give ligesaa meget i Havneafgift, som Danske gav i de fremmede Havne, hvor de hørte hjemme. De indkomne Penge skulde Kæmneren gøre særligt Regnskab for og de skulde alene anvendes til Havnens Forbedring. Hvis nogen fordulgte noget af sit Gods ved Angivelsen, skulde han have forbrudt baade dette og Skibet, og hvis nogen indenlandsk Skipper tog fremmed Gods med forat give mindre Afgift, skulde han straffes som en Falskner, hans Gods og Hovedlod være forfaldet til Kronen og Byen, og den Fremmede have Skib og Gods forbrudt[1]).

1583 begyndte man med at omsætte Havnen med hugne Kampesten, hvilket smukke Arbejde skyldtes Kristoffer Valkendorf. Det samme Arbejde, der er gjort i vore Dage, er altsaa en Fornyelse af tidligere Tiders Idræt og maa ønskes en længre Varighed, ti Stenene blev nedbrudte 100 Aar efter til Opførelsen af Amalienborg.

1583 blev Borgerne advarede om at lade bortføre de Vrag, der fyldte og fordærvede Havnen, hvilket atter maatte gentages 2 Aar efter. I Aarene 1587—93 udstædte Magistraten en Politianordning, hvorved det blev forbudt at kaste Urenlighed i Havnen, og den, der saa nogen gøre det, skulde melde det til Strandfogden, hvis han ikke selv vilde straffes lige med den skyldige. Gamle Vrag skulde med det allerførste føres bort og maatte under højeste Straf ikke føres til Stadens Bolværk. Lige saa snart et Skib havde losset og gjort sit Marked, skulde det straks lægges ud i de Havne, der var forordnede dertil, nemlig Grønnegaards Havn. Idet der saaledes var Bestemmelser nok om at holde Havnen ryddelig, havde den en Fjende i Vandmølleren paa Vandkunsten, der dæmmede med Gødning, som ved Højvande i

[1]) K. D. I 479—81.

Mølledammen skylledes ned i Havnen, der derfor maatte renses hvert 3. eller 4. Aar, hvorfor Magistraten 1597 fik Vandmøllen i Forpagtning, at den kunde hindre slige Overgreb. 1617 blev det forbudt at lægge Skibe paa Strømmen ved Holmen til Forhindring for Sejladsen og navnlig for Kongens Flaade[1]).

Straks sønden for Knippelsbro dannede Havet paa Amager en Bugt op imod Strandgade, hvorved der fremkom en naturlig Havn, der hed Grønnegaards Havn. Denne skænkede Kristian III til Staden 18. Dec. 1556 at bruges til Vinterleje for Borgerskabets Skibe, medens fremmede Skibe kun maatte ligge der med Magistratens Samtykke, eller med andre Ord imod at udrede Vinterlejepenge. Dog forbeholdt Kongen sig Ret til at lægge sine Orlogsskibe der i Vinterleje, hvis han behøvede det. 1. Jan. 1592 befalede Regeringsraaderne Magistraten, at alle de Skuder og Skibe, der skulde lægges i Vinterleje, alene maatte lægges her og ikke i Byens Havn, i hvilken der var altfor liden Plads[2]).

Det ses af Skippernes Lavsskraa 1634, at de paa 10 Aar af Magistraten havde faaet Bevilling paa Grønnegaards Havn, saaledes at de maatte oppebære Havnepenge imod at holde Havnen vedlige med Pæle og anden Fornødenhed, saa Skibene kunde ligge der uden Skade. Der maatte ogsaa der indrettes en „Licter“ (Lægter) og Bradebænk (et Sted, hvor Skibene overstryges med Tjære), til hvilken alle Skibe, der laa i Vinterleje, var forpligtede til at søge for en billig Betaling.

Da Kristianshavn var indrettet, gjorde dens Borgerskab imidlertid Fordring paa Grønnegaards Havn som denne Stad tilhørende, hvorfor Kongen 4. Maj 1635 udnævnte en Kommission, bestaaende af Kansleren Kristian Fris til Kragerup, Rigens Marsk Jørgen Urne, Tage Thott til Eriksholm og

---

[1]) K. D. I 544, 548. II 446, 497, 606. [2]) K. D. I 428, 554. IV 706. [3]) K. D. III 143.

Kristoffer Ulfeldt til Svenstrup, der skulde undersøge, hvor langt enhver Part kunde tilholde sig i Havnen. Kongen sendte ogsaa et Afrids over Kristianshavn, hvoraf saas, at afgangne M. David Balfuhr havde indpælet længer, end hans Brev tillod, og indtaget Strandgaden, der dog skulde være fri, ligeledes skulde Hr. Klavs Daa til Ravnstrup tilkaldes i Henseende til hans Rettighed til en Holm. Kommissionen havde 16. Maj synet Aastederne, baade beset det, som M. David Balfuhr havde ladet sig afpæle til et Fortov og Skibsbygningsplads, og Havnen og Kanalen, og da M. Davids Plads ogsaa vedkom Grønnegaards Havn, skulde 8 uvillige Mænd først afsige, hvor vidt Havnens Begreb med Rette var og burde være. Indtil endelig Afgørelse skulde hver By nyde sin af Kongen bevilgede Havneret, saa vidt dens Havn og Fortov kunde udvise, til Midtstrømmen, men om der blev ydet noget af Skibene i Grønnegaards Havn, skulde det følge Kjøbenhavn, dog ingen Opskibning paa Slottets og Holmens Fortov uden særlig Tilladelse.

Det varede imidlertid længe, inden de 8 Mænd fik afsagt nogen Kendelse, saa Kongen 23. April 1636 befalede dem straks og uden videre Ophold at give fra dem beskrevet, hvad de fleste af dem stemte for i den Sag. Der kom alligevel ingen Kendelse og man var i stor Forlegenhed. Den Hans Knip, der bode ved Kristanshavns Bro og efter hvem denne har faaet sit Navn, forbød 1637 Skibe at gaa igennem Broen, førend de havde betalt Vinterlejepenge til Kristianshavn. Da Kongen ikke var tilstede og Skibenes Rejse ikke kunde forhales, gik det islandske Kompagnis Forvaltere i Kavtion ikke alene for Kompagniets Skibe, men ogsaa for de andre, idet de forpligtede sig til at betale Vinterlejepengene enten til Kjøbenhavn eller Kristianshavn, hvad enten Rettigheden ved Dom blev tilkendt den ene eller den anden Part [1]).

[1]) K. D. I 651.

En Dom faldt dog ikke, og Kristianshavns Øvrighed tiltog sig Myndighed at oppebære Vinterlejepenge af Havnen i Aarene 1641—54. Men da havde den en ny Retstrætte med Kjøbenhavn, idet den gjorde Krav paa Havnene ved Børsen og Slotspladsen og da tilkendtes Grønnegaards Havn 13. Juli 1655 Kjøbenhavn, der paastod „at Havnen her for Staden fra Rævshale Søtønde og indtil i Grønnegaards Havn har af Arilds Tid været Kjøbenhavns rette Havn og de den haft i Possession og Brug og deres Skibe har ligget ud ved Amagerland og Kristianshavn saa og ud med den Lange Bro og der omkring at lade og losse“ [1]). Kort efter oprettede Kongen dog det lidte Nederlag, idet han 9. Nov. 1655 tillod Magistraten i Kristianshavn til Byens Vedligeholdelse og Forbedring at oppebære Søslingaccise af det, der opskibedes i Byen og Vinterlejepenge af de Skuder og Skibe, som laa Vintren over i deres Havn [2]). Vel beholdt Kjøbenhavn Grønnegaards Havn, men denne Havn var i Tidernes Løb bleven saa opfyldt, at den i Grunden nu var uden Værdi.

Da Kristian V 9. Sept. 1672 udviste Plads til en ny Kirke paa Kristianshavn, kom Grønnegaards Havn igen paa Tale. Kongen havde til Kirke udvist Pladsen ved Stranden ved den sydlige Ende af Lille Torvegade, altsaa straks til højre for den ny Knippelsbro. Nogle Aar efter indgav den bekendte Peder Børting [3]) en Ansøgning til Kongen 24. Okt. 1677, idet han klager over, at nogle af Kristianshavns Indbyggere i hans Fraværelse havde søgt om at faa en ham tilhørende Plads udlagt til en Kirkeplads. Da denne Grund havde kostet ham over 1000 Rdl. kontante Penge, haabede han, at Kongen vilde lade ham som en fattig Underdan vederfares den Ret og Naade, enten at faa Godtgørelse af Kirkens Midler eller af dem, der uden hans Vidende havde givet An-

---

[1]) K. D. I 676—81. [2]) K. D. II 448—49. [3]) Om denne lidet agtværdige Mand, Hovedmanden i Kaj Lykkes Fald, se N. R. Søkildes Skrift Kaj Lykkes Fald og Person. Tdskr. I 242.

ledning til at Pladsen blev udlagt, eller at den maatte blive givet ham tilbage. Kongen sendte denne Ansøgning til Kjøbenhavns Magistrats Erklæring, idet Kristianshavn da havde ophørt at være en selvstændig Stad. I Erklæringen hedder det, „at samme Plads skal tilligemed Trellunds Gaards Fortov være en Del af en Kjøbenhavn tilhørig gammel Havn, kaldet Grønnegaards Havn, hvilken sig sønden for Langebro (Knippelsbro) fra Strømmen har indbøjet og der gjort en sikker og belejlig Havn, hvor Kjøbenhavns Skibe af Alders Tid skal være oplagte til Vinterleje". Derpaa anføres de kgl. Adkomstbreve og at Skipperlavet havde faaet den overdraget af Magistraten og brugt den til en Kølhaleplads og Vinterhavn for Koffardiskibe, hvoraf det saas, at Havnen, der da var opfyldt, alene tilhørte Kjøbenhavns Stad.

Peder Børtings Adkomstbreve skrev sig fra et Skøde fra 9. Dec. 1630 fra Frands Rantzau til Knud Erlandsen[1]); efter flere Ejerskifter var Grunden kommen til P. Børting 31. Marts 1668 og han havde solgt den 7. Okt. 1673 til Brygger Svend Andersen; i alle Skødebreve meldes om den Grunden tilhørende Havn og Fortov ud til Dybgt, men i det, som P. Børting udstædte, havde han forbeholdt sig at søge Godtgørelse for den udviste Kirkeplads. Men hertil fandt Magistraten ingen Beføjelse. De andre Gaardes Ejere norden for Langebro (Knippelsbro) havde selv ladet grave særegne Havne indenfor Strømmen paa deres Fortov, men hverken Børting eller hans Formænd havde tilegnet sig saadan Rettighed. Præsten Hr. Rasmus Byssing vidnede, at Pladsen ikke var opfyldt af Ejerne af den nævnte Grund, men af hvad Kristianshavns Indbyggere havde udført af deres Gaarde og Gader, og Grunden var siden jevnet paa Kirkens Bekostning. Præsten mente, at Pladsen, der var udvist, tidligere havde vundet Børtings Bifald og at det var alene

---

[1]) F. Rantzau havde 10. Okt. 1630 faaet Skøde fra Kongen (K. D. III 97.)

for Kirkens Skyld, han forbeholdt sig Ret til Kirkepladsen, men at han nu var forledet til sit Krav af nogle, der var ilde affektionerede mod saadant gudeligt Værk, tilmed da han tidligere havde udlovet 200 Rdl. til den ny Kirkes Bygning og det skriftlig under sin Haand og Segl. Altsaa mente Magistraten, at ikke alene den udviste Kirkeplads burde forblive til sin gudelige og højfornødne Brug, men den vestre Side deraf ud imod Strømmen og Dybet burde af Kongen forundes Kjøbenhavns og Kristianshavns Borgerskab, trafikerende Menighed og Skipperlav til en fælles Brædebænk og Kølhaleplads der at opsætte, som til Søfartens og Kommersens Fortsættelse højlig gjordes fornøden, som derved mærkelig kunde tiltage ved egne og fremmede beskadigede Skibes bekvemme Reparation.

Med Hensyn til P. Børting hedder det noget spydigt: „Paatvivles og ej Peter Børting jo, som en retsindig god Mand vel anstaar, forbemeldte sit til M. Rasmus gjorte Løfte med de 200 Rdl.'s Aflæggelse til Kirkens Bygning med forderligste aflægger, og hvis mod Formodning ej skulde ske, at da dertil af høj Øvrighed eller ved Retten maatte tilholdes, anseende, at deslige gudelige Løfter mod Gud og til hans Æres Forfremmelse bør med al Velvillighed fyldestgjøres og efterkommes“ [1]). Paa Grund af Krigen blev det dog ikke til noget med Kirken og 1682 begyndte Arbejdet paa den nuværende Kirkebygning.

Da Kristian IV havde opfyldt den store Grund imellem Slottet og Knippelsbro, der hvor nu Børsen, Kancellibygningen, Proviantgaarden og Tøjhuset findes, lod han grave den for nogle Aar siden sløjfede Kanal mellem Børsen og de nuværende Kancellibygninger, hvor Slotsholmsgade nu er anlagt. 25. Febr. 1632 afhændede Kongen til Bartholomæus Haagensen og Hans Stenvinkel omtrent hele den Strækning, der laa mellem Proviant-

---

[1]) Afskrift i Raadstuearkivet.

gaarden og Børsgraven, saaledes at den førstnævnte fik den sydligste Del eller nuv. Nr. 12—20 i Slotsholmsgade[1]). Disse Grunde udparcelleredes snart, navnlig efter Bartholomæus Haagensens Død 1643, da hans Enke giftede sig med den danske Patriot Bartholomæus Mikkelsen, der blev henrettet 1659 af Svenskerne paa Grund af hans Forsøg paa at erhverve Malmø paany for den danske Krone. 17. Maj 1650[2]) fik Rasmus Rasmussen, Bartholomæus Mikkelsen, Niels Olufsen, Børkert Lydersen og Hieronimus Karl „boendes paa Slotspladsen ved Børsen“, kgl. Tilladelse til, at enhver Skipper, som vilde ligge i Vinterleje foran deres Fortov, skulde give noget til Bolværkets og Havnens Forbedring, ligesom at ingen maatte losse der uden deres Tilladelse, eftersom de paa egen Bekostning havde forfærdiget og vedligeholdt Bolværket for deres Fortov. Da Kongen 1640 havde henlagt Beboerne omkring Børsen til Kristianshavn, gjorde denne Byes Magistrat ogsaa Fordring paa Havnene omkring Børsen, men en kgl. Rettertingsdom af 13. Juli 1655 afsagde, at disse var Kjøbenhavns lovlige Havne, hvorefter en kgl. Befaling af 22. Juli samme Aar henlagde Beboerne omkring Børsen i verdslig Henseende til Kjøbenhavn[3]).

En Udvidelse af ulige større Betydning var den, da Kristian IV skabte den nuværende Havn ved Anlægget af den nuværende Toldbod. Fra ældgammel Tid havde Toldboden været i det gamle Taarn paa Slotspladsen, der stod ligeoverfor Boldhusgade, og hvor der siden blev Rentekammer[4]). Derpaa flyttedes Toldboden til Koret i den nuværende Holmens Kirke, hvor den synes at have været fra omtrent 1619 i nogle Aar[5]). 4. Maj 1627 beskikkedes Jonas Heinemark som Tolder i Toldboden foran Slottet[6]), og det hedder i hans Instrux bl. a., at han skulde have

---

[1]) K. D. III 109. [2]) K. D. III 331—32. [3]) K. D. I 676—81. [4]) Se Første Del S. 110—11. Anden Del S. 153. [5]) Foran S. 98. [6]) K. D. III 63—64.

flittigt Indseende med, at Bommen ved Toldboden hver Aften blev forvaret og tilsluttet. Denne Toldbod var imidlertid ikke i Holmens Kirke, men ved Enden af Knippelsbro, ti 1630 skødede Kongen til samme Jonas Heinemark „et vort Hus ved Enden af Kristianshavns Bro liggende, som har været vor Toldbod“, hvilket Hus han 1633 igen solgte til den Hans Knip, efter hvem Knippelsbro har faaet Navn[1]). Da Jonas Heinemark beskikkedes til Tolder, fik han desuden en anden Stilling, nemlig som Bygningsskriver ved den ny Bygning ved S. Anne Bro, hvor han skulde have Tilsyn med det Arbejde, der blev foretaget. Det var her, hvor blandt andet ved Enden af en Dæmning ud i Stranden den nuværende Toldbodplads blev anlagt, og denne fremmedes saaledes, at der 1630 ikke længer var Brug for den gamle ved Knippelsbro. Ved Anlægget af den var Havnen altsaa udvidet til et meget betydeligt Omraade og fik en Betydning for Kjøbenhavns Fremvækst, der ikke nok kan paaskønnes. Fra den Tid af blev den gamle Havn ikke andet end Kanaler. 1635 befalede Kongen, at da der ikke var det tilbørlige Tilsyn med de Folk, der ankom til Byen, skulde ingen understaa sig til at sætte Folk i Land andre Steder end der, hvor det islandske Kompagnis Drøghus stod eller paa Toldboden, naar man havde noget at forrette der[2]). Førstnævnte Sted er sikkert ved Enden af S. Anne Plads.

I „Les voyages de Msr. des Hayes baron de Courmesvin“ fra 1629 findes følgende Beskrivelse af Havnen[3]).

Havnen er stor og der kan være mere deri end 400 Skibe; den gaar ind til Midten af Byen, hvor de største Skibe kan sejle. Imod Skibsbroen er der andre Grave, hvor smaa Baade gaar igennem; der var da 25 eller 30 kgl. Skibe paa 600 Tons, og nedenfor Slottet, hvor Kongen bor, er en Ø, ti det er omgivet af Havet, og Skibene sejle helt omkring det. Slottet er gammelt og af gammel Bygningsform.

---

[1]) K. D. I 646, 648. [2]) K. D. III 146. [3]) S 63—65.

Det var Kongens Øjemed før Krigen at nedrive det og bygge et andet i ny Stil. Ligeoverfor Slottet er en anden Ø kaldet Amager, som strækker sig 2 Mil i Havet. Den beskytter Havnen for Søndenvind og er frugtbar paa Harer. Imellem Slottet og Øen er endnu en anden lille Befæstning, som i kort Tid har været forenet med Fastlandet ved en Vej (Kristianshavn). Vandets Bredde rundt omkring den er kun 2 eller 3 Spydslængder. Der er fuld af Moradser og Kongen vil, at den skal hjælpe til Byens Tilvækst, den er temmelig lille og derfor giver han Byggepladser til enhver, der vil have dem. Man har allerede godt begyndt, der er store Huse, men man maa overalt bygge paa Pæle.

Paa et andet Sted[1]) siges om Kjøbenhavn: „Den er meget befolket og prydet med mange smukke Bygninger; langs Havnen gaar en Række Huse, nærved hvilke der er bygget smukt Bolværk forat holde Vandet tilbage indenfor en viss Grænse. Naar man kommer ind i Havnen, ligger paa venstre Haand det gamle kgl. Slot, hvor Kongen bor; det er som paa en Ø, ti Vandet løber paa alle Sider og giver det naturlige Grave, der er meget stærkere, end om de havde været frembragte ved Kunst, og helt omkring sejle Skibe. Paa hin Side af dette Slot ved Havet er Tøjhuset bygget i selve Havet, saaledes at det har 4 Sider, den ene imod Byen, som hindrer i at se hvad der her foregaar, den anden imod Havet, som alene har en Aabning stor nok til at et Skib kan gaa igennem, ad hvilken de største Skibe, selv paa 1000 Tons, kan gaa ind; de 2 andre Sider frembringe en Firkant som en Gaard, hvor de Skibe, som man vil lade med Kanoner og Krigsudrustning, befinde sig uden at kunne bemærkes fra nogen Side. Saaledes kan Kongen af Danmark udruste en Flaade, uden at nogen faar Nys derom. Dette Tøjhus er endnu ganske godt forsynet.

---

1) S. 220—36.

Uagtet den 5-aarige Krig imod Kejseren har jeg talt 800 Kanonstykker“ [1]).

„Paa den anden Side af denne Havn paa højre Side er Holmen langs Skibsbroen, det er der, hvor de største Skibe ligge og komme for at rejse Mast; der er 3 store lange Huse, i det ene spindes Tov og Reb, i det andet er Smedier til at forfærdige Nagler, Tværstænger til store og smaa Ankre og alle de andre Nødvendighedsgenstande for Skibe; i det tredje Hus arbejdes paa Master, Segl, Raaer, Telte og Tønder; der er altid et stort Tal Arbejdere, som arbejde ved at reparere eller kalfatre eller bygge ny Skibe.

Paa hin Side Holmen, nærmere ved Havet [2]) ligge 12 store Krigsskibe for Anker ved Siden af hinanden aftaklede, men de ere meget snart færdige, naar man vil det, ti de skulle tage Matroser, Segl, Tov og Ankre fra Holmen og alle Fødemidler fra Proviantshuset, fra Tøjhuset Kanoner og Krigsbehør.“

„Nærved det Sted, hvor disse Skibe findes, er der et Sted i Havet, mærket med Pæle, 40 Favne i Firkant, hvor det var Kongens Øjemed før Krigen at bygge et Slot ved Havnens Munding og indelukke Holmen i Byen. Det er ikke ubekvemt at bygge der, ti Havet er stille og har ingen Ebbe. Indgangen til denne Havn er vanskelig, paa Grund af at det kun er en snæver Kanal, betegnet med 2 Tønder og begrænset af 2 Kyster af en Sandbanke. Dersom man ikke er kendt, er det vanskeligt at komme ind, men de store Skibe kaste Anker sædvanlig udenfor Tønderne og losse deres Varer i Baade, hvorpaa de blive afladede langs Byens Skibsbro, og derude have de Tilladelse til at have Ild, men hvis de var mellem Tønderne og Byen, var dette dem forbudt, da man frygter for at der kunde komme Ild i Kongens Flaade.

---

[1]) Om Urigtighederne i hans Oplysninger om Tøjhuset, se O. Blom: Kristian den Fjerdes Artilleri S. 350. [2]) Dette maa være det Sted, der hed Krabbelykke, se nævnte Skrift af Blom S. 82.

Paa den ældste Grundtegning af Byen, fra omtrent 1580, der endnu er bevaret, er ogsaa Havnen fremstillet tilligemed de tilstødende Gader. Maalene og Forholdene er imidlertid i høj Grad ufuldkomne, saa man ikke tør tillægge Tegningen anden Vægt, end at de Ting, der fremstilles derpaa, virkelig var tilstede, om end ikke netop paa samme Sted, som her angives. Mest fuldkommen er Slotspladsen, men Angivelsen af Gadernes Længde og Beliggenhed efter Grundtegningen vilde give os et meget fejlagtigt Begreb om de topografiske Forhold.

Naar man følger Raadhusstræde paa dette Kort, hører det op ved Farvergade, men lidt vesten for gaar Vandmøllestræde derpaa mod syd og ender der, hvor Vandmøllen maa have ligget og hvor Gravens Afløb var i Stranden. Paa Kortet ses her Stranden at gaa der, hvor Møllestrømmen skulde være, men en Sandbanke tæt udenfor antyder dog, at her var et smalt Løb. Hvis denne Sandbanke havde været landfast mod vest og Dæmning antydet mod øst, havde Kortet været rigtigt. Fra Vandmøllestræde gaar mod øst en krum Gade ned til Stranden, hvilken er M a g s t r æ d e. Magstræde har Navn af et offentligt Mag (Privet), der har ligget ved Stranden. 1523 nævnes Vestre Mag, der forudsætter et Østre Mag, hvilket vel har været det, der i sin Tid har givet Hyskenstræde Navn. I nævnte Aar afhændede Byen sine Jorder der, saaledes købte Anders Jensen et Stykke østen for vestre Mag for 120 Mk., Oluf Værkmester fik en Jord ved Vestre Mag i Godtgørelse for den Gaard (paa Vestergade), som Kongen havde skænket ham[1]), og Niels Stemp købte for 60 Mk. en Jord vesten op til den, Oluf Værkmester havde faaet[2]); af disse Grunde er det formodenlig, at Gaden Magstræde er dannet. Maget har formodenlig ligget, hvor nuværende Knabrostræde stødte sammen med Stranden og med Snaregade.

[1]) Anden Del S. 88. [2]) K. D. I 336, 337.

1581 nævnes det Stræde, der gaar fra Vandmøllen til Magstræde, paa hvis Nordside bode Hans Fynbo, Jørgen Lipper og Niels Madsen, og samme Aar nævnes Boder i Liden Magstræde, der laa tæt op til Vandmøllestræde[1]), saa Liden Magstræde er vel det samme som Strædet fra Vandmøllen til Magstræde; maaske hed den vestlige Del af Snaregade oprindelig Magstræde. 1620 gik Magstræde ikke længer ud til Stranden; da nævnes en Gang fra Magstræde til Vandhuset, og der omtales ogsaa en Vandhusbro, idet der udstædtes Privilegium paa en Reberbane, der gik derfra over Mølledæmningen og over paa den Skanse, der skilte Vandmølleaaen fra Stranden. Vandhuset og Vandhusbroen er følgelig det samme som Maget. 1614—15 blev der anlagt en ny Bro ved Vandhuset[2]).

Fra Magstræde gik Snaregade mod øst, men meget ud og ind, og forbunden med Stranden ved 2 Stræder, det vestligste ender med en udbygget Bro, der formodenlig er Havnens egenlige Grænse, da Skibe næppe kunde lægge til længer formedelst Grunde, men herfra betegner Kortet en fri Adgang til Stranden, der sikkert langs Snaregade er, hvad der hed Gangbroen ud mod Stranden, den lange Fiskebro eller alene Fiskebroen, der nævnes i Brevskaber 1575—1609; i sidstnævnte Aar blev det forbudt Høkersker og Fiskekvinder at staa der med deres Varer[3]). Imellem Fiskebroen og Slotspladsen var en stor Sandgrund, hvorved Farvandet var betydelig indskrænket, og østen for denne Sandgrund var en mindre med en Bygning paa, hvilket er Skarnholmen. Valkendorfs Vejerhus synes ikke at være opført, da Grundtegningen blev udført, da det skulde ligge længer til øst for Enden af Naboløs.

Det var ved Enden af Naboløs, at Stranden var bleven opdæmmet og et nyt Vejerhus 1581 opført længer ude

---

[1]) K. D. I 527, 530, 533, 535, 536. [2]) K. D. II 620, 628. VI 201. [3]) K. D. I 452, 458, 562, 579.

end det ældre. Hele Pladsen østen for Assistentshuset var opfyldt af Bygninger henhørende til Magistratens Oppebørsel af indkommede Varer. Det store Vejerhus, der stod til 1857 og som tillige var Accisebod, laa vesten for Vragerbroen, hvor Sild og fremmed Øl blev undersøgt, inden det fik Lov til at komme i Borgernes Hænder, og østen for Humlegaarden, hvor den indførte Humle blev vraget og som i fordums Tid havde været Vejerhus. Ved Siden af Humlegaarden var 2 Saltboder og den gamle Accisebod. Saaledes var Forholdet 1656 [1]).

Det var fra Vejerhuset og til noget forbi Højbro, at Havnen i Aarene 1583—85 fik det stensatte Bulværk af store hugne Kampesten lige fra Grunden af, over hvis Borttagelse Magistraten beklagede sig i en Ansøgning til Kongen af 30. Juni 1699.

Over Havnen gik Højbro, der fra først af var bygget af Tømmer paa Pæle, men 1634 blev opført af Sten med 2 Vindebroer i Midten, til at trække op hver til sin Side, efter Tegning af Hans Stenvinkel. 12. Okt. 1633 udgik Befaling til Magistraten, at den i Løbet af Vintren skulde lade hugge saa mange Sten baade af Hjørnesten og andre, som var fornødne, ligesaa lade hidføre Kalk, Mursten og andre Materialier, at alt kunde være i god Beredskab til Foraaret. 29. Okt. skrev Kongen til Rentemestrene, at de skulde sende Magistraten Stenvinkels Tegning og Overslag, naar det var færdigt, at den kunde gøre sine Forberedelser, „ti der vil ingen Snak gælde, Broen og Havnen maa endeligen være færdige før Herredagen"; Rentemestrene skulde skaffe Materialierne tilveje til Kongens Del af Broen, der vendte mod Slottet. Broens Bygning var Kongen meget magtpaaliggende, ti da han havde set Tegningen og ikke fundet, at Overslaget var saa overmaade højt, skriver han: „Gud give, at Borgmestrene vilde ikkun i Tide skaffe det, saa at han (Sten-

---

[1]) K. D. 1 486.

vinkel) ingen Mangel skulde lide for et og andet". Og endnu 10. Jan. 1634 fik Rentemestrene Befaling til at de „ideligen" skulde erindre Borgmestrene „at de alting har udi Forraad til Højbros Bygning, paa det at det gaar inte til med den som det gik til med Havnen, som skulde forgangen Pinsedag have været færdig", og de skulde true med Kongens Straf, hvis den ikke var istand til rette Tid. Da Vintren var mild, befalede Kongen 14. Febr. 1634, at Arbejdet straks skulde begynde. Under sin Fraværelse fra Kjøbenhavn fordrede han flere Gange Oplysninger om Arbejdets Fremgang, og Broen blev sikkert færdig til den Tid, den skulde, nemlig til Prinsens Bryllup, da der ventedes saa mange fornemme Gæster til Staden[1]).

Imellem Højbro og Holmens Bro, nærmest den sidste, findes paa den gamle Grundtegning en stor Bygning, der betegnes som Rentekammer, men Rentekamret var da kun i den øverste Etage, medens der var Toldbod i den nederste. Naar Rentekamret er flyttet fra Slottet herhen, vides ikke nøje, men det er sandsynligvis sket i Frederik II's Tid. I den Anledning er Bygningen formodenlig forandret, og ved denne Lejlighed er det gamle Taarn, der i gamle Dage beherskede Indløbet til Havnen, enten nedrevet eller har tabt i Højde, da det efter Frederik II's Tid ikke findes paa Prospekter og ej heller er betegnet paa den gamle Grundplan[2]). Efterat Toldboden omtrent 1619 var flyttet til Koret i Holmens Kirke, blev Bygningens nederste Etage ombygget til

---

[1]) Christian IV's Breve v. Bricka og Fredericia 1632—35. K. D. V 140. 146. [2]) Det er dette Taarn, hvis Tilværelse paa dette Sted ingen kan nægte, der har bevæget mig til i Første Del S. 115 at fortolke Udtrykket i Overskriften til § 65 i Stadsretten af 1294, hvilken Overskrift i det mindste er fra 1380, om Fred i Havnen mellem Taarnet og Endebod, saaledes, at Endebod maatte være i den modsatte Ende af Havnen; jeg kan endnu ikke se andet, end at „introitus navium" i Stadsrettens Text betyder de to Indgange til Havnen, der paa den ene

Brug for **Kancelliet**[1]), hvorved altsaa hele Bygningen blev Sæde for Regeringsadministrationen; her var ogsaa Rigsraadets Forsamlingssal, der kaldtes **Raadstuen foran Slottet.**

Den nuværende Holmens Bro hed **Nybro** og findes paa den gamle Grundtegning. At her 1583 var Bro, ses af Rentemesterregnskaberne, hvori der omtaltes en forloren Bro over Havnen mellem Slotspladsen og Mynten[2]); den egenlige Bro er altsaa formodenlig da bleven istandsat. Denne Bro, der ligesom Højbro oprindelig alene var bygget af Træ, men hvis Vedligeholdelse kun paahvilte Kongen, da den forbandt Slotsholmen med Bremerholm, blev samtidig med denne ombygget til en Stenbro i Anledning af Prinsens Bryllup 1634 med en Vindebro i Midten, aldeles i Lighed med Højbro, dog blev den noget kortere. Medens Bygningen stod paa, blev der bygget en „forloren Bro“. Kongen siger ved denne Lejlighed, at Broen laa ved Mynten (Holmens Kirkes Kor)[3]). Broen hedder endnu Nybro 1655, da det siges i en Retssag, at den opfyldte Del af Slotspladsen udenfor Nybro ikke tilhørte Byen, men alene Kongen[4]).

Udgifterne til Renselsen af Havnen steg og 14. April 1633 forhøjedes **Havneafgiften** for Danske, Norske og Folk fra Hertugdømmerne til 1 Sk. for hvert Læst og 1/2 Sk. af hver Daler af Godsets Værd, desuden gaves i Bropenge

---

Side begrænses af Taarnet, paa den anden af Endebod (Accise-boden). [1]) A. D. Jørgensen, Centraladministrationens Bygningshistorie S. 4. [2]) Meddelt af Hr. Mejborg. [3]) Det kan her bemærkes som Tillæg til S. 98 at i Jens Munks Levnedsløb S. 24 siges, at 1623 „Toldboden, som før har været den gamle Smedie, er bleven anordnet at være Mynten“. Altsaa har Toldboden ikke været her længer end til dette Aar, da den saa er flyttet til Enden af Knippelsbro. Her er altsaa bleven Mynt anden Gang, men samtidig var der ogsaa Mynt i Pilestræde, se S. 83. Dog er Jens Munks Levnedsløb ikke noget paalideligt Kildeskrift i hvad der ikke vedkommer hans Rejser [4]) Om Nybro K. D. V 146. Christian IV's Breve v. Bricka og Fredericia, 1632—35.

1 Hvid og $^1/_2$ Hvid til de Fattige. Af Udlændinge ydedes forskelligt. Denne Afgift til Havnens Renselse var oprindelig kun for 1 Aar, men den vedblev at bevilges endnu 1645 paa 5 Aar[1]). Havnen rensedes 1654 med en Hestemølle, der noget nær var indrettet ligesom den, der endnu bruges eller brugtes for faa Aar siden. Den beskrives saaledes af J. L. Volf[2]): „Her er med Forundring at se den meget skønne, artige og underlige Kunst og Mølle, som er gjort paa et Flaade, der ligger paa Vandet udi Byens Havn, hvilken Kunst og Hjul en Hest meget behændig udi Vandet omdrager, og er der paa samme Hjul 8 Junger, med hvilke, naar Hesten omgaar, Urenligheden, som er udi Havnen, optages, og i det at Hesten omkring gaar for Akselen, da kommer Jungerne under Vandet og i Bunden optager Urenligheden, og naar den i Jungerne af Vandet opkommer, kaster de Urenligheden fra sig udi en stor Pram, som ligger under Hjulet, ved hvilket Jungerne hænger, og naar Prammene fulde er, fører de, som betjener samme Arbejde, den Pram bort og lægger en anden under, i saa Maade kan Havnen udrenses og dybere gøres.“ Havnen havde en særlig Bestyrelse, bestaaende af en Havneforstander, der allerede fra Begyndelsen af det 17. Aarhundrede førte Havneregnskabet. Desuden var der en Havnefoged, der en Tid havde Bolig i nuværende Farvergade, en Havneskriver eller Acciseskriver, der bode i den gamle Accisebod ved Vejerhuset[3]).

1547 fik Eske Bilde Befaling af Kongen til udenfor Østerport at udvise en Bradebænk til at brade Skibe paa, paa et Sted, hvor det var uden Fare for Havnen og Kongens Skibe[4]); en Bradebænk er et Sted, hvor Skibe opsættes forat blive overstrøgne med Tjære. Formodenlig har man ikke fundet noget passende Sted udenfor Østerport, ti 14. Okt.

---

[1]) K. D. III 115—16, 156, 176, 207, 234. [2]) Encomion regni Dan. S. 155. [3]) K. D. I 486, 599, 600. VI 203—4. [4]) K. D. IV 520.

1549 tillod Kongen Magistraten at opbygge til sin og Byens Bedste et Ladested og Bradebænk paa den Holm, der var norden op til Slottets Vold, sønden for Strømmen, norden op til de store Stene paa samme Holm, vesten for Højbro og østen for Stakittet imod Vandmøllen[1]). Denne Plads, der 1656 var tre Pladser, der gav i aarlig Jordskyld til Havnen 9 Rdl., er den, hvorpaa Slotskirken og nogle af Slotsstaldene nu ligger, og 1641 havde Havnen desuden bortsolgt østen for disse Pladser til Islandsk Kompagni en Grund paa Skarnholmen vesten for det forrige Højbro Porthus, hvor da var Kongens Klædekammer, og østen for Kompagniets egen Jord, hvilken dette ogsaa maa have købt af Havnen[2]). Hvor længe her var Bradebænk, vides ikke, men 1634 var den flyttet til Grønnegaards Havn og paa Prospektet fra 1619 fremstilles i Grønnegaards Havn et Skib liggende paa Siden, hvorpaa 4 Mænd arbejdede. Borgerne gav intet i Afgift for at benytte Bradebænken, derimod gav Fremmede en ringe Kendelse en kort Tid[3]).

Den nævnte Skarnholm, paa hvilken ifølge J. L. Volf Fiskerne fordum hængte deres Fisk og Sildegarn til Tørring, var efterhaanden voxet ved Havnens Urenlighed og ved at Byens Fejeskarn i mange Aar stadig var ført derhen til Opfyldning, som det udtrykkelig siges i en Magistratsskrivelse. Uagtet J. L. Volf endnu 1654 betegner den som Holm, var den vistnok forlængst landfast med Slotspladsen. 3. Dec. 1650 forandrede Kongen Navnet paa denne „Plads“, og befalede at den herefter skulde kaldes Slotsholmen, og det blev under Straf forbudt herefter at understaa sig at kalde den Skarnholmen[4]). Dette hænger sammen med den Omstændighed, at her i de senere Aar var opført større Bygninger, nemlig foruden omtalte islandske Kompagnihus en Mængde andre, der af J. L. Volf ikke nok kan roses for

---

[1]) K. D. I 423. [2]) K. D. I 494, 655. [3]) K. D. II 398. [4]) K. D. III 355.

deres Anselighed og Pryd, i det han endog ligner dem ved Herresæder[1]).

Efter denne Beskrivelse af den gamle Havn vil vi gaa over til at omtale de ny Havne, som Kristian IV fik indrettet foruden de ovenfor nævnte Grønnegaards Havn og Havnene ved Børsen.

Sønden for Slottet gik Stranden vistnok oprindelig over Tøjhusgade, hvor det brat opstigende Jordsmon maaske endnu viser dette. Men der er i alle Fald tidlig sket en Opfylding, ti i Begyndelsen af Kristian III's Regeringstid stod her Bygninger. I Aarene 1550—60 blev der paa samme Sted, som nu det store kgl. Biblithek staar, opbygget et Tøjhus. Mellem Slotsgraven og Stranden stod en Vold, der blev sløjfet, og hvor denne stod eller ogsaa paa den Plads, hvor Kongens Stald stod, henimod Dronningens Stald, skulde Lensmanden ifølge Kongens Befaling opføre et Tøjhus; i sidste Tilfælde skulde der gøres Mellemrum mellem Tøjhuset og det gamle Hus, forat Kongen kunde have bedre Udsigt i Stranden. Ingen af disse Planer kom til Udførelse, det blev Dronningens Stald, der blev nedreven, og efter Kongens Befaling skulde Tøjhuset være af Bindingsværk, 40 Bindinger, 3 Loft højt under Spæret; Loftet skulde indrettes til Kornlofter, der skulde være 3 Porte paa hver Side og en paa hver Gavl til at tage Skytset ind og ud af[2]). Dette Tøjhus stod, indtil Frederik den III paa dets Plads opførte den nuværende Bibliotheksbygning 1665, og ses paa Tegningen fra 1587 i Braunii Theatrum Urbium. Før Tøjhusets Tid stod altsaa her Dronningens Stald. Op hertil mod syd men med det nævnte Mellemrum laa endnu en Del Aar senere Kongens Stald, der betegnes saaledes paa Grundtegningen fra Frederik II's Tid, altsaa hvor nu Kancellibygningen findes. Op til denne Stald, vel omtrent paa Hjørnet af Slotsholmsgade,

[1]) Encomion S. 155. [2]) O. Blom, Christian IV's Artilleri S. 3—4.

laa et mindre Hus, Kongens Slagterhus og østen op til dette Vedhaven, omtrent hvor Opgangen til Børsen er.

Hvor Tøjhuset nu findes, stod allerede i Frederik II's Tid et andet ældre Tøjhus, saaledes betegnet paa den ældste Grundtegning, paa en Holm norden for dette en større Bygning og ved Siden deraf en Vejrmølle; denne sidste blev opført paa ny 1603[1]).

Det var sønden op til de nys nævnte Grunde, der omtrent gik i lige Linie med Kancellibygningen og det kgl. Bibliothek, at man allerede i Kristian IV's første Regeringsaar begyndte at udfylde Stranden. Først tog man fat paa den vestlige Ende, hvor det ny Tøjhus kunde opføres og toges i Brug 1604[2]). Dette var bygget saaledes, at det dannede en Paralel med den samtidig opførte Proviantgaard og imellem disse Bygninger gik Stranden ind, saa her ubemærket kunde ske Ind- og Udførsel. Den næste Opfylding var den Vej, der førte til Kristianshavn og som endte med Knippelsbro, der blev færdig 1620. Denne Vej udvidedes straks saaledes at Børsen kunde paabegyndes allerede 1620.

Imellem Børsen og Knippelsbro var en stor Grund, som sikkert oprindelig tilhørte Børsen, men vistnok nærmest i Aarene efter 1647 solgtes til Henrik Møller.

Ligesom Stranden gik op langs Børsen paa dens østlige Side, og altsaa frembragte gode Anlægssteder, saaledes blev der ogsaa uddybet en Kanal langs dens vestlige Side, som det overfor S. 188 er omtalt.

Det Foretagende, Kristian IV 1618 og følgende Aar havde med Kristianshavns Indretning, havde ogsaa til Øjemed at sikre Kjøbenhavns Havn samtidig med, at den blev udvidet, ti saa længe Indløbet ved den nuværende Toldbod ikke var sikret, havde Havnen ikke stor Værdi. I samtidige Kilder angives 1624 som det Aar, da den første Begyndelse gjordes med Anlægget, hvor den ny Toldbod skulde bygges.

---

[1]) K. D. IV 765. [2]) Blom, Chr. IV's Artilleri S. 5.

Dr. O. Worms historiske Optegnelser oplyser, at 17. Febr. 1624 blev 2 Skibe nedsænkede udenfor Havnen, det ene paa Amagers Grund, for at tjene som Forsvar[1]). I J. L. Volfs Diarium siges, at 1624 „ere de tvende Blokhuse sat paa Ræveshalen, mellem hvilke Farten og Sejladsen er ud og ind til Staden". Her er altsaa først nedsænket Skibe og ovenpaa den derved fremkaldte Grund bygget Blokhuse. Imidlertid er Blokhusene endnu noget ældre, ti i Prammændenes og Møndrikkernes Skraa af 1622[2]) paalægges det dem at bo indenfor Portene, at deres Pramme og Baade ikke skulde misbruges ved Nattetide udenfor Bommen eller udenfor Blokhusene til kgl. Majestæts Tolds og Byens Forkrænkelse. I det Toldboden i de følgende Aar blev bygget her, saaledes at den kunde regnes at være i Brug allerede 1630 (se foran S. 190) er den ny Havn altsaa kommen i Brug ved den Tid, om det end varede længe, inden den fik nogen stor Betydning for Kjøbenhavn som Handelsstad, medens den havde mest Værd for Kongens og Landets Flaade. Det var sikkert ikke med Glæde, at de kjøbenhavnske Købmænd maatte søge Toldboden langt udenfor Byen i en Egn, hvor der ved dens Anlæg ikke var nogen Bebyggelse. Det er sikkert en Overdrivelse, naar det i en Dom af 1655 hedder, at Havnen her fra Staden fra Rævshale Søtønde og indtil i Grønnegaards Havn har af Arilds Tid været Kjøbenhavns rette Havn[3]), med mindre at Arilds Tid kan betegne et Tidsrum af 30 Aar[4]). I Magnus Durells Relation c. 1656 betegnes Told-

---

[1]) Rørdams Monumenta II 727. [2]) K. D. II 679. [3]) K. D. I 681. [4]) I et Brev af 9. Marts 1645 fra Kristian IV til Korfits Ulfeldt (Origines Hafn. S. 248) omtales Bygningen af et Blokhus paa Amager og Skibe, der skulde sænkes i Dybet, saaledes at der kun blev et Hul til at sejle igennem. Det er tydeligt, at her ikke tales om Toldboden, idet det siges, at Hullet ikke skulde være bredere, end at der kunde skydes over med Skraa, og naar der tales om at anlægge en Vej dertil fra Landet og dertil bruge Huse bag Slottets Stald, saa tænker man nærmere paa Kristianshavn ved den nuværende

boden ogsaa som Blokhus, naar det der hedder, at Havnen er befæstet med en Pram, et skønt Blokhus og en Skanse udenfor, saa at det ikke er muligt med Magt at komme derind[1]. Paa en Grundtegning ses, at der var nedrammet Pæle mellem Toldboden og Blokhuset.

1635 befalede Kongen Tolderen at lade opslaa en Plakat paa Toldboden, der angav, hvor man skulde lande, og forbød Uvedkommende at komme paa Toldboden[2].

Førend den ny Toldbod blev indrettet og de mange Inddæmninger og Befæstningsarbejder udførtes langs Stranden udenfor den gamle Østerport, var der her endnu den gamle Landgangsplads S. Anne Bro, der var saa bekendt, at alle Befæstningsarbejderne her og især Kastellet kaldtes den ny Bygning ved S. Anne Bro. Da Toldboden var indrettet, forsvandt S. Anne Bro, og 1635 (se S. 190) var der ikke længer Tale om den, om der end var Landgangssted i Nærheden af, hvor den havde staaet. J. Lavridsen Volf omtaler den ogsaa i sin Bog 1654 som ikke tilværende. Den har nemlig sikkert været højere oppe i Land, end hvor der nu er Strand. 1661 fik Jørgen Ritzer Skøde paa en Grund mellem Ditmarskgade og Dronningens Kanal og Tilladelse til her at opføre S. Anne Bro, hvor Baade og andre smaa Fartøjer kunde lægge til og losse Sten fra hans Teglværk i Skaane til Forsyning for dem, der byggede ny Bygninger ved Østerport[3]. Det ses. at denne Grund har ligget i Nærheden af Kastellet, men Broen er næppe kommen til Udførelse paa Grund af Forandring i Planen for de ny Gader.

Adgangen til Havnen var ikke let, og dette var til Fordel for Byens Befæstning, ti, som Tilfældet er endnu, fortsætter Grunden langs Amagers Østkyst sig i en langstrakt Grund mod Nord, den saa kaldte Rævshale, der gik tæt ind

Langebro eller der omkring, hvor Havnen saaledes skulde sikres i Anledning af Krigen. Jfr. K. D. V 285, 286. [1]) Suhms Sml. II 3, 69. [2]) K. D. V 165. [3]) K. D. III 537.

mod den ny Toldbod, saa her kun blev en smal Rende. Paa gamle Søkort omtales ikke Sejladsen gennem Kalveboderne, men det ses, at man altid maatte uden om Rævshalen og havde Frue Kirketaarn og Dragør Skov som Sømærker. Paa Østsiden af Rævshalen laa nogle Søtønder paa en Grund, der kaldes Kasmerknæ, der maaske ogsaa er Enden af Dragør Rev[1]).

Af de faa sikre Oplysninger, der kan give noget Udbytte, fremgaar det, at Handelen paa Kjøbenhavn ad Søvejen i første Halvdel af det 17. Aarhundrede var meget ubetydelig. Af en Opgivelse fra 1635 over Lastepenge af Skibe og Skuder, der hørte hjemme i Kjøbenhavn, ses det, at Stadens Handelsflaade i dette Aar var 21 Skibe, 9 Krejere, 3 Bojerter og 55 Skuder, ialt 88. Af Skibe var kun 2 paa 100 Læster, 1 paa 90, 1 paa 85, 2 paa 80, 1 paa 75, 4 paa 70, 3 paa 60, 1 paa 56, 1 paa 50, 1 paa 45, 2 paa 40, 1 paa 34, 1 paa 30. Krejerne havde 36—16, Bojerterne 8, 16 og 26, Skuderne fra 32—4, en havde 50 Læster. I alt med 7 Skuder og 2 Baade fra Hollænderbyen paa Amager 2370 Læster. Skibe svarer altsaa til hvad vi kalder Skonnerter og Brigger, de mindre Fartøjer til Jagter og Slupper, men ogsaa nu er der Jagter og Slupper af samme Størrelse som Skonnerter, saa det altsaa ikke er saa mærkeligt at finde Skuder paa 50 Læster. Forskellen laa da som nu i Bygningsmaaden. 1845 havde Kjøbenhavn 251 Skibe med 14449 Kommercelæster, altsaa 3 Gange saa mange Skibe og 6 Gange saa mange Kommercelæster, hvoraf ses, at Skibenes Størrelse 1635 i Gennemsnit kun var halv saa store som 1845. Sammenligningen med vore Dage viser følgelig Fremgangen langt stærkere, i det Kjøbenhavn 1877 havde 325 Sejlskibe og 118 Dampskibe. 1856 havde

[1]) Se f. E. Wagener von Enckhusens Spiegel der Seefart 1615 Paa dette afbildes Kjøbenhavns Slot som i Anden Del S. 152 og Stevns kaldes Steden, som Minde om ældre Tid, da det hed Stethium.

Aalborg 75 Skibe med 2879 Kommercelæster[1]). Det havde altsaa ikke hjulpet stort, da Kongen 1629 opfordrede Borgerne i Kjøbenhavn, Helsingør og Køge til at købe eller lade bygge Skibe, der var indrettede saaledes, at Kongen i Krigstid kunde bruge dem som Orlogsskibe[2]). Ved Oprettelsen af flere Handelskompagnier gjordes der Indførelsen af saadanne Skibe til Betingelse.

1615 besøgtes Byen af 1327 fremmede Fartøjer, der gav Rortold, nemlig af et Skib 8 Sk., af en Krejer 4, af en Krejer fra Baadsted i Halland, der forsynede Byen med Brænde, 1, af en Skude 1 og en Baad 1 Sk. Den samlede Indtægt af denne Told var $17^1/_2$ Rdl. 32 Sk., og der gik 74 Sk. paa 1 Daler. Men af disse Fartøjer var der kun 6 Skibe og 67 Krejere, de andre vare Skuder og Baade, nemlig 1111. Af Skibene var 3 fra Danzig, 1 fra Harlingen, 1 fra Amsterdam og 1 fra Embden. Af Krejerne sendte Rostok 23, Stettin 20, Kolberg 5, Stralsund 3, Danzig 1, Lybek 1, Vismar 1, Barth 1 og af indenlandske Stæder Slesvig 1, Flensborg 2, Sønderborg 1, Nakskov 1, Stubbekøbing 2, Stege 1, Æbeltoft 1, Rønneby 1. De fleste Skuder og Baade var fra Halland navnlig Baadsted og fra Gryden, der formodenlig ogsaa er i Halland, fra Skaane, Sæland og Smaaøerne. Dette Tal af indgaaende Skibe siges i Toldregnskabet at være det samme som det foregaaende Aar; det var altsaa en regelmæssig Skibsfart, de samme Skibe, fragtede af de samme Købmænd.

1619 indbragte Rortolden 21 Daler, 1620 30 Daler, 1623 31 Daler 1 Mk. 14 Sk. og 1624 34 Daler $^1/_2$ Mk., Skibenes Tal var altsaa omtrent fordoblet i de 10 Aar siden 1615 og det ses, at der var i disse Aar en stadig Fremgang. Fra 1624 er desværre ikke bevaret nogen Liste over Skibenes Hjemstavn. 1844 besøgtes Kjøbenhavn af

---

[1]) Nu maales Skibe efter Tons, saaledes at en Kommercelæst er omtrent $2^1/_2$ Ton. De 2370 Læster i 1635 er altsaa c. 6000 Tons. [2]) K. D. V 116.

4982 Skibe, hvilket efter Beregningen kun kan være dobbelt saa mange som 1624, men i sidstnævnte Aar ligesom 1615 var Flertallet sikkert Baade, der vel ikke medregnedes 1844, og Kommercelæsternes Tal kendes ikke, hvorfor vi ikke kan gøre nogen Sammenligning. Alt hvad vi kan sige er, at der er stor Fremgang efter 1615.

1615 indførtes af fremmed Øl:

Rostokker . .	1571	Læst	Mumme . . .	29½	Fad
Lybsk . , . .	9½	—	Zerbst	½	—
Stettinsk . . .	3	—	Eimbecksk . .	2	—
Stralsundsk	2	—	Paderbornsk	1	—
Bartøl	7½	—	Prydsing . .	1½	—

1624 indførtes af Vin:

Rinsk	1012	Amer
Spansk	195	—
Fransk	1081	—
Rinsk Vineddike	76	—
Rinsk, fransk og spansk Brændevin	139	—

Desuden Mjød mest fra Svenborg, Most fra Nyborg, Svenborg og Kolding.

Af Fisk indførtes Spegelaks fra Slesvig og Halland, hugne Skuller fra Ribe, desuden Rokker, hamborgske tørre eller syltede Negenøjne, rigaske Bøtter, „indgemachte" engelske Østerling (Østers), engelske Sprut (der solgtes i „Straa"), hamborgske „indgemachte" Stør og flamske Sild. Af disse Lækkerheder indkøbte Tolderen ikke lidet til Kongens Brug. Vore egne Fiskere ydede paa Toldboden „Aaresild", eller en vis Afgift af hver Aare, 1 Ol eller mere, 1624 i alt 625 Ol, der saltedes til Kongens Brug. Paa Toldboden udleveredes ogsaa Fiskertegn for 4 Sk., forat Baadene frit kunde gaa ind i Havnen, og det ses af Afgiften, at der i dette Aar har været 418 Fiskerbaade, der dog for en stor Del ejedes af Byens velhavende Borgere.

Fra Amager udførtes hvert Aar mange Heste, 1614: 414, 1615: 386, 1624: 361, men dette tabte sig vist, ti

1636 indbragte Hestetolden kun 45 og 1640 kun 146 Daler mod 541 i 1624; 1647 udførtes 62 og 1651 50 Heste; 1624 indførtes 723 Dusin Leer. Udførselen bestod mest af Sild, Fisk, Smør, Talg, Skind, Tran, Nødder, saltede Aal og desl.

Under Toldindtægter hørte mærkeligt nok endnu Jordskyld af Dragør, omtrent 6 Rdl., men noget forskelligt for hvert Aar. [1])

I en Danmarks Beskrivelse fra 1591 [2]) siges der, at Kjøbenhavn drev en stærk Handel med Korn, Brænde, Voks, Tjære og andet, som udførtes til Rusland, Prøjsen, Sverig, Norge, Island, Skotland, Holland, Frankrig, Spanien og Portugal. Nogen stærk Handel var der sikkert ikke, ti det var først længer ind i det næste Aarhundrede, at Kjøbenhavns Handelsstand hævede sig. Vi vil i det følgende søge at forfølge de forskellige Handelsveje.

Havneafgiften gav undertiden Anledning til Klager fra fremmede. Saaledes besværede de lybske Kjøbmænd sig derover, hvortil Magistraten gav følgende Svar af 2. Maj 1589:

Da Havnen var meget tilfyldt og Broen, som man skulde opskibe Gods paa, meget forfalden, blev der efter kgl. Befaling gjort et stort Arbejde paa Havnen og Skibbroen og anvendt en „stadselig" Sum Penge til Gavn saa vel for Fremmede som for Indbyggerne. Da Fremmede og især Lybækkerne brugte samme Bro ligesaa uhindret som Borgerne, mente man, at de burde hjælpe til med en Afgift af det Gods, der opskibedes, til at vedligeholde Skibbroen med, især af den Grund, at naar Skippere kom til Lybæk, maatte de give Afgift af deres Gods der.

---

[1]) Af Kjøbenhavns Toldregnskaber er bevaret et fra 1615 og et fra 1624 i Geh. Ark., men desuden en stor Mængde Extrakter, der ganske vist indeholder en og anden Oplysning, men paa Grund af deres mangelfulde Form ikke yder noget frugtbart Bidrag til Stadens Handelshistorie. Det var følgelig let at meddele mange flere Enkeltheder end de ovenfor anførte, men der er ikke Stof nok til oplysende Sammenligninger. [2]) Suhms Saml. II 2. 116.

Naar de kom til Lybæk, maatte de nemlig give Told først ved Holstenbrygge, 1 Sk. lybsk, hvor de fik en Seddel, som de skulde levere fra sig ved Bommen, naar de løb ud, og da igen give 1 Sk. lybsk. Derpaa skulde de give Sise af lybsk Øl og Skibsøl, som de købte, af 1 Td. hamborgsk Øl endog 20 lybske Sk., men naar de købte det i Hamborg og lod det i Pramme føre igennem Lybæks Bom, kun 3 Sk. Naar de førte Korn til Lybæk, maatte de ikke sælge det fra Skib, men skulde udskibe det i Pramme og lade det ligge der 3, 4 Dage i Sne, Regn og Uvejr til stor Skade for dem. Af hvert Stykke Gods skulde gives 4 lybske Sk. Førte de Smør til Lybæk og de fik at vide, at man fik mere for det i Hamborg, maatte de ikke udføre det igen; naar derimod Lybækkerne kom til Kjøbenhavn og havde givet deres Told og Havnepenge. maatte de fare hvorhen de lystede.

Det var ej heller tilladt for Danske i Lybæk at pakke Sild i de Tønder, de selv førte med. I Lybæk gjaldt den danske Vægt, naar de vilde sælge, men hvad de købte, var efter lybsk Vægt, saa de tabte over 3 Lpd. paa hvert Skippund.

Den hele Udgift, som de lybske Købmænd havde haft her med Havnepenge paa 9de Aar, var 48 Dlr. 9 Sk. 3 Pnge., „dette er en stor Pennings Udgift at bemøde kgl. Majestæt med“. Vilde Lybækkerne lade Kjøbenhavnerne handle frit og ubehindret i deres By uden al Udgift og lade dem være saa mægtige over deres Gods, som de selv var i Kjøbenhavn, vilde de gærne give dem samme Frihed. Sidste Vinter laa 9 lybske Skibe, der skulde til Spanien, her i Vinterleje, og der blev ikke begæret en Penning af dem, men de løb lige saa frit ud igen, som de kom ind, „og havde de da vel vor Havn behov“.

Lybækkerne klagede ogsaa over, at de Tønder og Heringsbaand, de fik i Kjøbenhavn, var en Otting for smaa, men Bødkerne blev afhørte paa Raadhuset og svarede, at de gjorde dem efter gamle Maal og Baand, som havde været

fra gammel Tid, og de kjøbenhavnske Heringsbaand var større end de danzigske.

Ogsaa i de andre nordtydske Stæder som Danzig, Kønigsberg, Stettin og Stralsund gav Kjøbenhavnerne Afgifter, men det synes dog kun at være i Danzig, de havde Grund til at besvære sig. Ved en endelig Overenskomst („Afsked") mellem de vendiske Stæders Udsendinge og Rigsraadet af 17. Juni 1589 bestemtes, hvad særlig Kjøbenhavn angik, ti Sagen angik en Række indbyrdes Klagemaal, at Lybækkerne skulde betale Havnepenge og at de og Warnemünderne skulde, naar de kom og naar de rejste, betale en Afgift i Lighed med, hvad der fandt Sted i Lybæk og Warnemünde, hvilken ikke skulde skulde kaldes Havnepenge, men have et andet Navn[1].

I en Skrivelse fra Magistraten af November 1604 fremføres 10 Besværinger over Lybækkerne, af hvilke flere er ordret de samme som de nys nævnte, men der var ogsaa flere ny, som at da kjøbenhavnske Købmænd for nogle Aar siden havde købt Varer i Lybæk og vilde føre til Sverig og andre Steder i Østersøen, blev deres Skib dog anholdt, uagtet de havde baade Kongens og Byens Pas, og det blev dem forbudt at sejle paa Sverig og Finland, ifølge et Mandat, Kongen af Polen havde ladet udgaa. Naar de havde solgt Øksne til Hamborg eller andre Steder og lod dem drive gennem Lybæk, blev det fordret, at disse skulde staa 3 Dage paa Torvet, dem til stor Omkostning og undertiden til Spot. Disse Forhold blev Genstand for Forhandling med lybske Udsendinge i Oktober 1610[2].

Det er en Selvfølge, at Kjøbenhavns nærmeste udenlandske Handelssamkvem var med Sverig, de nordtydske og de polske Stater.

Ved Midten af det 16. Aarhundrede var der begyndt Sejlads paa Ingermanland, hvor der 1558 udbrød Krig mellem

[1]) Geh. Ark. Hansestæderne Nr. 12. [2]) Geh. Ark. Hansestæderne Nr. 14. For Henvisning hertil og til andre Sager takkes Dr. K. Erslev.

Russerne og Livland. Derfor maatte Kongen 1560 gennem Magistraten advare de Borgere, der med deres Skibe og Kjøbmandsskab sejlede østerpaa, at de ikke gjorde Russerne Tilførsel, da disse havde Krig med Hærmesteren i Livland og med Polen, at disse Stater ikke skulde beklage sig derover. 1562 ses det, at Svenskerne havde optaget nogle kjøbenhavnske Skibe og ført dem til Reval, som Sverig havde erobret 1561, i det denne Stat forbød Sejladsen paa det af Rusland erobrede Narva sydvest for nuværende S. Petersborg. Frederik II begærede disse Skibe frigivne og dette blev en af Grundene til den næste Aar udbrydende nordiske Syvaarskrig. Under Krigen lykkedes det danske Skibe at handle paa Narva, saaledes fik Borgmester Marcus Hes 1568 Toldfrihed paa en Ladning Salt til Narva. Ved Freden i Stettin 1570 sikredes der Danmark den fri Handel paa Narva. 1580 fik Borgerne Opfordring til at opgive den Skade, de havde lidt af Svenskerne paa det narvaske Farvand siden Freden i Stettin, og hvilken Godtgørelse, de havde faaet derfor. Det ses, at Borgmester Marcus Hes endnu 1581 sendte Skib til Narva, men hans russiske Handel blev ham til ringe Gavn, ti det er sikkert den, der ødelagde hans Formue[1]).

1599 fik Johan von Deventer Søpas paa Reval og Villumke von Delden paa Øsel, i April 1600 fik Borgmester Kristen Albertsen, Herman v. Ham, Henrik Fyren, Mogens Mikkelsen og Herman Borggraf Pas paa Narva med et, og Kristen Albertsen, Helmer Rode, Didrik Møller, Johan Badskær med et andet Skib, Strange Madsen, Henrik Fyhren, Herman v. Delden med et Skib paa Riga, og i Maj udstædtes Pas for 2 Skibe paa Østersøen, tilhørende Kristen Albertsen, Helmer Rode og 2 Borgere fra Køge[2]).

Den russiske Handel vedblev dog at være usikker, indtil der 29. Juni 1636 gaves kgl. Stadfæstelse paa et østersøsk

---

[1]) Se Tredie Del S. 183. [2]) Sæl. Reg. XIV 271, 274.

Kompagni, med Hans Trægaard, Hans Hofmand og Nikkel Kok i Spidsen i det Øjemed at handle paa Polen, Rusland og andre østersøske Steder. 1638 fik Kongens Faktor i Hamborg Albert Baltser Bernt Tilladelse til at indtræde i Kompagniet med de samme Rettigheder, som dettes andre Medlemmer, hvis han ellers kunde komme overens med disse, dog maatte han ikke tage Hamborgere i Kompagni med sig [1]).

Efterat Kjøbenhavns Magistrat 1557 havde mistet sin Forlening med Island og Eneret til Handelen der [2]), var denne Handel næppe videre søgt i den nærmeste Tid, dog fik af og til Borgere herfra Privilegier paa enkelte Havne. Det ses, at Simon Surbek 1563 var islandsk Købmand. 1565 fik Anders Jude Tilladelse til at besejle 2 Havne. I Frederik II's Tid søgte man navnlig Svovl paa Island, til hvilken Handel Kongen oftere forbeholdt sig sin Eneret, og 1562 befalede han, at alt Svovl, der udskibedes derfra, skulde føres til Kjøbenhavn for der at renses. Da Borgmester Marcus Hes, der fra 1566 flere Gange fik Eneret til Handel paa enkelte Havne, 1572 fik et saadant Privilegium, fik han Tilladelse til at lade det Svovl, han fik til Købs, lutre og oplægge i Svovlhuset for Kjøbenhavns Slot [3]). Dette Svovlhus omtales senere i syvende Afsnit.

Paa Vestmannaøerne eller Vespenø ved Island, hvor Kongen selv drev Handel, blev 1570 den senere Borgmester Simon Surbek Tolder og Kongens Købmand, og han dannede et Interessentskab. Efter hans Død blev Niels Sørensen i Kjøbenhavn hans Efterfølger 1583. Ved den Tid var Raadmand Jørgen Kydt kgl. Købmand og Landfoged sammesteds. I Aarene 1600—6 var Borgmester Mikkel Vibe Deltager i Handel paa Vestmannaøerne, blandt hvis andre Deltagere var Kristen Albertsen, Didrik Møller, Baltser Bernt, Johan Schyrmand, Peder Frandsen og Hans Holst. 1607 fik

[1]) K. D. II 500, 501, 509. III 166, 188—89. IV 570, 576, 589, 641, 652. [2]) Se 3. Del S. 157. [3]) Norske Rigsreg. I 307, 356, 449. II 4—5.

Baltser Bernts Enke Nille Eneret til Handelen paa Vestmannaøerne, hvilken 1614 overdroges hendes anden Mand Klavs Condevin og Jakob Mikkelsen. Da den sidste 1619 indtraadte i Islandsk Kompagni, fik Klavs Condevins Enke Nille Eneret i 3 Aar paa Handelen her, efter hvilken Tid den skulde gaa over til nævnte Kompagni[1]).

Efterat Mikkel Vibe og flere andre kjøbenhavnske Borgere 1598 havde faaet Bevilling paa i 4 Aar at besejle Ødefjord paa Island, fuldbyrdedes endelig en Sammensmeltning af de mange Handelsselskaber, i det Kongen 20. April 1602 stadfæstede Stiftelsen af et stort islandsk Handelskompagni med særlige Privilegier. Eftersom Island hidtil havde været besejlet af fremmede Købmænd, Hamborgere, Bremere, Lybækkere og andre, der ogsaa havde været forpligtede til at forsyne Landets Indbyggere med deres Fornødenheder og disse ikke havde haft ringe Fordel af denne Handel og Kongen gærne saa, at hans egne Undersaatter nød den Fortjeneste, da de, Gud være lovet, var saa formuende paa Skibe og Købmandsvarer, at de kunde paatage sig det, overdrog han til Borgerne i Kjøbenhavn, Malmø og Helsingør Eneretten til Handelen paa Island i 12 Aar. De skulde forsyne Landet med fornødne Varer og fik i det hele mange Forskrifter om deres Forhold ligeoverfor Islænderne. Kongen forbød at indføre tydsk Øl, men alene dansk Øl, baade godt, velbrygget og velsmagende og „gement“ Øl. De maatte ikke lade deres Købsvende overvintre i Hobetal, men kun 1 højst 2 i hver Havn. Af de 20 Havne paa Øen fik Kjøbenhavn 6, Malmø 7 og Helsingør 7, men hvis det var nødvendigt, at flere Havne blev besejlede, skulde Kompagniet være forpligtet dertil, og af hver Havn skulde Kongen have 16 gamle Daler om Aaret.

---

[1]) Norske Rigsreg. II 509—10. III 608—9. IV 9, 45, 231, 522. Forordninger for Island I 196. Jfr. 3. Del S. 191, 229.

Da de 12 Aar var forløbne, blev Privilegiet fornyt paa 11 Aar 28. April 1614; da fik Kjøbenhavn 11 Havne, Malmø 2 og Helsingør 8 Havne. 16. Dec. 1619 bestemte Kongen en vis Takst for Varerne paa Island og gav Kompagniet ny Privilegier, navnlig med Hensyn til at tilforhandle sig de kgl. Jordebogsindtægter i Nordlandene og Vardøhus Len i Norge og til Handelen paa Vespenø. Nu har Kjøbenhavn allerede naat det Forspring for de andre to Byer, at det her hedder, at al Kompagniets Udredning skulde ske i Kjøbenhavn, men inden 5 Aar skulde Kompagniet skaffe sig selv Skibe, forat Kongens Undersaatter kunde nyde den Genant og Fordel af samme Handel, som fremmede og udlændiske hidtil. Af hvert Skib, som løb til Island, skulde Kongen have 20 Rdl. Det er ogsaa særlig Kjøbenhavns Borgere, der fik Privilegiet, men det stod dem i Malmø og Helsingør frit for at deltage, men ingen andre[1]). 16. Dec. 1631 fik Kompagniet Privilegium paa Hvalfangst under Island med Tilladelse til at opbringe Fremmede, der kom for nær ind under Landet. 16. Juni 1634 fornydes Privilegiet paa 20 Aar og 1636 Tilladelsen til Hvalfangst og Kaperi, og 1654 gentoget Privilegiet paany.

13. April 1646 udstædtes et kgl. Forbud til Islænderne mod at handle med andre end Kompagniet, navnlig med Hollændere og andre fremmede, der ulovlig brugte Købmandsskab paa Landet.

Efter Belejringen fik fra Marts 1660 Henrik Jensen, Hans Nansen, Hans Sørensen, Jens Bøysen, Johan Stenkuhl, Borgmester Hans Sørensen paa Kristianshavn, Erik Lavridsen, Søren Pedersen og flere andre Privilegier til Handel paa enkelte Havne, og Jonas Trellund paa Hvalfangst under Island i 20 Aar, hvilket førte til Proces, der foranledigede,

---

[1]) 1620 var der kun 2 i Helsingør og 1 i Malmø Deltagere. (K. D. I 628, 649.)

at det islandske Kompagni ophævedes 7. Marts 1662, for dog snart efter at opstaa paa ny[1]).

13. Febr. 1641 købte det islandske Kompagni en Grund paa Skarnholmen næst østen op til dets egen Grund sammesteds. Paa denne Grund, der laa hvor nu Kørevejen er mellem Slotskirken og Kanalen, var opført et stort Kompagnihus, der 28. Febr. 1663 solgtes for 10200 Sletdaler til Strange Trøner, der samme Aar afstod det til Frederik Vittinghof; V. J. Hahn blev Ejer deraf 1671, A. L. Knuth 1680, Knud Juel 1699 og det danske vestindisk-guineiske Kompagni 30. Dec. 1728, der indrettede det til et Sukkerraffinaderi. Kompagniets Reberbane omtales i det følgende.

Med Hensyn til Færøerne, da hørte disse i Kristian III's Tid under Bergenhus og Handelen derpaa fra Danmark og Norge var fri[2]), indtil den senere Borgmester Mikkel Skriver fik Eneret paa den og Forlening af Landet. Heri afløstes han 1559 af Anders Jude, der afsattes som Lensmand 1565, da han forurettede Indbyggerne. Anders Jude og Mads Lampe fik dog 1569 Privilegium paa at besejle Færøerne i 4 Aar, men der klagedes over disse Købmænd, at de forurettede Færingerne og forlangte for høje Priser, hvorpaa Øerne lagdes under Bergenshus, og Indbyggerne havde i nogle Aar selv Bevilling paa Handelen. 1581 fik Joakim Tim i Hamborg, den bekendte Fribytter Mogens Hejnesen og Kjøbenhavneren Jørgen Kydt 5 Aars Bevilling paa Besejlingen af Færøerne og Oppebørslen af Kronens Indtægter. 1586 fik Joakim Wichman i Hamborg og Raadmand Oluf Madsen Eneret paa Handelen, men den blev fratagen Oluf Madsen 1590, fordi han misbrugte den, og den bevilgedes Joakim Wichmand og et Par danske Borgere. Nu besejledes Øerne mest fra Bergen, men Strange Madsen, der i Aarene 1597 til 1606 og formodentlig længer

[1]) Forordninger for Island ved Stephensen og Sigurdsson, I 138, 173, 184, 194, 196, 215, 217, 220, 230—31, 253, 261. [2]) Norske Rigsreg. I 161.

var Foged paa Færøerne, siden Raadmand i Kjøbenhavn, havde 1614—20 Eneret i Forbindelse med 2 bergenske Borgere[1]), hvortil senere kom Herman Vust. 12. Marts 1620 fik det islandske Kompagni Handelen og 1634 fornydes dets Privilegium paa 20 Aar, ligesom det fik Frihed til Hvalfangst under Færøerne; de kgl. Indtægter forlenedes derimod 1634 til Borgmester Jakob Mikkelsen. Efter ham forlenedes de kgl. Indtægter til Borgmester Reinhold Hansen og efter hans Død underhandledes der med de 2 øverste Borgmestre Hans Nikkelsen Lundt og Hans Nansen tilligemed Marcus Radebant, Lavrids Hammer, Hans Selmer, Slotskriver Peder Pedersen og Kongens Kammertjener Joakim Irgens om at forpagte Handelen til den, der vilde give mest, da Kongen ikke var Sinds at unde den til nogen for den Pris, som Reinhold Hansen havde haft den for[2]).

Handelen paa Nordlandene i Norge aabnedes 1586 for Kjøbenhavns Borgere, da disse fik Tilladelse til med Skibe og Gods at sejle did, afhænde deres Varer og igen tilforhandle sig de Varer, der faldt, forat Indbyggerne paa den Maade kunde faa tilstrækkelig Tilførsel[3]). Da de Skibe, der sejlede derhen, oftest fik Søpas, ser vi, hvem der deltog i denne Handel. 1589 udstædtes saaledes et for Peder Breving, et for Peder Munk og et for et Kompagniskab bestaaende af Jørgen Bentsen, Karsten Rytter, Mads Hansen og Anders Lavridsen. 1590 sendte Jørgen Bentsen og Karsten Rytter et; Borgmester Albert Albertsen, Peder Munk Jakobsen, Raadmand Jørgen Bentsen, Hans v. Andorf og Helmer Rode havde et i Fællesskab. Fra 1596 var det Mikkel og Kristen Vibe, der var de virksomste Deltagere i denne Handel, men ogsaa Hans Reinholtsen, Søren Ingemand, Kristen

[1]) Norske Rigsreg. I 276, 621—24, 705—6. II 336—37, 433—34, 556, 720. III 484—85, 567. IV 152, 515, 613. V 78, 594—95, 646, 651. Tredie Del S. 178, 229. [2]) Tredie Del S. 178, 197. K. D. IV 695. V 151, 152, 295. [3]) Norske Rigsreg. II 658. [4]) Smstds., se Registret dertil.

Albertsen, Helmer Rode, Baltser Gerlitz, Bertel Kristensen, Peder Jakobsen, Jørgen Bubbert, Jakob Jensen, Mogens Mikkelsen, Herman Borggraf, Herman v. Ham, Johan Bartskær, Didrik Møller, Hans Huss, Thomas Lorck, Simon Surbek, Johan Bøcker, Oluf Jørgensen, Peder Andersen, Nicolaus Svabe, Jens Kristensen, Peder Pedersen, Bent Gundesen, Jakob Pedersen, Reinholt Reinholtsen, ofte med særlig Tilladelse til at sejle norden om Vardøhus.

Den første Rejse til Grønland, efterat Overleveringen om Vejen var glemt, blev foretaget af en kjøbenhavnsk Borger, i det Frederik II i Foraaret 1568 udrustede sin Skibshøvedsmand Kristen Jensen Aalborg til en Opdagelsesrejse og forsynede ham med en islandsk Proklamation til Indbyggerne, men det er aldeles ubekendt, om denne Rejse lykkedes.

Ogsaa den berømte Søfarende Jens Munk var kjøbenhavnsk Borger. Han er født 3. Juni 1579 paa Gaarden Barbo ved Arendal i Norge. Hans Fader, Erik Nielsen Munk, en Hallænding, havde udmærket sig i den nordiske Syvaarskrig, fik forskellige Forleninger i Norge og ophøjedes 1580 i Adelsstanden, men paa Grund af sit uretfærdige Forhold imod Bønderne blev han afsat som Lensmand, hans Ejendomme konfiskerede og han selv sat i Fængsel paa Dragsholm 1586[1]), hvor han døde sandsynligvis omkring 1598, ti da tillod Kongen, at hans Søn maatte faa en Sølvkande og Klæder til Værdi af 80 Daler af sin Faders Efterladenskab, der opbevaredes hos Raadmand Jørgen Bentsen; det øvrige skulde gives til Vor Frue Latinskole, hvor Erik Munk er kommen til at staa paa en Tavle imellem dennes Velgørere, vistnok meget imod sin egen Tilbøjelighed[2]). Efter Faderens

[1]) Se f. E. D. Mag. 3. R. V 333—34. Det er mærkeligt, at hans Fader, Niels Munk, opregnes 1552 mellem den hallandske Adel (Møller, Hallands Historie I 362), da Sønnen blev adlet 1580, men han er maaske uægte født eller dog Søn af en uadelig Moder. [2]) Se Resens Inscr. S. 253.

Ulykke drog Jens Munk med sin Moder Anna Bartholomæi Datter, der var født i Kolding og døde 1623 i Norge, bort fra Hjemmet, og 2 Aar efter sendtes han til Aalborg, hvor hans Faster Anna Munk var gift med Borgmester Frederik Kristensen, der var Farfader til de 2 i Kjøbenhavn navnkundige Brødre Frederik og Herman Thuresen. 12 Aar gammel sendtes han igen til Norge, kom da til Søs og for længe i fremmed Fart, indtil han igen kom til Kjøbenhavn, sandsynligvis 1598[1]). Herfra gjorde han 4 Rejser til Spanien og kom 1601 i Hr. Henrik Rammels Tjeneste, for hvem han for til Narva, Danzig, Pommern, Amsterdam og Spanien. Fra 1605 begyndte han at fare for egen Regning og har altsaa da taget Borgerskab i Kjøbenhavn. Da han 1607 var kommen hjem fra Rochelle 8 Dage før Jul, blev det en saadan Vinter, at Ladningen maatte køres paa Isen og denne laa lige til Paaske. 1608 gjorde han en Rejse til Island og hjembragte en Ladning Svovlerts.

1609—10 foretog han 2 uheldige Rejser til Novaja Zemblia, men 1611 blev han ansat som Kaptejn ved den danske Flaade og deltog som saadan i Kalmarkrigen, hvor han udmærkede sig, og da der 4. Febr. 1613 holdtes Takkebøn i Vor Frue Kirke for Freden, blev der ophængt 43 Faner og 6 Standarter foruden 3 Skibsflag, som han selv havde taget. Senere gjorde han flere Rejser i Kongens Tjeneste og navnlig med Orlogsskibe til Atlanterhavet for at hindre ulovlig Hvalfangst. Han var den første, der hentede Hvalfangere til Danmark. 1616 drog han nemlig til Biskaya for at hverve Folk, der var kyndige i Hvalfangst, og kom hjem næste Aar med 18 Biskayere. Disse blev tagne i Tjeneste af et Selskab, der 1617 var stiftet af Mikkel Vibe, Thomas Lorck og Klavs Condevin og havde faaet Privilegium paa

---

[1]) Han havde dog en Broder Niels, der 1604 var i Kongens Tjeneste og 1617 var russisk Tolk og bosiddende i Kjøbenhavn. Det er ham, der i Grundtvigs Medd. fra Rentek. Ark. 1872 S. 178 kaldes Niels Eriksen, var ansat 1601 og døde 1617.

17 Aar til at fange Hvaler under Grønland[1]), og han selv blev Medlem, men tabte paa 3 Rejser 1000 Rdl., uagtet den første Rejse var ret heldig, men dog kunde have ydet større Udbytte, hvis man havde havt tisstrækkeligt Forraad af Tønder, Fade og gode Bødkere. 1618 skulde han have deltaget i den første Rejse til Ostindien, men Kongen fritog ham efter hans eget Ønske, uagtet han ogsaa var Deltager i ostindisk Kompagni. Det var derimod mere efter hans Smag, da han næste Aar blev sendt af Kongen paa den Expedition, der har gjort hans Navn mest navnkundigt, nemlig for at finde Nordvestpassagen. Her var det, han i Hudsonsbugten havde det bekendte rædselsfulde Vinterophold, fra hvilket han med 2 Mand alene kom tilbage Juledag næste Aar. Paa Rejsen døde bl. a. hans Brodersøn Erik Munk. Hans senere Rejser vedkommer os ikke her. 1623 blev han ifølge sine egne Optegnelser Broder i det af Kristian IV stiftede Skyttelav, det er danske Kompagni, hvori han er indtegnet ifølge Broderbogen 1614. Han døde 3. Juni 1628 efter Optegnelse af hans Hustrus Broder[2]). Af sin første Hustru havde han ikke megen Glæde, ti 12. April 1623 udstædtes et kgl. Brev til Magistraten om at dømme i en Sag, i det han fængslig havde ladet anholde en ved Navn Asmus Skult (formodenlig den Mand af samme Navn, der 1649 nævnes som Væver) fordi han havde haft Lejermaal med hans Hustru og fordi adskilligt af hans Tøj fandtes i Asmus's Værge; Magistraten opfordredes til uden Forhaling at tilendebringe Sagen, da Kongen vilde bruge Jens Munk i sin Bestilling; han sendtes nemlig dette Aar til Laplands Kyst. Endnu i September maatte Kongen opfordre Magistraten til paany at optage Vidner i Sagen. Denne er vistnok endt dermed og Skilsmisse er foretagen, ti hans Hustru Katrine Adriansdatter

[1]) Norske Rigsreg. IV 605, 631. [2]) Ifølge S. Nikolaj Kirkes Begravelsesprotokol (Pers. Tidsskr. I 206) er han begraven i Kirken 3. Juli.

klagede siden til Kongen over, at efterat de var adskilte for Kapitlet, vilde Munk aldeles ikke give hende noget til Livsophold af deres Fællesgods, hvorfor Magistraten fik Befaling om at forhandle imellem dem til Mindelighed eller adskille dem ved retmæssig Dom og Sentens.

Jens Munk giftede sig imidlertid paany med Margrete, en Datter af Landsdommer Tage Eriksen i Hedemarken og som efter hans Død giftede sig med den senere Borgmester Kristoffer Hansen. En Søn af Jens Munk begravedes 1631 i S. Nikolaj Kirke, en anden Søn var Erik Munk (f. 1616 † 1673), der var Købmand og Ejer af Bryggergaarden Nr. 38 i Vimmelskaftet[1]). Katrine sal. Hr. Hans Madsens, der 1686 nedsattes i hans Gravsted, var vistnok hans Datter.

Det fortælles, at Munk kort før sin Død havde overtalt nogle Adelsmænd og Borgere til at udruste endnu en Nordpolsexpedition med 2 Skibe, men dette er usikkert. Det Selskab, der ved Jens Munks Hjælp stiftedes 1616, blev forestaaet af Johan de Willom, der 1614 havde faaet Bevilling til i 4 Aar at fange Hvaler under Norge. 1616 fik han Tilladelse til at gaa i Kompagni med Borgere fra Dieppe i Frankrig i Anledning af Hvalfangst under Grønland. Han var i øvrigt en af de Købmænd, der 1623 overtog Silkevæveriet og købte 1627 af Kongen Hjørnegaarden mod syd mellem Købmagergade og Silkegade. Han bode paa Ny Amagertorv (Gl. Fisketorv) og havde en Grund paa Kristianshavn ligesom en Have udenfor Østerport. Han er sikkert en indvandret Hollænder og døde 1631[2]).

I 1616 dannede Mikkel Vibe, Thomas Lorck og Hans Condevin et lignende Hvalfangerkompagni, og næste Aar fik Gert Frølich og Ludvig Thockeville Tilladelse til at fange Hvaler under Nordlandene. Gert Frølich er begraven i S. Nikolaj Kirke.

[1]) Denne Erik Munks Børn findes paa en Stamtavle af Benzon i Geh. Ark. [2]) Pers. Tidskr. I 204, 209. Norske Rigsreg. IV 547, 605, 610.

De, der imidlertid med størst Kraft arbejdede paa Hvalfangsten, var Brødrene Johan og Gødert Braem.

Johan Braem er født 30. Avg. 1595 i Hamborg, Søn af Byfoged og fornem Handelsmand Gødert Braem. Han sattes i den latinske Skrive- og Regneskole, men da han var 15 Aar gammel, kom han i Handelslære i sin Fødeby og sendtes 3 Aar efter paa 2 Rejser til Malaga. Derpaa besluttede han selv at drive Handel og drog til Lissabon, hvor han i 2 Aar drev Faktori og Købmandskab, og kom siden til Amsterdam. S. Hansdag 1618 kom han til Kjøbenhavn og blev ansat ved den Ostindiske Handel, men fra 28. Dec. 1618 opføres han i Rentemesterens Regnskab som „Befalingsmand over de Biskayer, som sejle paa Hvalfiskeriet for Kongen og hans Konsorter“, saaledes at Kongen gav $^2/_3$ og Konsorterne $^1/_3$ af Lønnen. 1619 sendte Kongen ham til Biskaya forat hente Folk, der var kyndige i Hvalfangst, og efterat han Aaret efter var kommen hjem, sendtes han senere paany til Biskaya. 1620 blev han tilligemed Mikkel Vibe og Thomas Lorck beskikkede til Direktører for det grønlandske Kompagni. 1624 fik flere kjøbenhavnske Købmænd med Johan Braem som Formand ny Privilegier paa med 3—4 Skibe at drive Hvalfangst under Grønland og Spitsbergen, og samme Aar tog han fast Bopæl i Kjøbenhavn og giftede sig 25. Juli med Maria, Herman Hegerfelds Datter, der dog døde efter knap 1 Aars Ægteskab, hvorefter han 25. Juni 1626 giftede sig med Cecilie Brun, Jokum Bruns Datter, der døde $15^1/_2$ Aar efter.

1624 blev han „Bevindheber“ og 1639 en af Direktørerne for det Ostindiske Kompagni, blev senere kgl. Faktor, Admiralitetskommissær og en af de Ældste ved S. Petri Kirke. Han gik i Kompagni med sin Broder Gødert, og det er navnlig disse 2 Brødre, der var Sjælen i Søfarten i de arktiske Egne, hvor de ofte kom i Konflikt med Hollænderne. De havde 1630 faaet Tilladelse til Hvalfangst og det er formodenlig et af deres Hvalfangerskibe, der kom til Grønland

af en Hændelse. Paa Spitsbergen indtog de en Kyst, som efter Kongen fik Navnet Kristiansberg, og de opnævnte Havnen Kjøbenhavns Bay, opsatte det kgl. Vaaben der, „endog videre end fornøden gjordes“ siger Kongen selv i det Privilegium, han 16. Okt. 1631 gav dem paa at besejle denne Havn. Her var Gødert Braem 1632, da Kongen befalede, at Havnen skulde hedde Kristianshavn. Alle Deltagerne i Brødrene Braems Hvalfiskefarter paa Grønland og Nordlandene fritoges 17. Juni 1633 for al borgerlig Tynge. Samme Aar fik de Tilladelse til at optage fremmede Handlende og navnlig fra Holland og Østersøen i Hvalfangstkompagniet og kunde 1634 afsende 3 Skibe. Videre fik de Tilladelse til at besøge Kronens Strømme under Nordkap og søge Handel og Fiskeri med Hvalfisk og Sømonstra, ligesom til at smelte Tran, hvor de ønskede. 24. Maj 1634 fik de Privilegierne paa Hvalfangst forlængede til 1647; de lød paa Nordland og Grønland, Kristiansberg og andre Øer. Blandt andre Fordele kan nævnes deres Tilladelse til at oprette et eget Bødkeri i Kjøbenhavn, men dette maatte ikke hindre Byens Bødkere i deres Næring; deres Folk skulde være undergivne Bremerholms Ret og Kompagniet maatte ligesom det islandske Kompagni toldfrit udføre de Varer, det ikke kunde sælge her[1]). 1635 fik han Tilladelse til at lade trykke nogle Artikler, hvorefter baade „det gemene Baadsfolk“ og Officererne paa Hvalfangsten kunde have at rette sig, dog maatte intet indføres, som var imod Stads- og Søretten.

1637 fik han et kgl. Orlogsskib til Konvoj for de Skibe, der for til Spitsbergen, men han maatte selv skaffe Styrmænd.

Han var en af de 4 Borgere, der 1635 fik Tilsyn med Postbuddene, at de til bestemte Tider passerede de Steder, det var bestemt; men allerede fra 1625 havde han haft Tilsyn med de sælandske Postbud. Han var ogsaa Forpagter

[1]) Norske Rigsreg. VI 345—46, 449, 546—47, 624—25, 631, 644, 651. Slange S. 749.

af Kobberværkerne i Norge og havde megen Forbindelse med Spanien, saa Kongen 1637 overdrog ham og Verner Cloumand at akkordere med Kongens Agent i Madrid om hans Lønning. Han ejede den Gaard paa nuværende Graabrødretorv, som Korfits Ulfeldt købte af ham 1637. 1636 fik han og hans Broder Privilegium for Oprettelse af et guineisk og afrikansk Kompagni.

Da han 7. Nov. 1645 var bleven syg og mærkede, at Døden var nær, beskikkede han sit Hus og skænkede S. Petri Kirke 1000 Rdl. til dens Prydelse, foruden de 2000, Kirken tidligere havde faaet til Præsteenker. S. Nikolaj Kirke gav han 500 Rdl. og de Husarme ligesaa meget. Af Læger benyttede han den kgl. Livlæge Dr. Jakob Fabricius og Otto Sperling. I Ligprædikenen roses han som en vis, klog, erfaren og vidtberømt Købmand, hvis Lige ikke var at finde i det hele Rige, og for sin Velgørenhed mod Kirker, Præster og Fattige. Hans Gavmildhed mod S. Petri Kirke beviste dens Kirkebog, hvori der var skrevet hvad der var givet til begge Bygninger[1]), det beviste Kirkevinduet med hans Navn, Koret med hans Navn, de ny Messeklæder, Alterklæder og Sølvkar med hans Navn. Til Fattige gav han store Gaver, bl. a. lod han hvert Aar uddele 150 Daler blandt Husarme. Til de fra Tydskland i Trediveaarskrigen fordrevne gav han Almisse hver Uge og lod under sin Sygdom uddele 200 Daler til Fattige. Han roses ogsaa som en trofast Ven og navnlig kan Sognepræsten ikke noksom rose hans Sindelag mod sig.

Han døde 1. Jan. 1646 og begravedes i S. Petri Kirke, hvor ogsaa Folk af Adel mødte[2]).

Gødert Braem er født 18. April 1601 i Hamborg og var en yngre Broder til Johan Braem. Han gik først i Skole og lærte Regning, Skrivning og Bogholderi, men da han var 15 Aar gammel, fik hans Broder ham anbragt som Lærling

---

[1]) Jfr. S. 90. [2]) Ligprædiken af Mag. Simon Hennings. Slange S. 424, 504, 742, 789, 957, 982.

hos Vandtsnider Henrik Berner i Kjøbenhavn. Men da Staden 1619 blev hjemsøgt af Pesten, rejste han hjem og var der, indtil han 1622 i sin Broders Tjeneste rejste til Spanien og derfra gjorde Handelsrejser til Frankrig, England, Nederlandene, Danmark, Norge, Prøjsen og Polen. 1633 kom han til Kjøbenhavn og indtraadte som Medlem i det Grøn- og Nordlandske Handelskompagni. Samme Aar blev han forlovet med Borgmester i Køge Mads Ravns Datter Margrete, men da det kom til Stykket, vilde Mads Ravn ikke bortgifte Datteren paa Grund af hendes store Mødrenearv, som han trak Renter af. Brudgommen og hendes Formynder Kristoffer Trønner i Kjøbenhavn udvirkede da et Kongebrev til Mads Ravn om snarligt Bryllup og han stævnedes i Jan. 1634 til Kjøbenhavn, men hun døde nogle Dage efter som en Følge af Gift, som hendes Stivmoder paa Faderens Opfordring havde givet hende. 7. Maj 1637 giftede han sig derpaa med Anna Bruns, Enke efter Toldforvalter i Øresund Abraham Meckelborg, og fik i den Anledning Tilladelse til at skænke Vin og byde flere Gæster end sædvanligt. Nu nedsatte han sig i Helsingør, hvor han Aaret efter traadte i sin Formands Sted, men søgte nogle Aar efter selv om sin Afsked. Efter 6½ Aars Ægteskab døde hans Hustru og efterlod ham en Søn. 2. Nov. 1645 giftede han sig paany med Dorthea, Borgmester og Toldskriver Kristian Davidsens Datter i Helsingør, med hvem han havde flere Børn, af hvilke 3 Sønner og 1 Datter levede ved hans Død.

Da hans Broder Johan var død 1646, drog han til Kjøbenhavn og blev i dennes Sted udvalgt til Ældste ved S. Petri Kirke, hvilken Kirke han forsynede med flere Prydelser. Det siges i Ligprædikenen over ham, at endskønt han mødte mange Genvordigheder baade i hans Stilling til Kirken og hans vidtløftige Handelsforetagender, saa bar han det dog med Taalmodighed. Efter en halv Snes Dages Sygdom, under hvilken han behandledes af Dr. med. Thomas Bartholin, døde han 20. April 1655 og blev begraven i

S. Petri Kirke. Ligprædiken over ham blev holdt af Kirkens Præst Daniel Pfeiff, der udgav den i Trykken.

De 2 Brødre Braem havde en Søster Margrete, gift med Provst Kristen Glob i Køge, der efterlod sig 2 smaa Døtre, hvis Opdragelse Farbrødrene paatog sig.

9. Sept. 1655 udstædtes kgl. Befaling om at gøre Afregning med hans Enke, da hun ikke kunde holde Skifte med sine Børn, inden man kunde se, hvor stort hans Tilgodehavende var hos Kronen. Gødert Braem havde en Gaard paa Slotsholmen, tæt ved det islandske Kompagnihus.

Ogsaa Henrik Müller forsøgte Rejser til Nordpolen. 15. April 1652 fik han som Direktør for et i dette Øjemed stiftet Kompagni 30 Aars Privilegium paa Grønlands Besejling, med Tilladelse til at forsyne sig med det nødvendige paa Island og Færøerne; der udgik ogsaa Anordning til Biskopperne paa Island om at meddele ham, hvilke Efterretninger i gamle Bøger, de havde om Grønland. Han udrustede 2 Skibe, der under Kaptejn David Danell forlod Kjøbenhavn 8. Maj 1652 og fik allerede Grønland i Sigte 2. Juni, men først 23. Juni kom de til Land i den Havn, der efter Expeditionen kaldtes Müllers Havn. Den 17. Sept. passerede Skibene igen Skovshoved paa Hjemvejen. 16. April næste Aar gik samme Kaptejn igen fra Kjøbenhavn til Müllers Havn, men Udbyttet af Handelen med Grønlænderne svarede ikke til Forventningen, hvorfor man paa Hjemvejen gav sig til Hvalfangst forat dække Omkostningerne og kom hjem 30. Sept. 16. Marts 1654 begyndte David Danell en ny Rejse til Grønland, men dermed stansede Rejserne, der ikke betalte sig.[1])

Handelen paa Spanien var vanskelig og blev vistnok kun dreven lidt, uagtet Salt var et saa vigtigt Produkt. Dog finder vi, at 1590 havde Bernt og Johan Skyrmand fragtet et Skib til Spanien, der var blevet taget af Englænderne.

[1]) Udtog af Christian Lunds Indberetning til Kong Frederik III ved Johan Eriksen 1787.

18. Avg. 1621 beskikkede Kongen Borgmester Mikkel Vibe tilligemed Herman von Hamb, Jakob Pedersen og Gert Mejer til at have Tilsyn med den Johan Post og Konsorter bevilgede Salthandel og sætte Taxten paa det raffinerede Salt efter Prisen i Spanien, idet de tog i Betragtning Priserne paa Brænde og Folkenes Løn samt andre Omstændigheder. 10. Dec. 1621 udkom en kgl. Forordning om Indretning af Salt- og Vinkompagnier.

3. April 1623 fik Johan Post og hans Medkonsorter i det raffinerede Saltkompagni Skøde paa en Grund paa Kristianshavn, som han paa Kompagniets Vegne havde ladet opfylde og indhegne; denne gik 96 Alen langs Baadsmandsstræde, 47 Al. langs Kongensgade og 48½ Al. langs Strandgade (nu Nr. 44 og nærmeste Huse i Strandgade).

Idet Saltkompagniet havde Eneret til Handelen, var det ulovligt for andre at sælge Salt; derfor bad Kongen 9. Juli 1622 Magistraten om at forhandle mellem Johan Post og Johan von der Ende, der havde et større Parti Salt at sælge, saaledes at Johan Post købte det af ham; vilde denne ikke, maatte han selv sælge det i Byen for en passende Pris. Det ses 1625, at flere Købstæder var Deltagere i Saltkompagniet og at der ved den Tid udkom en trykt Forordning om Skibsfarten paa Spanien. 1626 ophævedes Saltkompagniet.

1637 laante Kongen Jakob Madsen og Nikkel Kok 2 Skibe til Fragtfart paa Spanien.

6. Sept. 1655 oprettedes et nyt Saltkompagni for Danmark og Norge med Hovedkontor i Kjøbenhavn, hvori alle og enhver, høje og lave, indenlandske og udenlandske Personer maatte deltage. Hver Part var paa 500 Rdl. og Ingen maatte have mere end 10 Parter. Kongen gav Kompagniet paa 20 Aar Nedsættelse i Told til 1½ Rdl. for hver Læst, medens den var for andre 18 Rdl. Kompagniet skulde derimod være forpligtet til at stræbe hen til at kunne hente Saltet ved sine egne Skibe, der skulde være saaledes byggede, at de ogsaa kunde tjene til Orlogs, saa de kunde væbnes

med 16—24 Kanoner, men i Krigstilfælde med 30. I 3 Aar skulde Kompagniet bygge 10 saadanne Skibe og skulde i Krigstilfælde være forpligtet til at leje Kongen dem for en billig Fragt og Maanedspenge, som det var brugeligt i Holland og andre Steder; Kongen godtgjorde alle mulige Tab. Til Hoveddirektører udnævnte Kongen Borgmester Peder Pedersen, Johan Stenkul og Herman Isenberg, der i Løn skulde have Tiendedelen af al Fortjeneste og var fuldstændig ansvarsfri, enten deres Foretagender lykkedes eller ikke. Paa alle andre Steder end Kjøbenhavn styredes Forretningerne af Faktorer, der blev antagne af Hovedkontoret og lønnedes med 2 pCt. Ved Hovedkontoret skulde være en Bogholder, der var erfaren i fremmed Handel og skulde holde saa mange Tjenere og Skrivere, som det var nødvendigt, desuden en Ekvipagemester, der skulde have Tilsyn med Skibenes Udredning. Direktørerne holdt Forsamling 2 Gange om Ugen, men skulde en Gang hvert Fjerdingaar bede 3 Rigsraader, af hvilke de 2 var Rigens Hovmester og Kongens Kansler, om at møde i deres Forsamling, desuden skulde der altid staa Plads aaben for disse i deres ugenlige Forsamling, forat de kunde til enhver Tid have Kendskab til Handelens Tilstand. Den første Torsdag efter S. Hansdag holdtes aarlig Generalforsamling i Hovedkontoret, hvor dog kun 4 Aktier havde 1 Stemme. Her blev Regnskaberne fremlagte, og i øvrigt forhandledes der om, hvad der var foretaget det forløbne Aar og hvad der skulde ske det kommende. Desuden valgtes ny Direktører, naar de gamle traadte fra eller døde. Det kunde ikke tillades nogen udenfor Kompagniet at syde smaat Salt af Salt, hvilket alene skulde forrettes af dette Kompagni.

Dette Saltkompagni fik ej heller Fremgang, ti 1658 siges det allerede, at Søfarten paa Spanien og Vesterlandene næsten ganske var ophørt, da Hollænderne nød samme Toldfrihed som Indbyggerne. Ved en Forordning af 8. Februar 1662 ophævedes Saltkompagniet, paa Grund af at det ikke

holdt, hvad det havde paataget sig, nemlig at holde gode Defensionsskibe. 1665 oprettedes dog et nyt Kompagni[1]).

17. Marts 1616 oprettede Kristian IV det ostindiske Kompagni og gav det 12 Aars Privilegier paa at handle paa Ostindien, Kina, Japan. Indskudene var beregnede til Portioner paa 150 Rdl., og der blev ansat 9 Forvaltere som Bestyrere, der hver maatte indskyde 3—4000 Rdl. Naar der var 15 pCt. Udbytte, skulde det fordeles til Deltagerne. Som Deltagere kunde ogsaa Fremmede, navnlig Hollændere, indtræde, og det var især Roland Crappe, Peter v. Santen og Ameling van Osede, der var de første Deltagere og de egenlige Ophavsmænd; disse 3 Hollændere rejste ogsaa med den første Expedition; en anden Deltager var David de Willum, Broder til den kjøbenhavnske Købmand Johan de Willum, der hver indskød 5250 Rdl. En stor Mængde Adelsmænd og danske Købmænd, men især kjøbenhavnske, deltog i Foretagendet. Inden Skibene var afsejlede, kom der 1617 en Sendefærd fra Ceilon til Kjøbenhavn, bestaaende af Hollænderen Marselis Boshower, med Titel af Prins, der 30. Marts 1618 afsluttede en fordelagtig Traktat mellem Kejseren af Ceilon og den danske Konge. 18. Avgust 1618 afsejlede Roland Crappe med 1 Skib og kom efter mange Genvordigheder til Ostindien, hvor han erhvervede Tranquebar, og 29. Nov. 1618 afsejlede 3 Skibe under Anførsel af Ove Giedde, der var Expeditionens Admiral, men ellers ikke var Admiral. Han landede 18. Maj 1620 paa Ceilon, hvor han erhvervede et Landstykke, og kom hjem i Febr. 1622 med en Ladning af Ibenholt og Kryderier.

1623 afsendtes igjen 2 Skibe til Ceilon, men Besiddelserne der blev ikke af Varighed, hvorimod Crappe drev betydelig Handel paa Fastlandet og bevarede Tranquebar, hvor han forblev til 1637, og fik da til Efterfølger Villum Lejel

---

[1]) K. D. I 695. III 317—18, 443—48. V 204, 387—88. Holbergs Danm. Hist. II 724. III 550. IV 698.

fra Helsingør, som i mange Aar havde været ansat ved den hollandske Handel paa Batavia.

Den ostindiske Handel betalte sig ikke, Kongen skød det første Aar henved 100,000 Rdl. til, og dog var Pengemangel for en stor Del Skyld i, at Ove Giedde ikke kunde bringe tilstrækkelige Varer med hjem. Ogsaa senere maatte Kongen skyde betydeligt til.

1639 udnævnte Kongen en ny Direktion, bestaaende af Crappe, Borgmester Jakob Mikkelsen, Johan Bram og Villum Lejel, men Foretagendet bar ikke saa store Frugter dengang, som man ventede. 27. Okt. 1655 udgik en kgl. Befaling til de Højlærde og Magistraten om at opfordre til nyt Indlæg i Kompagniet [1]).

Kompagniet ejede allerede 1627 sin egen Gaard ved Stranden og fik da Skøde af Kongen paa en anden Gaard ved Siden af. 1639 skødede Kongen sin Del af Gaarden til Roland Crappe i Gælds Betaling for 12,000 Speciesdaler; Gaarden gik ud til Læderstræde og var 50 Alen bred til Stranden, men 68 til Læderstræde; da den laa mellem Anders Olufsens og Johan Ettersens Gaarde, og Anders Olufsens Gaard er nu Nr. 48, har den ligget enten til vest eller til øst for denne, men den er vistnok tidlig bleven udparcelleret, saa den ikke nøje nu kan paavises, da den maa have indbefattet en 4—5 af de nuværende Grunde [2]).

16. Maj 1637 fik Hans Træggaard og hans Meddeltagere Eneret til tilligemed det ostindiske Kompagni i 6—7 Aar at drive Handel paa Kina, Japan, Siam og de omliggende Pladser, med Toldfrihed for udgaaende Ladning, men af kinesiske, japanesiske og siamske Varer skulde der gives en billig og tilbørlig Told [3]).

Til Vestindien, der tidligere hed de karaibiske Øer, begyndte Skibsfart herfra i Kristian IV's Tid, idet Johan de

[1]) K. D. V 389. [2]) K. D. III 68—69, 195—96. Udførlige Oplysninger om Kompagniet i Schlegels Samlung zur dän. Geschichte 2. Band. [3]) K. D. III 177—78.

Villum og Konsorter 25. Jan. 1625 fik Tilladelse til at stifte et Kompagni med 8 Aars Varighed, hvis Medlemmer skulde bestaa saavel af Borgere i Kjøbenhavn som af andre Rigets Indbyggere. Dette Kompagni maatte handle paa Vestindien, Brasilien, Virginien og Guinea, for saa vidt som disse Landes Herrer og Øvrighed vilde tilstede, dog skulde man undgaa at komme paa de Steder, som kunde foraarsage Kongen og Kronen Misforstaaelser. Skibene skulde udrustes med det snareste og altid udgaa fra Kjøbenhavn, hvor de ogsaa skulde losse [1]).

Hvorvidt dette havde Fremgang, vides ikke. Frederik III gav 5. Marts 1653 Privilegier paa 3 Aar for et karaibisk Handelskompagni, der allerede da havde gjort en Rejse til Vestindien. Dets Folk var fritagne for Krigstjeneste, og ved Hjemkomsten maatte Skibene passere frit gennem Sundet og ind i Havnen, imod at de gav den samme Told i en samlet Sum, som de havde udredet, da de rejste ud. 5. Okt. samme Aar fik Rentemester Henrik Müller og 19. Okt. Renteskriver Jens Lassen de samme Privilegier for 2 Skibe, som de udrustede paa egen Regning. At i det mindste et af disse Skibe er kommet i Behold tilbage, ses af, at Kongen 7. Jan. 1656 gav Hans Pedersen Blad Toldfrihed for nogle Ruller Tobak, der var komne fra „de karaibiske Insuler“ og var oplagte paa Toldboden. Dog synes Foretagendet i det hele ikke at have været anset for heldigt, ti 9. Jan. 1657 fornyde Kongen Privilegierne paa 2 Aar, „paa det at de deres erlidene Skade paa samme Sejlads nogenledes kunde faa oprettet og igen erstattet“. Endnu 29. April 1662 gav Kongen samme Privilegier for 1 Aar [2]).

Til Guineakysten var det Johan og Gødert Braem, der først begyndte at sende Skibe. 15. Maj 1636 bevilgede Kongen dem, da de havde til Hensigt at ville anrette en

---

[1]) Sæl. Reg. XVIII 4. [2]) K. D. III 411, 464, 557. V 358, 364, 365, 391.

Trafik og Handel paa den guineiske og afrikanske Kyst, at maatte oprette et guineisk og afrikansk Kompagni og at maatte indtage en og anden Udlænding, af hvad Nation det saa var, i samme Kompagni. De blev fritagne baade for Ind- og Udførselstold i 12 Aar, og Kongen tilsagde dem med Tiden Haab om højere Privilegier. Dette Kompagni hører man nu ikke senere til, men i Aaret 1656 var der dannet et nyt, idet Kongen 28. Juni udstædte Privilegier paa 20 Aar til at besejle den afrikanske og guineiske Kyst under det danske Flag med Fritagelse for Visitation og Besværing af Kongens Udliggere eller Orlogsskibe. Folkene var fri for Krigstjeneste og Kompagniets Kapital kunde ikke belægges med Arrest. Dog skulde Skibene udredes her i Riget og Oplaget af de indførte Varer ligeledes holdes her. Af de udførte Varer skulde der ydes 1 pCt. i Told og af de indførte skulde Guld og Sølv være toldfrit, men af de Varer, der igen herfra blev udførte til fremmede Steder, ogsaa ydes 1 pCt.

1656 er imidlertid ikke Kompagniets Stiftelsesaar, men det er 3 Aar ældre og ledede af Renteskriver Jens Lassen, der, som ovenfor omtalt, 1653 fik Privilegium paa at besejle de vestindiske Øer, men formodenlig har benyttet dette til i Steden for at søge Afrika. En af Deltagerne beretter nemlig nogle Aar senere i en Retssag følgende: „Eftersom Anno 1653 her udi Kjøbenhavn er begyndt en Handel at optage paa Afrika, hvortil adskillige Participanter lod sig af Sieur Jens Lassen finde som interesserede med ham udi samme Kompagni og Handel, hvorudi jeg for min Person og lod mig finde og indlagde i samme Handel for $^1/_{32}$, som jeg derudi reder, 718 Rdl., efter herpaa bemeldte Jens Lassens udgivne Kvitteringer, dateret 20. Juli Anno 1654, da eftersom samme foretagne Handel er fortsat og Skibet lykkelig og vel med beholden Rejse er hjemkommet og havde sin fulde Ladning mest hjemført af Sukker, Elefanttænder, Palmeolie saavel som en Del Guld og ellers andre Varer, som mig

er ubevidst". Desuagtet fik han for sin Del kun 3 Toppe Sukker, „som skulde være en Prøve og Foræring".

Dette Kompagni gav Anledning til Oprettelse af Sukkerhuset bag Børsen, men det er forskelligt fra det Afrikanske Kompagni, der 1652 fik Privilegier og som erhvervede sig Besiddelser i Landet Fetu i Guinea.

Man ser af disse Foretagender, at Kjøbenhavn i Frederik III's Tid endnu ikke var bleven nogen Handelsstad af Betydenhed. Handelen paa Østersøen og Norge var vel ret livlig, men hvad der gik ud over disse Farvande var endnu kun famlende Forsøg. De eneste Handelsgenier, som Tiden frembragte, var de tydskfødte Brødre Braem og tildels Rentemester Henrik Møller, men det lykkedes dog ikke at skabe andre Kolonier i fjerne Verdensdele end Tranquebar eller andre Handelsforbindelser af nogen Varighed. Det var ikke Kristian IV's Skyld, ti han havde den mest levende Interesse for Handelens Udvikling, men hvad hjalp alle Privilegier, naar der ikke var nogen stor og dristig Aand, der kunde benytte dem.

For i Lighed med, hvad der fandt Sted i Udlandets store Handelsstæder, at samle Handelen om et fælles Midtpunkt, fattede Kristian IV Planen til Børsen, der er Stadens anseligste Mindesmærke om denne Konge, idet den ved sin Størrelse, 203 Alens Længde og 33 Alens Bredde, og ved sin Udstyrelse med de mange udhuggede Figurer, vil gøre Indtryk paa enhver Forbigaaende. 4. Maj 1619 afsluttede Kongen Kontrakt med Lorens Stenvinkel og Herman Rollefink om Udførelsen af alt tilhørende Stenhuggerarbejde. I Slutningen af Aaret udstædtes derpaa Befaling til de omkringboende Bønder, der tilhørte Kronen eller offentlige Stiftelser, om hver at køre 4 Læs Kampesten til Fyld paa Grunden. Straks i det ny Aar tog man fat paa Arbejdet, og 2 Møller sattes i Arbejde med at udpumpe Vandet. I Maj 1620 begyndte Murmesteren Morten Weichard paa Muren, for hvilket Arbejde han efter Kontrakt skulde have 2600 Rdl. Kurant.

Formodenlig samtidig begyndte Voldmesteren Hans Goldbech paa Uddybningen af Graven, der udgik fra den gamle Vedhave, der paa Prospekter af Staden indtager det meste af Pladsen foran Børsens nordlige Ende. Det første Murværk blev ødelagt ved Indløb af Vand under et Gennembrud af Dæmningerne, sandsynligvis i Oktober 1620, hvorfor Arbejdet maatte gøres om. Sidst i 1621 var man naat over Jorden med Bygningen, og 1623 var Huset under Tag. Dets Udseende gjorde imidlertid ikke det forventede Indtryk, og der blev nu udført Gavle efter en anden Tegning, end oprindelig bestemt, ligesom Indgangen indrettedes i anden Etage[1]; den vestre Gavl udførtes af Hans Stenvinkel 1624, idet hans Broder Lorens var død 1619. 1624—26 opbyggedes Spiret af Vidt Kragen, dog ikke det, der nu staar, men et aldeles lignende, der maatte ombygges 1775—76, forestillende 4 Drager, der slynger Halerne i hinanden. Den sydlige Gavl blev først opført 1640 og var ogsaa forsynet med en Opgang, der formodenlig oprindelig var af Størrelse som den vestre, men det antages, at Jakob Madsen, der var Børsens Ejer 1648—53, har solgt Grunden til Henrik Møller, der her opbyggede en Række Huse; det er i alle Fald visst, at Møller ikke har købt Grunden af Kongen, saa den sikkert har tilhørt Børsen fra først af. 1645 var der dog Boder mellem Børsen og Knippelsbro, som Kongen da befalede at lukke om Aftenen, naar der ringedes af Børsen[2]. Et Fortov af hugne Sten blev lagt langs Børsens vestre Side 1627, paa den østre Side maaske tidligere.

Nedenunder deltes Børsen i 20 Boder til hver Side, saaledes at hver var forbunden ved en Aabning med den lige overfor værende. Ovenpaa var der 36 Kramboder og et Kontor i hvert Hjørne. 2 brede Gange løb langs med

---

[1]) Opgangen i sin nuværende Skikkelse er først fra 1828—30; førend den Tid førte en Trappe langs Husets Gavl op til Indgangen, men denne var ikke ældre end 1774; det er uvist, hvorledes den ældste var. [2]) K. D. III 259.

Siderne og Boderne var i Midten; de blev første Gang udlejede 1632, men de Kældere, der var færdige, havde allerede været udlejede flere Aar før, en vides fra 1628, men mange af dem var ubrugelige, især de paa den vestlige Side. 1. Marts 1630 udstædte Kongen et aabent Brev til Kræmmerne i Kjøbenhavn, hvori de opfordredes til at angive for Statholderen Frands Rantzau, om de havde Lyst til at leje Kramboder paa Børsen, da Kongen heller saa dem besatte af sine egne Undersaatter end af Fremmede, da han nu var tilsinds med det første at lade dem fuldende. Efterspørgslen var imidlertid liden, og Kongen maatte derfor 29. Maj 1631 forbyde alle udenlandske Kræmmere, som kom til Byen, at staa andre Steder med deres Kram end paa Børsen, der skulde staa aaben fra Kl. 6—11 og 1—8. Efterhaanden gik Søgningen fremad, 1634 blev M. Valentin udnævnt til Notar paa Børsen, og senere paa Aaret blev ansat en Børsmester og Postmester, der skulde oppebære Lejen af Boderne, lukke dem til de bestemte Tider, have Tilsyn med, at der ikke brugtes Ild i de nederste Boder og at Ingen førte uskikkeligt Levned. Han skulde ogsaa forestaa Postmesteriet og især have Tilsyn med, at Kongens Breve ikke blev forlagte og at Postbuddene paa Børsen, hvor de blev expederede paa Rejse med Brevene, ikke blev forsømte.

Det viste sig at have været en Fejl, at de kjøbenhavnske Handlende ikke mere havde benyttet Boderne paa Børsen, Fremmede søgte til i Mængde og det blev Mode for Stadens fornemste Damer at komme der. Saaledes fortæller Ogier fra sit Ophold her 1634, at Børsen var afdelt i 2 lange Gange og at her solgtes Klædevarer og hvad der henhørte til Pynt. Her samledes fornemme Folk, ogsaa Kvinder, selv Kongens Døtre, ledsagede af andre Damer. Hollænderne bragte hvert Aar ny udkomne Bøger hertil, hvorfor ogsaa lærde Folk gik paa Børsen[1]).

[1]) Schlegels Samlung zur dän. Gesch. I 3. 165.

De kjøbenhavnske Købmænd beklagede sig nu for Kongen over den store Mængde fremmede Handlende paa Børsen, Kristianshavn og andensteds, dem paa deres Næring til stor Agtergang og Forsvækkelse, og tilbød derfor at give lige saa stor Leje af Børsen, som Kongen kunde have af Fremmede, hvorfor Kongen 22. Maj 1636 befalede Rentemestrene at underhandle med dem, dog saaledes, at 6 Boder og nogle smaa Boværelser derved forbeholdtes Fremmede. 27. Okt. 1636 udstædte de 4 Købmænd Simon Surbek, Verner Klauman, Peter Motzfeldt og Johan Wust paa de andre Kræmmeres Vegne og som disses Kavtionister et Lejebrev paa 3 Aar, hvorved de forpligtede sig til at give 2000 Speciedaler i Leje om Aaret, og 8. Nov. gav Kongen dem Brev paa Børsen paa de Betingelser, at de skulde skaffe alle Fremmede, der kom hertil til Herredage eller andre Forsamlinger, Boder paa Børsen for 2 Rdl. om Ugen. Kristianshavns Borgere skulde have 6 Boder foroven og forneden i den Ende, der vendte mod denne By. Børsmesteren skulde beholde sin Fribolig. Der maatte ikke holdes Tappen under Børsen og ikke bruges andet Lys end i Lygter, ej heller maatte der være Oplag af Krudt eller Salpeter. Alle Forhandlinger paa Børsen mellem Skippere og Købmænd skulde skrives af Notarius Publicus, og alle Boderne skulde de holde vedlige, dog ikke de 4 Kontorer i Hjørnerne og det øverste Kornloft, som Kongen forbeholdt sig. For Betalingen til Rentekamret af de Boder, der var forbeholdt Kristianshavn, indestod Jakob Madsen og Nikkel Kok.

Faa Dage efter fik allerede nysnævnte Jakob Madsen Tilladelse til i den Bod under Børsen, der var nærmest Kristianshavn, at have Ild i 2 Skorstene, dog imod paa egen Bekostning at sætte Skorstenspiberne saa højt, at de ingen Skade kunde gøre; ligeledes fik han Tilladelse til her at tappe Vin, Øl og anden Slags Drik — alt tvært imod hvad Kongen nylig havde anordnet.

Efter de 3 Aars Forløb fornyde Kræmmerne ikke deres Lejemaal, men 26. Sept. 1642 lejede Jakob Madsen, der nu

var Borgmester paa Kristianshavn, Børsen paa 5 Aar for 2000 Rdl. om Aaret, og Kongen forbød paa denne Side Højbro al Handel af Fremmede, enten Liggere eller andre. Det ses, at der da var 10 Bagerboder opførte udenfor Børsen, hvilke hver gav 16 Mk. aarlig. 1647 maatte Jakob Madsen endnu give 300 Rdl. mere i aarlig Leje.

I den pengeknappe Tid overdrog Kongen 1647. Korfits Ulfeldt at søge at afhænde Børsen, og den eneste lysthavende var igen Jakob Madsen, der sagtens har haft Fordel af sit Lejemaal. Han forpligtede sig til ikke at bruge den til andet end Børs og modtog den i Pant for 50,000 Rdl., der igen afkortedes i hans Tilgodehavende hos Kongen for adskillige Leverancer, bl. a. af Kabelgarn, Tjære og Tømmer og Bidrag til Kirken S. Anna rotunda; han forpligtede sig tillige til at paatage sig Opbyggelsen af det 1647 afbrændte Tøjhus. Afstaaelsen af Børsen blev nogle Aar efter en af Anklageposterne mod Korfits Ulfeldt. Jakob Madsen døde 1653 og hans Enke overdrog den 1669 til Kong Frederik III imod Udlæg i Jordegods, 1002 Tdr. Hartkorn i Fyn, Langeland og Jylland[1]).

Under Kjøbenhavns Belejring blev Blyet af Karnapperne borttaget til at støbe Kugler af[2]).

Ovenfor er omtalt Notarius publicus. En saadan Embedsmænd fremtræder for første Gang ved denne Tid. 24. Avg. 1634 bevilgede Kongen Mag. Valentin, „Notarius paa Børsen“, at maatte have den Stue, som var forordnet til Notariatet, imod at han gav Kongen og Kronen den femte Del af de Indtægter, der tilkom ham i denne Bestilling[3]). Som omtalt skulde han udfærdige alle Kontrakter mellem Købmænd og Skippere og formodenlig ogsaa være tilstede ved andre Kontrakter, der vedkom Handelen. Førend den Tid kendte man ikke til nogen Notar i København, naar

---

[1]) G. F. Lassen, Bidrag til Børsens Historie i de første halvhundrede Aar. 1858. [2]) K. D. V 594. [3]) Sæl. Reg. XIX 280.

undtages de kejserlige Notarer, der i Aarhundredet før Reformationen saa ofte optræder forat godkende Afskrifters Gyldighed. Denne første Notar hed Valentin Suhm og havde Begravelsesplads i S. Nikolaj Kirke, hvor hans Hustru blev nedsat 1655. En Datter af ham var gift med Otto Heider og siden med Generalfiskal Kristian Pedersen[1]). Suhm er død omtrent 1660 og er af samme Slægt som Historikeren Suhm. 1639 fik han Privilegium paa at oprette en Smakkefart mellem Kjøbenhavn og Helsingør, Helsingborg, Landskrone og Malmø, og fik i 6 Aar Eneret herpaa. 1652 fik han af Kongen Skøde paa en Grund paa Hjørnet af Stranden og nuværende Holmens Kanal[2]).

Af Betydning for Handelen var Indrettelse af faste Betalingsterminer. 21. Jan. 1643 udstædtes en kgl. Befaling, at da i Jylland og Fyn fast uformærket var indført rigtige Terminer, paa hvilke Penge kunde sættes paa Rente eller begæres til Laans, fastsatte Kongen nu med Rigsraadets Samtykke den 14de Dag før Jul som den Dag, til hvilken Gældsbeviser skulde stiles. 14. Juli 1654 tillod Kongen, at naar Betalingen skede i Ugen fra 11. til 18. Dec., skulde udgiven Haand og Segl agtes at være efterkommet, eftersom det lettelig kunde ske, at der kunde komme Forhindringer mod Betalingen netop paa en bestemt Dag. 17. Dec. 1656 udkom endelig en Forordning om 11. Juni Termin[3]).

18. Febr. 1624 tillod Kongen Abraham von Tongelo og Konsorter at oprette en Veksel-, Laane-, Betalings- og Købmands-Bank, dog saaledes, at den oprettedes snarest muligt og der blev omgaaet dermed kristeligt og billigt, som Ret var, menige fremmede og indenlandske Handlende til Gavn og Bedste[4]).

Det vilde føre for vidt, om man vilde give Fortegnelser over de mest ansete Handlende til forskellige Tider. Foruden

---

[1]) Pers. Tidskr. I 211, 219. [2]) K. D. III 189, 397. [3]) K. D. III 432, V 260, 404. [4]) K. D. II 763.

de Mænd, der ovenfor paa flere Steder er nævnte, kan henvises til de korte Levnedsoptegnelser om Medlemmerne af Magistraten, af hvilken flere var de mest ansete Købmænd, der findes meddelte i dette Skrifts tredie Del. Forfatteren af dette Skrift har ogsaa gjort forskellige Forsøg paa at samle biografiske Notitser om forskellige Medlemmer af Handelsstanden, men der er ikke tilstrækkeligt Materiale til at sligt kan faa mere end en meget speciel Interesse, navnlig da vi ved saa lidt om Vedkommendes Oprindelse.

Her meddeles derfor kun nogle Oplysninger om et Par Familier som en Prøve.

Paa Hjørnet af Amagertorv bode 1581 Peter Schyrmand, der da blev gift med Apotheker Johannes de Hundts Stivdatter Dorothea Pedersdatter Stub. Peter Schyrmand, hvis egenlige Tilnavn var Keding, døde 23. Feb. 1595 og er begraven i S. Nikolaj Kirke, hvorefter hans Enke giftede sig med Præsten Povl Severinsen paa Gulland og blev i dette Ægteskab Moder til den bekendte Forfatter Søren Povlsen Gotlænder eller Judichær. I sit Ægteskab med Peter Schyrmand havde hun 3 Børn[1]), men han har formodenlig været gift før[2]), ti de 2 Brødre Johan og Bernt Schyrmand, af hvilke den første 1609 ejede en Gaard paa Amagertorv, er sikkert hans Sønner. 1590 sendte de Skibe til Spanien. Bernt ejede 1600 en Bod ved Stranden nærved Langebro, men da det sikkert er ham, der ogsaa kaldes Bernt thor Schyren, var han Kæmner 1610—11 og ejede 1609 en Klædebænk i Admiralgade. 1620 levede han vist ikke længer, ti da ejede Jørgen v. Ham en Have og Blegeplads i den brede Gade udenfor Østerport, der tilforn tilhørte Bernt thor Schyr[3]). Jørgen v. Ham var hans Svigersøn, idet han var gift med Nille Berntsdatter, der døde 1652.

---

[1]) Kirkehist. Saml. 3 R. III 3. [2]) Denne første Hustru hed sikkert Nille, da begge hans Sønners Døtre hed saaledes. [3]) K. D. I 562, 612. II 557. IV 698.

Johan Schyrmand begravedes 15. Dec. 1610 i S. Nikolaj Kirke, hans Enke, der siden ægtede David Skov, 1619. Hans Datter var uden Tvivl Nille Johansdatter eller som hun kaldtes efter sin første Mand Nille Baltsers. Hun var nemlig første Gang gift med Baltser Berents, der 27. Okt. 1605 begravedes i S. Nikolaj Kirke.

Baltser Berents eller Berentsen fik Aar 1600 tilligemed Kristen Albertsen, Didrik Møller og Mikkel Vibe paa 3 Aar Bevilling paa Handelen paa Vestmannaøerne. 1601 var han i Kompagni med Peder Iversen, Henrik Fyhren, Johan Eigendorf, Herman v. Ham, Søren Bødker og Villumke v. Delden om et Skib, der Aaret i Forvejen var drevet paa Grund ved Lavrvig. 1602 fik han, Kristen Albertsen og Didrik Møller Tilladelse til at føre 1000 Tdr. Korn til Jemteland og besejle denne ene Gang Leganger Havn. 1604 fik han i 6 Aar Bevilling paa Handelen paa Vespenø i Forening med Johan Schyrmand, Peder Frandsen og Hans Holst. Hans Enke fik 1607 Enebevilling paa samme Handel i 6 Aar, naar de andre 6 Aar var forløbne, altsaa fra 1610 til 1616. Det er altsaa i Egenskab af Nilles anden Mand, at Klavs Condevin i Forening med Borgmester Jakob Mikkelsen fik Pas til Vespenø[1]).

I Ægteskab med Baltser Berents havde hun en Søn Henrik Baltsersen, der døde 1621, og en anden Søn, der døde 1629, en tredie, Johan, og den ved sine Pengeomsætninger med Kristian IV og Frederik III navnkundige Albert Baltser Berent i Hamborg, Gabriel Marselis Svigersøn, og som 1634 arresteredes i Kjøbenhavn, fordi han ikke vilde udrede 6te og 10de Penge af Arven efter sin Moder, hvilke Penge blev afkortede i hans Svigerfaders Tilgodehavende hos Kongen.

Anden Gang var Nille Baltsers gift med Klavs Condevin, der begravedes i S. Nikolaj Kirke 4. Maj 1619. Han bode fra 1609 i Højbrostræde, ejede en Blegeplads i S. Anne

---

[1]) Norske Rigsreg. III 608, 618, 651. IV 45, 231, 522.

Stræde, en stor Have i Bredgade udenfor Østerport og et Hus med Have udenfor Østerport. I Forening med Mikkel Vibe og Thomas Lorck fik han Brev paa 1617 at fange Hvaler under Grønland, med Hjælp af kyndige Biskajere, og senere fik de samme Bevilling paa 17 Aar[1]).

Af dette Ægteskab var Baltser Condevin, der begravedes i S. Nikolaj Kirke 6. Juni 1653, efter 2 Gange at have været gift; hans første Hustru døde 1635, og ved sit Bryllup 1636 fik han kgl. Tilladelse til at skænke Vin og bede flere Par Folk end Forordningen tillod. Han bode i Højbrostræde, hvor en Gaard endnu 1665 var benævnt efter ham. Jeg véd ikke, til hvilken festlig Lejlighed det var, at han 1647 fik Tilladelse til at købe et Raadyr af Kongens Jægermester. 1635 blev han overfalden af Vagtmesteren.

Tredie Gang ægtede Nille Boldevin Blankfort, der 1622 af Kongen fik Skøde paa en Grund, der laa bagved nogle Borgerhuse i Vingaardstræde ud til Skipperboderne, 64 Alen lang og 20—22 Alen bred og langs Boldevins Vaaninger. Det er sikkert noget af den Grund, hvorpaa laa de længe efter saa kaldte Nille Baltsers Boder, der var den Del af Dybensgade, der er mellem Holmens- og Skvaldergade, paa Gadens Nordside.

Nille Baltsers begravedes 19. Juni 1633, hendes sidste Mand døde imellem 13. og 14. Jan. 1634. Efter hans Død skænkede Arvingerne Fattigvæsenet og S. Nikolaj og Petri Kirke en stor Sum Penge.

Fra Nilles Døtre nedstammede Familierne Havemand, Styfken, Prangen og Garben[2]).

Henrik Berner var Klædekræmmer og bode i Højbrostræde 1604, da han og hans Hustru Alhed Hansdatter, sikkert Møntmester Hans Dalhusens Datter, skænkede flere

[1]) Norske Rigsreg. IV 605, 631. Klavs Condevin har været beslægtet med Raadmand Johan von Geldern, maaske har han første Gang været gift med dennes Datter. [2]) Slægtskabsforholdet ses af Pers. Tidskr. I. 195, 203, 207, 216.

Gaver til de Husarme. Efter Hans Dalhusen kom han i Besiddelse af en Gaard paa Amagertorv, mellem Højbrostræde og Store Færgestræde, der siden blev delt i 6 Ejendomme. Udenfor sin Gaard havde han i Højbrostræde 1609 3 Krambænke, af hvilke de 2 lejedes ud til Flensborgere. Han var Medlem af Klædekompagniet og Islandsk Kompagni og hædredes ved flere Tillidshverv; saaledes var han Kirkeværge ved S. Nikolaj Kirke, Kæmner 1620—21, og var 1608 og 1610 en af dem, der havde Fuldmagt til at hylde Prins Kristian. Hans første Hustru begravedes 7. Juni 1612 i S. Nikolaj Kirke, hvorefter han ægtede Simon Surbeks Datter Maren, der var Enke efter Borgmester Hans Pedersen i Slangerup, ved hvem hun var Moder til Hans Nansens Hustru. Han begravedes 24. Marts 1632 i S. Nikolaj Kirke; hun overlevede ham i mange Aar og døde vistnok 1655, da hun gav Ejendomme til de Fattige. 1640 fik hun Bevilling til ved en festlig Lejlighed at skænke Vin og byde flere Folk end Forordningen tillod; det maa antages, at da en af hendes Døtre er bleven gift. En Ditlev Berner, hvis Enke Elisabeth nævnes 1632, var vel H. Berners Søn af første Ægteskab.

Herman Hegerfeldt var Medlem af Klædekompagniet og Islandsk Kompagni og nævnes som Underofficer i Borgervæbningen. 1620 ejede han en Have i Bredgade og et Hus med Have ogsaa udenfor Østerport. Han fik ogsaa udlagt en Grund i Dronningens Gade, som han aldrig fik bebygget og som stadfæstedes en ny Ejer 1663, hvorved den nøjere beskrives (K. D. III 591). Hans første Hustru, maaske Datter af Raadmand Joh. v. Geldern, døde 1623, hans anden Hustru var Raadmand Peder Karlsens Datter Anna, der efter hans Død blev gift med Borgmester Hans Nikkelsen Lundt. Herman Hegerfeldt begravedes 17. Jan. 1631 i S. Nikolaj Kirke. Han havde en Datter, Marie, der blev gift med Johan Bram.

Kort Henrik Mercker er født 17. Okt. 1607 i Halneggen i Brandenborg, hvor hans Fader var Præst. Da han var 15 Aar, sendtes han til Flensborg og kom i Handelslære hos Lærredshandler Røtker von Bønnichhausen. Efter udtjent Læretid blev han optaget i det Handelskompagni, hvoraf hans Husbonde var Medlem og som førte stor Handel paa Danmark, Sverrig og Holsten, og kom til Kjøbenhavn 1631 hos en af Interessenterne Didrik Molterpas. Da Kompagniet opløstes 1636, tog han selv Borgerskab her og rejste 1638 til sin Hjemstavn, hvor han 1. Sept. holdt Bryllup med Katrine Langrøtgers, en Borgmesterdatter i hans Fødeby. Hun døde 11. Sept. 1666 efterat have født ham 4 Børn, der alle døde tidlig. 5. Feb. 1667 giftede han sig igen med Magdalene Rohde, Datter af den kjøbenhavnske Købmand Steffen Rohde og Marie Olufs. Han døde barnløs 31. Avg. 1671 og blev 8. Sept. begraven i S. Petri Kirke. Han var allerede 1650 en af Kongens Leverandører af Kramvarer, men havde ondt ved at faa sin Betaling, hvorfor Kongen 1654 bestemte, at han skulde have Renter af sit Tilgodehavende. 1659 fik han Pant i Jordegods i Kjøbenhavns Len. Han maa have nydt en ikke liden Anseelse, siden han 1659 blev en af de 32 Mænd[1]. Han ejede nuværende Nr. 25 paa Amagertorv med tilsvarende Grund til Læderstræde (Nr. 28).

21. Dec. 1624 befalede Kongen, at der skulde ske en Undersøgelse af Kramboderne, om alle Silkevarer var stemplede med Silkekompagniets Stempel. En saadan Undersøgelse foregik 4. Jan. 1625, og ved denne Lejlighed faar vi Navnene paa Stadens fornemste Handelsmænd ved den Tid. Disse var nemlig Simon Surbek, Hans Geilfuss i Højbrostræde, Kristoffer Trøner paa Gammeltorv, Steffen Rode, Jørgen Gosebruck, Thomas Lorck, Johan Wackmand i Store Færgestræde, Henrik Hechtmand under Blasius Badskærs Hus, Frands von der Lippe i Klædeboderne, Jokim van Holt i Klædeboderne,

[1]) Ligprædiken af Hieronymus Bueck. K. D. V. 340, 380, 661.

Boldevin Blankfort i Højbrostræde, Marie Tage Andersens, Raadmand Klavs Johansen 2, Herman Hybersen i Højbrostræde, Hans Frick paa Amagertorv, Gert van Øsede i Købmagergade, Mathias Kloumand, Lyder Braske, Henrik Drejer paa Amagertorv, Peder Kristoffersen paa Gammeltorv, Henrik Rosenmejer i Højbrostræde, Verner Klouman[1]).

Det er en Selvfølge, at der i Kjøbenhavn var en stor Mængde Mennesker, der levede af Transport ad Søvejen, nemlig Prammænd og Færgemænd, de sidste kaldtes i ældre Tid Møndrikker. Det var fremmede paalagt alene at indskibe deres Varer med Borgernes Pramme, naar de ikke selv havde Skibe og Baade, men der skede megen Misbrug hermed, idet mange, der ikke havde svoret Kongen Huldskab eller skattede til Kongen og Byen, ikke alene ind- og udførte fra og til Skibe, der laa for Anker saavel udenfor som indenfor Rævshaletønden, men endog flyttede mistænkelige Personer og deres Gods ud og ind uden at gøre Besked paa Kongens Toldbod eller Byens Accisebod. Magistraten sammenkaldte derfor 1622 de ældste Prammænd og Møndrikker og gav dem en særegen Lavsskraa, „efterdi (Gud være lovet) Søhandelen og Købmandstrafikken daglig vokser og tiltager". Det bestemtes da, at deres Lav skulde bestaa af 16 svorne, skatteydende Borgere, der altid skulde have til Rede saa mange gode og ustraffelige Pramme og Baade, som var nødvendige til at føre Varer frem og tilbage mellem Byen og Reden imellem St. Anne Bro og Rævshale Søtønde. Medlemmerne af Lavet skulde bo indenfor Portene og ikke i Forstæderne, at deres Pramme og Baade ikke skulde misbruges ved Nattetide udenfor Bommen eller udenfor Blokhusene. Ethvert Medlem skulde have mindst 1 Pram og 1 Baad, og Lavet skulde i Fællesskab holde 1 eller 2 Pramme med Overløb paa, med Ror og Sejl, at bruge paa Reden og Strømmen for billig Betaling til den menige Mands Bedste.

[1]) K. D. II 777. Geh. Ark. Reg. 30, uregistrerede Papirer.

For sin Eneret til at fare paa Reden skulde Lavet være forpligtet til at holde til Rede mindst 4 Rorsbaade til 2 eller 4 Aarer, paa det løse Kompaner og de, der lod sig kalde Fribyttere, ikke skulde gøre dem nogen Afbræk og Skade; dog var hermed ikke forment Skippere og Købmænd til egen Nødtørft at fare med deres egne Baade. Hver Lørdag delte man Fortjenesten i de 5 Dage i Ugen, men hvad der var fortjent Lørdag eller Søndag, blev lagt i Lavets Bøsse og fordeltes ved Mikkelsdagstid. Da Færgemændene behøvede tro Folk, maatte de antage svorne Borgere paa tredje Pendings Fortjeneste, men de skulde saa lejes paa Aar og Dag og maatte ikke gaa i Kro eller Kælder til Drik og Ledig-gang, førend de havde lagt Fortjenesten fra sig til Fordeling. Da de skulde rense Havnen ved Møndrikbroen (Færgebroen), skulde de der have Plads fremfor andre Skuder, naar de lossede og ladede, indtil der kunde ske Forandring med Oprettelse af en Kran til at afskibe tungt Gods og føre det til og fra i Baade.

25. Nov. 1646 fik Færgemændene, som de da kaldtes, ny Lavsartikler, der fik kgl. Stadfæstelse 1652, da der ingen god Orden var imellem dem indbyrdes, og naar noget paa Kongens Vegne skulde føres med Færgebaade, mødte Færgemændene ikke, da de ingen Oldermand havde. Den, der optoges i Lavet, skulde være saa vederhæftig, at han kunde holde en god veltømret Færge eller Baad med gode Sejl. Kongens Rejser skulde gaa paa Omgang, saa enhver vidste sin Tur, og ingen fremmed Baad maatte indtage nogen Fragt førend hans, dog naar Adelige eller andre vilde leje Baade, maatte en anden paatage sig saadan Fragt, men den, der for i Kongens Ærende, skulde sejle uden Forhaling. Ingen maatte ej heller aabenbare Kongens og Byens hemmelige Ærender under Lavets og Ærens Fortabelse.

De Folk, der gjorde dem Indpas i deres Næring, kaldtes Fribyttere, men disses Næringsvej blev forbudt 1615, dog maatte de, der var Borgere, arbejde for Prammænd og

Møndrikker. Der var en vis Taxt foreskreven for Møndrikkerne efter Sejladsens Afstand; i denne nævnes Krabbelykke, S. Anne Bro og Reden[1]).

Det synes, at der allerede 1534 var regelmæssig Færgefart til Malmø[2]), men det er dog sikkert først 1639, at Kjøbenhavn kom i en stadig Forbindelse med Nabobyerne, ved den Smakkefart, hvorpaa Valentin Sum fik Eneret paa 6 Aar[3]).

Af Arbejdsfolk udgjorde Dragerne et særskilt Lav 1525[4]). 1615 var de forskellige Slags, Vindragere, der holdt Sluffer, Leddere og Tavle (Bærebøre) og Redskab til at føre Vin fra Stranden op i Byen. Det var dem strengelig paalagt at tilkendegive Øvrigheden, naar de saa, at nogen brugte Svig med Vin, saasom med at blande spansk og fransk Vin med Rinskvin eller føre de første Slags Vine i de Kældere, der ellers udtappede Rinskvin. Stangdragerne bar alle Slags Tøndegods paa Stænger, og Kærredragerne førte Gods paa Kærrer; de havde forskellig Taxt, eftersom det var tungt eller let Gods; til tungt Gods hørte Øl, Salt, Tjære, Beg, Jærn, Sild, Torsk, Laks. Saltbærerne skulde selv fylde i de Tønder eller Baller, som de skulde bære; man ser, at der var Saltboder ved Langebro i Havnen. Ved Vægten paa Vejerhuset var ogsaa Folk til at bære til og fra, men man kunde dog ogsaa bruge sine egne Folk, og hvis nogen tvang sig paa Arbejde, skulde han ingen Løn have. Den, der begik Svig ved Vægten, skulde forvises af Byen, hvis han ikke kunde aftinge sin Brøde hos Byfogden og Kæmneren. Hos Vejeren skulde der altid være 4 faste Dragere. For alle disse ligesom for andre Dragere og Pligtskarle var der en bestemt Taxt.

Daglønnerne havde ogsaa bestemt Taxt. 1615 fik de, der gjorde groft og tungt Arbejde med at lægge Kampe-

---

[1]) K. D. II 444, 595—97, 677—85. III 390—95. [2]) K. D. IV 486. [3]) K. D. III 189. [4]) K. D. I 357.

sten under Huse, grave Kældere eller kørte Jord, som hjalp Tømmermænd med at rejse Huse, som indbar og opstablede stort Brænde, 16 Sk. om Sommeren paa egen Kost. De, som bar Kalk og Sten til Murmestre og i det hele gjorde Pligtsarbejde hos dem, 12 Sk. paa egen Kost; Kosten beregnedes her til 6 Sk. Forat save og indbære Brænde, bære Korn og arbejde i Haver fik man 10 Sk. om Somren og 6 Sk. med Kost, om Vinteren 10 og 5 Sk.[1]). Hvis nogen Prammand, Drager, Arbejder eller Pligtskarl tog mere end den bestemte Fortjeneste eller nogen gav dem mere, skulde vedkommende bøde første Gang 10 Rdl., anden Gang have sit Borgerskab forbrudt, og de, der ikke var Borgere, skulde tilbørlig straffes og forvises af Byen. Hvis nogen „gemen" Drager, Pligtskarl, Arbejder eller Dagløndner stod ledig paa Højbro, ved Stranden eller andensteds indenfor Byens Frihed og ikke vilde arbejde for den bestemte Løn, „men heller som Dagtyve deres Tid med Lunkeri og Lediggang forslide", saa de ikke alene selv, men deres Kvinder og Børn blev Byen og Landet med Tiggeri til stor Betryk og Fordærv, skulde han slaas i Jærn og tvinges til Arbejde eller aldeles forvises af Byen og Landet.

Til at efterkomme disse Bestemmelser blev der anordnet 2 Formænd for Prammænd, Møndrikker og Fribyttere, 2 for Vognmændene og 4 for Dragerne og andre Arbejdsfolk, der skulde holde hver til hans Gerning og holde Mandtal, paa det Løsgængere, Dagdrivere, Hudestude og andre slige uvillige Kompaner kunde afskaffes, som var fordrevne fra andre Steder og opholdt sig her indenfor eller udenfor Portene.

Nogle Aar efter blev Albert Gosmand beskikket til at have Tilsyn og under ham ansat en Formand for Arbejdsfolk og

---

[1]) Arbejdstiden var sikkert lang. Skræddersvende arbejdede 1612 og 1622 fra 5—10, derfra var dog vistnok trukket 2 Timers Middag, ti Overskærer- og Vandtberedersvende arbejdede fra 5—7, hvilket regnedes for 12 Timer. Alt Arbejde begyndte Kl. 5. K. D. II 585, 729, 767, 771.

Daglønnere. Det hedder i den Anledning: „Eftersom Aar efter andet hid til Byen ankommer mange fremmede Folk, som ikke har Pas eller Bevisning om deres Idræt og Herkom og hver efter sin Lejlighed og gode Tykke foruden Øvrigheds Forlov og Vidskab søger hemlig Losering og Herberg inden og uden Portene udi Vinkel og Vraaer, hvor dem bedst bekvemmes, og naar de siden opsøges eller anmodes om deres Vilkaar at vide, undskylde de dem en Part at have været Fiskerkarle, en Del aftakkede Baadsmænd eller tjenesteløse Folk, og i andre Maader dem erklærer, og siden fører her i Byen et letfærdigt og løsagtigt Levned, Gud til Fortørnelse og Mennesker til Forargelse. Naar da nogle ærlige Folk har Pligtsfolk udi Arbejde behov, forbinde de dem tilsammen, hvor høj og stor Dagløn de vil have, og saaledes med deres skalkagtige Paafund intet vil gøre, uden dem gives to- eller tredobbelt Løn og fast mere, end de kunde fortjene. Vil man og vide, hvorfra de er komne og hvor længe de her i Byen været har, lyver de Folkene for og siger sig at have arbejdet her mange Aar, skattet og skyldet og befindes dog aleneste idel Bedragere, og førend en Part endda vil arbejde, gange de heller med stærke og føre Lemmer uforskammet for Døre og betler, en Part og avler Horebørn, som i lige Maade holdes af Forældrene til Betleri og saaledes opfylder Byen med en utallig Hob Prakkere, som sent eller langsomt kunne bortdrives“. Heraf ses, at de tidligere Bestemmelser ikke paa nogen Maade havde baaret Frugt[1]).

[1]) K. D. II 595—604, 758.

Kristianshavn som selvstændig Købstad[1]).

Hvor Kristianshavn ligger, var i fordums Tider dels Vand, dels lav Strandbred, og det var forbundet med Besværlighed for Amagerne, der siden Kristjern II's Tid forsynede Staden med Grønsager, at komme til Staden, da de altid maatte sejle. Paa et gammelt Prospekt fra 1587 i Braunii Theatrum Urbium ses paa det Sted, hvor Brogade nu er, en lang stensat Dæmning med Kørevej, der gik ud i Vandet til en lille Holm, paa hvilken der holder en Vogn, og der ses en Baad sejle mellem Holmen og Kjøbenhavn, hvorved der antydes den eneste Forbindelsesvej med Kjøbenhavn. Hvor langt Dæmningen har ført ud, kan man ikke se, men længer end til Brogades Ende har den ikke gaaet; Brogade var endnu længe efter Kristianshavns Anlæg ikke andet end en Dæmning med Vand paa begge Sider, og dens Opfylding hørte ikke med til den oprindelige Plan for Kristianshavns Bebyggelse. Paa vestre Side af Dæmningen var Grønnegaards Havn, Kjøbenhavns gamle Vinterlejehavn, og paa østre Side det vilde Hav.

De første Spor af nogen Købstads Anlæg her finder man i en kgl. Befaling af 4. Juli 1618[2]), hvori Kristian IV paalægger en Skat over hele Danmark, „eftersom Vi naadigst have for godt anset her paa vort Land Amager en Befæstning at lade forfærdige, vor Skibsflaade, Tøjhus, Slottet og den gamle By, som største Magt paaliggende er, til Defension og Forsikring“. Man ser altsaa, at det første Formaal var Forsvaret af Kjøbenhavn og dens Havn, men samtidig fremstod Ønskeligheden af at bebygge den paatænkte Fæstning. Kongen lod da et Kort udarbejde over den By, han

[1]) Kilderne til Kristianshavns Hist. er dels K. D., dels 2 Haandskrifter af Resen, det ene trykt i K. D. III 783—99, det andet, mest indeholdende Afskrifter af Brevskaber, begge i Raadstuearkivet. [2]) K. D. V 30—31.

vilde have anlagt, idet der blev lagt 6 Gader paa langs og 4 Gader paa tværs med omtrent samme Afstand mellem hinanden indbyrdes. Yderst laa langs Stranden Strandgade, der ikke tænktes bebygget paa den nordre Side, i 96 Alens Afstand derfra Kongensgade, i samme Afstand de 2 Overgader, hver paa sin Side af en Kanal, der gennemskar Staden, dernæst Dronningensgade, Prinsensgade og Amagergade, ogsaa i en Afstand fra hinanden af 96 Alen. Paa tværs gik Sofiegade, Torvegade, S. Annegade og Baadsmandsgade, omtrent 200 Alen fra hinanden. Mange af disse Grunde laa vel under Vandet og mange var i ethvert Tilfælde i en Tilstand, saa man ikke kunde bygge derpaa. Kongen lod selv ved Pæle afmærke, hvad der skulde bebygges, lod ogsaa selv noget af Grunden opfylde og gjorde en Begyndelse med Opførelse af nogle Huse. I Kongens Skrivkalender er opført, at han 23. Marts 1618 gav Johan Sem 1000 Rdl. paa det Arbejde, han skulde gøre paa Amager, og at han 16. April fik en lignende Sum [1]).

Af største Vigtighed var det at faa den ny By, der straks fik Navnet Kristianshavn efter Kongen, forbunden med Kjøbenhavn ved en Bro, og denne var sikkert det første Arbejde, der blev udført. „Den store Amagerbro", som den almindeligst kaldtes, blev bygget i Aarene 1618—20, og først da kunde der tages rigtig fat paa Opfyldingen.

Kongen havde dog førend dens Fuldendelse, 5. April 1619, udstædt sin første Opfordring til Byens Bebyggelse, idet han lovede enhver, der havde indtaget en Grund, Skøde paa denne til evig Arv og Ejendom, fri for Jordskyld, dog paa den Betingelse, at der blev opsat god Købstedbygning efter Stedets Lejlighed. Indbyggerne fik 12 Aars Frihed for al borgerlig Skat og Tynge og 7 Aars Frihed for al Udførselstold. Endelig lovede han at give Byen gode Købstedsprivilegier, naar den var bebygget og Husene besatte med Folk [2]).

---

[1]) Nyt hist. Tidskr. IV 232. [2]) K. D. I 593—94.

Den første, vi ser benytte sig af Opfordringen, var den driftige kjøbenhavnske Borgmester Mikkel Vibe, der tilligemed flere unævnte Borgere 14. April 1619 fik Tilladelse til at lade bygge en Pramkanal, i hvilken de med Baade og Pramme kunde lægge til ved Strandgade[1]). Den Grund, som Mikkel Vibe 7. Jan. 1622 fik Skøde paa, er nu Nr. 30 og 32 i Strandgade og den tilsvarende Grund ud til Kongensgade med det mellemliggende Stykke ud til S. Annegade.

Saa godt som alle de af Kongen bortskødede Grunde gik ud til 2 Gader og havde altsaa en Længde af 96 Alen, Breden var oftest 48 Alen, men undertiden 24 eller 96 Alen. Mikkel Vibe var den første, der fik Skøde paa nogen Grund, saa den nævnte maa anses for Kristianshavns ældste. Samtidig fik han en anden langs Sofiegade og mellem 2 andre Gader, men det angives ikke nærmere hvor[2]). Det hedder i disse Skøder, at han selv havde ladet „forfylde og indhegne“ Grundene.

I Stadens første Tid og mest ved Skøder fra 1623 blev Grundene mellem Strandgade og Kongensgade (Vildersgade) bortskødede, men skønt alle Byens Pladser af Navn havde Ejere, fik kun Faa virkeligt Skøde, saaledes i 1622 paa en Grund mellem Kongensgade og Overgade, 2 mellem Overgade og Dronningensgade og 2 mellem Prinsensgade og Amagergade. Derefter afhændedes de fleste Grunde mellem 1640 og 1650, men der forblev længe store ubebyggede Strækninger indenfor Kristianshavns Volde. Hvad der blev solgt, blev efter den kgl. Befaling snart bebygget med nogle Bygninger, og det var vistnok Tilfældet almindelig, at man byggede en større Bygning ud til den ene Gade, men smaa Lejehuse ud til den anden, hvilke sidste i Tidernes Løb frasolgtes som særegne Ejendomme, men endnu findes flere Ejendomme paa Kristianshavn med deres oprindelige Grundmaal og med Haveplads ud til Baggaden. Der er i de første Aar arbejdet ivrigt, ti i et Konge-

[1]) K. D. II 612—13. [2]) K. D. II 663—65, jfr. dog S. 257 og 258.

brev af 28. Okt. 1623 (hos Resen) siges, at Kongen i nogle Aar havde erfaret, at Kjøbenhavn og Kristianshavn ikke kunde holdes vedlige uden fremmed Hvede, Rug, Mel og Skibsbrød, „og det for det store Tilløb af Folk og Indvaanere, som til denne By dagligen sker", hvorfor han gav Tilladelse til fri Indførsel heraf.

26. Avg. 1624 [1]) udstædte Kongen Befaling til Kjøbenhavns Magistrat, at den skulde tilholde de Borgere, der havde taget Pladser i Kristianshavn, straks at begynde at bygge eller ogsaa optage Dom over, om de ikke var pligtige at gøre dette, og samtidig befaledes 7 Adelsmænd straks at sætte Bygninger i Værk, da det skede Kongen sønderlig til Vilje. De 7 Adelsmænd var Breide Rantzou, men da han imidlertid var død, hans Arvinger, Hr. Anders Bilde, Hr. Jens Sparre, Falk Lykke, Sigvart Grubbe, Frederik Friis og Sigvart Bek, og deres Grunde kan for største Delen vises, ti Anders Bildes gik mellem Torvegade, Strandgade og Kongensgade, næst op til denne Jens Sparres og paa den anden Side af Sofiegade, der da gik helt igjennem, Rantzaus. Sigvart Grubbes var imellem Prinsensgade og Amagergade, Sigvart Beks var maaske den, som Joakim Bek 1641 fik Skøde paa, og var den store Grund mellem Kongens-, St. Anne-, Baadsmandsgade og Overgade. Frederik Frises kendes ikke, mem Falk Lykkes ses nedenfor S. 258 at være Børnehuset, der siges at skulle have tilhørt Kaj Lykke [2]). Frederik Friis har formodenlig ikke kunnet formaa at faa nogen Grund opfyldt og har derfor ikke faaet Skøde. Det er mærkeligt at se saa mange Adelsmænd deltage i et saadant Foretagende, men Kristianshavns Anlæg var et patriotisk Foretagende, og

---

[1]) K. D. V 68—69. [2]) Det er nemlig vistnok en Forveksling, at det har været Kaj Lykkes Gaard, idet man alene har vidst, at den engang har tilhørt en af Navnet Lykke. Allerede inden Kaj Lykkes Fald ejede Kongen Gaarden, ti 3. Novbr. 1657 nævnes Kongens Tugthus her (K. D. III 473).

dertil har der dog altid været Folk, som havde Lyst og Evne til at anvende noget.

Det var dog ikke stort over 20 Personer, der fik Skøde paa de 60 Grunde før 1640, men da disse Grunde var saa store, kunde der alligevel i Løbet af en Snes Aar paa dem fremstaa ikke saa faa Huse.

Samtidig lod Kongen, som omtalt, arbejde paa Opfyldingen; saaledes befalede han 1624 Bønderne i Lenet og Universitetets Bønder at møde og hjælpe med, naar Høsten var forbi. 1627 fik Bønderne paa Amager lignende Paabud. 1635 bød Kongen derimod Lensmanden Niels Trolle alvorlig at tilholde dem, der havde ubebyggede Grunde, at de lod deres Grunde og Fortov opfylde, at Vandet paa Grund af deres Forsømmelse ikke gjorde deres Naboer Skade[1]).

Det gik imidlertid langsomt nok med Bebyggelsen. 7. Juni 1639 befalede Kongen Niels Trolle, at hvis nogen efter hans Tilsigelse vægrede sig ved inden Aar og Dag at bebygge sin Grund, skulde Niels Trolle overdrage den til en anden og ellers ramme alle Midler, hvorved Byen med det forderligste kunde vorde bebygget, og nogle Dage efter fik Korfits Ulfeldt Befaling om at lade Byfogden i Kjøbenhavn ved Retten tiltale de Borgere eller deres Arvinger, der havde lovet at bygge efter den ældre Afridsning med deres egne Paategninger, som Niels Trolle skulde fremvise paa Tinge, og hvis de ikke gjorde det inden Aar og Dag, skulde Pladserne forundes andre, men hvis da Ingen vilde antage disse, skulde de første Ihændehavere eller deres Arvinger eller de, der havde købt Grunde, være forpligtede til at bygge, hvis de ikke vilde lide Tiltale med Udlæg i deres Bo for hvad Bygningen kunde koste. Dette har dog formodenlig frugtet, og det gælder vel de senere bortskødede Grunde, naar lignende Paabud udstædtes 23. Dec. 1651 og 24. Nov. 1657[2]).

---

[1]) K. D. I 650. III 63. V 69. [2]) K. D. I 682. III 358—59. V 217, 218, 416.

1634 var Byen imidlertid saa bebygget, at den kunde blive et eget Retsomraade. 4. Juli 1634 beskikkede Kongen Johan Lavridsen til Byfoged med en særegen Instruks, hvori det bl. a. paalægges ham at forhøre alle Sager hver Tirsdag paa Bytinget eller paa det Sted, som Kongens Befalingsmand havde udvist ham; han skulde holde en klar og rigtig Tingbog, der hvert Aar skulde indlægges paa Slottet i Lensmandens Forvaring; skede der Manddrab, skulde han gøre sig sin yderste Flid for at gribe Drabsmanden; Byens Tjener skulde han tilholde at have Tilsyn med, at Gader og Stræder holdtes rene, ligesom han selv skulde have Indseende dermed, ligesom med at Stenbroen var jevn. Var der Sager, som han var tvivlraadig at dømme i eller som var saa vigtige, at han ikke selv trøstede sig til at afsige nogen Dom, skulde han begære af dem, der var tilforordnede, at de skulde dømme med ham, og hvis nogen besværede sig over hans og hans Bisidderes Dom, skulde denne indstævnes for Kongens Rentemestre og Befalingsmanden paa Slottet. Til Løn skulde han have 80 Rdl. og en sædvanlig Hofklædning, og Bysvenden 34 Rdl. 19. Juli s. A. fik Lensmanden Niels Trolle Befaling om at udvise et Sted, hvor Byting kunde holdes og Retten sidde, og forskaffe Byfogden et Sted, hvor Misdædere og andre modvillige kunde sættes i Fængsel; desuden skulde han forordne en Kæmner for Byen og nogle vederhæftige og forstandige Dannemænd, der skulde dømme og sidde i Retten, naar vigtige og tvivlagtige Sager forefaldt. Under samme Dag fik Niels Trolle og Rentemestrene Befaling til at dømme i de Sager, der var paakendte af Byfogden og appelleredes til en højere Domstol[1]).

Der var endnu ingen Byskriver, men 7. Jan. 1636 tilskrev Kongen Niels Trolle, at da der ingen Byskriver var, hvorover alting gik meget urigtig til i Tingbogen, saa i en, saa i en anden Maade, skulde han forhøre sig om en Person,

---

[1]) K. D. III 127—29, 154—55.

der var dygtig dertil, ligeledes om Ansættelse af en Bysvend til[1]. Embedet blev derpaa forenet med Birkeskriverens paa Amager.

Endelig indgik Kristianshavn fuldstændig i Købstedernes Række, idet Kongen 22. Maj 1639 bød Niels Trolle at forordne en Borgmester og 3 Raadmænd, indtil Byen tog mere til paa Borgere og Indbyggere; Kongen tillod ogsaa at benytte Blaataarn som Fængsel, indtil Byen selv kunde forsyne sig med et[2].

Da Byen fik Magistrat, maa den ogsaa have faaet et Raadhus; dette er endnu til paa Hjørnet af Strandgade og Torvegade. I Paludans Beskrivelse af Kristianshavn 1791, S. 27, siges, at der i Kælderen endnu var Spor af Fængsler og at Højesterets Aabning endnu da blev forkyndt ved Herolder og Trompeter udenfor denne Gaard, ligesom udenfor Bispegaarden, som Minde om den Tid, de havde været Raadhuse.

Nogle Uger efter fik Byen sine første Privilegier af 8. Juni 1639, ved hvilke den fik et særeget Vaaben, nemlig et blaat Taarn med 3 Kroner og en Fane ved hver Side. Her lovede Kongen med det første at lade Byen forsyne med Præst og Kirke, hvortil Borgerne skulde give Bidrag ligesom Borgerne i Kjøbenhavn, og kunde det ikke forslaa, vilde Kongen yde Tilskud. Der skulde være 2 Borgmestre, 6 Raadmænd, Byfoged, Kæmner, Byskriver og anden Øvrighed, som i andre Købsteder i Sæland, og Kongen vilde med det første beskikke en egen Stadsret. Indbyggerne skulde nyde samme Friheder og Privilegier som Indbyggerne i Helsingør. De danske Byer paa Amager skulde være forpligtede til hver Torsdag at holde Torvedag paa Kristianshavns Torv, men Hollænderbyen skulde som hidtil holde Torvedag i Kjøbenhavn. Indbyggerne bevilgedes der fri Fædrift til deres Kvæg paa Fælleden paa Amager, „som gaar langs

---

[1] K. D. V 183. [2] K. D. V 215—16.

ud med Stranden paa baade (begge) Sider". Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot skulde udenfor Porten paa begge Sider af Vejen og afsides udvise Kaalhaver; dog skulde Lysthuse sættes ud imod Vejen, saa de stod paa begge Sider langs denne. I 12 Aar skulde Indbyggerne nyde Frihed for al Skat, Told, Indkvartering og anden Tynge, Besværing, Penges Udgift eller Bekostning. Skipperne og de, der nærede sig af Søen, maatte fragtes af Kjøbenhavns Borgere og hvem der vilde benytte dem. Kristianshavns Borgere skulde være forpligtede til at bygge gode og ustraffelige Borgerhuse og Boder med Tegltage og anvende Flid paa at faa Byen besat og bebygget med det første [1]).

Foruden disse Privilegier, der nærmest vedkom Byens Ophøjelse til Købsted, fik Indbyggerne 3 Dage efter følgende andre: De, deres Arvinger og Efterkommere skulde alene nyde alle de Havne, de allerede havde gravet eller herefter gravede for deres Fortov, kun forbeholdt Kongen sig Vinterlejepenge af Skibe, saavidt som han sædvanlig oppebar af Kjøbenhavns egne Havne. Enhver maatte for sit Fortov gøre sig Kanalen, der løb gennem Byen, saa nyttig han kunde, indtil Midtstrømmen, men skulde være forpligtet til at vedligeholde Kanalen med Bolværk. Der maatte antages fremmede Folk af andre Nationer, der begærede at nedsætte sig, dog ingen af nogen fremmed Religion og som derved foraarsagede Forargelse i Menigheden. Ingen Haandværksmand skulde besværes med nogen Skraa eller Lavsret. Borgerne skulde ikke være forpligtede til at vedligeholde Volde, Porte, Grave eller Broer eller det ringeste, der hørte til Befæstningen, indtil Byen tiltog saadan, at den kunde udholde saadan Omkostning, hvilket i Fremtiden skulde erfares af de forordnede kgl. Kommissarier, dog Broerne vilde Kongen vedblive at vedligeholde, da han selv oppebar Bropenge af Amager Bønder. Bagerne i Kjøbenhavn maatte ikke sælge Brød i

---

[1]) K. D. I 653—54.

Kristianshavn, ej heller omvendt. Borgmestere, Raadmænd og Byfoged skulde i alle Forsamlinger sidde og gaa næst efter Kjøbenhavns Borgmestere, Raadmænd og Byfoged. Det ferske Vand i Byen skulde altid holdes vedlige af Kongen, dog skulde enhver, der havde Evne og ejede Gaard og Grund, betale efter den derom givne Ordinans[1]).

Disse sidste Privilegier blev imidlertid først udstædte nogle Aar efter; Originalens egenlige Datum er 19. Marts 1642, uagtet Privilegiet allerede er indført i Kancelliets Kopibog 11. Juni 1639. Disse Privilegier er stadfæstede 2 Gange af Frederik III 5. Feb. 1649 og 23. Dec. 1651, men 24. Marts 1659 og 24. Juni 1661 fik Kristianshavn de samme udvidede Privilegier som Kjøbenhavn og navnlig den at være Stabelstad i Sæland, saaledes at ingen Varer fra fremmede Steder maatte indføres til nogen Købsted, men skulde først oplægges enten i Kjøbenhavn eller der[2]).

Endnu 1635 var der ikke meget bebygget, ti af en Synsforretning af 27. Juli[3]) ses det, hvad der paa den Tid var opfyldt. Den lyder saaledes:

1. Først Strandgaden. 1. Et Hus ved Broen, kgl. Majestæt har ladet bygge og kaldes Toldboden og er Hans Majestæt afhandlet, som nu tilhører Hans Knip, er noget bebygget og ikke aldeles. 2. Klavs Condevin[4]), som nu tilhører Mathis Klavsen, er bebygget Halvparten til Strandgaden, med Havnen. 3. Jakob von der Mølen, som nu ejer Rasmus Jensen Hellekande, bebygget til Kongensgade bagtil 5 Vaaninger og intet bebygget til Strandgaden. 4. Kort von Busch, som nu ejer Jakob Jensen, er bebygget i lige Maade til Kongensgade bagtil med 5 Vaaninger og intet bygget til Strandgaden. 5. Klavs Soll, som nu ejer Markus Radebant og i lige Maade som de forrige 2 Pladser og intet fortil

[1]) K. D. I 656—58. III 199—200. [2]) K. D. I 669, 674, 698, 702, 771. [3]) Geh. Ark. Aflev. fra Kanc. Skab 9, 12 G. [4]) Her begynder Synet ved Baadsmandsstræde.

bygget. 6. Mikkel Vibe[1]), som nu ejer Mester Daniel Sincklar, er fuld bygget ud til Strandgaden og bagtil Kongensgade opfyldt og indhegnet. 7. Velb. Otto Lindenov, som nu ejer Sivert Grubbe og er fuldt bebygget ud til Strandgaden og bag til Kongensgade opfyldt og indhegnet. 8. Hr. Jens Sparre, som nu ejer Nikkel Kok, er fuldt bebygget ud til Strandgaden og bag til Kongensgade er aabent Vand og ligger øde. 9. Hr. Anders Bilde, som nu ejer Jan Jansen, er bebygget en Fjerdepart ud til Lille Torvegade og et Hus bag i Gaarden, ud til Kongensgade ligger øde. 10. Hr. Statholders[2]) 2 Pladser, som Knud Erlandsen nu tilhører og er ubebyggede, men har solgt den tredie Part af samme 2 Pladser til Niels Hansen Malmø. 11. Johan Semb, som tilhører Mester Davids Arvinger, Halvparten bebygget til Strandgaden og med en Have indhegnet til Kongensgade. 12. Johan de Villums Plads, som ejer Mester Davids Arvinger, ligger slet øde og ubebygget. 13. Velb. Jens Juels[3]) til Kjeldgaard, hans Plads ligger slet øde og ubebygget. 14. Jakob Mikkelsen, Borgmester i Kjøbenhavn, ligger slet øde og ubebygget. 15. Velb. Sivert Beks Plads slet øde ubebygget.

(De følgende Grunde laa imellem Kongensgade, nu Vildersgade, og Overgaden neden Vandet, og begynder først ligeoverfor Nr. 13—15).

16. Daniel Sincklars Plads fra Nedergade og til Kongensgade, slet øde og ubebygget. 17. Velb. Kristoffer Vinds derhos og slet øde og ubebygget. 18. Velb. Kristoffer Urnes Plads og derhos, slet øde og ubebygget. 19. Jens Munks Plads, og imellem Kongensgade og Nedergade, slet øde, ubebygget. 20. Peder Nielsens[4]) Plads fra Nedergade og til

---

[1]) Her begynder Grundene mellem S. Annegade og Torvegade. [2]) Her begynder Grundene mellem Torvegade og Sofiegade. [3]) De følgende 3 Pladser gik vistnok paa den anden Side af Sofiegade og til Stranden. [4]) Her begynder vistnok Grundene mellem Sofiegade og Torvegade.

Kongensgade, slet øde, ubebygget. 21. Vilhelm Peitersens Plads er bebygget Halvparten til Nedergaden, til Kongensgade øde[1]). 22. Mikkel Vibes Plads derhos aldeles øde. 23. Thomas Lorks Plads derhos, aldeles øde. 24. Gilles Peitersens Plads er til Kongensgade forfyldt og ikke indhegnet, som nu tilhører Maren Lamberts. 25. Karl Thisen van der Bom[2]), som nu tilhører Hans Mandixen, er Halvparten bebygget til Lille Torvegade og den anden Halvpart indhegnet. 26. Johan Hermansen, som nu tilkommer Kasper Rotkops Arvinger, ligger aldeles øde. 27. Johan Selwert, som tilhørte M. Steffen og er opfyldt og ligger øde. 28. Johan Lavridsens Plads er bebygget til alle 3 Gader[3]). 29. Kgl. Majestæts Plads fra S. Annegade og til Volden (ɔ: Baadsmandsstræde) staar fuld med Vand.

(De følgende Grunde laa mellem Overgaden oven Vandet og Dronningensgade og begynder ved Baadsmandsstræde).

30. Kgl. Majestæts Plads paa den anden Side Revieren fra S. Annegade og til Volden, ubebygget. 31. Fra S. Annegade og til Torvet 3 Pladser, tilhøre velb. Falk Lykke, og er intet uden et lidet Hus paabygget og ellers intet indhegnet. 32. Fra Torvet og til S. Sofiegade tilkommer Condevin en Plads, ubebygget. 33. Abraham de la Haye en Plads, ubebygget. 34. Kristian Pedersen den 3dje Plads, ubebygget. 35. Frederik Gynters Plads, ubebygget og ikke indhegnet. 36[4]). Knud Markussens Plads til Dronningensgade, 3 Vaaninger bebygget og bagtil indhegnet. 37. Anders Olufsens Plads er bebygget baade til Overgaden og Dronningensgade. 38. Herman Hegerfelds Plads, som strækker sig til Volden, ubebygget.

(De følgende Grunde gik imellem Dronningensgade og

---

[1]) Dette er vistnok Grosserer Heerings Gaard. [2]) Her begynder Grundene mellem Torvegade og S. Annegade. [3]) nemlig Kongensgade, Overgaden og S. Annegade. [4]) De følgende Grunde maa have gaaet mellem S. Sofiegade og Volden.

Prinsensgade og begynder først med dem mellem Volden og Sofiegade).

39. Johan Postes Plads er indhegnet med en Have. 40. Mikkel Vibes Plads er bebygget langs S. Sofiegade, neden og bag opgravet, dog indhegnet. 41 [1]). Niels Jakobsen, Klavs Bach Tømmermand, Hans Veger (og en til, der var død), alle 4 paa 1 Plads, ubebygget og uindhegnet. 42. Nok findes en Plads næst ved, som Ingen er tilskreven. 43. Morten van der Medens Plads, og er ubebygget og ikke indhegnet. 44. Tage Andersens Plads, som og ligger øde, ubebygget. 45. En Plads næst norden Store Torvegade, som Ingen findes tilskreven. 46. Herman Hegerfelds [2]), som og ligger øde ubebygget. 47. Kirkens Plads næst hos forskrevne 2 Pladser. 48. Kgl. Majestæts Plads mellem Kirkens Plads og Volden, ubebygget [3]).

(De følgende Grunde gik imellem Prinsensgade og Amagergade, den første imellem S. Annegade og Volden (Baadsmandsstræde).

49. Kgl. Majestæts Plads imellem Mads Povlsens Plads og Volden. 50. Mads Povlsens [4]) Plads er bebygget med Boder ud til Prinsensgade og til Amagerstræde ubebygget. 51. Balister Berners Plads ligger øde. 52. Iver Povlsens Plads og ligger øde. 52. Sivert Grubbes [5]) 2 Pladser øde. 54. Nicolaus Svabes Pladser er 2 bebygget ud til alle 3 Gader. 55. En Plads for Enden af disse Pladser strækker sig fra S. Sofiegade og til Volden og findes Ingen tilskreven.

(De næste Grunde gik imellem Amagergade og Volden).

56. Peder Galts Plads lige for Skansen, hvorpaa er bygget en Hestemølle, og tilhører nu Jan Jansen. 57. Niels

---

[1]) De følgende Grunde maa have været imellem Sofiegade og S. Torvegade. [2]) De følgende Grunde imellem Torvegade og S. Annegade. [3]) Dette er den nuværende Kirke og Kirkegaard. [4]) De følgende Grunde gik imellem S. Annegade og Torvegade. [5]) Denne og følgende Plads gik imellem Torvegade og S. Sofiegade.

Sørensens Plads ubebygget og øde. 58. Vilhelm Doppes 2 Pladser næst inden Porten staar slet øde. 59. Johan Sembs tvende Pladser ved den anden Side Porten ligger og øde. 60. Sammeledes befindes 2 Pladser fra ham og til Søndervoldstræde, som Ingen er tilskreven og ligger øde.

Det ses heraf, at paa den Tid var der endnu meget lidet bebygget paa Kristianshavn og at man efterkom Kongens Befaling om Bebyggelse paa den næmmeste Maade, idet man lod sig nøje med at opføre smaa Huse ud til de mindre Gader, medens selv Strandgade saa godt som kun havde Huse imellem S. Annegade og Torvegade.

Efterat Byen var bleven rigtig Købstad, blev der igen Søgning efter Byggepladser, og nu finder vi atter en Række ny Skøder paa større og mindre Grunde. Firkanten mellem Dronningensgade, Sofiegade, Prinsensgade og Torvegade bortskødede Kongen saaledes i 15 Dele, med en Mængde smaa Facader ud til de 2 førstnævnte Gader, men iøvrigt var de fleste Grunde endnu store og ud til 2 Gader; de fleste, der modtog Skøder, var kjøbenhavnske Borgere. Under de forvirrede Forhold, der let kunde opstaa ved at de Grunde, paa hvilke der gaves Skøde, ofte ikke var opfyldte, kunde det ske, at Folk ulovlig byggede, som da der 1640 anlagdes Sag mod Hans Jensen, der uden Tilladelse havde opført Boder og Vaaninger [1]).

Nogen selvstændig Stadsret fik Byen dog ikke, men 7. Jan. 1641 bestemtes det, at den skulde rette sig indtil videre efter Kjøbenhavns. Dens Retsomraade udvidedes ogsaa, idet Kongen 9. Jan. 1641 befalede, at saavel Børsmesteren som de, der bode ved Børsen og paa Slotspladsen, skulde svare til og under Kristianshavn, saa længe Byen var under Kjøbenhavns Slot [2]). Kongen havde nemlig 1. Maj 1635 befalet Lensmanden Niels Trolle at annamme Kristianshavn i Forsvar ligesom Køge og holde Indbyggerne ved Lov

---

[1]) K D. V 231. [2]) K. D. I 655.

og Ret. 2. Maj 1641 fik derimod Korfits Ulfeldt som Statholder Kristianshavn under sin „Kommando". Med Hensyn til den Overret, som Rentemestrene skulde danne, blev Melkior Oldeland 16. Okt. 1640 beskikket i Steden for Jørgen Vind, der ønskede sig forskaanet [1]).

Efter Korfits Ulfeldt var Joakim Gersdorf i Egenskab af Statholder Byens Forsvar fra 1648 [2]) indtil Enevoldsmagtens Indførelse.

Vi har set, at Kongen i Privilegierne af 8. Juni 1639 lovede at forsyne Byen med en Kirke. 18. Feb. 1635 havde Kongen befalet Kirkerne i Sælands Stift at yde 2000 Speciedaler dertil, og 16. Juni 1639 lod han Niels Trolle modtage 1844 Rdl. af Professor Niels Povlsen af de Penge, denne havde i Gæmme til at opføre Trinitatis Kirke for; for disse Penge skulde Niels Trolle lade opbygge et Hus, der var 60 Alen langt og som siden, naar den rette Kirke blev færdig, kunde bruges til Skole, Præstens og Kapellanens Bolig [3]). Kongen formanede Niels Trolle til Sparsomlighed i Udstyrelsen, lod ham købe 2 Klokker til at ringe med til Kirke og for Lig og skænkede et gammelt Fløjels Alterklæde og Messehagel fra Slotskirken [4]). 19. Jan. 1657 skænkede Kongen Kirken endnu Beholdningen af Kirkerne paa Møn.

Kirken blev indviet 22. Maj 1640 af Biskop Jesper Brochmand, men den blev efterhaanden meget brøstfældig, da

---

[1]) K. D. V. 166, 228, 236. [2]) K. D. III 793. [3]) Paludan siger i sin Beskrivelse af Kristianshavn S. 60, at Kirken stod paa Hjørnet (hvilket) af S. Annegade og Prinsensgade, og at den 28. Juni 1708 solgtes til Niels Møller for 462 Rdl. I Mandtalslister har jeg ikke fundet Niels Møller, men det kan ikke siges, at Bloch Suhr har Ret, naar han paastaar, at Kirken laa, hvor Rolighed ligger. Ovenfor S. 258 Nr. 47 ses det, at den har ligget lige overfor Frelsers Kirke, der langt ind i forrige Aarhundrede endnu ejede den Grund, hvorpaa Veterinærskolen siden kom til at ligge og som da formentes at have været bestemt til Boliger for Præster og Kirkebetjente (Paludan S. 49).
[4]) K. D. V 163, 219, 220, 221.

Grunden ikke var fast; der blev derfor ej heller Lig begravet heri. Til en ny Kirke havde Kristian IV allerede ladet lægge nogle Grundsten, formodenlig i Nærheden af Trækirken, men paa Grund af de besværlige Tider kom den ikke videre. Kristian V skænkede 9. Sept. 1672 en Plads ved Enden af Lille Torvegade, eller der hvor nu Torvegade er mellem Strandgade og den ny Knippelsbro, til en ny Kirkeplads, der i det Øjemed blev indhegnet, men paa Grund af Krigstiden blev der ej heller noget af denne Bygning. Da denne Grund var en Del af den gamle Grønnegaards Havn, fremkaldte dette en Indsigelse fra en formentlig Ejers Side, der er omtalt foran S. 186. Nogle Aar senere, 1682, blev Grundstenen lagt til den nuværende Kirke, der kom til at ligge i Nærheden af den gamle Trækirke. Kirkens Kar kom siden til Abel Katrines Stiftelse, hvor de endnu findes.

Kirken ejede et Hus med Have og Frugttræer i Prinsensgade, i sin Tid bygget af Møntmester N. Svabe, der skænkedes dertil 7. Juni 1659 af Mette Jordemoder sal. Hans Pedersens paa den Betingelse, at hun blev hæderlig begravet paa Kirkens Bekostning og at Kirken efter hendes Død holdt et Pigebarn, som hun for Guds Skyld havde taget til sig, med nødvendige Klæder og Føde og at hun selv i sin Levetid blev forskaanet for Indkvartering. Et andet Hus fik Kirken 1665 ved Indførsel efter Jakob Jensen, Tolder i Præstø.

Tavler gik omkring i Kirken Søndag og Fredag; om Søndagen ved Fropprædiken 2 til Kirken, 1 til de Fattige og en til Kvæsthuset; ved Tolvprædiken en for den anden Præst og en for Kirken; ved Aftensang en for de Fattige; om Fredagen ved Fropprædiken en for den anden Præst, ved Højmesse en for den øverste Præst. Kirkens Penge blev lagt i Kirkens Blok, der aabnedes 4 Gange om Aaret, og deraf fik den øverste Præst om Aaret 60 Sletdaler, Skolemesteren 50, Klokkeren 35, Organisten 50, Drengen, som traadte Bælgen, 1.

De ny Forhold ved Kirken gav snart Anledning til Strid, og Biskop Jesper Brochmand tilligemed Sognepræsten og Magistraten afgjorde 19. Nov. 1640 følgende Poster:

Med Hensyn til Husarme og fattige Skolebørn skulde der gøres Undersøgelse om Tallet, deres Fødested, Alder, Længden af deres Ophold her, deres Sygdom og Skrøbelighed. Til at lindre deres Trang var der de fattiges Tavle i Kirken, hvad enhver Husfader kunde faa samlet i sit Hus i de Fattiges Bøsse, Bøder i Retten, Hjælp af enhver formuende Borger, for hvis Skyld der var indrettet en særlig Bog, hvori enhver kunde optegne, hvad han vilde give aarlig.

Der skulde gøres Overslag over, hvor meget man hver Uge behøvede at uddele til fattige Skolebørn. Magistraten lovede at ville hjælpe til at formaa Borgerskabet til at give dem Penge eller Mad, „naar som helst de besøger og anmoder dem ved deres gudelige Sang tvende Gange om Ugen, nemlig Søndagen og Torsdagen“. De Penge, de saaledes samlede, lagdes i en Bøsse med Laas for, og Maden skulde straks uddeles i Skolen til dem, der havde samlet den.

Til Præstens Medhjælpere blev udnævnt Raadmand Jens Povlsen og Kirkeværgen Henning Smed.

Stolestaderne i Kirken skulde fordeles inden Jul, „baade at Tilhørerne betages den Undskyldning, de bruge undertiden, at de ikke gaa i Kirken, saa og Kirkens Gavn og Gode derved søges“.

Med Hensyn til Fremmede, der vilde nedsætte sig her, skulde det iagttages, at de fra Biskoppen og Sognepræsten havde skriftligt Bevis om deres Religions og Gudsdyrkelses Beskaffenhed.

Klokkeren vilde ikke underordne sig Skolemesteren, men lovede nu med Ed at rette sig efter ham. Klokkeren gjorde ogsaa „Indpas“ i Skolemesterens Offer, men nu blev det anordnet, at Skolemesteren beskikkede en anden i sit Sted, naar han enten for Musik eller andet Tilfælde ikke selv kunde findes i Degnestolen, og denne skulde da oppebære

hans Offer. Derimod blev Klokkeren fri for at indkræve Degnepenge, men Skolemesteren skulde selv indkræve dem 8 Dage, førend Klokkeren begyndte at indkræve Klokkerpenge. Med Hensyn til Skolepenge skulde Skolemesteren tage de 2 Dele og Klokkeren en Del.

Naar alle Klokkerne ringede for Lig, skulde der gives 8 Mk., for 2 Klokker 6 Mk., men naar der ringedes alene med de 2 smaa, 4 Mk., af hvilke Skolemesteren fik det halve, Klokkeren $^1/_4$ og Skolen $^1/_4$.

Endelig underhandledes der om Helligbrøde „paa det flittigste at straffe hvis Arbejd og „Trælle" der gøres og drives om Søndagen, Festdage og Bededage, medens Gudstjeneste forrettes, saasom Guds Ord og kgl. Majestæts Forordninger sligt udtrykkeligen og alvorligen befaler".

Den første Sognepræst, der beskikkedes, var Mag. Erik Bredal, der hidtil havde været Rektor ved Latinskolen i Nykøbing paa Falster; han kaldedes af Kongen 9. Jan. 1640 baade til dansk og tydsk Sognepræst, idet han fra Kl. 6—8 om Søndagen, Fredagen og alle Festdage skulde prædike paa tysk, men fra 8—10 paa dansk. Kongen vilde give ham Skibspræsts Løn, nemlig 170 Kurantdaler, indtil Byen tiltog saa meget, at den selv kunde underholde en Sognepræst. Samtidig befalede Kongen Biskoppen at lade en Student prædike paa dansk hver Onsdag Morgen og til Aftensang paa alle Søn- og Festdage, da det vilde falde Sognepræsten for tungt alene at forrette hele Tjenesten; en saadan Student skulde da have fortrinlig Adgang til Præstekald.

Det varede imidlertid ikke ret længe, inden Gudstjenesten ordnedes paa en anden Maade, ti 1641 blev den 26aarige Mathias Vincke fra Meklenborg ordineret til særlig tydsk Sognepræst; en stor Del af Indbyggerne var nemlig Tydskere og Hollændere, der formodenlig ikke var tilfredse med Prædiken af en danskfødt Mand, men denne Ansættelse af 2

---

[1]) K. D. III 209. V 221—22.

sideordnede Præster ved samme Kirke gav Anledning til megen forargelig Strid. Frederik III tænkte ogsaa paa Opførelse af en særlig tydsk Kirke, idet han 1662 paalagde en ugenlig Afgift af et Theater til en saadan Kirkes Bygning, men èn saadan kom først til Udførelse henved 100 Aar efter[1]).

Mag. Erik Bredal blev 1643 Biskop i Tronhjem, og 22. Jan. 1643 kaldte Kongen Niels Augesen, hidtil Sognepræst i Varberg i Halland. Efter ham kom Rasmus Byssing, der hidtil havde været Præst ved den tydske Menighed[2]).

Rasmus Ryssing fra Haderslev var 3. Nov. 1654 bleven ordineret som tydsk Præst og havde ikke altid haft god Forstaaelse med sin danske Kollega. Saaledes fik Biskoppen 28. Avg. 1656 kgl. Befaling om at tilholde ham at forholde sig rolig og fredsommelig mod sin Sognepræst[3]).

Hr. Rasmus Byssing kaldtes til Sognepræst af Kongen 21. Sept. 1659, men denne Kaldelse var ikke efter Borgerskabets Ønske. Der er bevaret et Brev fra 2 Rodemestre til Magistraten af 9. Okt. 1659, hvori de klager over deres egen Møje og Besværing og over at en stor Del Indbyggere var misfornøjede med ikke at faa Svar paa en Supplik om selv at maatte kalde Præst, hvorfor de mente, at Byens Privilegier var svækkede, andre truede med at forlade Staden, naar Portene var blevne aabnede og Belejringen hævet, ti de nød intet godt for deres Møje, og de opsætsige nød bedst Fred; som Følge heraf søgte de 2 Rodemestre om Fritagelse for deres Tjeneste.

Dagen efter indgav 3 Medlemmer af Magistraten, Jens Sørensen, Hans Sørensen og Hans Johansen, et Andragende til Kongen, at Kaldsretten var lovet Indbyggerne, men da nogle havde hørt, at den tydske Kapellan vilde indtrænge sig i Kaldet, havde den største Del af de danske Indbyggere overgivet Magistraten en Ansøgning til Kongen. Det

[1]) K. D. III 571. [2]) K. D. III 243, 493—94. [3]) K. D. V 408.

erfaredes nu, at den tydske Kapellan Dagen i Forvejen havde læst sit kongelige Kaldsbrev fra Prædikestolen, hvorover den største Del af den danske Almue var bleven mærkelig „utaalmodig“, idet den mente at have ventet og forskyldt bedre „Genegenhed“ i denne Tid og at de ny Privilegier var svækkede. Hvis Kongen ikke vilde forandre sin Kaldelse, ønskede man derfor Tilladelse til at søge hvilken anden ærlig Præstemand man lystede, naar man ikke vilde lade sig betjene af Hr. Rasmus Byssing.

Et Par Aar efter kom dette Andragende de 2 dalevende Magistratsmedlemmer dyrt at staa, ti 10. April 1662 fik Generalfiskalen Søren Cornerup Befaling at tiltale dem for Forseelse mod Kongens Højhed, og Generalfiskalen indstillede baade Magistraten og hele Menigheden til at bøde Voldsbøder for at have anmasset sig Rettighed til Præstekaldet. Byens Privilegier skulde hjemfalde til Kongen, fordi Indbyggerne havde pukket imod Kongen; de Øvrighedspersoner og Borgere, der i Krigstiden, da de var bevæbnede Soldater, havde ladet falde de mange Ukvemsord, burde straffes efter Krigsartiklerne paa Liv og Formue, især Hovedmændene. De paagældende blev derpaa indstævnede for Bytinget, hvor Kjøbenhavns Byfoged Klavs Iversen Ravn fungerede som Sættedommer, men han frikendte de anklagede. For en Kommissionsdom faldt Sagen derimod anderledes ud, og Borgmester Hans Sørensen og Raadmand Hans Johansen blev kastede i Blaataarn, da Kommissionen dømte paa Kongens Naade og Unaade[1]). Deres Fængsling varede vel ikke ret længe, men Kristianshavn fik Syn for Sagn paa Betydningen af at være en fri Stad og fri Rigens Stand og paa at Borgerskabet under Enevoldsherredømmet ikke var bedre stillet end Adelen.

Da Rasmus Byssing selv var bleven dansk Sognepræst, holdt han paa det strengeste paa sine Rettigheder. Han fik

---

[1]) P. W. Beckers Saml. til Danmarks Hist. I 301—6.

nu selv meget mod sit Ønske en dansk Kapellan beskikket 1660, der lønnedes af Menigheden[1]), men da der samme Aar ansattes en tydsk Præst, blev Kapellanen igen afskaffet 1663, og først 1683 fik Mag. Rasmus Byssing en personel Kapellan, som han selv skulde lønne.

Den tydske Præst, der kaldtes i Somren 1660 af den tydske Menighed, var Mathias Hildebrandt, der tillige var Præst i Ny Hollænderby (Frederiksberg), og han fik Kongens Stadfæstelse paa den Betingelse, at Menigheden selv lønnede ham. Han blev 1663 tillige Præst for Garden og er altsaa Kjøbenhavns ældste Garnisonspræst. Det er derfor, det 24. Dec. 1667 blev befalet, at Gardernes Standarter skulde ophænges i Kristianshavns Kirke, naar nogen af dem afgik ved Døden.

Grunden til Stridighederne laa i, at der ikke fra først af var afstukket visse Grænser for enhver Præsts Myndighed; den danske Præst betragtede den tydske som sin Kapellan, og den tydske, der var selvstændig kaldet af den tydske Menighed, vilde ikke underordne sig. Indtægterne, der var knappe paa begge Sider, var det vanskeligt at enes om. Efter megen Strid forligedes begge Parterne ved Biskoppens Mellemkomst 2. Maj 1665 om følgende Punkter:

Enhver beholdt den Tjeneste, han hidtil havde haft, men da Mathias Hildebrandt ikke gjorde Tjeneste ved Højmessen paa Grund af sit Embede i Ny Hollænderby, lovede han at hjælpe Sognepræsten i andre Maader med saa god en Vilje, som naar han selv i Trang kunde begære hans Hjælp. Med Hensyn til Accidenser skulde Hr. Rasmus Byssing have dem, der faldt ved Højmesse, og Hr. Mathias dem, der faldt ved Froprædiken, undtagen naar ved Brudevielse den ene Person var dansk og den anden tydsk, da skulde Ofret deles. Da alle i Sognet burde erkende Hr. Rasmus for deres Sognepræst, lovede Hr. Mathias ikke at hindre ham i Offer og

---

[1]) K. D. V 718.

Præstepenge hos de tydske Indbyggere, men meget mere at tale og søge hans Bedste, og han lovede ingen at ville betjene, førend de havde været hos Hr. Rasmus og var blevne indskrevne i Kirkebogen. Hr. Rasmus lovede at søge Hr. Mathiases Bedste og lade ham betjene alt, hvad der skulde ske paa tydsk, om Folkene ellers begærede hans Tjeneste og han ikke var „occuperet“ andensteds. Ingen af dem vilde tvinge nogen enten til Fropredikeн eller Højmesse.

Hvad der blev givet af Livgarden, udenfor Skriftepenge, der gaves Hr. Mathias, skulde deles mellem begge, hvem af dem der end besørgede Tjenesten. 2 Aar efter brød Striden ud paany og endtes først ved Hildebrandts Død[1]).

Da Kirken ikke var skikket til at have Begravelser indenfor sine Mure, skede der ofte Fritagelser for Forpligtelsen til at begraves ved sin Sognekirke, dog imod at yde Kirken paa Kristianshavn, hvad der tilkom den. Saaledes fik Borgmester Jakob Madsen 1647 og Johan Johansen 1649 kgl. Tilladelse til at have Begravelsesplads i Holmens Kirke, ligesom Jean de Clerque, der bode ved Børsen, 1648 fik Skøde paa et Stolestade i samme Kirke for sin Hustru[2]).

Samtidig med Kirken indrettedes ogsaa en Skole, ikke hvad vi kalder en Almueskole, men nærmest en Kirkeskole og halv Latinskole. Den første Lærer Dines Sørensen eller, som han kaldes paa sin Latin i Kaldsbrevet, Dionysius Severini Hafniensis, blev kaldet 20. Nov. 1640 af Lensmanden Niels Trolle. Han skulde hver Søn- og Helligdag baade ved Højmesse og Aftensang, hver Fredag ved begge Messer, begge Bededags Prædikener og ellers altid, naar der holdtes Prædiken og skulde synges, enten i egen Person eller i lovligt Forfald ved en anden bestyre Sangen, saa aldeles ingen Uskikkelighed blev begaaet. Han skulde antage sig Ungdommens

[1]) Se Ny kirkehist. Saml. III 154—58. Bloch Suhr, Vor Frelsers Kirkes og Gejstligheds Historie S. 1—23. K. D. III 628—30.
[2]) K. D. III 288, 294, 312.

Undervisning i Skolen, baade Pigers og Drenges, baade i tydsk og dansk Sprog, i Katekismus og andre danske Bøger, i Skrivning, Regning, „ja desforuden instituere saa mange af Drengebørnene, som det begærer og dertil ere dygtige, saa vidt i Fundamentis Artium, at de i tredie eller fjerde Lektie udi andre Skoler sig kunde forsvare"; desuden skulde han holde dem til Sang og Musik, saa de skikkelig og sømmelig kunde synge for Lig og ellers i Kirken hjælpe til med Sangen. Han skulde rette sig efter Sognepræsten og føre et gudfrygtigt og skikkeligt Levned saavel i sit Hus som i Kirken og Skolen. Til Løn skulde han have Offer, Degnepenge 2 Gange om Aaret, Skolegæld af Disciplene, Betaling for at „hensynge" Lig, 30 Sletdaler af Kirketjenernes Tavle og inden næstkommende Voldermisse (første Maj) forsynes af Menigheden med frit Hus, hvilket tilligemed Skolen skulde vedligeholdes af Kirkens Tavle, undtagen Forfald paa Vinduer og Tag, hvilke han selv skulde istandsætte. Til Varme og Lys bevilgedes der ham desuden 20 Sletdaler af Kjøbenhavns Tavlepenge.

19. Nov. 1640 fastsattes af Biskop Jesper Brochmand i Forening med Sognepræsten og Magistraten, at Skolemesteren skulde undervise om Somren fra 6—9 og om Vinteren 7—10 og 12—3 om Eftermiddagen. I Kirken skulde han møde, inden det havde ringet tredie Gang, tilligemed Disciplene, der sømmelig og ordenlig skulde følges til og fra Kirken; men disse skulde allerede møde, naar det ringede første Gang, og da skulde der forelæses dem enten af Katekismus eller Præstens Text. „Paa det Børnene uden Bulder og Stimen saa vel som med Ærbødighed i Kirken og Skolen sig kunde te og anstille, da skal Skolemesteren og hans Medtjener holde Børnene til med sammenlagte Hænder, bøjede Knæ og ydmyg Andagt at omgaas med Katekismus, med Psalmesang, med Prædiken at tilhøre og Bønner at forrette, og med Straf holde derover, naar nogen derimod bryder,

hvortil ogsaa tjene Corycæi, af Disciplene tilforordnede, og saa mange af Disciplene, som kunne det fatte, skulle tilvænnes at gøre Regnskab for nogen Del af Prædiken, de danske for den danske, de tydske for den tydske". Løverdag og Torsdag Eftermiddag havde Skolen fri til Kl. 2, da Disciplene skulde forføje sig til Kirken til Korsang førend Skriftemaal.

Naar Skolemesteren eller hans Medtjener forsømte i Skolen, skulde de give i Bøde 1 Mk. for hver Time til fattige Skolebørn.

Til Hjælp til Skolebygningen lovede Niels Trolle 20 og Joakim Beck 10 Speciedaler.

1647 fik Peder Nielsen, Medtjener til Kirken og Skolen, Skøde paa et Hus i Prinsensgade[1]).

1667 beskikkedes Kristen Sørensen Sæby til Hører ved Skolen og Klokker ved Kirken[2]). I dette Aar hed „Rektoren" Jakob Klucher.

17. Jan. 1652 skænkede Mag. Anders Hansen Guntzau og hans Hustru Apollone Marcusdatter Skolen 100 Rdl. ifølge et Løfte, han havde gjort i Orange 1647 og i Paris 1648 under 2 hidsige Sygdomme, hvormed han i 5 Maaneder var saa hjemsøgt, at Doctores medicinæ tvivlede om hans Liv; da lovede han en saadan Gave, hvis Gud vilde vise ham den Naade, at han i dette Liv maatte se sine bedagede Forældre i Live og Velstand. Renten af Kapitalen skulde tilfalde en fattig Discipel til Klæder mod Vinteren.

30. April 1655 skænkede han efter en haard Sygdom igen 100 Sletdaler til de fattige Skolebørn og lige saa meget til fattige Husarme.

De Fattige ejede 2 Huse paa 7 Fag tværs overfor Kirken, der skænkedes 16. Jan. 1654 af Dorthe Lavridsdatter, født i Helsingør, Enke efter Mogens Kristensen, Borgmester i Holbæk, og 2 Huse paa 8 Fag i S. Sofiegade,

---

[1]) K. D. I 661. [2]) K. D. III 653.

skænkede 1651 af Hans Jensen, Handelsmand paa Kristianshavn. Af Kapitaler fik de 1675 Kapital og Rente af en Bøde, der 1655 blev paalagt en Franskmand Maturin Esuart. M. Anders Guntzaus Moder skænkede 1658 50 Sletdaler, der 1676 af ham blev indbetalt med 100 Sldlr. 28. Sept. 1655 skænkede hun, der hed Bodil Madsdatter, Enke efter Hans Andersen, Borger i Halmstad, 50 Rdl., ligesom hendes afdøde Mand havde 1653 givet 100 Daler til at bekoste de fattiges Jordefærd og Begravelse fri uden Betaling. De 50 Daler, som hun gav, var til at bekoste Kiste og Lagen til et fattigt Lig. 1680 ejede de Fattige 1926 Sletdaler 1 Mk.

I Henseende til borgerlig Næring var Havnene af størst Vigtighed, men det var ofte vanskeligt at vide, hvor langt Vedkommende havde Lov til at inddæmme af Stranden. 1635 beskikkedes der en Kommission til at undersøge, hvor vidt enhver efter Privilegierne kunde tilholde sig i Havnen, og navnlig havde David Balfour, der her nedenfor nævnes, ikke alene indtaget af Stranden, men endog tilegnet sig den Del af Strandgaden, der gik forbi hans Hus[1]).

Strandgade var Kristianshavns Hovedgade, og den havde endnu i Slutningen af det 17de Aarhundrede det samme Præg som ved dens Anlæg, at den kun var bebygget paa den søndre Side, medens Stranden gik op til den nordre. Enhver Grundejer i Strandgade havde Fortovsret til den Del af Stranden, der var udenfor hans Grund, altsaa paa den anden Side af Gaden, og dette var af en umaadelig Betydning for Kristianshavn, idet der var anlagt ligesaa mange „Havne“ eller Lossepladser, som der var Grunde. Ved disse Havne var det, at Kristianshavn fik sin første Erhverv. Det er af Interesse at se disse Havne i Forhold til Nutiden, og vi vil derfor betragte de forskellige Grunde i Strandgade noget nærmere, idet vi gaar ud fra de nu brugelige Gade-

---

[1]) K. D. V 181.

numre, men det maa stadig erindres, at Grundene da alle gik ud til Kongensgade (nu Vildersgade).

Nr. 4—6 blev 16. Okt. 1630 tilskødet Statholder Frands Rantzau, der 7. Dec. s. Aar solgte Grunden til Knud Erlandsen; de følgende Ejere var 1642 Hans Jensen, samme Aar Naman Hjort, 1653 Borgmester Jens Sørensen, der fik Skøde af den forriges Kreditorer, Peter Børting 1668[1]), Brygger Svend Andersen 1673.

Nr. 8—14 var 2 Grunde, af hvilke den ene først indtoges af Kongens Ingeniør Johan Sem, men David Balfour fik Skøde 11. Feb. 1624; den anden Grund var indtagen af Johan de Villum, men David Balfour fik kgl. Skøde ogsaa paa den 5. Juli 1634. Denne Plads ejedes i Frederik III's Tid af den store Købmand Jonas Trellund.

De 2 nævnte Grunde laa indenfor Grønnegaards Havn, der begrænsedes af den Dæmning, der førte til Knippelsbro eller nuværende Brogade, men Havnen blev efterhaanden udfyldt, dog ansaas den ikke som tilhørende Grundenes Ejere.

De følgende Grunde ligger alle østen for Torvegade.

Nr. 16—20 tilskødedes 17. Juli 1633 Ridder Anders Bille, ejedes senere af Jens Jensen og 1680 af Karl van Mander[2]).

Nr. 22—24 tilskødedes 6. Juni 1623 Ridder Jens Sparre til Sparresholm, siden Nikkel Kok 1642, Jonas Heinemark, 10. Marts 1663 fik Offe Skade Grunden udvidet til Kongensgade, den tilhørte 1680 Admiral Kort Adelaer. Ved 1680 var Havnen her nu kun et Fortov.

Nr. 26—28 indtoges først af Otto Lindenov, siden af Sigvart Grubbe, men først Joakim Bek til Gladsaxe fik kgl. Skøde 19. Juni 1642, siden ejedes Grunden af Peter Lütze

---

[1]) Jfr. foran S. 186—88. [2]) Af et Skøde fra 1683 ses, at hele den vestlige Side af Brogade lige til Knippelsbro var inddæmmet paa denne Ejendoms Fortov og 1679 tilhørte Karl v. Manders Enke.

i Forening først med Hans Hopner, siden med Herman Brecklin.

Nr. 30—32 skødedes Borgmester Mikkel Vibe 7. Jan. 1622; senere Ejere var Daniel Sincklar, Raadmand Hans Johansen, Peter Lütze, Hans Hopner, derefter Herman Brecklin.

Nr. 34 tilskødedes 18. Marts 1623 Skriver paa Bremerholm Klavs Soll; her var c. 1680 Rentemester Henrik Møllers Havn.

Nr. 36—44 er nu saa omlagte, at de gamle Grænser ikke fremtræder, men nærmest ved Nr. 34 var en Grund af 42 Alens Bredde, der 14. Maj 1623 skødedes til Kort Busk, senere tilhørte Jakob Jensen og c. 1680 havde udenfor sig Henrik Møllers Havn. Op hertil laa Perlestikker Jakob thor Mølens Grund, 42 Alen bred, hvorpaa der ikke findes Skøde; den tilhørte siden Rasmus Jensen Hellekande, der fik kgl. Skøde 15. Maj 1640, c. 1680 Niels Sørensen. Op hertil stødte en Grund paa 48 Alens Bredde, der var indtagen af Klavs Condevin, men som Johan Post 3. April 1623 fik kgl. Skøde paa til Saltkompagniets Brug, siden tilhørte den Hans Jensen og var c. 1680 Jokum Irgens Havn.

Det var ogsaa i Strandgade, at Stadens anseligste Bygninger laa, ti naar Resen vil nævne „de største og bedste“ Gaarde, nævner han Jonas Trellunds (Nr. 8—14), Admiral Adelaers (Nr. 22—24) og Jokum Irgens (Nr. 44).

I Strandgades vestligste Del laa endnu Laboratoriet, hvis Grund gik lige til Overgaden neden Vandet og som tidligere havde tilhørt Feltherre Hans Schack. Her var i Frederik III's og Kristian V's Tid Krudtværk, „mere gavnlig end herlig“, siger Resen, idet det var sprunget i Luften 2 Gange, 1 Gang ved Lynild, 1 Gang ved Uforsigtighed 1682, ved hvilken Lejlighed mange Tage og Vinduer i Byen blev ødelagte.

Ved Kristianshavns Indlemmelse i Kjøbenhavn svarede Strandgade altsaa endnu til sit Navn og var Gaden langs Stranden. I Grundtaxten 1689 nævnes dog allerede 11 Huse

ved Langebro, hvoraf ses, at nuværende Brogade (oprindelig Langebrogade) da var ved at vokse frem.

Foruden Havnene ved Strandgade havde enhver, der bode ved Kanalen, der gik midt igennem Byen, sit Bolværk og Ret over Vandet til Midtstrømmen, men denne Kanal har næppe været af stor Betydning. 6. Dec. 1657, under Belejringen, befalede Kongen at tillukke Kanalen eller Revieren, som den kaldtes, med en Bom om Natten, saa ingen Baade kunde komme ud, men det var rigtignok i Krigstid[1].

Paa en Grund i Grønnegaards Havn stod en Figur, halv Menneske og halv Svane, som Kristian IV 1611 førte hertil fra Kalmar. Denne kaldtes Byens Vartegn og stod vistnok til ind i dette Aarhundrede, i alle Fald til 1794.

Kristianshavns Magistrat oppebar Accise af Havnene lige til 1655, men i en Retstrætte med Kjøbenhavn om Havnene omkring Børsen gjorde den sidste Bys Magistrat gældende, at Kristianshavns Privilegier ikke gav denne By Rettighed til andre Havne end til dem, Indbyggerne selv havde ladet grave, og til Kanalen igennem Byen, og at Kristianshavns Magistrat ej heller kunde bevise med kgl. Privilegier, at den havde nogen Ret til saadan Accise og Bropenge, som den havde paabudt at udgive, og hertil sluttede sig Rigens Raads Dom af 13. Juli 1655[2]. Det varede dog kun faa Maaneder, inden Kongen, 9. Nov. 1655, tillod Magistraten „til Byens Vedligeholdelse og Forbedring“ at oppebære Søslings Accise af hvad, der opskibedes i deres By, og Vinterlejepenge af overliggende Skibe i Havnen, ligesom det tilforn havde været bevilget Kjøbenhavn[3].

Der kom dog af og til Rivninger med Kjøbenhavn; saaledes klagede Magistraten 1668 over, at Acciseskriveren i Kjøbenhavn Jakob von Ham forbød Ejeren af nogle 100 Tdr. Havre og $^1/_2$ Skibsladning Vin, der var oplagt i Hans Sørensens Gaard, at betale Accise til andre end Kjøbenhavn.

---

[1]) K. D. V 418. [2]) K. D. I 680—81. [3]) K. D. III 448—49.

18

Magistraten tilføjede, at den og Borgerskabet „søger ikke andet end at leve i bedste Enighed med alle og enhver i Kjøbenhavn“, og kunde ikke tro, at denne Stads Magistrat havde givet Jakob v. Ham Ordre til en saadan Handlemaade. Kjøbenhavns Magistrat gav sig god Tid og svarede først 3 Maaneder efter, at den ikke vidste, at de paa Kristianshavn havde Ret til anden Accise end af de Varer, der opskibedes i deres Kanal og deres „selv gjorte og bekostede“ Havne, og kun til Havnepenge af de Skibe, der sammesteds overvintrede, men at Kjøbenhavn var berettiget til hele Strømmen imellem Sæland og Amager, der havde tilhørt Kjøbenhavn, før Kristianshavn blev grundlagt; af alle Varer, der indlossedes indenfor Rævshale Søtønde, gaves Havnetold paa Kjøbenhavns Accisebod, ligesom af alle Varer, der udlossedes paa Strømmen. De Skibe, der lossede i Kristianshavns Kanal eller gravede Strømme og hvis Varer oplagdes paa Kristianshavn, betalte ikke Accise paa Kjøbenhavns Toldbod, men den Ejendom, som forrige Borgmester Hans Sørensen havde ved Amagerbro (Knippelsbro), og som det var alle vitterligt at have været Kjøbenhavns Toldbod[1]), var bygget i en fri Strøm, som altid havde henhørt til Kjøbenhavn; alle Skibe, der laa her, havde altid hidtil upaaanket ydet Accise til Kjøbenhavn. Hvis Kristianshavn vilde tilegne sig mere Rettighed til Strømmen, maatte der haves Kongens udførlige Tilladelse med Alenmaals Opgivelse, da Strømmen mere behøvede Udvidelse og Oprydning end Opfyldning. „Efter den Tid lod Magistraten paa Kristianshavn Magistraten i Kjøbenhavn i Ro for Accisen, som blev endeligen ophævet ved Toldrullen“, skriver Resen.

1649 blev Bønderne paa Amager fritagne for her at yde Bartholomæi Told, eller den Told, der i den gamle

[1]) Dette Hus er det Hans Knip i sin Tid bebode se S. 275 og 1653 var der Strid om Grunden mellem en tidligere Ejer Jonas Heinemark og Hans Sørensen (K. D. V 361—62).

Fisketid (Okt.—Nov.) betaltes i Kjøbenhavn og ved samme Tid ogsaa afskaffedes der[1]).

Den nuværende Knippelsbro hed i officielle Dokumenter aldrig andet end Amagerbro, den lange Bro eller Kristianshavns Bro, og dette vedblev ind i forrige Aarhundrede. I Langebeks Excerpter findes endog paa en Seddel følgende af ham opkastede Spørgsmaal: „Hedder Kristianshavns Bro ikke ogsaa Knippelsbro"? Dette er imidlertid et ældgammelt Navn. I H. O. Scheels Krigens Skueplads 1785 S. 209 nævnes det efter et Kort i Krigsarkivet, at der ved Siden af Broen paa Kristianshavns Side stod et Hus, der tilhørte en ved Navn Hans Knip, hvorfor Scheel antager, at Broen først hed Knips Bro. I Olufsens Collectanea 1829 S. 86 fortælles efter den for sin store Hukommelse og mangehaande Viden bekendte Professor Abraham Kall, at en Mand ved Navn Knip besørgede Overfarten over Vandet med Baade, medens Broen stod under Bygning, og at det blev en Talemaade, naar man gik over med hans Baade, at man gik over Knips Bro. Dette er imidlertid ikke Tilfældet, derimod er det sikkert nok, at der kort efter at Broen blev bygget, blev opført en Toldbod ved Enden af den, at Kongen solgte denne 1630 og at Hans Knip købte den gamle Toldbod 1633[2]), hvorpaa han fik kgl. Stadfæstelse 2. Maj 1641, hvilket ogsaa kunde være nødvendigt, idet Ejeren af en Grund i Strandgade, nu Nr. 22—24, Fru Sidsel Parsberg, mente, at Huset stod paa hendes Grund og Fortov[3]). Det er altsaa sikkert nok, at Hans Knip, der ikke var Færgemand, men Raadmand paa Kristianshavn, ejede Huset ved Broens Ende, og det er ligesaa vist, at han havde en Art Overherredømme over Broen, ti 1637 forbød han de Skibe at gaa igennem den, der havde ligget om Vinteren i Grønnegaards Havn, førend de

---

[1]) K. D. III 318. [2]) Foran S. 190. [3]) K. D. III 220. V 138. Ovenfor S. 274 er det omtalt, hvorledes Huset med dets Bolværk længe vedblev at regnes under Kjøbenhavn.

betalte Vinterlejepenge.[1] Han var altsaa Havnefoged. Baade paa den ene og den anden Maade kan man i daglig Tale have talt om Knipsbro, og dette Navn er vedblevet at være det folkelige Navn, der først over 100 Aar efter trængte igennem i skriftlige Optegnelser, men da er det allerede forvandlet fra Knipsbro til det meningsløse Knippelsbro, efter en Art Folkeetymologi, som om Broen skulde være bygget af Knipler. Til Broens Vedligeholdelse havde Kongen paalagt Havnepenge. 21 Feb. 1620 befalede han nemlig Tolderen Jakob Mikkelsen, at „eftersom vi nu have ladet forfærdige nogle ny Brokar under den lange Bro over til Kristianshavn, Havnene og Opskibningen paa begge Sider til Bedste og Bestyrkelse,“ skulde han tage de samme Penge af de Skibe, der laa ved den, som Magistraten i Kjøbenhavn oppebar af Stadens Havne[2]). Denne Havneafgift gik siden over til Kristianshavs Magistrat, og det var derfor Hans Knip kunde lukke Broen.

Fra den Tid, da Broen blev bygget, har man en udateret Optegnelse: „Hollænderne paa Amager, som menlig om Ugen bruger og søger Torv her i Kjøbenhavn, kunne og ville til Broen at holde vedlige med imellem dette og samme Land udgive aarligen til hver Termin og til hvem de skulle leveres efter Øvrigheds Befaling Penge 80 Daler Kurant. De danske, som i lige Maade i Ugen bruge deres Handel og med Torvevarer hidkommer, kunne og ville dertil aarligen udgive Penge 60 Daler, Summa 140 Daler.“

Endnu 1625 befalede Kongen, at enhver Sandbaad i Kjøbenhavn skulde levere en Ladning Sand til at opfylde Broen med. 20. April 1656 sluttede Kongen den Overenskomst med Hans Sørensen om Vedligeholdelsen af de 3 Broer paa Kristianshavn, at ingen Skibe maatte fortøjes ved „Amagerbro“ eller dens Fundament under 20 Rdl.'s Bøde til Hans Sørensen, og den bevirkede Skade skulde desuden oprettes, ej heller maatte nogen fordriste sig til at age større

[1]) K. D. I. 651. [2]) K. D. V. 37.

Vognlæs, end 2 Heste kunde drage. Den Skade, der blev foraarsaget ved ulykkelige Hændelser, ved Ild og Vandflod, var Hans Sørensen ikke forpligtet til at gøre istand. Opvarterne ved Vindebroen skulde han have under Befaling, men ikke lønne dem. Han maatte afskaffe alle de Hytter, der var paa Brokarrene, paa Grund af den Fare, der opstod for Ildebrand, og i deres Sted selv opbygge saadan „Absconsel," for sig og sine Arvinger, der kunde anses for mere gavnlig for Broens Fundament. For Tilsyn med Broen skulde han straks oppebære 500 Rdl., som Hans Hansen paa Kristianshavn paa sidste Herredag var tildømt at betale, og de Penge, som forledet Aar var oppebaarne af Amager Land til Broen, hvilke Penge han aarlig herefter skulde nyde. Broens Forvaltning skulde han forestaa sin Livstid, men Brokarrene skulde han tilbørlig reparere og siden vedligeholde. 1659 udviste Kongen 10 Egetræer af Dragør Lund til Broens Istandsættelse [1])

Det ses altsaa, at Broerne væsenlig holdtes vedlige ved en Skat, der var paalagt Beboerne af Amager, der jo maatte benytte dem alle 3, ti 3 Broer maatte der nødvendig være fra Stadens første Begyndelse, nemlig, foruden Knippelsbro, den over Kanalen ved Torvegade og den over Graven udenfor Porten. Vejen udenfor Porten maatte Amagerne ogsaa besørge, ti 6. Dec. 1657 befalede Kongen Frands Brokkenhus at tilholde dem at opfylde og brolægge Vejen og siden forsvarlig holde den vedlige [2]).

10. Marts 1661 befalede Kongen Vagten i Garnisonen paa Kristianshavn Dag og Nat at afværge den Skade, der tilføjedes den lange Amagerbro af Skibsfolk ved Fortøjning af Skibe eller i andre Maader, ja Vagten skulde endog selv staa til Rette for Tyveri, som blev begaaet paa eller ved Broen, og forhindre den skadelige Fart og „Strippen" derpaa efter besat Vagt ved Nattetid af ukendte Personer.

---

[1]) K. D. III 458. V. 398, 629. [2]) K. D. V. 418.

18. Marts 1667 blev der paalagt 50 Rdl's. Bøde for Skibe, der laa saa nær op til Broen, at den baade for oven paa „Læneværket" og forneden paa Fundamentet blev svækket og fordærvet, hvilket blev gentaget 2. Juni 1670[1]). 15. Sept. 1663 fik Borgmester Iver Kaspersen Befaling til strax at lade den lange Bro istandsætte, hvortil han skulde tage Pengene af Broens Midler.

5. Nov. 1669 steg Vandet under en svær Storm saa højt, som det ikke havde været siden 1643, og det trængte ind i alle Kældre ved Børsen og Stranden. Næste Dag kunde Bønderne paa Amager ikke bringe noget til Torvs, ti Vandet gik op over Dæmningen ved Knippelsbro, saa flere Mennesker druknede, da de vilde forsøge at køre over den[2]). Om det er hertil Resen sigter eller der er forefaldet andre lignende Ulykkestilfælde, vides ikke, naar han efterat have fortalt om, hvorledes mange havde ment at Anlæget af Broen var umuligt og en forgæves Idræt, siger, at Broen alligevel blev tryg og sikker nok for dem, som forsigtigen begive sig derover, „ti at der i stor Storm og Blæst eller anden ulykkelig Tilfælde undertiden Heste, undertiden Kuske er væltet derudover ned i Stranden, er mere enten Folkenes egen Uforsigtighed eller Guds forborgne Domme, der og kan ramme En paa den faste Jord, end som Broen at tilskrive".

Den første Beskikkelse af Magistrat og Byfoged er ovenfor omtalt, ligesom ogsaa den Forlegenhed nogle af dens Medlemmer kom i paa Grund af uforsigtige Ytringer imod Kongen 1659.

1660 var der en Kvinde, der brugte ærerørige Udtalelser imod Magistraten, men Kongen tillod den at vedblive i sin Bestilling, indtil Sagen var afgjort ved Bytinget. Blev Parterne ikke tilfredse med den Dom, der faldt, vilde Kongen beskikke Kommissairer som Overdommere[3]).

---

[1]) K. D. III. 655. [2]) P. W. Beckers Saml. II. 275. [3]) K. D. V. 689—90. VI. 355.

Borgmestre har været følgende[1]):

1. Jakob Hansen Drejer, født i Halmstad, fra 14. Juli 1641 til 30. Sept. 1646.

2. Jakob Madsen, født i Visby paa Gulland, fra 14. Juli 1641 til sin Død 21. Maj 1653.

3. Naman Hjort, fra 17. Febr. 1647 til 12. Decbr. 1650.

4. Rasmus Rasmussen, fra 2. Juni 1652 til 12. Decbr. 1655.

5. Jens Sørensen, fra 13. Juli 1653 til 7. Novbr. 1659.

6. Hans Sørensen, fra 15. Okt. 1656 til 3. Juli 1662.

7. Kristian Spormand, fra 24. Sept. 1662 til Okt. 1674.

8. Iver Kaspersen Schøller, fra 24. Sept. 1662 til Okt. 1674.

Raadmænd:

1. Jens Pevlsen, fra 14. Juli 1641 til 25. Juni 1645.

2. Naman Hjort, fra 14. Juli 1641 til 17. Febr. 1647, da han blev Borgmester.

3. Hans Knip, fra 14. Juli 1641 til 27. Okt. 1647.

4. Henrik Ditlefsen, fra 14. Juli 1641 til 7. Febr. 1644.

5. Bastian Jakobsen, fra 2. Juni 1652 til 3. Maj 1654.

6. Hieronimus Kohl, fra 2. Juni 1652 til sin Død i Marts 1672.

7. Hans Johansen, fra 2. Juni 1652 til 3. Juli 1662.

8. Peder Lutzen, fra 15. Okt. 1656 til Okt. 1674.

Magistratens Enker blev 14. Marts 1658 forskaanede for al borgerlig og Bys Tynge, saa længe de var Enker[2]).

En Medhjælper, som Byfogden fik, er den saakaldte Underfoged, der var som Repræsentant for den udøvende Politimyndighed, medens Byfogden nærmest var den dømmende. Ifølge hans Instrux, saaledes som Gudmand Andersen fik den af Magistraten 4. Maj 1664, skulde han tiltale og ved Retten forfølge alle dem, der misbrugte eller overtraadte de kgl. Mandater, aabne Breve, Statuter og Skikkelser, enten ved

[1]) Uagtet der i den kgl. Befaling af 22. Maj 1639 siges, at der foreløbig kun skal udnævnes 1 Borgmester og 3 Raadmænd, saa ses det dog at der alligevel efter Priv. af 8. Juni 1639 er valgt 2 Borgmestre og 4 Raadmænd. [2]) K. D. III. 476.

Fæstensøl, Bryllupper, Fadderbeden, Ligfølge, Klædedragt og deslige. Haandværkere og især Slagtere, Bryggere, Bagere, Skomagere og Vognmænd skulde han ikke forskaane, naar de forsaa sig imod deres Artikler, Taxter og Vedtægter. Han skulde undersøge, om nogen brugte falsk og urigtigt Maal og Vægt enten i Slagterboder, Bagerhuse, Høkerboder, Kældre eller Kroer, og især have i Agt, at ingen holdt aabne Kældre eller udtappede nogen Slags Drik, langt mindre arbejdede eller kørte med Arbejdsvogne om Søndagen, Fredagen eller andre Helligdage under Prædiken, ligesom have Tilsyn med, om indført Smør, Talg, Honning eller andet havde sin rette Vægt. Han skulde, saa ofte som muligt, besøge alle Bagere, Slagtere, Vintappere og Boder og erfare, om Brød og Kød var lovligt og udvejedes med ret Vægt, og i det hele have Tilsyn med om den gemene Mand og Almue skede Skæl og Ret af Haandværksfolk, ligeledes at Vognmænd ikke aftvang nogen ubillig Vognleje. Hvor han fik at vide, at der indenfor eller udenfor Byen, saa vidt Byfreden strakte sig, foregik Mord, Mandslet, Slagsmaal eller nogen anden ulovlig og letfærdig Gærning, hvoraf Kongen eller Byen burde have Bøder, skulde han straks tilkendegive dette for Byfogden eller Kæmneren, at disse kunde paatale Sagen.

Baade selv og ved Hjælp af andre skulde han have flittigt Opsyn med, at ingen Høker, Høkerske eller Torvpranger opkøbte noget indenfor eller udenfor Porten eller ved Stranden, Fetallie, Korn, Svin, Lam, Gæs, Høns, Ænder, Æg, fersk Fisk eller andet, der skulde føres til Torv og Marked, førend Klokken var slaaet 9, at andre Indbyggere kunde forsyne sig. Han skulde tiltale dem, der indtog fremmede Folk i Herberg uden Angivelse. 2 Gange om Aaret skulde han med 2 vederhæftige Borgere undersøge alle Ildsteder og tilholde vedkommende straks at istandsætte og renholde, hvor der fandtes Brøst, og hvis nogen Skorsten var farlig, skulde de slaa dem ned, at Folk derved kunde tvinges til at lade dem forfærdige tilbørlig, for hvilken Umage hvert Ildsteds

Ejer aarlig skulde give ham 4 Sk., om ikke nogen „af Diskretion“ vilde give ham mere.

Hvis nogen imod Privilegierne hensad uden Borgerskab og brugte sit Haandværk eller sin borgerlige Næring, skulde han lade ham tilsige til at sværge Borgerskab, ligeledes paase, at Ingen handlede med Gæsters Penge. Hvert halve Aar skulde han paa Kæmnerens Vegne til Stadens Nytte indkræve Femtedelen af den Husleje, som Stadens Indbyggere ellers skulde udgive til deres udenbys Husherre.

Raadstuetjenerne og Fogedsvendene skulde være ham tjenstvillige og følgagtige baade med at føre de Personer for Retten, der var brøstfældige, og med uden Betaling at stævne og fremkalde Vidnesbyrd. Han maatte aldeles ingen Sager aftinge eller fuldende hemmelig for sig selv eller med Rettergang i sit Hus. For denne Tjeneste fik han 30 Sletdaler og $^{1}/_{5}$ af alt Sagefald af Sager, han førte for Retten.

8. Nov. 1636 blev det forbudt at lade løse Svin gaa paa Kristianshavn, og de, der fandtes herefter, skulde være forbrudte til Vartov Hospital[1]).

13. April 1668 fritog Kongen Borgerskabet for at holde den store Vagt[2]) og bestemte, at det alene skulde holde den lille Vagt, saaledes at alle Beboerne uden Undtagelse aarlig skulde give 12 Sk. af hvert 100 Rdl., som Husene var taxerede for, og for disse Penge skulde holdes 6 dygtige og væragtige Personer, som skulde staa under Magistratens Tilsyn og om Natten gaa igennem alle Gader forat styre og afværge al Ulempe og Skade baade paa Gaderne og i Husene. Satte nogen sig op imod dem og deraf fik Skade, skulde Vagten i alle Maader være angerløs.

Den første Byfoged var som nævnt 1) Johan Lavridsen fra 1634. 2) Oluf Stensen, beskikket 30. Juni 1636. 3) Peder Jensen Hellekrands beskikket 9. Maj 1654, døde i Oktober samme Aar. 4) Søren Pedersen fra 17. Okt. 1654 til sin

---

1) K. D. V. 194. 2) Tredie Del S. 299.

Død i Feb. 1658. 5) Ingvald Karstensen, fra 16. Marts 1658 til 27. Okt. 1663. 6) Harder Bulche, fra Nov. 1663 til sin Død 29. Marts 1664. 7) Samuel Thomesen, fra 26. April 1664 til 20. Marts 1666, da han afstod Bestillingen til 8) Anders Nielsen, der døde i Feb. 1668. 9) David Spormand, fra 10. Marts 1668 til sin Død i Okt. samme Aar. 10) Erik Pedersen Grøn, fra 17. Nov. 1668 til Okt. 1674, da Byen kom under Kjøbenhavn; han døde i Helsingør 4. Feb. 1677. 11) Peder Villadsen, fra 3. Nov. 1674. Byfogderne var tillige Birkefogder paa Amager og havde derfor indtil 1659 en Gaard paa Amager[1]).

By- og Raadstueskrivere var 1) Povl Klavsen 1636—38. 2) Hans Pedersen, fra 1638 til sin Død i Okt. 1654. 3) Jakob Esbensen, fra 14. Nov. 1654 til sin Død i Marts 1659. 4) Hans Andersen Rønne, fra 5. Marts 1659 (efter Resen), men hans Bestalling er først udfærdiget 21. Maj 1664[2]).

Underfogder var. 1) Niels Ibsen, fra først af til 1654. 2) Rasmus Mikkelsen. 3) Hans Kristoffersen. 4) Hans Thomesen Spend. 5) Erik Pedersen Grøn, 1660—61, blev 1664 Byfoged i Fyn og 1668 her. 6) Gudmand Andersen, 1664. 7) Povl Ibsen 1666. 8) Sejer Eriksen Grøn 1673.

Det Vand, der skulde hentes af gravede Brønde i en saa opfyldt Jordbund, var følgelig udrikkeligt, hvorfor Kristian IV allerede i Stadens ældste Tid Aar 1633 indledede Vandet fra Peblingesøen i en Hovedrende gennem Kalveboderne over Slotspladsen langs den østre Side af Børsen til Knippelsbro, hvor der paa Havets Bund lagdes Blyrender over til Kristianshavn under den stærke Strøm, hvilket af Samtiden ansaas med stor Forundring. Paa Torvet blev anbragt en Post, der hed den blaa Post, og paa Hjørnet af Strandgade og Lille Torvegade var en anden i Resens Tid. Fra Torvet lod Indbyggerne lægge Render ind i deres Huse, hvorfor

1) K. D. V. 627. 2) K. D. III. 610.

hver gav 24 Rdl. 24. Feb. 1654 tillod Kongen Magistraten at indlede Vand fra Vestergraven eller den vestlige Del af Stadsgraven ogsaa imod Betaling af 24 Rdl. af hver Portion Vand[1]).

Med Hensyn til Handelen udstædte Kongen 19. April 1641 et Søpas for Peder Gregersens Skib i Henhold til den Bestemmelse i Privilegierne, at Borgerne i 12 Aar havde fri Sejlads paa alle Kongens og Kronens Havne, Strømme og Toldsteder fri for al Told og anden Udgift[2]).

Mange Handlende var der næppe i Stadens ældste Periode. Kongen bestemte 1636, at der skulde bygges 6 Boder med nogle smaa Boværelser hos til fremmede Kræmmere[3]). Der var dog ved den Tid saa mange Købmænd paa Kristianshavn, at disse kunde deltage i Købet af Børsen. Den største var dog Jakob Madsen. I Fredrik III's Tid var her den rige Handelsmand Jonas Trellund.

12. Nov. 1646 indgav Borgerne en Klage til Kongen over, at Underfogden i Kjøbenhavn formente dem paa Akseltorvet der at købe hvad de behøvede til deres Proviant og Huses Fornødenhed og havde saaledes nylig frataget en fattig Kvinde en Gaas og et Par Høns, hvilket var imod Kongens Privilegier, da der ikke kunde holdes Akseltorv paa Kristianshavn. Hertil svarede Kjøbenhavns Magistrat, at ifølge Kjøbenhavns Privilegier maatte Gæst ikke handle med Gæst og at der ikke var bevilliget Kristianshavn nogen Frihed paa Kjøbenhavns Akseltorv, men tvært imod skulde de danske Byer paa Amager torve der. Det vilde ogsaa være en Uret, om de, der ikke hjalp med til at bære Byens Tynge og Besvær, skulde have saadan Handelsfrihed.

Kristianshavnerne maatte derefter holde sig til deres eget Torv.

Oprindelig var Haandværkerne fri for Lavstvang, hvilket var bestemt i Privilegierne af 19. Marts 1642.

---

1) K. D. I. 675 V. 153. 2) K. D. I. 656. 3) K. D. V. 188.

Kjøbenhavs Haandværkere vilde dog tiltage sig en Myndighed her, men Kongen befalede 2. Maj. 1635 Magistraten i Kjøbenhavn at forordne „at Haandværksfolkene udi Kristianshavn boende ikke gøres noget Indpas enten paa Svende at holde eller andet af dennem udi Kjøbenhavn boende“[1]).

1646 beklagede Snedkerne sig for Kongen over, at Snedkermestrene i Kjøbenhavn ikke agtede dem værdige til at udlære Drenge og vilde ikke have disse i Arbejde, saa de efter Haandværkets Brug kunde blive behøvlede efter gammel Sædvane. Naar nogen Svend havde arbejdet hos dem og tog Arbejde i Kjøbenhavn, gik de andre Svende fra deres Arbejde, da der ikke var noget Lav paa Kristianshavn. Kongen befalede derpaa Byfogden i Kjøbenhavn at tiltale Snedkerlavet der, og 25. Nov. 1646 afsagdes der en Kendelse. Snedkerne i Kjøbenhavn undskyldte sig med, at vedkommende Drengs Mester ikke selv [havde vist sig, at man kunde erfare, om Drengen virkelig var udlært, og erklærede, at de aldeles ikke kunde mindes at have foragtet deres kristianshavnske Medbrødre, hvorfor Retten frikendte dem, indtil de lovlig kunde blive overbeviste. 10. Marts 1647 blev begge Parterne forligte paa Kristianshavns Raadhus, saaledes at man lovede at holde godt, fredeligt og naboeligt Venskab, og Snedkerne i Kjøbenhavn vilde herefter tillade de kristianshavnske Svende, der blev Mestere, at udhænge deres eget Bræt og Skilt, og de i Kristianshavn lovede ikke at taale nogen Bønhaser, men enhver skulde fremvise sit Ægtebrev og Lærebrev, førend han nedsatte sig her.

11. Maj 1653 fik Skomagerne Lavsartikler, 4. Marts 1657 Linnedvæverne, 2. Okt. 1667 Skræderne.

30. Marts 1661 stillede Kongen Vognmændene i begge Byer lige, saa det stod enhver frit for at tage Vognmand fra hvilket Sted han vilde[2]). Dette syntes de kjøbenhavnske imidlertid ikke om, de rev Læsset af de kristians-

[1]) K. D. V. 166. [2]) K. D. III. 522.

havnske Vogne, og Kongen udstædte 18. Sept. samme Aar en ny Befaling, at Vognmændene i Kjøbenhavn ikke maatte gøre dem noget Indpas i at tage Fragt fra Kjøbenhavn til andre Steder, hvorimod hver By kun maatte bruge sine egne til Gadekørsel, med mindre de selv indbyrdes kunde blive enige.

Med Hensyn til Guldsmedene er der en Skrivelse fra dem af 14. Okt. 1665 til Magistraten i Stavanger, at en Guldsmed Frands Wulf Smit, der opholdt sig der, ikke alene for sin egen Person var bleven Uhøflighed bevist af Guldsmedene i Stavanger, men disse havde endog understaaet sig „med største Ufornuft“ at skælde dem alle paa Kristianshavn for Bønhaser og sagt, at ingen ærlig Karl vilde drikke af Kande med dem, der havde arbejdet paa Kristianshavn. Da de nu ikke havde saadanne Beviser, at de kunde lade vedkommende tiltale ved Generalfiskalen, bad de Magistraten i Stavanger om i Frands Wulf Smits Nærværelse at stævne Guldsmedene for sig og alvorlig revse dem for saadan ubetænksom Tale. Forat enhver i Stavanger kunde vide, at det var Crimen læsæ Majestatis at tale ilde paa noget Haandværk i Kristianshavn, saa sendte de Afskrift af nogle Artikler i Helsingørs Stadsret, hvoraf kunde forstaas, at Guldsmedene og andre burde ikke at tale de Ord, som kunde bringe dem fra al deres Velfærd. Det synes ikke, at Magistraten i Stavanger har følt sig ret ydmyget ved Kristianshavns Guldsmedes høje Værdighed, ti der er næppe kommet Svar, hvilket ellers sikkert havde været bevaret.

Slagterne fik 4. Maj 1674 Tilladelse til at have Boder ved Børsen „langs Muren fra Hvælvingen og til den nederste Ende af Børsens Nedgang paa den østre Side, tvært over for Holmens Kirke.“

8. Nov. 1636 gav Kongen Henrik Ditlevsen Privilegium paa at være eneste Bartskær, for saa vidt som Bartkærerne i Kjøbenhavn ved Overhøring fandt, at han varsaa dygtig og saaledes forstod sin Kunst, at Menigheden

kunde betros ham i hvad hans Kunst angik[1]). 1668 var her saa mange Bartskærere, at de kunde danne et Lav, der 21. Okt. fik de samme Artikler som de i København. 9. Feb. 1643 fik Johannes Conradus Saurius Tilladelse til at nedsætte sig her og bruge sin Kunst hos dem, der behøvede ham[2]), men om han var Bartskær eller en Slags Speciallæge, er ikke godt at vide.

At der dreves Skibsbyggeri her i Kristian IV's Tid er udenfor al Tvivl, saaledes fritog Kongen 22. Marts 1642 de Tømmermænd, der arbejdede paa de Skibe, som Rasmus Jensen med det første vilde lade opbygge for Kjøbenhavn og Kristianshavn, for kgl. Tjeneste og Udskrivning[3]). Rasmus Jensen Hellekande ejede en Grund i Strandgade. Kongens Skibsbygger David Balfour havde ogsaa Skibsværfter ved den gamle Grønnegaards Havn, hvor han havde indtaget et Stykke af Strandgade til „et Fortov og Skibsbyggerplads", se ovenfor S. 270. 1656 fik David de Neel 12 Aars Eneret til at sælge Master, Spir og Rundholter i Kjøbenhavn og Kristianshavn og Tilladelse til med hvert af Kongens Koffardiskibe, der sendtes til Norge efter Tømmer, at faa 4 Master med[4]).

Med Hensyn til Bagerne forbød en kgl. Forordning af 10. Sept. 1635 dem paa Kristianshavn eller Bønderne paa Amager at indføre Brød til Kjøbenhavn, ligesaa lidt som Bagerne i Kjøbenhavn maatte føre Brød hertil, men det stod enhver Borger i de 2 Byer frit for selv at hente Brød, hvor han vilde. 1649 udvistes der Bagerne en anden Plads end den, de hidtil havde haft til at udsælge Brød paa[5]).

Den første Mølle paa Volden anlagdes 1646, da Steffen Meyer fik Skøde paa en Grund i den vestre Rundel under Volden, hvor han havde ladet oprejse en Vejrmølle, hvoraf han aarlig skulde yde i Rentekamret 8 Rdl. 1652 fik Hans Hoppe Skøde paa en Møllebanke i det søndre Bolværk.

---

[1]) K. D. V. 193—94. [2]) K. D. III. 244. [3]) K. D. III. 229. [4]) K. D. III. 450—51. [5]) K. D. III. 149, V. 323.

Den sidstnæste Møller fik 1665 Tilladelse til med egne Heste og Vogn at hente og tilbageføre det Korn, som man i Kjøbenhavn vilde lade male hos ham. En lignende Bevilling med 1 Hest og 1 Vogn fik 1666 en Møller udenfor Kristianshavns Port[1]). Møllen udenfor Porten laa paa Byens Grund.

Af Ølbryggere havde Kristianshavn 19 i 1689. 13. Dec. 1660 gav Kongen Privilegium til Anders Wern paa at brygge et nyt Slags Øl, som han selv havde opfundet, og forbød alle andre i Danmark at „gøre saadanne ny Inventioner af Køller og Ildebrand deri at bruge, ej heller saadan Maner af Varme til Malt derved eller derover at tørre[2]).

25. Nov. 1660 fik Herman Jæger, Handelsmand i Amsterdam, Eneret til i 10 Aar i alle Kongens Riger og Lande at oprette et Sæbesyderi, og han og hans Mestersvend forskaanedes i den Tid for al borgerlig og Bys Tynge. 1662 fik han Tilladelse til at bo og bygge paa Kristianshavn og der drive sin Handel og Negotie baade med Sæbe og andet. 25. Marts 1663 fik han ny Privilegier[3]). Dette Sæbesyderi er nuværende Nr. 26 i Strandgade.

En Oliemølle stod 1689 i Enhorns Bastion.

Den bekendte Kunst-Kaspar, Kasper Herbach bode en Tid her, ti 29. Juni 1661 blev han fritaget for virkelig Indkvartering og anden borgerlig Besværing baade i Freds- og Fejdetid mod at give 10 Sletdaler til „den som til Byens Indkomst at annamme forordnet vorder“ [4]).

1. Okt. 1661 beskikkedes Anders Jørgensen Bager til Prokurator til at betjene godt Folk i Kjøbenhavn og Kristianshavn og paa Landet i, hvad de udi retfærdige Sager til Tinge eller Raadstue ved Retten kan have at udføre[5]).

1646 blev der udvist en Plads udenfor Porten til en Reberbane, hvoraf Kongen aarlig skulde have 1 Rdl.[6])

---

[1]) K. D. III. 263, 389, 633, 640. [2]) K. D. III. 508. [3]) K. D. III. 506, 535, 560, 579. [4]) K. D. III. 534. [5]) K. D. III. 541. [6]) K. D. V. 295.

1689 var der blandt Husejerne 19 Bryggere, 11 Brændevinsbrændere, 9 Væverе, 6 Smede, 6 Skrædere, 5 Tømmermænd, 4 Bagere, 4 Snedkere, 3 Murmestere, 3 Vognmænd, 3 Skomagere, 2 Gørtlere, 2 Destillerere, 2 Slagtere, 2 Bødkere, 1 Hjulmand, 1 Blokkedrejer, 1 Sukkerbager, 1 Urtekræmmer, 1 Remsnider, 1 Tobakspinder, 1 Hattemager, 1 Rebslager, 1 Vintapper, 1 Sporemager, 1 Brolægger, 1 Klejnsmed, 1 Guldsmed.

Kristianshavn var befæstet fra sin første Begyndelse, men formodenlig aldrig videre stærkt, hvilket ej heller var nødvendigt, da Havet gik lige op til Volden, undtagen det lille Stykke mellem Dronningensgade og Amagergade. Naar der derfor i nogle Skøder tales om en Skanse ved Stranden[1]), kan man ikke vide hvor den har været. Det var først 1668, man begyndte paa den nuværende Befæstning, ved at opfylde Stranden til den nuværende Langebro og derpaa bygge Volde[2]). 1669 siges 3 ny Bolværker at være opkastede, hvilket er de 3 mellem Amagerport og Langebro, nemlig Elefanten, Panteren og Enhorns Bolværk, og de følgende Aar blev det hele Værk fuldendt[3]).

I et Andragende til Kongen fra Kjøbenhavns Magistrat af 17. Juli 1650[4]) slaar man allerede paa den Streng at forene de 2 Byer. Paa Grund af de forskellige Jurisdiktioner kunde man ikke have tilbørligt Tilsyn med det Underslæb og Indpas, som blev begaaet i Handelen af Fremmede til Svækkelse af Borgernes Næring. Begge Byer havde ens og fælles Næring og Handel, saa at hvad Næring, der søgte til Kristianshavn, gik fra Kjøbenhavn, hvorover der ofte opkom Trætte mellem Indbyggerne. Man bad Kongen om, naar Kristianshavns Frihedsaar var ude, at den da maatte indkorporeres i Kjøbenhavn. De særlige Friheder, der var givne Beboerne omkring Børsen, der ogsaa var lagte under

---

1) K. D. III. 473. V. 323. 2) Se den udførlige Beskrivelse i K. D. V. 757 flg. 3) P. W. Beckers Sml. II. 235, 270, 275. 4) Geh-Ark. Aflev. fra Kanc. Arkiv. Skab 9, 12 A.

Kristianshavn, var særlig til Kjøbenhavns Afbræk og store Skade.

Kristianshavns Indlemmelse i Kjøbenhavn kom ogsaa paa Tale 1658, da Kjøbenhavns Borgerskab søgte Kongen om Tilladelse „al Ulempe derved at forekomme baade for Fæstningens og Kommerciens Skyld, eftersom da formodes god Enighed og bedre Fortrolighed, ti de indkøber dog paa Kjøbenhavns Torve deres meste Underholdning og af Kjøbenhavns Indvaanere sig nærer, men der alene at være i Byen en kgl. Byfoged, at svare sine Domme for Borgmestere og Raad i Kjøbenhavn, som i forrige Tider skede“ [1]).

Dette skede dog ikke dengang, men ved Reskript af 15. Okt. 1674, da Kristianshavn blev „indkorporeret og indlivet“ i Kjøbenhavn og dens Magistrat; ved Reskript af 23. Nov. 1674 stilledes Kristianshavns 2 Borgerkompagnier under Kjøbenhavns Stadshauptmand, men først ved Reskript af 31. Januar 1685 nedlagdes Bytinget, og Kristianshavn kom ogsaa i retslig Henseende ind under Kjøbenhavn.

VI. Det danske Kompagni og andre offentlige Forlystelser.

Et Samfund i Staden, hvis fornemste Øjemed var dets Medlemmers Forlystelse, var det danske Kompagni, der bestaar endnu som det kgl. Skydeselskab [2]).

Indtil Kjøbenhavns Ildebrand 1728 saas følgende Indskrift paa nuværende Nr. 16 i Kompagnistræde [3]):

---

[1]) K. D. I 689, 693. [2]) Paa Grund af Opdagelsen af Selskabets ældste Gildeskraa gives her Selskabets Historie fra dets første Begyndelse, uagtet dets ældste Forhold allerede er behandlede i Første Del S. 226 flg. [3]) Resens Inscriptiones S. 288.

Denne Huus kaldis den Danske Compagni
For Brøderskab som boer der udi.
Hellig Trefoldigheds Laug kaldis det oc med Ære,
Derfor bør ingen u-ærlig der at være.
Gud giffve dennem alle, som her gaar ind oc ud,
at elske hver andre af Sind oc Hu.

CONCORDIA RES PARVÆ CRESCUNT
DISCORDIA MAGNÆ DILABVNTUR[1]).
1591.

Det er uvist, om ovenstaaende Indskrift stod nedenunder følgende, over eller paa den ene Side af Porten, men paa den anden Side af Porten stod[2]): „Aar 1592 Lod Matts Hansen oc Henrich Rogentin dette Huus bygge oc renovere paa alle Compagnietz Brødres bekostning“. Aarsagen til de forskellige Aarstal 1591 og 1592 er sandsynligvis, at den første Sten indmuredes 1591, men den anden først 1592, da hele Bygningen var færdig. Grunden, hvorpaa dette Hus var opført, gik ud til Brolæggerstræde, til hvilket der, som det hedder i et Lejebrev fra 1543, var Agterudgang af Kompagniet. Kompagniet har sikkert haft Ejendommen siden sin første Stiftelse, hvilket ikke alene ses af et af Oldermændene udstædt Fæstebrev 1459 paa en Grund østen for Kompagniet, men af en gammel Efterretning i det Haandskrift, hvori den ældste Skraa er indført. Det siges nemlig der: „Dette Kompagnis grundmurede Hus, som staar langs inden i Gaarden, har været til Aar 1447, da Kong Kristoffer Bavarus var Konge i Danmark“. Sandsynligvis har der paa den Tid, dette Haandskrift er forfattet, sikkert i Slutningen af det 17. Aarhundrede, været en Indskrift med dette Aarstal, eller det er alene en Slutning af Forfatteren, idet han

[1]) Ved Samdrægtighed vokser smaa Ting, ved Uenighed styrter store Ting sammen. [2]) P. Resens Manuskript til anden Udgave af Inscriptiones.

kun vil sige, at Huset var ligesaa gammelt som den ældste Skraa, men ikke, at det netop var bygget det Aar. Tiden, da Optegnelsen, der kun er bevaret i Afskrift, er forfattet, ses af den Notits om Bygningen fra 1592: „Udi dette Kompagni er holdt i mange Aar Hellig Trefoldigheds Lav og Broderskab, Juledrik, Pinsedrik og Papegøjekonges Gæstebud indtil Aar —, da er og siden holdt de fornemste Bryllupper derudi indtil Aar 1676, 77, 78, 79, er det brugt til svenske Fanger“.

Et Helligtrefoldigheds Lav bestod allerede 1275 for Skrædere og Overskærere (Klædekræmmere), med Kristi Legems Dag som Lavets særlige Helgendag, hvilken ogsaa var Festdag for Remsnidere og Pungmagere, ligesom for Skydeselskabet. Der kom en Tid, uvist naar, men i alle Fald var det Tilfældet i første Halvdel af det 15de Aarhundrede, da Købmænd og Haandværkere ikke længer kunde være i samme Lav, hvorfor Skræderne skilte sig fra Klædekræmmerne. En Levning af den gamle Forbindelse er det vistnok, at Skræderhuset eller Skrædernes Lavshus 1543 laa i Brolæggerstræde lige overfor Kompagniets Grund. De danske Klædekræmmere og andre Købmænd har formodenlig førend danske Kompagnis Stiftelse været Medlemmer af det fornemme S. Eriks Gilde eller af det tydske Kompagni.

Om S. Eriks Gilde er kun lidet bekendt foruden det, at det ejede betydelige Ejendomme, der 1538 skænkedes til Helligaands Hospital. Imidlertid maa Præsten Anders Hjørring 1670 have set dets Skraa, af hvilken han giver følgende Uddrag[1]). „Dette Gilde skal have været et Kompagnihus udi Kjøbenhavn, hvor ikke aleneste de formuende Borgere med Borgmester og Raad, men endog Konger og kgl. Børn saa og de fornemste af Adel, sønderlig høje Ministri og Betjente som og andre. Hvo af Adelen ligeledes som og de Gejstlige, hvo der vilde, gav sig i Kompagni som Brødre

[1]) Gl. kgl. Sml. 8. Nr. 3644.

og Søstre, og hvo, der blev indskreven, gav første Gang en hæderlig Diskretion til Gildehuset, som vi nu kalder Kompagni; en Del deraf blev forvaret til at hjælpe dem i Nød, som af Kompagniets Brødre og Søstre blev ærlig forarmede, og dem hæderlig at stæde Begravelse af Gildespengene, en Del blev brugt til at fortære udi Lystigheds Selskab, naar Brødrene kom sammen. Ingen af Brødrene maatte gøre Gilde, saa ofte de vilde, paa Kompagniets Bekostning, men havde visse Tider indbyrdes vedtagne, naar de skulde samles, og da blev alle Brødre og Søstre hæderlig indbudne ved tvende af Brødrene, som sidst udi Kompagniet var indskrevne. Der var 2 af de fornemste Borgere med 2 af Raadet i Kjøbenhavn Skaffere, der stod for Indtægt og Udgift derfor at gøre Regnskab. De skulde og lade tilbyde, hvo de vilde have i Kompagni eller Gildeslag, dog ingen uden de var ærlige og uberøgtede, ti de vilde ikke have nogen berøgtede i ringeste Maade i Gilde med sig. Dette Gilde eller Kompagni tog saa til baade i Mængde og udi Indkomme, at det omsider kom til Forlening at opholde dem rundelig, som dermed blev forlenede, og dersom nogen blev forarmet, som var Broder eller Søster i dette Kompagni, da blev han hjulpen og forsynet af Kompagniet. Saadan var S. Eriks Gilde udi de papistiske Tider. Efter den Maade var og Byens Kompagnihus funderet og var nogen Stund i Begyndelse og Værk, at baade Konger og kgl. Børn saa og Adel og Gejstlige og Verdslige var derudi indskrevne Brødre og Søstre, men nu er der intet mere at skrive om. S. Eriks Gildesbrødre havde samlet noget, som Hospitalet kom til Nytte, men de, som forvaltede Kjøbenhavns Kompagni, skrives intet med saadant Exempel".

Siden det 14de Aarh., og maaske længer, havde der her i Kjøbenhavn bestaaet et tydsk Kompagni, helliget Trefoldigheden, hvis Medlemmer væsenlig var de fremmede Købmænd, der var i Besiddelse af omtrent hele Handelen. Som Efterligning af dette og i Modsætning dertil forat samle

den nationale Købmandsstand, oprettedes det danske Kompagni, uvist naar, ti i Kristoffer af Bayerns Stadsret 1443 omtales det, at Byfoged, Borgmestre og Raadmænd skulde indsætte dets Oldermænd. Det var altsaa til i dette Aar, men endnu uden Organisation og faste Vedtægter, og det varede nogle Aar endnu, inden det rigtig kom i Stand. Den ældste Skraa indledes nemlig med de Ord, at Tirsdagen næst før Pinse (23. Maj) 1447 var tilstede udi det danske Kompagni Høvedsmanden paa Kjøbenhavns Hus Evert Moltke, de 2 Borgmestre og 8 Raadmænd, 11 ved Navn nævnte Borgere „og mange flere Brødre", der „lod læse vort Skraa og ransage Artikel fra Artikel, da finde vi det saa til en Forbedrelse og Lavets Bestandelse blive skulde, som her efter skrevet stander". Kompagniet var altsaa stiftet før den Tid, Brødrene mødtes i deres Kompagnihus, men Vedtægterne var ikke fæstnede førend denne Dag, da de blev vedtagne. Man kan altsaa sætte Stiftelsesdagen som 23. Maj 1447, for saa vidt som Kompagniet ikke før den Dag havde nogen lovlig vedtagen Skraa.

Formaalet for det danske Kompagni var ikke fælles Handelsforetagender, hvorfor der i dets Skraa ej heller omtales Forhold udenfor Lavsmøderne, og det var deri forskelligt fra Lavene, at det ikke havde noget materielt Foretagende for Øje. Det var alene en selskabelig Forening for Stadens første Borgere, altsaa navnlig for Handelsstanden, og da Magistraten udtoges af denne, var dens Medlemmer sikkert ogsaa altid Medlemmer af Kompagniet, og derved kom dette vistnok oftere til at spille en Rolle som Støtte for Borgmestere og Raad imod den lavere Borgerstand, ligesom med Hensyn til Valget af Magistratspersoner, der sikkert her som andre Steder vil findes væsenlig udgaaende fra indbyrdes beslægtede Familier. Skønt det danske Kompagni er dannet i Modsætning til det tydske, saa er det dog ikke i sin Begyndelse nationalt paa den Maade, at det var særlig danske og dansktalende Folk, der var Medlemmer. Det er saaledes

betegnende, at dets første Oldermand Bernt Vagn var en Tydsker, der skrev Indledningen til Skraaen paa Tydsk, og hvem véd, om selve Skraaen ikke var affattet paa dette Sprog, hvad vi dog ikke nu kan se, da Skraaen, som vi har den, er en Afskrifts Afskrift.

Da Kompagniet særlig var stillet under Øvrighedens Tilsyn, kom der i flere Tilfælde til at bestaa et Fællesskab mellem det og Magistraten, saa det faar Udseende af, at Staden er den egenlige Ejer af Kompagniets Ejendele.

Naar saaledes Selskabets Broderbog fra 1620 i forrige Aarhundrede blev opbevaret i Raadstuearkivet og maatte udlaanes derfra, hver Gang der skulde gøres ny Tilføjelser, eller naar den af Kristian III 1542 skænkede Papegøje med Sølvkæde og andre Kostbarheder bevaredes paa Raadstuen, hvor den blev bortstjaalen 1701, kunde dette tyde paa Byens eller Magistratens Medejendomsret. At disse Sager kunde være komne til Raadhuset efter Kompagnihusets Salg, er nemlig ikke Tilfældet, ti Resen beretter allerede 1681, at den opbevaredes paa Raadhuset, og Kompagnihuset blev først afhændet 1682. Kompagnihuset er imidlertid aldrig opført blandt Byens Ejendomme førend den Tid, men saa meget mere maa man undres over, at de Penge, der indkom for det, 7065 Rdl., anvendtes til Betaling af Byens Gæld. Paa den Tid har man altsaa dog ment, at det tilhørte Byen, i ethvert Tilfælde paa Grund af at Selskabet da i mange Aar havde været anset som opløst.

I den ældste Broderbog fandtes alle Stifterne og en lang Række Medlemmer indførte, ligesom bagerst en Dødsliste over afdøde Brødre. Denne sidste blev næppe ført længer end en halv Snes Aar efter Kompagniets Oprettelse, Listen over Brødrene næppe Aarhundredet ud. Iblandt Brødrene maa nævnes først Kong Kristoffer af Bayern, „unser genedige Frav die Køniginne“, hvilket maa være hans og Kristiern I's Dronning, Dorothea, „de hertuginne Sophia“, der kunde være den senere Fredrik I's Hustru,

hvem han havde ægtet 1518, medens han endnu var Hertug, men i saa Tilfælde er hendes Navn indført noget senere end de Navne, der stod nærmest omkring; 1527 omtales Udgifter til „den Kost, som gjordes i Danske Kompagni, der vor naadige Herre Konning Frederik med hans naadige højbaarne Fyrstinde Dronning Sofie og flere Herrer og Fruer vare til“ [1]). Fremdeles findes Rigets fornemste Mænd, Ridderne Oluf Axelsen (Thott), Mogens Ebbesen (Galt), Jon Karlsen, Axel Bydelsbak, Johan Frille, Bjørn Olufsen, Aage Axelsen (Thott), Bjørn Johansen, Mogens Jensen og flere Kanniker i Roskilde, Kannikerne i Kjøbenhavns Domkapitel, Borgmestere og Raadmænd, Byfogder og en Mængde Borgere, der næppe alle var Købmænd, ti der nævnes Guldsmede, Hatfiltere, Drejere, Pelsere, Bagere, Bryggere, Sudere, Skomagere, Smede, Bundtmagere, Skrædere, Grydestøbere, Værkmestere, Skippere, Tømmermænd, Teglslagere, Glasmestere, Bødkere, Klokkemagere, Bundtmagere, Kandestøbere, Toldere, Bartskærer, Kedelbødere, Kokke, altsaa Folk af alle Livsstillinger; i Skraaen indskrænkes Medlemmerne ej heller til en bestemt Stand, men det ses endog bestemt, at S. Knuds Gildebrødre eller Vognmændene kunde være Medlemmer. Hovedformaalet var Skydeøvelser og selskabelige Glæder, og der er som omtalt aldeles ikke Tale om, at det har været et Handelskompagni, men idet Magistraten og dermed de fornemste Købmænd var Medlemmer, og dette var det eneste Gilde, som Købmandsstanden særlig kunde holde sig til, bliver Danske Kompagni det, som det ansaas for en Ære at optages i, tilmed da det særlig begunstigedes af Kongerne og den højere Adel. De Borgere udenfor Købmandsstanden, der var Medlemmer, var dog forsvindende i Tal og kunde ikke lade deres forskellige Lavs Interesser faa nogen Indflydelse; det var sikkert de mest ansete, hver i sit Haandværk. Ti at det var Kongens Hovedformaal, at Kompagniet særlig

---

[1]) K. D. I 341.

skulde være et Købmandsgilde, ses af de forskellige Bestemmelser om, at Brødrene i tydske Kompagni skulde indtræde i dette[1]. Derved faar Kompagniet ogsaa et Slags politisk Betydning, idet det bliver et nationalt Samfund, der optræder som Modsætning til det fremmede, og med Skydeøvelserne har sikkert ogsaa været det Formaal forbundet, at uddanne Medlemmerne til dygtige Skytter, naar det gjaldt Forsvaret af deres Stad og deres Fædreland. Om Kristiern I og hans 2 nærmeste Efterfølgere har været Brødre i Kompagniet vides ikke; men det vilde dog være underligt, om Kong Hans og Kristiern II ikke havde været det, navnlig den første. Som ovenfor formodet, er det maaske Fredrik I's Dronning, der ligesom sin Svigermoder var Medlem. Derimod oprandt en glimrende Periode, da Kristian III 1542 blev Broder tilligemed 14 af Rigets fornemste Adelsmænd; Aaret efter blev endnu optaget 7 Adelsmænd. 1556 blev Fredrik II Broder tilligemed 23 Adelsmænd, og 1573 optoges Slotsherren Morten Venstermand, Biskop Povl Madsen og en Mængde af de Højlærde og Stadens Gejstlighed.

Den gamle Broderbog, der begyndte 1542, er ikke til mere, men blev fornyet 1620, og i denne Kopi er ikke optaget de ældre Brødre af Borgerstanden, hvis Navne ikke havde Interesse mere, men først fra 1576 findes Navnene paa alle Brødrene. 1620 gjorde man sig Umage for at opspørge, hvilke ældre Brødre der endnu var levende, og i en Fortegnelse over disse opføres 8 fra 1574, men ifølge Broderbogen var de 2 optagne 1576, 1 1580, 2 1582, 3 i 1583, saa Listen fra 1620 ikke er nøjagtig i Aarstallene. Man ser, at Brødre blev optagne baade i Juledrik og Pinsedrik, og at Selskabet vedblev at være i Flor et Par Aar ind i Fredrik III's Regeringstid. 26. Juni 1595 i Pinsedrik blev denne Konge og hans Broder Hertug Ulrik Brødre. 1620 er der vistnok foregaaet en Omordning af Selskabet, idet

[1]) Første Del. S. 217.

Broderbogen blev omskreven, de ældre Medlemmer indførte i en Fortegnelse og Afskrift taget af Skraaen fra 1582. 11. Juni 1622 i Pinsedrik blev den udvalgte Prins Kristian, der som udvalgt Konge kaldtes Kristian V, Broder, og det er optegnet, at han var tilstede ved Pinsedrik 1626 og da Otto Kruse 3. Paaskedag 1627 gjorde sit Papegøjegæstebud i Kompagniet[1]). 1629 i Juledrik blev Hertug Ulrik og 3. Juledag 1650 Fredrik III Brødre. Indtil den Tid havde der været en stadig Tilgang af Medlemmer, men nu stansede Kompagniets Virksomhed; der blev vel stadig udnævnt Oldermænd, men de havde intet at gøre, ti det hedder i Broderbogen: „Fra 1650 og til 1664 er ingen Samfund af Brødrene holdt, hvorover Broderskabet næsten er bortdød, hvad Borgerskabet belanger".

Kongerne begunstigede Kompagniet paa flere Maader. Om Kristian III berettes følgende af Resen:

„Aar 1542 har Kong Kristian III højpriselig Ihukommelse givet til det danske Kompagni en forgyldt Sølvkæde med en forgyldt Papegøje derudi hængende, paa hvilken ene Side er Kong Kristian III's Effigies med Glas bedækket og paa den anden Side en Kalcedon; paa Stenen staar J. S., uden Tvivl er det Guldsmedens Navn, og paa den anden Side af Grenen ovenbemeldte Aarstal, hvilken Kæde og Papegøje vejer 26 Lod og $1^1/_2$ Kvintin.

Aarligen efter Pinsedagstider skød Adel og Borgerskabet, ja undertiden Kongen selv til en Papegøje opsat paa en høj Stang uden Vesterport, og naar dette skede, da hvo der vandt, blev kaldet Papegøjekonge, og han skulde bære den om sin Hals den Dag fra Stedet, hvor de skød i saa Maader tilmaals, ind i det danske Kompagni, hvor blev holdt den Dag et Gæstebud, som kaldtes Papegøjekongens Gæstebud, hvorom videre kan læses i det danske Kompagnis

---

[1]) Ved Prinsens Begravelse 1647 blev Kompagniet overladt Kongen til deri at bespise Følget (K. D. V. 316).

Forklaring[1]). Denne Kæde, siden i det danske Kompagni nu ikke bruges enten saadanne eller andre Gæstebud, er paa Raadstuen i Gæmme". 1701 blev den bortstjaalen fra Kæmnerens Kontor, hvor den da bevaredes.

Fredrik II bevilgede 14. Feb. 1580, at Kompagniet aarlig fri for Accise maatte indføre 10 Læster Rostokker Øl[2]).

9. Jan. 1640 fik Henrik Busmand Kok kgl. Stadfæstelse paa Eneret til at koge i Kompagniet ved Bryllupper og andre Gæstebud, dog maatte han ikke fordriste sig til at gøre Brug af dette Privilegium ved Adelens Bryllupper, med mindre det blev forlangt af ham.

Under Pesten 1625 ophævede Kongen den Skik, at Brødrene blev tilsagte til at bære en afdød Medbroder til Graven, men det paalagdes dem at forordne nogle visse Personer, som for en billig Pris kunde bære de afdøde baade i og udenfor Kompagniet.

Af andre Kostbarheder var der 4 Sølvbægere med Laag, betegnede med Borgmester Mikkel Vibes Navnetræk og Bomærke og Aarstallet 1613. Disse 4 Bægere opføres af Resen som skænkede til det danske Kompagni, men i forrige Aarhundrede henregnedes de til Raadstuens Inventarium. Ved Magistratens Resolution af 15. Nov. 1786 blev de 2 Bægere overdragne til Skydeselskabet, medens de 2 andre er vedblevne at tilhøre Magistraten. Ved Forhandlingerne om denne Overgivelse hed det sig, at der var gammel Tradition om, at de 4 Bægere var givne til Skydeselskabet, forat de 4 Borgmestre kunde drikke af dem ved Festerne.

Skydebanen var 1578 udenfor Vesterport, men næppe ret langt udenfor denne. Senere stod Papegøjestangen ved Teglgaarden i Egnen omkring Nyboder, hvilket ses af Prospektet fra 1598 i Pontoppidans Origines S. 230, men flyttedes vistnok 1616—17 udenfor Peblingebroen tilligemed

---

[1]) Desværre er Resens Beretning om Kompagniet ikke bevaret.
[2]) K. D. I 475—76, III 208, V 86.

Teglgaarden[1]). Den er næppe, hvad man kunde antage, flyttet til Mikkel Vibes Kro, der blev oprettet 1619, ti Øjemedet med dennes Skydebane var ikke Kompagniets Skydning, men den var anlagt forat Borgerne i Almindelighed her kunde øve sig, ti 25. April 1625 udstædte Kongen en Befaling til Magistraten, at „eftersom vi forfarer, Skydebanen i det Gæsteherberg uden Vesterport at forsømmes og Borgerskabet den ikke saa flittig at søge, som forordnet var, ville Vi, at I forskrevne Borgerskab tilholder, at de forskrevne Skydebane søger efter den derom gjorte Forordning, anseende, at den er anstiftet, at de sig skulle exercere med deres Gevær at omgaas". Da Kroen ogsaa snart forfaldt og Kompagniet forblev i Kraft, ses det, at de 2 Indretninger ikke stod i Forbindelse med hinanden.

Det er ogsaa usikkert, om den lange Vej mellem Haverne ved Enden af Sortedamssø, der ved 1650 blev udlagt til Pallemaille og Skydebane, var anlagt for Kompagniets Skyld; i alle Fald blev den ikke benyttet af dette, da det netop ved den Tid standsede.

De gamle Vedtægter fra 1447 vedblev at være i Kraft lige til 1582, selvfølgelig med Undtagelse af hvad der vedkom Helgendyrkelsen. De vigtigste Bestemmelser heri var følgende:

Byfogden og Magistraten skulde beskikke en Oldermand, og Ingen kunde undslaa sig for at modtage denne Stilling, uden at give Bøde. Der var, som det ses af nogle af Kompagniet udfærdigede Breve, lige fra Selskabets ældste Tid 2 Oldermænd, men den ene, der her. forudsættes som en Selvfølge, var altid Medlem af Magistraten, saaledes som det bestemt udsiges i Skraaen af 1582. Som Medlemmer kunde baade Mænd og Kvinder optages, de første mod at give i Indgang en rinsk Gylden, de sidste skulde give en let Gylden. Medlemmerne, der som i andre Lag hed Brødre og Søstre, maatte ved Kompagniets Gilder hver indbyde en

[1]) K. D. I 469, 597.

ubergøgtet Gæst, og skulde betale for denne og bøde for hvad han forbrød, men Folk, der havde været Medlemmer tilforn, maatte ikke indbydes; Brødrene skulde da give Plads paa Bænken for den indbudne Gæst. De aarlige Sammenkomster eller Adeldrik var Jul, Fastelavn og Pinse, ved hvilke alle skulde møde, og selv den fraværende skulde give $^1/_2$ Td. Øl, undtagen de af S. Knuds Gildebrødre, der søgte til deres eget Gilde. De Brødre, der tillige var Brødre i Tydsk Kompagni, maatte dog drikke i dette den ene Højtid eller skulde give det halve Ølskud, hvad vi vilde kalde Kontingent. Ølskudet skulde være betalt, inden Gildet var forbi, alene Oldermanden maatte have 2 fri Gæster.

Var et Medlem dødt, tilsagde Oldermanden nogle af Brødrene til at følge til Graven og til at ofre til den afdødes Sjælemesse. Efter de 3 Adeldrik skulde Kompagniet holde Begængelse for de afdøde, og alle Medlemmerne skulde ofre til 3 Sjælemesser hver Gang.

Til Opretholdelse af Orden ved Møderne var der mange Bestemmelser, navnlig var det forbudt at bære Vaaben eller Knippel, og der gaves Bøder enten for naar man af Drukkenskab spildte en Skaal Øl eller opførte sig paa en usømmelig Maade, begyndte Kiv og Trætte, slog Øl i sin Medbroders Ansigt, slog ham Kindhest eller tog ham ilde om hans Næse, eller i Vrede drog Sværd i Kompagniets Hus og Gaard. Det var følgelig meget strafværdigt at gøre Oldermanden Ulyd, give ham onde Ord, trænge ham fra hans Sæde eller være ham ulydig, som naar der blev skænket længer end han ønskede, eller den, der var tilsagt til at skænke eller til at hjælpe med at købe Øl, udeblev. Oldermanden skulde afgøre indbyrdes Stridigheder, og ingen maatte anklage sin Medbroder for Retten, førend Oldermanden havde søgt at forlige Parterne.

Det var uvedkommende forbudt at komme i Kompagnihuset, og naar der kom Bud til en af Brødrene, skulde dette straks fjerne sig. At doble var aldeles forbudt, og

væddede man om noget, skulde det indlægges i Lavshuset til alle Brødres Nytte, baade Stingeøl og Redeøl eller hvad det var.

Lavets Skriver havde en aarlig Løn af 12 Sk., men han og hans Hustru havde fri Drik til alle Adeldrik.

Naar der var Dans i Kompagniet, tilsagde Oldermanden ogsaa Brødrene at danse, og den, der ikke vilde, maatte bøde. Hellig Legems Dag (2. Torsdag efter Pinse) gik Brødrene i Procession, og nogle Brødre blev tilsagte at bære Lys, andre til at bære Peld (Baldakin) over Guds Legeme.

Naar en Broder giftede sig, skulde han give 1 Td. Øl for sin Brudetønde, af hvilken de Brødre, der var Medlemmer den næst foregaaende Adeldrik, havde fri Drik. Brødrene kunde benytte Kompagnihuset til Bryllup og Værtskab for en bestemt Betaling, men andre skulde give dobbelt.

Majgilder holdtes ogsaa; Majgreven skulde give 6 Tdr. Øl og havde saa fri Drik ved alle 3 Adeldrik for sig og 2 Kvinder. Oldermanden kunde ogsaa tilsige Brødre til at ride af By efter Maj eller grønne Grene.

Hvad der imidlertid ved denne gamle Gildeskraa er af størst Interesse er, at Kompagniet allerede dengang holdt Papegøjeskydning. Den, der afskød Papegøjen, skulde have en Guldring til 2 rinske Gyldens Værd og skulde give 6 Tdr. Øl, men kunde saa drikke frit ved alle 3 Adeldrik, første Gang med 4, senere med 2 kvindelige Gæster. Kom han i nogen Vinkælder og fandt sine Medbrødre der, skulde de betale første Omgang for ham. Alle Brødre, der var ved Helbred, skulde skyde til Papegøjen, hver med sin egen Armbørst (Laasbue), men skulde, førend de skød, lægge 2 Engelske (Mønt) i Hatten. I de 3 første Omgange maatte Ingen skyde mere end 1 Skud, men var Papegøjen da ikke skudt ned, maatte man skyde, saa tit man vilde. Brødre, der var vanføre og ikke formaade at skyde, maatte dog drikke med, naar de ogsaa gav 2 Engelske.

1504 vedtoges det kun at optage dem, der ikke var i noget Lav og var ærlige Folk, Dannemænd, Dannesvende, Dannekvinder eller Jomfruer. 1514 bestemte man, at den Broder, der lejede Kompagnihuset til Bryllup eller Gilde, skulde give 1 Mk., en udenbys Mand 2 Mk., men Gilderne 12 Sk. 1515 skulde Bysvende og Fogedsvende foran S. Sørens Billede, der stod i Salens nørre Ende, hvor Borgmestere og Raad sad, S. Søren til Lov, Hæder og Ære, holde Vokslys tændte om Jul og Fastelavn[1]). Fastelavn var her Festdag for andre end Brødrene, ti 1519 bestemtes det, at vilde Smedesvende, Bagersvende og andre Embedsfolk danse i Kompagniet ved denne Højtid, skulde der skænkes for dem her, og de skulde ikke som hidtil have en Tønde Øl med sig, naar de gik. Altsaa gjorde Haandværkssvende fra deres eget Gilde Besøg her ved Fastelavnsgildet, formodenlig formummede og i Optog, men det har kun været Besøg, ti ellers vilde der ikke have været Tale om, at de tog Øl med sig.

1582 var denne Gildeskraa forældet; de gamle Bestemmelser om Processioner og Sjælemesser passede ikke mere, Bøderne, der i den katholske Tid ofte betaltes i Voks til Vokslys foran Helgenbilleder, var ikke mere tidssvarende og derfor omskrev man Skraaen efter Tidens Lejlighed. Det fremgaar af den ny Skraa, at de fleste Paragrafer af den gamle er optagne deri, med Undtagelse af dem, der ikke længer passede i et protestantisk Samfund, og med nogen Forskel i Bødernes Størrelse.

Her er ogsaa optaget den gamle Bestemmelse, at, hvis en Broder blev vist ud af Laget og siden af Overmod djærvedes til at gaa ind igen, skulde han rulles ud paa en Tønde. Det samme gjaldt Snyltegæster.

De ny Bestemmelser angik nærmest Kompagniets Fester. Naar saaledes den, der førte Fordansen, dansede med en

[1]) Her er Afskriften uforstaalig, men det er klart, at de selv skulde gøre en eller anden Ting om Vinteren, som ikke var nødvendig i Pinsen.

ærlig Dannekvinde (gift Kone), skulde alle de andre meddansende danse med ærlige Dannekvinder; tog han en Pige, skulde de andre tage Piger. Fordanseren skulde altid føre Dansen op ad Huset, enten han begyndte foroven eller forneden, og ingen maatte danse i modsat Retning. Naar Fordansen skulde føres med Fakler, maatte ingen optage nogen Hustru eller Pige af Sædet, førend de 2 Fordansere havde optaget den Kvinde, som Oldermanden og Skafferne havde befalet dem at optage til Fordans.

Naar ved Skydningen Papegøjen var afskudt, skulde alle Brødrene følge Papegøjekongen tilbage til Kompagnihuset, hvor der da straks blev oplagt 4 Tønder godt Tydskøl af Lavets Øl, ligesom man straks skulde sende Bud efter det Øl, om hvilket der var indgaaet Væddemaal med Papegøjekongen. Denne skulde selv lade Papegøjestangen nedtage, levere den næste Aar i Marken og lade den oprejse paa egen Bekostning. Naar samme Person 3 Aar i Træk havde nedskudt Papegøjen, skulde dens Værd udbetales ham.

Et Par Dage før Majfesten skulde Oldermændene tilsige Brødrene til Stævne forat tage Beslutning, om der skulde kejses Majgreve eller ej, at enhver kunde have Heste og andre Ting i Beredskab. Naar Brødrene saa var redne ud, skulde Borgmestrene med Oldermændene og nogle af de gamle Majgrever ride ud fra Hoben og kejse en til Majgreve, der ikke havde været det tilforn, og ham hædrede Kompagniet med en gylden Krans paa hans Hat til en Værdi af 2 Daler. Majgreven havde efter gammel Sædvane Ret til Fordans og til at drikke frit ved alle Adeldrik med 2 Gæster. Engang skulde han gøre et Gilde, hvortil han gav $^{1}/_{2}$ Læst godt Tydskøl, ligesom han da majede Huset og betalte Bægrene og Spillemændene. Ved dette Gilde skulde alle de Brødre, der var udredne ved Majfesten, møde med deres Hustruer og Døtre i Kompagniet, „at gøre sig glade med deres Majgreve“. Hvis Kongen vilde „forydmyge sig“ at komme til denne Aftendans eller Brødrene indbød nogen af Adelen

eller af de Lærde ved Universitetet, skulde Majgreven dog ikke yderligere besværes, men Omkostningerne skulde udredes af Lavets Penge.

Brødrene blev i hine Tider, da der ingen Løgter var paa Gaderne, hentede af Drenge (Karle) med Løgter, der skulde vente paa deres Husbonde i Stegerset og der have Ild og dansk Øl til Skællighed. Kvinderne ledsagedes til Kompagniet af deres Tjenestepiger, men disse skulde straks gaa hjem igen.

Brødrene skulde i øvrigt understøtte hinanden i paakommende Tilfælde; naar saaledes nogen led ubodelig Skade af Ildebrand, Sø og Sand, skulde Brødrene komme ham til Hjælp, ligesom Selskabets Bøsse ogsaa kunde yde Understøttelse. Blev nogen Broder saa arm, at han nødtes til at tigge, og dette ikke af egen Forsømmelighed, var alle Brødrene ligefrem pligtige til at hjælpe hver efter sin Formue. Var en Broder eller Søster død, skulde alle Medlemmer efter Tilsigelse møde paa Kompagniet paa Begravelsesdagen førend Kl. 12 og i Procession gaa til den Dødes Hus og følge efter Kisten til Begravelsesstedet, „fordi det er den sidste Velgærning, man kan bevise sin Broder eller Søster udi denne Verden“.

Kompagnihuset kunde lejes ud til Fester. En Borger, der ikke var Broder, skulde give 3, en udenbys uadelig Mand 5, en Adelsmand 20 Daler for Bryllup, og vilde nogen af Adel gøre andet Gæstebud, kostede det 10 Daler, men kun Adelsmænd maatte drage (tapetsere) Huset ved Bryllupper anderledes end det var gammel Sædvane[1]). Det er bekendt nok, hvor meget Kompagniet blev benyttet i den Retning, baade af Konger og Adelen.

Hvad der er bekendt om offentlige Forlystelser udenfor Danske Kompagni er meget lidt. Hvert Lav havde følgelig sine Fester, og det er tilfældigt, at sligt kun sjælden omtales.

[1]) De 2 gamle Skraaer er aftrykte i K. D. VI 155—76.

Det ses ovenfor, at Haandværkssvende benyttede sig af Fastelavnsgilderne i Danske Kompagni til at skaffe sig en Drik Øl fra de mere velstaaende. Om Smedesvende bestemmes det 1554, at de skulde yde Betalingen for Fastelavns Drik inden første Søndag i Fasten, og at den, der blev kejst til Majgreve og ikke vilde eller kastede Kransen, skulde bøde 1 Td. Øl og 4 Sk. i Bøssen. De skulde dog have Tilladelse af Magistraten og Byfogden til at danse om Fastelavn eller føre Maj i By om Somren. De havde om Fastelavn en særegen Sværddans, ti det hedder, at den, der slap Haandfanget paa Sværdet, skulde bøde en Fjerding Øl, og slap nogen Odden eller faldt over et Sværd, skulde han bøde 1 Sk., men tabte han sin Hue, en Hvid[1]).

Skuespil kendte man ikke endnu i denne Periode, uden de oftest latinske Komedier, som Disciplene i Latinskolen ved enkelte Lejligheder spillede, men naar der var Fester i Kongehuset, var hele Byen som Deltager, og da var der nok at se baade af Processioner, Dystrenden og andet Ridderspil, foruden Tumlen i Gaderne af de mange Fremmede. Det maa ogsaa her bemærkes, at en Sal paa Raadhuset hed „Komediantsalen“.

Etatsraad Johan Monrad fortæller i sin Biografi[2]) som Minde fra sin Skoletid, der faldt mellem 1650 og 1656, om den Glæde Kjøbenhavnerne havde af Haverne udenfor Byen: „Min Barndoms fornøjeligste Tider i min Skolegang var om Somren i de dejlige Haver udenfor Byen, i den Forstad, som blev siden opbrændt ved Belejringen. Min Moder skikkede mig altid Penge, og jeg med mine andre Skolekammerater, men jeg dog mest alene, lod mig traktere i disse Haver med Faaremælk og anden Mælk, Smør og Brød eller anden Mad og Frugt efter Aarstiden i de smukke Lysthuse, som der var i den Have, som hed Stokholm, og de andre dernæst hos

[1]) K. D. II 303—5. [2]) Udg. af Dr. J. G. Burman Becker, S. 12—13.

ved den ny Kirke. Hvor dén ny Kirkegaard[1]) om Søndagen var fuld af Folk, saa Jorden var som skjult af dem, idet alle Folk, Mænd og Kvinder med deres Børn og Tjenestefolk gik ud af Kjøbenhavn og satte sig over hele Kirkegaarden, som var fuld af store Lindetræer, og fik Mad og lod hente til sig af de omliggende Haver. Fornemme Folk lod sig traktere i Haverne."

Den nævnte Have Stokholm nævnes i Jordebogen 1620 som liggende udenfor Nørreport norden for Adelvejen og vesten for Kirkegaarden som tilhørende Rasmus Klemensen Drager, medens den forhen tilhørte Boghandler Mag. Hans Aalborg. 1682 nævnes vesten for Landevejen mellem Sortedam og Voldene „en Plads, som tilforn kaldtes Stokholm, tilhører Lavrids N. i Vandløse" [2]). Denne Grund kan forfølges til Nutiden, idet det var det Vænge, der indtil for faa Aar siden grænsede lige øst op til Kommunehospitalets Grund og var en Gartnerhave, men nu er forsvunden forat give Plads for Gadeanlæg; det laa paa den østlige Side af Afløbet af Sortedamssøen, den senere saakaldte Peymanns Rende.

Fra sin Studentertid omtaler Johan Monrad ogsaa, at man søgte ud til Ladegaarden, og han omtaler især en lille Have ved Nørreport, hvor han og hans gode Venner var særlige Stamgæster, hvor de sad under de grønne Træer og sang gamle Kæmpeviser. „Men jeg var aldrig mere fornøjet, end naar jeg var alene, og naar jeg ret vilde divertere mig, saa havde jeg nogle visse Huse, som til Edingers i Kongensgade (Vinhandler), hos Hans Filips paa Østergade (Vinhandler, nu Nr. 35) eller hos den gamle Tydskølsvrager paa Vestergade, som var en meget fornemme Mand og Inspektør og Tolder over alt det fremmede Øl, som blev

[1]) Monrad har paa begge Steder ved en Uagtsomhed skrevet S. Peders Kirke og Kirkegaard, og det er et ret mærkeligt Træf, at der i Nærheden af S. Peders Kirke paa Frue Kirkegaard var et Hus ved Siden af Præstegaarden, der ogsaa hed Stokholm (K. D. I 506). [2]) K. D. I 622, 782.

indført. Han var gammel og uden Børn, men meget lystig og høflig og holdt intet Ølsalg i sit Hus, men solgte til Vinhandlere alene i Fade fremmed Øl, og denne Mand, som hed Mads Persen, havde det rareste tydske Øl og skøn Mjød henlagt for sig selv, og blev mig altid forundt en Stue aparte, naar jeg vilde komme derhen. (Han bode i nuv. Nr. 6). Saa og det Trakterhus paa Nørregade, hvor Maden var altid saa delikat; saa og til Mogenses i Kappadocia, hvor altid en Stue aparte blev mig indrømmet, ligesaa i Dyrkøb og i Godtkøb (paa Nørregade ved Siden af S. Petri Kirke) og hos Johan Lehns (Vinhandler i Klædeboderne Nr. 36, hvilket Sted vistnok var det der hed Dyrkøb), retan den største Stue neden eller Salen ovenpaa".

VI. Forskellige Næringsveje.

Næst Handel er Haandværksdrift den vigtigste Næringsvej i enhver Købstad, og mange mærkelige Træk af Folkelivet fremgaar ved Betragtningen af de forskellige Haandværk med deres indbyrdes Rang, deres Lavstvang, det patriarkalske Forhold mellem Mesteren og hans Svende, Giftermaal indenfor Lavet, Lavsgilder, den stadig forbudte, men aldrig afskaffede Frimandag og deslige. At gaa nærmere ind paa disse Forhold og paa de enkelte Lavs Historie vilde dog føre for vidt i dette Skrift, tilmed da en udførlig Behandling af dette Emne snart kan ventes fra en anden Haand[1]). Her skal kun nævnes nogle faa almindelige Bestemmelser.

22. Marts 1578 havde Kongen erfaret, at det gik, „fast ulideligen til der udi Byen med hvilke Haandværksfolk, som

[1]) Meget om Lavene findes allerede i Smaaskrifter af Cand. jur. Nyrop, men den udførlige Lavshistorie, hvortil han har samlet i mange Aar med sin utrættelige Flid, vil gøre ethvert andet Skrift overflødigt.

begærer at komme udi noget Lav, udi saa Maade at mange besværes med 20 eller 30 Daler at give, før han kan vinde Lavet, mest af den Aarsag, at de andre Lavsbrødre ikke gærne lide der andre, som kunne noget godt, men med slig Skattelse understaa sig dem at fortrænge, hvorover her udi Riget nu befinder sig stor Brøst for godt Haandværksfolk," derfor indskærpede Kongen nu den Bestemmelse i Recessen, at ingen maatte give mere end en Gylden i Lavet.

13. Marts 1600 bød Kongen Magistraten at kalde Oldermændene og Bisidderne op paa Raadhuset med Lavsskraaerne, hvilke de skulde gennemse og derpaa lade optegne enhver Lavsskraa paa ny, saaledes som det kunde være den menige Mand gavnligt, saa den fordærvelige Besværing med Beskatning af enhver, der vilde i Lavet, den unyttige Drik, der ofte foregik, Lavsbrødrene selv til Fordærvelse, kunde afskaffes; ligeledes skulde Magistraten afskaffe det efter vor Opfattelse særdeles gavnlige Værneting, som hvert Lav var for sine Medlemmer, idet alle mindre Forseelser mod hinanden indbyrdes blev forligte ved Oldermandens og Stolsbrødrenes Kendelse; saadanne Sager skulde herefter føres for Bytinget paa Grund af Tabet af de Bøder, der ellers vilde tilfalde Kongen og Byen.

Lavene havde imidlertid Midler til paa anden Maade at virke hæmmende. „Vi komme naadigst udi Forfaring," siger Kristian IV's Reskript af 19. Juni 1613, „om den store Uskikkelighed og Modvillighed her udi Riget med Haandværksfolk og andre om Skraaer og Lavsret sig begiver, idet de paa det højeste besvære vore Undersaatter med hvis de hos dem skulde lade gøre og forarbejde, og ellers deres Varer dem over sætter, saa de ikke for en billig Værd det, de skulde købe og til sig forhandle, kunde bekomme, hvortil deres Skraaer og Lavsret dem Anledning giver, efterdi enhver her i Riget sin Næring og Haandværk ubehindret ikke maa bruge, med mindre de først har vundet Lavet." Derfor afskaffede Kongen alle Skraaer og al Lavsret over hele Danmark, og

det skulde være enhver Haandværker, som vilde nedsætte sig, uforment at bruge sit Haandværk, naar han havde gjort sin borgerlige Ed og deltog i Byens Tynge.

1. Dec. samme Aar bød Magistraten, at alle tjenesteløse Haandværksgeseller, der ikke havde gjort deres Borgered, men ulovlig brugte deres Haandværk, til Afbræk og Skade for skatteydende Borgere, skulde enten møde paa Raadhuset og vinde Borgerskab og angive sig selv for Hus, Skat og Vagt, eller tage Tjeneste hos Borgere, da det ellers var forbudt Borgere at lade dem have Ophold i deres Huse.

10. Okt. 1621 ophævedes imidlertid igen Lavsfriheden, og det blev paabudt Mestrene i Lavene at forfatte ny Lavsartikler, der skulde stadfæstes af Magistraten, og derved kom det hele igen i sin gamle Gænge[1]).

10. Dec. 1621 udkom en kgl. Forordning om Haandværkssvende og Drenge. „Eftersom Haandværker en af de fornemme Aarsager er, af hvilke næst Gud den allermægtigstes naadige Velsignelse Landes og Rigers Fremvækst herkommer, og vi dog befinde dem ikke i disse Lande som andre at være i Svang, synderlig for Mangel af gode Svende," saa befalede Kongen, at alle Mestrene i ethvert Haandværk med Magistratens Betænkende skulde forfatte visse Vilkaar om visse Læreaar for Svende og Drenge og om Straf for dem, der var modvillige mod Mestrene, løb bort i Utide eller ikke opførte sig tro.

En viss Dag om Ugen skulde Oldermanden og 2 eller 4 Mestere forhøre Klagemaal mellem Mestrene og Svendene, og hvis der idømtes Bøder, skulde disse ikke bruges, som det plejede at ske, til Øl eller Gæstebud, men dels til Oldermanden og de hossiddende Mestre, dels til fattige Enker, faderløse Børn og Husarme af Haandværket. Til saadan Sammenkomst skulde Embedet have et Lavshus, der dog ikke maatte bruges til Gæstebud eller Drikkelag.

---

[1]) K. D. II. 280, 383, 399, 589—90, 594—95, 685, 722—23, IV. 758.

Forat den tidligere Uorden ikke paa ny skulde indføres, som blev afskaffet ved Lavenes Nedlæggelse, blev det Haandværkerne forbudt indbyrdes at gøre Aftale om Køb og Salg. Naar nogen vilde bruge et Haandværk, skulde han lade sit Navn indskrive hos Oldermanden, men det var forbudt at gøre Gæstebud eller Mesterstykke, og ved Overtrædelse straffedes baade han og de gæstebudne paa deres Formue.

Da Haandværker bedst kunde underholdes, hvor Levnedsmidler var billige, skulde Magistraten ikke alene nogle Gange om Aaret sætte Prisen paa fersk Oksekød, salt og tør Fisk, tyndt Øl og groft Brød, men tænke paa Middel til i Tide at skaffe Borgerne hvad de behøvede.

I Fredrik III's Tid var der visse Næringsveje, der vistes ud af Byen. Ved Befaling af 17. Jan. og 24. Feb. 1654 fik Pottemagerne og Smedene Tilhold om at flytte til en særegen Plads, som Lensmanden Hr. Aksel Urup skulde udvise dem. Grunden dertil var „den store Ulykke, som her i Byen nogle Gange er foraarsaget af deres Ovne, hvoraf adskillig skadelig Ildebrand er begyndt at opkomme.“ Men hen paa Somren udbrød en pestagtig Sygdom, og Pottemagerne klagede til Kongen, at de i den besværlige og svage Tid ikke kunde afbryde deres Ovne uden deres største Skade og Afbræk, hvorfor Kongen tillod de Pottemagere, hvis Ovne befandtes at være uden Fare, at forblive indtil næste Paaske, men da skulde baade de og Smedene uden Betingelse flytte ud, og de, der vægrede sig, skulde agtes som de kgl. Mandaters Overtrædere og deres Værksteder nedbrydes[1]. Om de virkelig flyttede ud 1655 er dog usikkert, og Belejringen gjorde i alle Fald deres Ophold kortvarigt. Efter denne er der ikke Spor af, at den kgl. Befaling er efterlevet og endnu 1720 fandtes der Pottemagerværksteder inde i Byen, ikke at tale om Smedier.

---

[1]) K. D. I. 675. V. 378.

Til industrielle Foretagender hører Byens Teglovn, der laa paa forskellige Steder, indtil den tilsidst kom til at ligge udenfor Peblingesøen, hvor den nedlagdes i Fredrik III's Tid, men da den udførlig er omtalt i første Del S. 98—99, kan vi henvise dertil[1]). Møller og Bryggerier er omtalte foran i nærværende Del S. 140 og 155. Endvidere er Kongens Farveri og Valkemølle i Farvergade omtalt i tredie Del S. 361. Dertil kan føjes, at Statholder Mogens Gyldenstjerne 27. Jan. 1560 sluttede Kontrakt med Mathias Sittert, Borger og Farver i Lybæk, om dets Anlæg[2]). 1639 fik Korfits Ulfeldt Befaling om at lade Farveriet istandsætte, da Farveren Lukas Hammer havde klaget over, at det var saa forfaldet, at han ikke kunde vedblive med at bruge sit Haandværk der. 1642 tillod Kongen hans Hustru at beholde Farveriet efter hans Død. I Aaret 1620 var Farveriet og Valkemøllen blevet overdraget til Klædekompagniet og 1633 overdrog Kongen Farveriet i Forpagtning til Johan Ettersen for 100 Speciedaler aarlig. Klædekompagniet havde af Byen til Leje hele Halmtorvet og Grunden indenfor Møllekanalen til Løngangsstræde, ligesom det en Tid havde Lækkerbidsken paa Amagertorv til Oplagshus. Et andet Farveri, der laa ved Vandkonsten og som Gert Piper havde bebot, solgte Kongen 1636 til samme Johan Ettersen[3]).

1558 paatænkte Kongen at opbygge en Krudtmølle, sandsynligvis ved Vandmøllekanalen, men den kom næppe til Udførelse. Det ses imidlertid at Krudt allerede 1510 tilberedtes af Borgerne[4]).

Destillerere fandtes her 1555, da Kongen hos en Borger selv indløste noget pantsat Destillertøj og overgav det til Saarlægen M. Jakob, at han kunde lade opsætte en

[1]) I Antegnelser til Byens Regnskaber 1613—14 raades Byen til at nedlægge Teglovnen, hvis den skulde vedblive at have Tab derved (K. D. VI. 200.) [2]) Geh. Ark. Sachsen Nr. 22. [3]) K. D. II. 632. III. 116, 162, 235, V. 214. [4]) K. D. III. 29. Første Del S. 302.

Ovn dertil[1]). Det ses af Apothekernes Privilegier 1609, at det var tilladt Materialister, Krudtkræmmere og Destillatører „at gøre de Slags Destillata, Sirupper, Conserva og Condisa udaf Ribs, Kirsebær, Pommerans og andet saadant, som til daglig Spisning og anden gemen Brug henhører.“ Under Fredrik III. levede en bekendt Destillerer Johan Holst, der arbejdede i Kongens Laboratorium paa Rosenborg.

Tæt udenfor Vesterport omkring Egnen af Frihedsstøtten havde Byen 7 Reberbaner, der lejedes ud til Byens Rebslagere. Den Del af Bremerholm, hvorpaa Kongens Reberbane laa, hørte ikke oprindelig til Holmen, men var en Jord udenfor Østerport, der først blev lagt sammen med Holmen, da den kom i Kongens Besiddelse. Reberbanen, der ses paa alle Kort ældre end Gammelholms Bebyggelse, er først anlagt af Fredrik II. I et Kongebrev af 10. Okt. 1566 til Magistraten siges nemlig, at Kongen for nogen Tid siden havde handlet med Raadmand, nu Borgmester Hans Olufsen og hans Medarvinger og faaet af dem en Have udenfor Østerport, „hvilken nu bruges til vor Reberbane,“ ti vel har Kongen formodenlig haft egen Reberbane paa Holmen, saa længe her er bygget Skibe, men næppe paa det Sted, hvor den var til den nyere Tid og hvor den bevislig var i Fredrik II's Tid. Denne Have har iøvrigt været stor, ti 1606 kunde Kristian IV skøde til Breide Rantzau en Grund bag Reberbanen mellem Strædet og Stranden og 1644 skødede Kongen til sin Frille Vibeke Kruse sin Lyst- og Køkkenhave mellem Sejlhuset og Reberbanen paa den ene Side og Johan v. Deldens Have paa den anden Side, med Lysthuse, Bygning, Borde og Bænke. Denne Have gik siden over til Vibeke Kruses Søn U. C. Gyldenløve, blev 1659 pantsat til Movrids Frich for Bekostningerne ved hans Begravelse[2]), og er sikkert en Del af det senere Charlottenborgs Grund.

[1]) K. D. IV. 558. [2]) K. D. I. 353. III 254, 487.

8. Feb. 1621 [1]) fik Islandsk Kompagni en Reberbane udenfor Østerport, 660 Alen lang og 108 Alen bred, langs Stranden paa den ene Side og paa den anden langs en Vej, der skulde være 18 Alen bred og skille Reberbanen fra Borgernes Haver. Den har gaaet fra nuværende S. Anne Plads og et Stykke ind paa Alm. Hospitals Grund, og Vejen vil omtrent svare til nuv. Amaliegade. Reberbanen er en væsenlig Del af den Grund, som siden kom til Amalienborg, da Fredrik III's Dronning kort efter 1660 afkøbte Kompagniet dets Reberbane.

Samme Kompagni fik 9. Maj 1620 Privilegium paa en Reberbane paa den Dæmning, der gik udenfor Vandmølleaaen, altsaa omtrent nuv. Løngangsstrædes sydlige Side fra nuv. Filosofgang forbi Vandkunsten indtil Vandhusbroen (foran S. 194), 480 Alen lang og 14 Alen bred. Interessenterne forpligtede sig til at begynde paa Opførelsen, saaledes at Reberbanen kunde tages i Brug i Efteraaret 1621 [2])

En Pollermølle eller Harniskmølle havde Kongen udenfor Byen; 1580 nævnes saaledes Mester Bernt paa Pollermøllen, og 1595 fik Lensmanden Befaling om at lade opbygge et Hus ved Pollermøllen til en Smedie for Pollermesteren. 1602 bevilgede Kongen Niels Sandersen, Plattenslager og Pollere, Pollermøllen her for Kjøbenhavn til paa videre Besked og imod at udføre Kongens Arbejde [3]).

Svovlhuset udenfor Østerport er vel anlagt af Fredrik II [4]). Det var til endnu 1625, da S. Anne Kirke paa Hjørnet af Rigensgade og Sølvgade skulde bygges mellem Svovlhuset og Vejen. 1620 siges Herman Wust at have Svovlpladsen i Brug [5]), og ved at forfølge denne gennem Jordebøgerne, ses des, at det er den Del af store Kongensgade, der er imellem Fredericiagade (tidligere Kaninlængen) og Bryggerlængen og et Stykke ned ad disse Gader. Følgelig var Grunden ikke netop indskrænket til en saa regelmæssig Firkant, ti da Hans Jakobsen

---

[1]) K. D. II. 644—45. [2]) K. D. II. 628 IV. 768. [3]) K. D. II. 514 IV. 648, 723. [4]) Se foran. S. 211. [5]) K. D. I 612 V. 77.

1652 fik Skøde paa Grunden, var den 48 Alen til alle Sider; men da Mogens Zakariasen 1666 fik samme Grund, var den 85 Alen og 41 Alen; if. førstnævnte Skøde laa den ved Prinsekanalen paa Hjørnet af den ny afstukne Kirkegade og Gotersgade, if. Skødet til Mogens Zakariasen ud til Borgergade, Kaningade og Kirkegade, men af Grundtaxten 1689 ses det, at Mogens Zakariasens Grund da ikke gik til Borgergade men til Store Kongensgade [1]. Svovlhuset benyttedes til Rensning af den Svovl, der samledes paa Island.

Dette er omtrent alt hvad der var af Industri i Kjøbenhavn førend Kristian IV's Tid, men under denne Konge kom der et stort Opsving og der gjordes mange Forsøg paa at fremkalde forskellige Foretagender, desværre uden Held.

I Aaret 1619 paatænkte Kongen Oprettelse af en Silkeindustri og indkaldte Silkevævere, der under Urolighederne i Tydskland var blevne nødte til at forlade deres Hjem. Han købte i dette Aar en Gaard paa Købmagergade af Eske Brok, der gik ud til Pilestræde [2], lagde en Gade, 12 Alen bred, midt igennem den og udparcellerede Grunden i mindre Dele. 11. Marts 1620 afsluttede han en Kontrakt med Villum Povlsen, der forpligtede sig til at bygge 14 Huse paa hver Side af den ny Gade, med Ydermure af 1½ Stens Tykkelse; nederste Etage skulde være 6 Alen, øverste 5½ Alen høj og hvert Hus 10 Alen i Firkant undtagen de 4 Endehuse, der skulde være 15 Alen. Under Husene skulde være Kældre 2 Alen under og 2 Alen over Jorden og i det hele skulde det Afrids følges, som den kgl. Bygmester Hans v. Stenvinkel havde gjort. For det hele Arbejde skulde han have 3200 Daler [3]. Disse Huse skulde være forbundne med Døre, saa man kunde gaa fra den ene Stue til den anden, dog skulde ingen have Hovednøglen uden Kongen selv [4].

---

[1] K. D. III. 395, 650. Af Stadens Regnskab 1674—75 i det kgl. Bibl. ses det. at Svovlpladsen er Mogens Zakariasens Grund. [2] Om Gaarden Jfr. S. 9. [3] K. D. II·618—19. [4] Christian IV's Breve v. Molbech S. 87.

24. Marts 1624 beskikkede Kongen Karl Tisen, Kristoffer Trønner, Johan von Holt og Hans Gelfus som Tilsynsmænd med Silkevæverne, idet de skulde paase, at Materialerne indkøbtes i god Stand, for billigt Køb og at der var godt Forraad. Karl Tisen skulde særlig sætte Prisen paa de Guldenstykker, Bliant, Fløjel, Capsa, Atlask, Damask og andet, som blev væset, og Vægten, Størrelsen og Prisen skulde paategnes ethvert Stykke med Pergament og Bly; dog var der tilforordnet Seglmestere til at segle og sætte hvert Stykke, hvoraf Benævnelsen Seglhuset paa en af Bygningerne. Mestrene skulde selv vedligeholde Redskaberne, men skulde derimod have deres fulde Arbejdsløn, og Karl Tisen skulde tilkendegive Kongen, om nogen Væver eller Farver fik højere Løn, end der blev givet i Holland eller andensteds. De 4 Borgere skulde ogsaa have Tilsyn med Farverne og aldeles ingen Undskyldning annamme, om Tøjet ikke var farvet saa skønt som i Udlandet, da „Farverens Haandværk i Sønderlighed et Haandværk er, hvor Syn gaar for Sagn[1]).“

Det var kun kort, Værket blev drevet for kgl. Regning, ti 30. Nov. 1623 overdrog Kongen det til Johan de Willom, Johan Bøcker von Delden, Jørgen Bøcker, Lorens von Møllengracht, Karl Tisen og flere i 12 Aar fra 1. Marts 1624, i hvilken Tid Kongen vilde forbyde Tilførsel af Silke- og Uldenvarer. Kompagniet fik Toldfrihed, men skulde saa meget som muligt lade spinde Garn i Riget, og Kongen bevilgede, at der i Børnehuset maatte spindes, Silke vindes, Bomuld udkradses og deslige. Til Kræmmere og Købmænd maatte alene sælges i hele Stykker, men til Adelen i Alenvis; efter 2, 3 Aars Forløb vilde det blive forbudt at indføre de Varer, de forarbejdede, da de til den Tid maatte være komne saaledes i Gang, at de alene kunde forsyne Landet. Med Hensyn til Haandværksmestre skulde de anvende Tid paa, ikke at faa andre af afvigende Religion ind i Landet end

[1]) K. D. II. 690—92 V. 46.

dem, der allerede havde Bevilling, og hver Mester skulde have 1 eller 2 danske Drenge i Lære. Selskabet skulde overtage det Lager, der allerede var tilstede, og afbetale det i Løbet af 12 Aar, ligeledes alt Redskabet. Kongen forpligtede sig derimod til alene at tage sine Varer hos Selskabet, der altid skulde have 20 Silkevæve gaaende med italiensk Bredde af Fløjel, Caffa og andre Silkevarer. Prisen skulde følges med den i Holland og Hamborg og de skulde selv vedligeholde Seglhuset og lønne Seglmesteren, der var edsvoren ligesom Farverne og de der beredede Varerne. Kongen kaverede for Kompagniet for 50,000 Rdl. Husene i Silkegade skulde sættes for en billig Husleje, som Kompagniet skulde indbetale i Rentekamret. Det tillodes Kompagniet at optage Udlændingene Povl de Willom, Jan van Lier, Abraham Heyerman eller andre[1]).

Det var paa Tide, Kongen kom af med Værket, ti 30. April 1622 havde han nedsat Priserne med 2 pCt. „saa vi det kan blive des snarere kvit" og hvad der i Fremtiden arbejdedes skulde nedsættes med 5 pCt. Haandværkerne begyndte ogsaa at svigte, ti 22. Avg. 1623 befalede Kongen, at da „en Del af de Haandværksmestre, som adskillige Manufakturer her udi vor Købsted Kjøbenhavn af Silke, Ulden og Linned forarbejder, sig understaar fra Byen at begive og enten sig andensteds der udi Riget at nedsætte og deres Haandværk at drive eller og vel ganske udaf Riget at drage," da blev saadant strengelig forbudt, da Kongen havde ydet dem Forstrækninger og givet dem nogle Aars fri Husleje[2]).

7. Jan. 1625 udstædte Kongen den Anordning for Silkekompagniet, at der ingen Drenge maatte oplæres hos Mestrene uden disses egne Børn, Kongens indfødte Undersaatter eller af fremmede de, der hørte til Landets Kirke. Børnene skulde efter Overenskomst med Biskoppen indfinde sig hos Præsterne eller Degnene at undervises i Guds sande Frygt og deres Børne-

---

1) K. D. II. 750—54. 2) K. D. V. 49, 58.

lærdom, „anseende Vi samme Haandværkere ikke har ladet indhente for nogen ny Religion og Dyrkelse at lade stifte og i vore Riger indføre,“ og en Gang hvert Fjerdingaar skulde der til Biskoppen og Magistraten indleveres en Fortegnelse over Drenge og Svende. De skulde have Indseende med at, naar Kongens Undersaatters Børn havde udlært, skulde de sættes paa Tovene og lære for Svende og at de undervistes med Flid og tilholdtes at arbejde renlig, flittig og snart, hvorimod de ogsaa skulde være forpligtede til at tjene Kompagniet for en billig Løn. Endelig solgtes Varerne meget dyrere her end i Hamborg og Amsterdam, uagtet de dog ikke burde løbe højere end 4 til 5 pCt., hvorfor de formanedes til at nøjes med en billig Fortjeneste. De skulde ogsaa paase at deres Tjenere ikke solgte Varerne for højere Pris, end de selv anslog dem til. Tilsidst fremkom Kongen med et af de for vore Dage mærkelige Indgreb i private Forhold. „Efterdi vi erfarer, at I høj og fast ubillig Dagløn til Arbejderne udgiver, formenende, efterdi ingen maa indføre saadanne Varer, at de, det købe ville, endelig skal forpligtet være det at betale, hvor højt I det og anslaar, tilmed og at I Materialier paa lange Terminer for et dyrt Køb og af anden og tredje Haand eder til forhandler, da bede Vi eder og hermed befale, at I og af første Haand saa vidt muligt eder Varerne tilhandler, tilmed og at I Daglønnen efterhaanden korter, særdeles naar vore egne Undersaatter Handværkerne lærer, paa det den Fordel, man billig her udi Riget bør at have, naar Proviant bedre Køb er end andensteds, maa haves udi Agt.“ Desuden befalede Kongen Magistraten at beskikke 4 Borgere, der 3 Gange om Aaret skulde undersøge Kompagniets Priser, Folkeløn, Indkøb, Udsalg og deslige, ligesom at varetage de forannævnte Paabud til Kompagniet. De Børn, der løb omkring paa Gaderne og tiggede, skulde sendes til Mestrene[1]).

---

[1]) K. D. V. 72—74.

Ej heller den private Enterprise kunde holde Silkeværket oppe. 8. Jan. 1626 befalede Kongen Fredrik Reetz og Ernst Normand at sammenkalde Deltagerne, der havde andraget til Kongen, at de ikke længer kunde vedblive uden mærkelig Skade for dem saavelsom for Kongen, og forhandle med dem, idet Kongen tilbød at overtage et Parti Silkevarer paa Klædekamret. Det skulde forsøges, om de ikke kunde sammenkalde de fornemste Købmænd og Kræmmere i Landet og faa dem til at købe Varer og betale Pengene i Kongens Rentekammer, imod at Indførslen igen blev given fri. Det kunde ogsaa tilstedes Johan de Villom efter hans Tilbud at vedblive med at underholde 8 til 10 Silkevæve, ligesom de skulde bevæge andre Købmænd, som handlede med Silke, til at antage 2 eller flere Mestre, „paa det samme Haandværk og Manufaktur, som med saa stor vor Bekostning og Skade er stiftet, ikke aldeles skulde igen nedlægges, men at det dog efterhaanden kunde udi Riget plantes og faa Fremgang.“

Kongen blev dog næppe betalt paa denne Maade, ti endnu 1631 fritog han Kompagniet for Renten af den Sum,for hvilken det modtog Varerne, imod at det betalte Hovedsummen, og Johan og Jørgen Bøcker von Delden udbetalte samme Aar deres Del[1]).

Dermed var dette Foretagende stanset og Kongen skriver 1627: „Med de Silkeboder skal Statholderen have Indseende, at de ikke forfalder, og haabes, om Gud vil, at besætte dem engang igen med slige Folk, som de er bygget til[2]). Samme Aar solgte Kongen dog allerede et af Husene og afhændede dem efterhaanden alle.

14. Avg. 1621 fik Abraham Calovart, der allerede 1619 var en af Byens mere fremtrædende Borgere, Tilladelse til at oprette et Silkeberederi til at tvinde og berede Stik (Brodere)- og Sysilke, med 6 Aars Eneret i Sæland[3]).

---

[1]) K. D. V. 91—92. 124, 125. [2]) Christian IV's Breve ved Molbech S. 255. I Ministeriets Arkiv findes Regnskaber for Silkeværket 1620—23. [3]) K. D. II. 651

Om end Silkevæveriet saaledes ophørte, var her dog endnu Silke- og Klædefarvere, der 23. Nov. 1651 udvirkede et Forbud mod at Andre, der brugte andet Haandværk og ikke havde lært deres Haandværk hos Mestre, maatte bruge dette til deres Skade eller udhænge Farvetegn[1]).

22. Feb. 1620 tillod Kongen Theodorus Rottenburgh at lade opsætte 2, 3 eller flere Oliemøller, saadanne som andre Steder brugtes til at male Linolie, Roefrøolie og anden Slags Olie, hvorpaa han fik Eneret i 8 Aar[2]). Samme Mand var Ridder af det burgundiske Hus og fik 8 Dage efter Befaling til Magistraten om at faa udvist en Have indenfor Søerne i Nærheden af den Grøft, der gik fra Rosenborg til Søen. Hvorvidt han fik nogen Mølle anlagt her, er ikke bekendt.

17. Feb. 1620 fik Kristoffer von der Heyde og 21. Feb. s. Aar Kornelius Cuscort 2 ens lydende Privilegier paa med deres Konsorter at oprette et Sukkerraffinaderi til at raffinere og rense saa meget Sukker, som de kunde afstedkomme, og fik 6 Aars Toldfrihed paa det Sukker, de udførte. De maatte holde deres egen Vægt, der dog skulde være lignet efter Kjøbenhavns Vægt og stemplet med Byens Tegn og Mærke, hvorimod de skulde sælge Kongen Sukker for samme Pris, som man gav i Holland, eller ogsaa, om Kongen begærede det, 4 Sk. billigere Pundet end man fik det her i Byen hos Apothekerne eller Kræmmerne. De var begge Udlændinge, hvorfor de fritoges for Tiende- og Sjettependinge af deres Gods, hvis de blev til Sinds at rejse ud af Riget. Kongen bevilgede Kristoffer von der Heyde fri Bolig i 3 Aar i den Gaard ved Stranden, hvor Steffen Sørensen hidtil havde bot, men efter den Tid skulde han give 120 Daler i Husleje; Kornelius Cuscort fik derimod fri Bolig i den Gaard i Stenboderne, som Hans Simonsen havde bebot, men siden skulde han give 150 Daler i Husleje. At Kristoffer von der

---

1) K. D. III. 379. 2) K. D. II. 617.

Heyde fik sit Raffinaderi i Gang, er ikke sandsynligt, men det andet kom virkelig til Udførelse. 4. April 1621 er der udstædt et Kongebrev, at Kornelius Cuscort havde forebragt, at mange Fremmede fra Holland og andre Steder paa adskillige Tider af Aaret stod ude med Sukker og udhøkrede det i smaa Partier ham til største Skade og Afbræk, hvorfor Magistraten skulde afsige en Kendelse, om det kunde tilstedes og om de Fremmede ikke burde sælge Sukker af Skibene som andre Købmandsvarer. Hvad enten denne Dom nu har gaaet ham med eller imod, har han ophørt med sit Sukkerraffinaderi, ti den ham bevilgede Gaard Amagertorv Nr. 25 og Læderstræde Nr. 28 solgte Kongen 1625 til Jørgen Danielsen[1]), og 26. Avg. 1624 fik Sukkerraffinerer Henrik Kortsen tilligemed sine Konsorter Eneret til at forsyne Staden med raffineret Sukker, imod at han gav Magistraten skriftlig Forpligtelse til at forsyne Staden med saa godt, rent og velraffineret Sukker, Topsukker og Sukkerkandis, hvidt og rødt og saa billigt, som det kunde tilføres andensteds fra. Men allerede 29. April 1625 befalede Kongen Magistraten at undersøge, om han havde forholdt sig i alle Punkter efter Kongens Beraadning og sin Forpligt, og i modsat Fald at tiltale ham ved Retten. Sandsynligvis har han forbrudt sit Privilegium, men han har dog haft fastere Rod i Staden end de andre Raffinerere, ti han var Befalingsmand ved Borgervæbningen[2]).

Det var nu først, da Handelen paa Vestindien kom i Gang, at der kom noget nyt Sukkerværk i Stand. Det er ovenfor S. 230 omtalt, hvorledes det af Jens Lassen stiftede afrikanske Handelskompagni bl. a. havde ført Sukker med hjem, og derved fik han Ideen til at anlægge et Sukkerraffinaderi, hvorpaa Kompagniet 1656 købte den Grund i Slotsholmsgade, hvor nu Sukkerraffinaderiet Phoenix drives. Kompagniet havde nemlig 3. Nov. 1655 faaet 20 Aars Eneret paa at holde en Raffinerer til det Sukker, det lod hidkomme

---

[1]) Tredie Del S. 213. [2]) K. D. II. 614—16. V. 42, 67, 78.

fra Indien og andre Steder, og 7. Maj 1657 fik det Toldfrihed for det uraffinerede Sukker, det indførte, men skulde derimod give Told af det raffinerede Sukker, det udførte.

Da det kgl. Privilegium var opnaat, oprettede Interessenterne 18. Feb. 1657 en Kontrakt om deres indbyrdes Forhold.

„Vi underskrevne gøre vitterligt, at eftersom tilveje er bragt Kgl. Majestæts vores allernaadigste Herres Privilegium paa et Sukkerraffinerværk at maatte oprette og udi 20 Aar her udi Riget alene at nyde, vi og allerede et Parti uraffineret Thomæ Sukker har liggende, som ej uden stor Skade saaledes kan henligge, derfore nødvendig udkræves paa Middel at være betænkt, hvorledes det allerede havende Sukker til Kompagniets Fordel og Bedste kunde vorde raffineret og siden forhandlet saavelsom Værket fremdeles at fortsættes og befordres, dertil samtlige Participanternes Lejlighed ikke er alle derved at forrette, derfore for raadsomt og gavnligst eragtet tvende af vore Medparticipanter til Direktører over forskrevne Sukkerkompagni at udvælge og begære, og efterdi efter vor venlige Begær ærlige og velforstandige Mænd Samuel Meyer og Severin Lavridsen Præstø forleden den 16. Februar det samme Værks Direktion har paataget, hvorfor vi hermed paa vore Interessenteres Vegne dem fuldmægtige det udi Værk at stille, fortsætte og derudinden at gøre og lade, som de vel befinder til Kompagniets Gavn og Fremtarv at kunne geraade, være sig bekvemmeste (om den allerede betingede, naar paaæskes, ej tilstede kom) Svende og alt dets Tilbehør dertil at betinge og forsyne, saa og andet vel raffineret Sukker, om dem synes gavnligt, dertil at indkøbe enten for kontant eller paa Tid og hvis (hvad) dertil fornødent. Dertil ville vi enhver pro Quota, om ej Penge ved Kompagniet er, naar paafordres, vores Anpart erlægge og betale og deres derfor Haand og Løfte, saavidt samme Raffinerværk angaaende, indfri og holde dem derfor skadesløse i alle Maader og hvis (hvad) de udi saa

Maader saa og med det raffinerede Sukker at sælge og forhandle og udi alle andre Maader velment foretager, gør og forretter, omendskønt det, Gud afvende, mislykkede, skal være os alle angenem og velgjort, og naar dem synes med Participanterne om noget af Importans at ville beraadslaa, saa skal det de her tilstedeværende ankyndes, og om sig da ej alle indstillede, skal Direktørerne med deres Indstillende uden nogen videre Sammenkalden straks slutte og de fleste Stemmer, om de ej alle overens komme, følges, hvilket de andre skal være forbundne at efterleve, sig vil lade behage og ej have at imodsige. Og skal hver af bemeldte Direktører for deres Umage, Flid og Vinskibelighed et Honorarium paa 200 Rigsdaler aarligen, saa længe de samme Værk forestaar, nyde, hvorimod de hvert Aar skal gøre ret Rede og forsvarligt rigtigt Regnskab, som det sig bør, hvorfor dem alt hvis (hvad) forskrevne Kompagni tilhører, naar de begærer, skal leveres. At dette saaledes holdes og efterkommes skal, har vi med egne Hænder underskrevet. Actum Kjøbenhavn 18. Februarii Anno 1657.

Paa hendes Durchlauchtighed Prinsesinde Friderica Amalias Vegne Gabell. Paa velb. Peter Reetzes Vegne Jens Lassen. Peder Pedersen. Hans Sørensen. Morten Mikkelsen. Ydermere for mine egne Parter Jens Lassen. Johan Steinkuhl. Hans Petersen Klein. Bartel Jensen. Mikkel Nansen for $^1/_{32}$ Part. Severin Pedersen. Lavrids Kristensen."

At Bygningen blev færdig i dette Aar, ses af at Aarstallet 1657 endnu findes udenpaa Fasaden til Slotsholmsgade, men den snart paafølgende Krig og den langvarige Belejring maatte nødvendig fremkalde en Stansning, og efter Krigen saa man sig ikke i Stand til at genoptage Virksomheden. Dette oplyses af følgende Skrivelse fra den ene Direktør Søren Lavridsen Præstø:

„Eftersom begyndte Sukkerraffinerværk efter velmente og gode Forehavende til Fordel ikke har villet gelinge, mens tvært imod geraadet, og efterdi Værket, der for Kompagniet

allerede er udi temmelig Gæld, uden ydermere stor Kapital dertil at forlægge, det ej kan fortsættes og med dette saaledes beskaffen, at ej nogen Fordel men Skade for Haand er at forvente, det da ydermere at forekomme Participanterne sidst forleden 28. Marts resolverede Værket i alle Maade at ophæve og til hvem det begærede at overdrage, og derhos hvis (det) Sukker, som endnu uraffineret udi Forraad er, saavel og Redskabet bedste Maade muligt at sælge og afhænde, paa det den bortskyldige Gæld, som forrentes, kunde vorde aflagt, Participanterne deres udgivne Haand og Løfter indfri og enhver, hvad ham siden af øvrige kan tilkomme, sin Andel at nyde, saa det dermed ikke ganske skulde blive til intet og siden ej noget deraf at være forventendes. Saa er da bemeldte at efterkomme og sælge yderste Flid anvendt, og efterdi Peter Luchelman dertil Participanter er søgende og resolveret bemeldte Redskab at ville sig tilforhandle for 2600 Rdl. og for Pundet af bemeldte uraffinerede Sukker at give 7 Sk. dansk, og efterdi det ikke er mere, men for ringere Værd, synes raadeligst det derfor straks at afhænde, saa Kompagniet denne Juni Maaned kunde komme af Gælden og ej længer give Rente ud. Huset skulde han og for aarlig 360 Rdl. Leje beholde, til dertil Købmand sig kunde præsentere. Herpaa enhver Participant deres gode Betænkende forventendes. Kjøbenhavn 16. Juni 1661."

Heri samlykkede Interessenterne, mange med et Hjertesuk, saaledes Jørgen Rosenkrands: „Jeg havde vel formodet, at mine udlagte Penge skulde have bragt mig anden Profit, men efterdi jeg ser Skaden for mine Øjne istedenfor mine Penge, da faar jeg vel at nøjes og tage til Takke," og Hans Sørensen: „Den Tid, de afrikanske Varer blev oplossede, befrygtede man sig for det, som nu ses for Øjne, hvorfor en Del begærede ved rigtig Deling at vorde sit eget mægtig, maatte dog ikke tillades. Nu maa jeg dog for min Anpart være benøjet og tage til Takke tilligemed de andre Interesserede."

Sukkerkompagniet var saaledes opløst, men det lykkedes Peter Luchelman at danne et nyt, idet Rentemester Henrik Müller tog sig af Sagen. Dette ny Kompagni lejede altsaa Bygningen for 360 Rdl. om Aaret og overtog det ældre Kompagnis Inventarium, sandsynligvis ogsaa til Leje, da det først blev solgt 1671.

Under 19. Avgust 1662 fik altsaa Henrik Müller kgl. Privilegier for Sukkerkompagniet. Det hed deri, at de forrige Participanter havde adskilt sig fra den af Kongen priviligerede Sukkerraffinering og ej iværksat deres Bevilling, men forat et saadant nyttigt Værk ikke aldeles skulde blive liggende frugtløst, bevilgede Kongen Henrik Müller og hans Medparticipanter Eneret i 20 Aar til i Danmark at bruge Sukkerraffinaderi. Videre fik de Frihed til Udførsel af Sukkeret baade til Norge og til andre af Kongens Lande imod den sædvanlige provinsielle Told, men for det raa Sukker, der indførtes, skulde de yde en Told af 8 Sk. af hvert 100 Pund. Til Beskyttelse af deres Produkter paalagde Kongen en Told af 6 Sk. paa hvert Pund raffineret Sukker, der indførtes i Kongens Riger og Lande. Participanterne maatte sælge og udføre deres eget raffinerede Sukker i smaa og store Partier, dog ikke under 100 Pund. Endelig bevilgedes der de Folk og Betjente, som betjente Sukkerværket, Fritagelse for al borgerlig Bestilling og Paalæg, med mindre Nødvendigheden udkrævede det modsatte, og Kongen lovede i Fremtiden naadigst at ville resolvere, hvis noget videre kunde behøves til samme Værks Fortsættelse[1]).

Ej heller Henrik Müllers Selskab havde nogen Fremgang og Sukkerhuset sattes til Avktion „udi mange fornemme Mænds Nærværelse“ 25. Okt. 1671. Det købtes da for 4000 Rdl. af Borgmester paa Kristianshavn Iver Kaspersen Schøller, men som han siger i sit Skøde, „eftersom jeg siden

---

[1]) Privilegiet er trykt i K. D. III 567—68. Originalen paa Perg. blandt Ejendommens Dokumenter.

ej kunde have den Kontentement udi samme Hus, som jeg har tænkt, til min Nytte," transporterede han dette til Generaladmiral Kort Adelaer 3. Nov. 1671.

Denne Afhændelse havde en Retssag til Følge, idet ovenomtalte ene Direktør Krigskommissær Søren Lavridsens Enke Anne, den ærlige, dyderige og gudfrygtige Matrone, gjorde Krav paa en større Andel i Udbyttet, end der var tilfalden hende. 22. Januar 1672 mødtes man i Kristen Becks Gaard paa Nørregade, hvor hun logerede og hvor hendes Mands Regnskaber blev fremlagte og overgivne til 4 Mænds Undersøgelse. Efter hendes Mening fremgik det af Hovedbogen, at der tilkom hende 2910 Rdl. 3 Mrk. 2 Sk. foruden Renter, og hun gjorde derfor Krav paa de 4000 Rdl., man havde faaet for Huset. Derpaa mødtes Parterne oftere i Formanden Frederik Pøppings Hus, hvor ogsaa andre fremlagde deres Fordringer, navnlig Landsdommer Jens Lassen, der paastod, at der endnu resterede 1400 Rdl., som han havde udlagt til Bygningen. Ved Undersøgelsen af Regnskaberne befandtes det, at Søren Lavridsen virkelig havde den omtalte Sum til gode og at han efter Fuldmagt af 16. Juni 1671 havde solgt Redskaberne til Peter Løchelman for 2500 Rdl. Han havde haft under Forvaltning 320,000 Pund urent Sukker, hvert anslaaet til 7 Sk., i alt 23,333 Rdl. 2 Mark, foruden Thomæ Sukker, Honning og Voks. At Participanterne ikke kunde komme til deres Betaling, havde sin Grund i, at der Tid efter anden var tabt store Kapitaler, saaledes var 21,674 Pund Sirup forulykket til Søs, hvorved Søren Lavridsen var bleven nødsaget til at gøre Forskud til Deltagernes Bedste. Sukkerhuset havde kostet 9817 Rdl. 1 Sk. at bygge, der var altsaa tabt 5817 Rdl. 1 Sk.; paa det omtalte store Parti Sukker var tabt 15073 Rdl. 4 Mrk. 14 Sk. Redskaberne havde kostet 3623 Rdl. 2 Mrk., og der var altsaa tabt paa dem 1123 Rdl. 2 Mrk. I Oktober 1657 havde man optaget et Laan paa 8200 Rdl., hvoraf en Del endnu ikke var betalt. Som Renter af sit Tilgodehavende 2910 Rdl. 3 Mrk. 2 Sk. tilkom der Søren

Lavridsens Enke 1566 Rdl., ialt havde hun altsaa til gode 4476 Rdl. 3 Mrk. 2 Sk., altsaa foruden de 4000 Rdl.; der indkom ved Sukkerhusets Avktion, 476 Rdl. 3 Mrk. 2 Sk.

Hun stævnede denne Kommissions Kendelse for Byretten til Stadfæstelse. Lavrids Kristensen Bang var den eneste, der nedlagte Protest mod, at der udstædtes Skøde paa Sukkerhuset, førend han fuldkommen var bleven fornøjet for sin $^1/_{32}$ Part, og forlangte, at de indkomne Penge skulde deponeres i Retten, til han blev betalt. En Kreditor i Søren Lavridsens Dødsbo formente, at Pengene for Sukkerhuset skulde komme Dødsboet til bedste. Paa Bytinget afsagdes derpaa den Dom 18. Marts 1672, at efterdi det var med Participanternes Samtykke, at Sukkerhuset var blevet solgt, da kunde Protesten ikke hindre Skødet, dog hvis nogen af Participanterne havde nogen lovlig Indsigelse paa Grund af Tilgodehavende eller paa Kommissionens Gærning, da skulde denne være dem forbeholden.

Kort Adelaer indstævnede nu for Magistraten den imidlertid afdøde Byfogeds Enke med hendes Lavværge og Børns Formyndere tilligemed Avktionsdirektøren til Stadfæstelse af Dommen og Skødet, idet Avktionsdirektøren Oluf Simonsen 18. Marts 1672 paa Bytinget havde udstædt Avktionsskøde fra Participanterne til Kort Adelaer paa Sukkerhuset, og Magistraten stadfæstede Bytingsdommen 28. Nov. 1672. Til ydermere Stadfæstelse lod Kort Adelaer Sagen indstævne for Højesteret, og Kongen indstævnede 3. Decb. 1672 Magistraten og Oluf Simonsen til at møde for Højesteret.

Her protesterede Lavrids Kristensen ikke saa meget mod at Skøde blev givet den, der havde købt Sukkerhuset, som mod at Købesummen blev udlagt til Søren Lavridsens Enke, førend han fik betalt sin Fordring for $^1/_{32}$ Indskud, hvilket med Renter udgjorde 1450 Rdl., der enten kunde blive staaende hos Kort Adelaer eller deponeres i Retten. Desuden fremkom Bertel Jensen med samme Fordring. Højesteret kom ved sin Dom af 20. Marts 1673 til det Resultat, at „efterdi

det er Participanternes Bedste, at Sukkerhuset er solgt og Borgmestere og Raad i deres Dom reserverer benævnte Participanter enhver sin lovlige Prætension for hvis Fordring, nogen af dem kan have eller paa Mændenes Gærning at sige, er derpaa Ret afsagt, at Borgmestere og Raads Dom bør ved Magt at blive, dog at de Penge, som Sukkerhuset er solgt for, bliver in Sequestro, indtil de interesserede og fordrende deres Prætensioner med Retten udført have, hvilket inden 6 Ugers Forløb efter denne Doms Dato bør at ske."

At Søren Lavridsens Enke virkelig fik Pengene, ses af en kgl. Skrivelse af 7. Avg. 1673 til Direktørerne for det Ostindiske Kompagni, at de Penge, som dette Kompagni skulde betale hende for Sukkerhuset, skulde udbetales til Gehejmeraad Generalkrigskommissær Otto Povisk; Søren Lavridsen er saaledes bleven Kongen 3869 Rdl. skyldig paa sine Regnskaber som Krigskommissær, hvilket ses af en Kvittering fra Otto Povisk af 5. Decb. 1673 til Direktørerne for Ostindisk Kompagni; af denne ses det ogsaa, at nævnte Direktion havde købt Sukkerhuset af Kort Adelaer; det solgte det først 1697, men i Begyndelsen af forrige Aarhundrede ophørte man med Raffinaderiet, indtil dette igen oprettedes her 1776 af det guineiske Kompagni [1]).

Selv et Foretagende som et Sæbesyderi kunde ikke faa Fremgang. 21. Feb. 1620 fik Hans Røper Eneret i 10 Aar paa at syde og forfærdige saa megen god og ren Sæbe, i alle Maader saa god som den hollandske grønne Sæbe, som han kunde forsyne Kjøbenhavn, Køge, Helsingør, Aarhus og Aalborg med. Han skulde sælge Pundet for 4 Sk. i Sæland, men for $4^1/_2$ Sk. i de jydske Byer og ikke dyrere uden Kongens Tilladelse, og skulde hvert Aar forsyne hver Købstad med hvad den behøvede og give 50 Daler aarlig i Rentekamret for sin Bevilling. Af et Kongebrev af 15. Avg. 1621 ses det, at der var indkommet adskillige Besværinger og

[1]) Disse Oplysninger findes iblandt Ejendommens Papirer.

Klagemaal over den Sæbe, han forfærdigede. Derfor fik Knud Pedersen, Karl Tisen, Henrik Henriksen og Melkior Vinkel Befaling, at de altid herefter skulde granske i Hans Røpers Hus, førend han indpakkede Sæben i Tønder, Fjerdinger eller Ottinger, om den var saaledes gjort, at den kunde passere for godt Købmandsgods, og de skulde anmelde for Magistraten den daarlige Sæbe, at det kunde forbydes ham at sælge den, og om at sætte en viss Pris paa den tjenlige Sæbe, eftersom Oliens Pris var. Hans Røper forbrød dog snart sit Privilegium, ti 25. April 1622 ophævede Kongen sit Forbud mod Indførsel af Sæbe, saa Handelen dermed igen blév given fri. Dog ønskede Kongen, at Magistraten skulde forhøre sig, om der var nogen i Byen, som vilde antage saadant Haandværk med Sæbe at syde og nyde den Fordel, som ellers Fremmede fratager Borgerne, og Kongen lovede at ville give saadanne Personer saadanne Friheder, som var fornødne, saa fremt de vilde give saa godt Køb, som de Fremmede solgte det for, og levere saa god Sæbe, som de Fremmedes var[1]). Der kom dog næppe noget Sæbesyderi i Gang førend 1660.

Garvernes Barkmølle blev i Modsætning til Sæbesyderiet af en usædvanlig lang Varighed. 30. Juli 1634 tillod Kongen Skomagerne at flytte en Vejrmølle ved Værebro til et Sted udenfor Nørreport, som Lensmanden skulde udvise dem. 15. Okt. 1635 skødede Kongen til 2 Garvere denne Mølle, der havde været bevilget Skomagerne til at male Bark paa[2]). Det er udenbys Klædebo Kvarter Nr. 50 i nuv. Guldbergsgade paa Nørrebro Nr. 3, 5, 7, 9.

I Forbindelse hermed kan nævnes Skomagernes Garverhave. 20. Juni 1650 skødede Frederik III til 8 Skomagere, der paa Grund af Fæstningsværkernes Udvidelse skulde miste deres tidligere Plads, en Grund udenfor Vesterport mellem Roskilde- og Beltgade og ud til Trenche-

[1]) K. D. II 616—17, 651—52, V. 48. [2]) K. D. III 132, 155, 307.

mentet eller det Fæstningsværk, der var anlagt langs Rosenaaen, altsaa imellem S. Jørgens Sø og Vesterbrogade nærmest ved Bagerstræde. Efter 1660 blev den lagt sammen med Dronningens Enghave og var sat til 1 Skp. Hartkorn eller 2 Høveders Græsning. Derimod havde Skomagerne allerede 1662 en anden Garverhave, der 1689 var Nr. 252 i Adelgade og nu er Nr. 78 og 80[1]).

5. Maj 1636 fik Lorens Skrøder, Organist ved Helligaands Kirke, Privilegium paa uhindret af Snedkerne at holde Svende til at forfærdige Symfonier og Clavicordier[2]).

26. Sept. 1628 og 6. Okt. 1636 fik Herman og Johan Wøest Tilladelse til fra fremmede Steder at indforskrive Mestere til at forfærdige Høleer og Skæreknive, og Kongen paalagde en Told paa dem, der blev indførte, forat beskytte denne Industri; dog skulde Brødrene Wøest forpligte sig til at sælge Dusinet for 7 Sletdaler, men paa Veksel for $7^1/_2$ Sletdaler, naar de skulde tage de mindre gode tilbage igen. Da Herman Wøest siden klagede over, at hans Meddeltagere var døde og han selv gammel og skrøbelig, lod Kongen 28. Okt. 1641 Privilegiet gaa over til Kristian Alkenbrecht, Hans Vinberg og Frederik Espach, der var Mestere paa samme Haandværk, men da der i Begyndelsen vilde anvendes stor Bekostning, førend ny Mestere kunde indbringes, forbød Kongen at ingen andre Mestre maatte nedsætte sig i Løbet af 15 Aar i Købstederne og i de nærmeste Len i Sæland, derimod stod det enhver frit for at indføre Leer, Skæreknive, Partisaner, Piker og deslige, ligeledes maatte enhver Mester, der allerede bode her i Landet, frit forfærdige, gøre og sælge sligt. 12. April 1650 fornyedes dette Privilegium[3]).

7. Sept. 1649 fik Henrik Müller og Medinteressenter Privilegium paa et Saltværk, hvorved Landet kunde for-

---

[1]) K. D. I 763, 778, 780, II 838, III 337, 341, 748. [2]) K. D. III. 160. [3]) K. D. III 168, 228, 329.

synes og Pengene blive i Landet, da man mente, at det her kunde sælges billigere end det indførte. Ved Strandsiden indenfor den ny Befæstning skulde der anvises dem en bekvem Plads og det skulde i 30 Aar ikke være andre end dem tilladt at indrette noget andet Saltværk i Sæland, og efter den Tid skulde de selv, eller hvem, de overdrog det til, være nærmest til at faa videre Privilegier. Hvad groft Salt, de behøvede til deres Saltværk, skulde de kun give halv Told af, men det smaa Salt, som de forarbejdede, maatte de overalt i Kongens Riger toldfrit forhandle. Da der allerede 1655 oprettedes et særeget Saltkompagni, der skulde hente Salt fra fremmede Lande, er Henrik Müllers altsaa allerede da ophævet. Henrik Müllers Saltværk var paa Slotsholmen[1]).

1624 nævnes en Glasbrænder i Kjøbenhavn, Mathias Grundtman, der ifølge Toldregnskabet for dette Aar forfærdigede Spidsglas med og uden Dækkel, Rørglas, Bennikeglas og Pasglas, men da Glasindustriens Historieskriver ikke omtaler ham, har hans Virksomhed vistnok været uden Betydning. Han bode en Tid i en Bod paa Østergade[2]).

5. Dec. 1652 blev Robert Colnet antaget som kgl. Glasbrænder, og Kongen indrettede et Lokale til ham ved Løngangen, formodenlig samme Grund, som han selv siden blev Ejer af, ti 7. Maj 1658 fik han Skøde paa en Plads mellem Løngangen, Havnen og Møllekanalen, som han skulde være forpligtet til altid at bruge til et Glasværk og til Gengæld aarlig levere Kongen 500 store og smaa Spidsglads og desuden skære, slibe og polere allehaande Glas og udføre alt andet Glasarbejde, som Kongen ønskede. Grunden maatte alene sælges til Kongen, naar den ikke mere brugtes som Glasværk, imod 1000 Sletdaler. Den følgende Belejring bragte ikke Glasværket til den ønskede Fuldendelse, Colnet blev Officer og fik 1668 som Major sin resterende Gage udbetalt, da han

---

1) K. D. III 317—18 Encomion regni Dan. S. 155. Jfr. foran S. 225. 2) K. D. I 598.

vilde anvende Pengene til Glasværkets Oprettelse, men dette skede dog ikke, og 1669 indhentedes der Erklæring, om han kunde beholde sit Hus og sin Plads ved Kanalen, eftersom han ikke benyttede dem efter Bestemmelsen. Colnet døde 1694 som Oberstløjtnant[1], men sin Grund ved Kanalen beholdt han sikkert til sin Død, idetmindste ejede han den endnu 1689, da den opføres som Oberstløjtnant Robberts Gaard i Stormgade med hosliggende Lejevaaninger og øde Plads ud til Kanalen. Det er nu Nr. 2, 4, 6, 8 i Stormgade og Nr. 6 ved Fredriksholms Kanal.

Et stort Foretagende var i Frederik III's Tid nær ved at komme i Stand, idet Kongen 13. Januar 1653[2]) tillod ikke mindre end 50 fordrevne bømiske Klædemagere med Koner, Børn og Svende at begive sig ind i Landet og gav dem foreløbigt Ophold i det store Hus paa Ladegaarden, en høj 3 etages Bygning, hvis Anselighed ret træder i Øjne paa Dalbergs Afbildninger. Kongen gav dem mange gode Privilegier, som det er overflødigt her at nævne, ti der kom ikke hertil, saa vidt man kan se, mere end 1 Klædemager, der hverken har haft Svende eller andre Medhjælpere, som det ses foran S. 27.

Stort andre end ovennævnte industrielle Forsøg, hvoraf de fleste mislykkedes, har næppe været i Kjøbenhavn, men følgelig har kjøbenhavnske Borgere haft Del i lignende Foretagender i Omegnen, dog dette vedkommer os ikke her.

Af Gæstgivergaarde eller Herberger, som de da kaldtes, havde Staden 1523 30 og mange af disse tilhørende de mere velhavende Borgere, saa der sikkert har været flere smaa Herberger desuden. Disse Herbergers Beliggenhed nævnes oftest ikke, dog ses det, at der var 3 af dem paa Amagertorv, 1 paa Gammeltorv og 1 paa Vestergade. Imod Enden

---

[1]) Se C. Nyrop Danmarks Glasindustri i Hist. Tdskr. 5 R. I 503—07. [2]) K. D. III 408—09.

af det 16. Aarh. var Oksekopen paa Østergade en af de mest ansete. Det laa hvor nu Salomens Apothek og dens 2 Nabohuse ligger, men Grunden gik ogsaa længer mod nord og indtog en Del af Efterslægtselskabets Skoles Grund. Sandsynligvis havde det Navn af et Studehoved over Døren. Her tog Adelen ind og her henvistes forgældede Adelsmænd til at holde Indlager eller sidde i Gældsfængsel paa egen Bekostning til Gælden var betalt. Oksekopen ophørte i Beg. af 17. Aarh. at være Gæstgivergaard, og Grunden blev 1642 udparcelleret af en Murmester Timian, der havde arbejdet paa Indrettelsen af Holmens Kirke.

Paa Amagertorv ejede Staden en stor Grund, der gik ud til Østergade, S. Jørgensgade og Kirkestræde og hvorpaa den havde et Stenhus og 11 Lejehuse. Allerede 1607 nævnes den som Værtshus med Navnet Lækkerbidsken, der allerede 1610 havde fyrstelige Gæster. 14. Sept. 1613 fik Apotheker Henrik Vobner Frihed for borgerlig Tynge og Tilladelse til aarlig frit at indføre 10 Læster Rostokker Øl, da han i det store Stenhus paa Amagertorv havde begyndt og anrettet et offentligt Værtshus „saa enhver, være sig udlændiske eller indlændiske, for en billig Værd der sammesteds kan blive beherberget og bekomme hvis han begærendes vorder.“ 1620 gav han Byen i Leje 50 Rdl., men siden udlejedes Huset til Klædekompagniet[1]). 1656 blev Stenhuset indrettet paany til et Hotel under Navn af Store Lækkerbidsken eller Stadens Gæstehus med Stadens Vaaben over Indgangen og udlejedes for 300 Sletdaler aarlig til Dorethe sal. Jakob Timmermands. 1682 solgtes det til hendes Søn Peter Jakobsen Timmermand for 10531 Sletdaler og blev staaende lige til Ildebranden 1795, da det blev ødelagt, men var da ikke længer Værtshus. Det var i stor Anseelse og mange fornemme Rejsende har bot der. Efter 1660 nævnes en stor Mængde Værtshuse ved Navn, men før den Tid fore-

[1]) K. D. I 590. II 593. VI. 194, 198.

kommer de kun sjeldnere, da vi ikke har saa rigelige Hjælpemidler til at finde dem[1]).

Det lybske Herberg, nu Nr. 14 paa Amagertorv og Nr. 12, 14, 16, 18 i Niels Hemmingsensgade nævnes 1558 mellem Gaarde, der tilhørte Kongen. Det tilhørte 1541 den bekendte Forfatter og Oversætter af Rejnike Foss Herman Vejer, der tidligere var Borger i Malmø. Kongen skrev nemlig i dette Aar til Hr. Anders Bilde, at han skulde paa Kongens Vegne indlade sig i Handel med Herman Vejer, som bor i det lybske Herberg, om hans Gaard i Kjøbenhavn, hvis den laa Kongen belejlig[2]). Handelen er sandsynligvis kommen i Stand, idet Kongen, som omtalt, 1558 opføres som Gaardens Ejer. At Herman Vejer dog er vedbleven at drive Herberg i Gaarden eller i alle Fald har haft saa stort Husrum, at han har kunnet herberge mange Gæster, ses af, at han 1556 havde Hertug Hanses Folk i Logi, da denne var i Kjøbenhavn til Hertug Ulrik af Meklenborgs Bryllup[3]). 1581 tilhørte det lybske Herberg Raadmand Henrik v. Møsen og 1590 gik 7 Adelsmænd her i „Indlager“ samtidig med at 4 andre gik ind i Oksekopen[4]).

30. Dec. 1620 bestemte Kongen sin Gaard i Højbrostræde, som han nylig havde købt af Fru Ellen Marsvin[5]), til et Herberg og overdrog det til videre til Johan Eriksen, imod at han forpligtede sig til „baade tidlig og sildig at tage imod hvis Fremmede hid komme, det være sig høje eller nedrige Standspersoner, eftersom Logementet kan taale og han kan logere, og dem, enhver efter sin Stand og Vilkaar for en billig Betaling traktere og medfare, det bedste han kan og Tiden og Lejligheden det kan give, og sig til-

[1]) Se Dr. Burman Beckers Afh. i D. Saml. 2 R. I 343 flg., hvor Lækkerbidsken er afbildet. [2]) Rørdam Historieskrivningen i Danmark S. 33. [3]) Ny Kirkeh. Sml. V. 410. [4]) K. D. I 511 IV 562, 690. [5]) Denne Gaard maa ikke forveksles med „Fædrelandets“ Gaard, der ogsaa havde tilhørt Familien Marsvin, se Hafnia Hodierna S. 189.

børligen imod dem forholde og sit Folk det samme lade gøre, eftersom han vil ansvare og være bekendt.“ I Leje skulde han give 200 Daler Kurant. Dette varede dog ikke længe, ti 1626 solgte Kongen Gaarden, der laa paa det sydlige Hjørne af Højbrostræde (nu Højbroplads) og Læderstræde, til Steffen Rode. 1661 ejedes den af Frands Rode og er Del af nuv. Nr. 4 paa Højbroplads.

1. Feb. 1649 fik Jean Reoy Brev paa at nedsætte sig i Kjøbenhavn og der holde Herberge, hvorfor han blev forskaanet for borgerlig Tynge[1]). 1646 omtales Niels Nielsen i Fortunen, der skulde have Betaling for de Bremiske Sendebuds Fortæring. 1660 testamenterede Nille Niels Nielsens, boende i Fortunen, Kirken, Skolen og Fattige 1500 Daler[2]). Fortunen er det nuværende Hotel Royal og tilhørte 1713 Etatsraad Fredrik Rostgaard. Denne Ejendom har givet Fortunstræde Navn, idet dette oprindelig hed Kirkestræde.

Et storartet Hotel opførtes i Begyndelsen af Fredrik III's Regeringstid af Henrik Müller, der 29. Juli 1648 fik overdraget af Kongen den Plads, hvorpaa Kancellibygningen nu staar, hvorpaa han skulde bygge et Boldhus med Værelser til Boldmesteren og et Værtshus, hvorpaa fremmede Folk og „Passagiers“ bekvemmelig kunde logere. Da der udkrævedes en stor Kapital hertil, gav Kongen Frihed for al borgerlig Tynge, Skat og Indkvartering af Bygningen og aarlig Toldfrihed for 10 Stykker Rinskvin, 20 Oksehoveder Franskvin, 6 Piber Spanskvin og 10 Læster Rostokkerøl eller andet fremmed Øl eller i det Sted Vin, hvis Accise beløb sig til samme Sum som Øllet, dog skulde Henrik Müller straks begynde paa Bygningen og anvende sin største Flid paa at gøre den færdig indtil Somrens Udgang. Dette Hus berømmes stærkt af J. L. Wolf[3]), idet han beretter, at Henrik Müller havde „ladet bygge den Plads imellem Børsen og

---

[1]) K. D. II 643—44 III 53. [2]) K. D. III 307. V 298. [3]) Encomion regni Dan. S. 151—52.

Hans Majestæts Proviantbus, hvor han af Grunden et meget kosteligt muret Hus med skønne Gemakker har ladet opsætte og derhos et meget herligt Boldhus, hvis Lige udi Bygning og Overdel med Skabelon og Maling man næppelig ved af dets Lige at berømme og sige, med en skøn og hvalt Kælder under, hvor adskillige Slags Drik der til Købs indlægges kan. Fra Slottet og til dette Boldhus er en Løngang gjort for Hans Majestæt og Dronningen, naar de vil forlyste sig her at se, hvo der leger, da er der en Sted, hvor de med Lyst kan staa og sig omse."

30. Sept. 1652 fik Kongens Hofmarskalk Adam Henrik Pentz Tilladelse til at leje Henrik Müllers Værtshus og beholde de ham givne Privilegier, men disse toges tilbage 14. Marts 1656 et Aars Tid førend Pentzes Død. 1659 overdrog Henrik Müller baade Værtshuset og Boldhuset til Kongen, og det førstnævnte overlod Kongen 1659 til Hofmarskalk Johan Kristoffer von Cørbitz til Beboelse, og der er ikke mere Tale om Værtshushold her.

Boldhuset blev 6. Jan. 1659 overdraget til Jean Ageon tilligemed Loft og Kældre og nogle Værelser. 1658 var Kældren bleven brugt som Fangekælder, men 1659 udgik der flere Gange Befaling om at rense den, ligesom at foretage nødvendige Reparationer baade paa Boldhuset og den Gaard, Cørbitz fik[1]).

Udenfor Portene oprettedes flere Gæstgivergaarde under Kristian IV. Saaledes fik Raadmand Iver Povlsen 1614 Bevilling til at holde offentligt Herberg i det Hus, han havde ladet bygge udenfor Østerport, hvor den Person, der bode i Huset, i Potte- og Kandetal frit maatte sælge, skænke og udtappe Vin, tysk Øl, dansk Øl og anden Drik, dog imod den tilbørlige Told og Accise. Af en Jordebog 1620 ses det, at han gav 12 Sk. i Jordskyld om Aaret af den Have, i hvilken

[1]) K. D. III 303—04, 405—06, 483—84. V 405, 448—49 480, 578, 615, 625, 663, 675.

Kroen var, og at den laa østen for Adelvejen, formodenlig tæt udenfor Porten[1]). 1615—16 bekostede Byen 9 Mrk. paa Stenbroen udenfor dette Hus, hvilket Revisionen fandt, at han selv burde have bekostet. 1633 ejedes Stedet af Jakob Bastian, men det er uagtet megen Søgen for Øjeblikket umuligt at se hvor Kroen har ligget. Udenfor Vesterport anlagdes den saakaldte Mikkel Vibes Kro. 18. April 1619 fik Borgmester Mikkel Vibe og Tolder Jakob Mikkelsen Bevilling til udenfor Vesterport at lade opbygge et Gæsteherberg med Tilbehør og desuden oprette et Skytteri derved, hvor der kunde skydes med Bøsser, Armbørster og Flitsbuer, og Kongen havde bevilget dem at ville lade udvise en Plads 350 Skridt lang og 80 Skridt bred, altsaa 2 Tdr. Land. Kromanden skulde være fri for al uden- og indenbys Besværing og Paalæg og maatte sælge fremmede Drikkevarer, dog skulde Kongen have sin tilbørlige Rettighed, da det var udenfor Byen. Herimod stillede Kongen den Betingelse, at Huset og dets Tilbehør saa vidt muligt skulde være færdigt samme Aars Sommer.

Det fremgaar ikke af Privilegiets Ord, at Grunden tilhørte Kongen, der kun giver Tilladelse til, at der maa udvises Jord af den bestemte Størrelse. Jorden er sikkert oprindelig Byens, skønt det ikke bestemt fremgaar af, at det 1675 ved en Raadstueafsked vedtoges, at der skulde gives 10 Sldl. i Jordskyld, ti paa den Tid gav alle udenbys Jorder Jordskyld, selv om de var bortskødede af Kongen, ej heller findes den i Jordebogen fra 1633, saa den i alle Fald har været fritaget for at yde Jordskyld til Byen.

20. Feb. 1621 bevilgede Kongen dem, der nu havde og i Fremtiden ejede samme „Dolhof“ og Skydebane, følgende Privilegier: Værten eller den, der bode i denne Dolhof og Gæsteherberg maatte af de forbikørende Bønder købe de Levnedsmidler, han behøvede; han maatte selv frit brygge

[1]) K. D. I 611. II 595. VI. 202.

og bage hvad han behøvede til at underholde Herberget med, og det fri for al Told og Impost enten paa Møllen eller i anden Maade i 4 Aar, i hvilken Tid han ogsaa uden Told og Accise enten i Sundet eller andensteds maatte indkøbe den Vin, han behøvede, men siden skulde han give Told som en udenbys Mand; Kromanden eller den, der bebode denne „Gasthof", skulde for sin Person være aldeles fri for inden- og udenbys Tynge og maatte toldfrit indføre sit Bohave fra Holland. Det lader altsaa til, at Kromanden var en Hollænder, og det hedder videre, at Kongen vilde lade forfatte en Ordinans og Skik, hvorledes der skulde forholdes i samme Gæsteherberg og ved samme Skydeplads enten efter den Skik, som var brugelig i Holland, eller ogsaa paa en anden Maner, som kunde være bekvemmeligst efter dette Lands Lejlighed; hvis Kromanden døde og hans Enke begærede at flytte af Landet igen, skulde dette være hende tilladt uden nogen Afgift. Kromanden maatte have Græsning paa Byens Fælled for 3, 4 Kør, nogle Faar og et Par Heste. Kongen lovede paa denne Side af Byen ikke at tilstede flere saadanne Skydepladser, og hvis det i Tidens Løb blev fornødent at anordne flere Gæsteherberger, skulde dog ovennævnte Privilegier være uhindrede. Da de 4 Aar var gaaede, fik Kromanden endnu 2 Aars Toldfrihed paa Øl og Vin[1]).

Mikkel Vibes Kro var altsaa indrettet til et finere Forlystelsessted udenfor Byen, men der forlyder intet videre om, hvorvidt det svarede til Øjemedet. Kongen gjorde dog Ære af Stedet, ti i hans Almanak for 1621 findes: „Den 26. April var jeg uden Byen og skød om en Okse og lagde 2 Rosenobler med, der de skød om samme Okse; item den 29. April havde jeg nogle af Borgerskabet til Gæst i min Have, som havde skudt med om denne Okse." Skydebane for det danske Kompagni var her ikke og det er tydeligt,

---

[1]) K. D. II 648—49. III 49, 800, 803.

at Skydebanen aldeles forfaldt, naar den ikke omtales med et Ord i Johan Monrads Levned, hvor dog Kjøbenhavnernes landlige Forlystelser i Fredrik III's Tid skildres. Den var allerede i Forfald længe før, ti 1628 fik Mikkel Vibes Arvinger kgl. Befaling til at reparere og vedligeholde Bygningen, hvis den ikke skulde være forbrudt til Byen[1]). Efter Belejringen fik Gabriel Bomand 1661 Privilegium paa en Skydeplads paa Vesterbro, meget nærmere ved Byen, nemlig omkring ved nuv. Viktoriagade, uden at der at Tale om at hævde ældre Rettigheder for Mikkel Vibes Kro. Mikkel Vibes Arvinger afstod hans Del 1638 til Jakob Mikkelsen, og hans Arvinger skødede den 1646 til Kaptejn Jakob Andersen, der straks afstod den til Kristen Jensen Skræder, som solgte den 1651 til Niels Erlandsen, kgl. Teltmager.

Mikkel Vibes Kro laa følgelig ved Landevejen udenfor Vesterport, der ved dens Anlæg kun var Gamle Kongevej, men da Vesterbrogade blev lagt igennem, i Aarene efter 1639, kom denne Landevej til at gaa tværs igennem Grunden, og da Niels Erlandsen var i Gæld til Brandtavlen, fratog Magistraten ham det Stykke Jord mellem Vesterbrogade og Gamle Kongevej, og overdrog det til Kristen Jensen Sanger eller Flyndermand for 300 Sletdaler, hvilket er Vesterbrogade 76, 78, 80, 82, Værnedamsvej 2 og 4; da Niels Erlandsen 1671 gav Kristen Sanger Skøde, forbeholdt han sig Kroretten. Den anden Del af Mikkel Vibes Kro er nuværende Vesterbrogade Nr. 69 og 71 imellem Saxo- og Dannebrogsgade og herfra udad mod Stranden.

I en ældre Tid havde Byen sikkert selv baade Heste og Redskaber til at udføre alt offentligt Arbejde og Kongeægter, men mindst siden 1543 har dette været overdraget V o g n m a n d s l a v e t. Fra dette Aar overtog det at holde Dammene udenfor Byen, nemlig den ved S. Jørgen (Gamle Kongevej), Peblingedammen (Ladegaardsvejen) og den udenfor Østerport, naar den

[1]) K. D. V 102.

blev færdig, ligesom at vedligeholde en god Vej over den onde Bæk ved S. Jørgen (Vejen, der som Fortsættelse af Møllegade gik over Ladegaardsaaen.) Disse Damme eller Dæmninger var Stadens Forbindelsesveje med Omverden. Dernæst skulde Vognmændene bortføre Stadens Fejeskarn, der var sammenfejet paa Gammeltorv og ved S. Peders Kirke, saa ofte de blev tilsagte. De skulde ogsaa, saa ofte som det var fornødent, bortføre Snavset fra Skarnkisterne ved Stranden og endelig Nat og Dag være villige til at udføre Kongens og Stadens Ærende. Til Godtgørelse herfor blev de fri for Grøftepenge og for Rytter- og Landsknægtehold, undtagen naar Staden besværedes med usædvanlig stor Indkvartering[1]).

Det er formodenlig kort efter at Magistraten havde faaet en ny Vang, i Aaret 1567, at der ogsaa blev udvist Vognmændene en særegen Mark[2]), bestaaende af 21 Jorder og nogle Enge imellem Borgervangen og Emdrup Mark, den endnu saa kaldte Vognmandsmark. 1622 ses det, at de i Tidernes Løb var blevne forskaanede for den omgaaende Dag- og Nattevagt, Byens Arbejde, alle Skatter, for Kæmnerens og alle andre Byens Bestillinger og havde desuden fuld Vognleje saavel af Adelige og Uadelige som af al Byens Menighed[3]).

Efter Lavsskraaen af 1518 skulde de da ogsaa udføre Kongens og Byens Arbejde, men for Løn, og det ses at de ogsaa dengang bortførte Stadens Urenlighed.

1610[4]) vedtoges det, at der altid skulde være 40 Vognmænd og at ingen maatte optages i Lavet, uden han formaade at holde 2 Par gode Heste, det ene til udenbys Færd, det andet til at bruge paa Gaden, ligesom 2 Vogne, en Færdselsvogn og en Gadevogn, og blandt Gadevognene skulde Oldermanden altid lade der være 2 med Tønder til at age Kalk. Disse 40 Vognmænd havde Eneret til Vogn-

---

[1]) K. D. II 260—61. [2]) I Lavsskraaen fra 1622 siges at dette er sket for over 50 Aar siden. [3]) K. D. II 698—99. [4]) K. D. II 566—67.

mandskørsel, men til alle Aarsmarkeder i Sælænd og 5 Dage derefter stod det frit for Bønder og enhver anden at age for Købmænd, Kræmmere og andre. I de nærmest foregaaende Aar havde adskillige uden Tilladelse nedsat sig udenfor Portene og berøvede Vognmændene deres Næring, idet de rejste omkring til Markeder og brugte Landkøb og Forprang, foruden at de holdt Heste og Kvæg paa Byens Fang, uden ellers at skatte eller gøre anden Borgerpligt. Over saadanne skulde Oldermanden og Kæmneren 2 Gange aarlig lade optage Fortegnelse og lade dem stille for Retten, hvor de da enten skulde forvises til deres Hjemstavn eller tvinges til at indtræde i Vognmands- eller Sandagerlavet. Vognmændene fra Helsingør, Køge og Roskilde maatte ikke løbe paa Torv eller Gader forat søge Fragt, men skulde blive i deres Herberger og vente paa den Fragt, der blev dem tilbudt, ligesom Kjøbenhavns Vognmænd skulde gøre i deres By[1]. Forat Vognmændene lettere kunde faa Hjul, maatte Ingen andre købe Hjul paa Torvet eller sælge dem udenfor Byen. Købte nogen flere Hjul, end han selv behøvede, skulde de være forbrudte. Vognlejen til Helsingør, Køge, Roskilde, Frederiksborg og Slangerup maatte ikke overstige 4 Mrk. Men vilde nogen leje Vogn til Kørsør, Vordingborg eller Kalundborg, maatte man indbyrdes forenes, eftersom Vejen, Fodertiden og Læsset var til. Af store Markedslæs maatte der tages 6 Mrk. Skovfærd eller Markedsrejse en Mils Vej fra Byen og tilbage igen kostede 1 Mrk., længre Rejser betaltes efter Mil. Den, der tog mere end det var tilladt, skulde bøde 6 Mrk. eller sidde 3 Nætter i Kældren og om Dagen bære den spanske Tønde. Hvis en Vognmandskarl sad til Driks og Dobbel eller skjulte sig, saa han forsømte sin Husbondes Fordel, straffedes han med Fængsel, men gav han ikke Husbonden hvad han havde fortjent, skulde han straffes som for anden Utroskab og Tyveri. Vognmændene skulde

[1]) Jfr. Molbechs nord. Tdskr. III 415—22.

blive saa længe holdende i Byens Port, at de kunde give Portneren tilkende, om de havde fremmede og ubekendte Folk med sig og hvor disse vilde drage i Herberg, for at Portneren kunde underrette Byfogden derom. Derefter omtales deres Forhold til Gadernes Renselse, der senere vil blive omtalt, og deres Forpligtelse til at hjælpe i Ildebrandstilfælde, der ovenfor er omtalt[1]). 12. April 1622 fik de en ny Lavsskraa[2]), eftersom den forrige var ophævet med de andre Lavsskraaer 1613, men denne ny indeholder væsenlig de samme Bestemmelser som hin. Man ser af denne, at det var Skik at sende Breve med Vognmændene, men det blev dem nu forbudt at tage imod Breve fra Købmænd eller andre, førend de stod i Begreb med at rejse fra Byen, og det paalagdes dem straks paa Bestemmelsesstedet at levere Brevene fra sig. For en Vejlængde af 4, 5 Mil maatte de tage en Sk. af et Brev, ellers i Forhold til Afstanden. En Taxt for Vognleje blev nu opslaaet paa deres Lavshus, en anden paa Raadhuset og en tredie paa en bekvem Plads ved Stranden.

1628 bevilgede Kongen, at Vognmændene ikke skulde besværes med mere end 8 gratis Kongerejser om Aaret, men for flere Rejser skulde de have Betaling[3]).

Vognmændenes Lavshus var bygget paa en Grund paa det nuværende Kultorv imellem S. Gertrudstræde, der da gik langs Torvets østre Side, og et andet Stræde der var 66 Alen derfra og altsaa var det, der siden hed Mikkel Vibes Gade og gik langs Torvets vestre Side; denne Grund købte Vognmændene eller det daværende S. Knuds Gilde 1510 af Byen[4]). 1668 var Vognmændenes Lavshus i S. Gertrudstræde, nu Nr. 3 og lidt af Nr. 5 i denne Gade, men indtil 1608, da Mikkel Vibe købte det med en stor tilliggende Grund, optog det, som omtalt, det meste af det nuværende Kultorv.

---

1) 3. Del S. 281. 2) K. D. II 693—702. 3) K. D. III 71.
4) K. D. VI 4—5.

En stor Del af Borgerne var Agerbrugere, hvortil de store Grunde indenfor Søerne gav særlig Anledning, medens Magistraten drev sin Embedsjord ude ved Lersøen; Borgmester Mikkel Vibe havde saaledes sin Ladegaard ved den nordlige Side af Kongens Nytorv. De fleste velhavende Borgere havde baade Heste og Kør i deres Stald, der var nødvendig Bagbygning i enhver Gaard. Af Mangel paa Kæmnerregnskaber kan vi nu ikke se, hvor stort Kvægholdet var, men 1676 græssede 139 Kør paa Fælleden udenfor Østerport, 158 udenfor Vesterport og 204 udenfor Nørreport, hver Hjord bevogtet af sin Byhyrde; desuden havde forskellige andre 54 Kør paa Græs, ialt 555, foruden 27 Geder og 18 Faar. Nu er Tallet af Kør, der græsser paa Fællederne, i Gennemsnit det samme omtrent.

Enhver nogenlunde velstaaende Borger havde sin Have, og hvis et Skrift fra 1619 ikke overdriver[1]), var Havedyrkningen i høj Flor. Forfatteren omtaler Græskar paa 32 Pund og hvorledes han i en lille Del af sin Have havde samlet nogle Tønder Kommen. Meloner, Asparges, Blomkaal slog aldrig fejl for dem, der lagde Vind derpaa. Æbler, Pærer, Kirsebær, Blommer, Mispler trivedes her lige saa godt som andre Steder, ligeledes Fersken. Lægerne Finke, Bartholin, Fyren og Worm havde modne Figen og Citroner i deres Haver, Pommeranser, Citronæbler, Granatæbler trivedes ogsaa. Han tilføjer, at fremmede Frugter førtes saa rigelig til Byen med Skibe, at de undertiden solgtes billigere her end i sydlige Egne, saaledes kunde man forrige Aar købe 100 Granatæbler for en Daler.

Det var ikke vel set, at man holdt Svin inde i Byen. 20. April 1576 udkom saaledes en kgl. Befaling, at Kongen havde erfaret, „hvorledes en Part Indbyggere understaa sig at holde Svin der udi Byen, baade at opsætte dem paa Egler og ellers holde dem udi deres Gaarde, saa at de og

---

[1]) Kraft, Pæan Danicus S. 20—21.

undertiden udløbe paa Gaderne, hvoraf megen ond og slem Stank sig tildrager, som baade kan styrke og give Aarsag til Pestilens og anden Sygdom, hvilket tit og ofte der udi Byen mere end andensteds opkommer og iblandt Almuen tager Fremgang, uanset at vi vore Breve og alvorlige Forbud om samme Svin at holde tilforn have ladet udgaa.“ Kongen forbød nu alle, hvem det end var, at holde Svin i Byen under streng Straf, og hvis Magistraten og Byfogden saa igennem Fingre hermed, skulde de selv staa Kongen til Rette. 17. Juni 1587 udstædte Kongen et lignende Paabud; nogle af hans Undersaatter understod sig at holde Svin i Byen baade paa Sti og omkring gaaende, og da Kongen er „til Sinde ført, som han ogsaa selv der foruden vel kunde betænke, at hvor i saa Maade, synderlig udi en enge bygget Købstad og stor Forsamling, Svin holdes, deraf foraarsages og kommer en ond og forgiftig Luft, hvoraf videre følger Pestilense, Sygdom og anden Sot,“ og da Kongens tidligere Forbud ikke efterkommedes, men modvillig foragtedes og overtraadtes, forbød han nu atter Svinehold inde i Byen, og paalagde dem, der vilde holde Svin, at holde dem udenfor Byen. Hvis nogen herefter blev befunden at overtræde dette Forbud, skulde han bøde 40 Mrk. til Byens Befæstning og Svinene til Hospitalet. Hvis det spurgtes, at Borgmestre og Raadmænd fremdeles ikke alene saa igennem Fingre hermed, men endog selv understod sig at holde Svin, skulde de ikke alene straffes som ovenfor nævnt, men særlig staa Kongen til Rette som de, der modvillig ikke havde haft hans Bud og Befaling i Agt, „saa og at de selv, som ellers skulde holde derover, have ladet dem herimod forlyste.“

Efterhaanden gik dette strenge Forbud ogsaa i Forglemmelse, ti 17. Okt. 1596 udstædtes kgl. Befaling til Kristoffer Valkendorf om at tilholde Magistraten saavel selv som den menige Almue at rette sig derefter, og hvis Forstanderen for Hospitalet var forsømmelig i at indtage de saaledes forbrudte Svin, skulde Lensmanden lade dem optage paa Kongens Vegne.

Ej heller udenfor Portene var Svinene vel sete. Da Kongen 1525 overdrog Staden sin Del af Serridslev Mark, enedes Borgerne og Kongen om ingen Svin at ville holde i denne Mark, paa Grund af den Skade, de gjorde paa Stadens Volde og Grave, naar de blev drevne ud og ind. Paa den Tid har man altsaa ikke fundet det skadeligt for Sundheden at holde Svinestier indenfor Voldene, men da var Byen ej heller saa bebygget som 50 Aar senere. 1585 paabød Kæmneren paa Tinge dem, som havde ulovlige Svin paa Byens Fang og som fordærvede og gjorde Skade, at de skulde holde dem ude af Byens Fang og Hegn, saafremt de ikke vilde have dem forbrudt til Kongen og Byen. Omtrent ved samme Tid udsiger nogle Politibestemmelser, at alle Svin og Geder, som løb paa Gaden, paa Voldene eller udenfor Portene paa Stadens Overdrev, skulde være fredløse efter gammel Vis.

I det 17. Aarh. hører vi ikke mere til Svinene, der sikkert holdtes i lukkede Stier udenfor Byen, hvor de hverken kunde komme til at rode op i Bymarken eller Voldene eller forpeste Luften i Gaderne[1]).

Vi har nylig nævnt Geder. 1601 paabød Kæmneren paa Bytinget, at alle, som havde Bukke og Geder, skulde være fortænkte at holde dem fra Byens Volde, saa fremt de ikke vilde staa til Rette derfor og have forbrudt Dyrene til Hospitalet[2]).

1570 blev det forbudt dem, der bode i Haverne udenfor Byen, at holde Hunde, der løb løse og bed Faar eller gjorde Folk Skade, men man skulde holde dem i Jærnlænker og forvare dem, at de ikke gjorde nogen Fortræd. 5. Sept. 1573 fik Magistraten følgende Befaling: Kongen var kommen i Forfaring, at Borgerne holdt mange Hunde, som løb løse, og en Del løb ud i Marken og Skovene deromkring, forjog Vildtet i Kongens Vildtbane og gjorde fattige Folk Skade

---

[1]) K. D. I 362, 462—63, 548—50. II 429—30, 446. IV 749. [2]) K. D. II 511—12.

paa deres Faar, Lam og andet smaat Kvæg; derfor skulde man lade aflægge og omkomme alle de Hunde, som Borgerne havde, og forbyde dem i Fremtiden at holde Hunde, saafremt de ikke vilde lide Straf. Men hvis nogen vilde holde en Staldhund i sin Gaard, skulde han holde den bunden, at den ikke kom løs. En Del af Blegekvinderne udenfor Byen holdt ogsaa Hunde, men dette skulde ogsaa forbydes dem, hvis de ikke holdt dem bundne[1]).

Udenfor Portene havde ikke faa deres Næring af Blegeri, og af saadanne Blegdamme gaves følgelig Leje til Staden. De fornemmere Borgere satte ogsaa Pris paa at eje saadanne, og der nævnes saaledes 2 udenfor Jermers Skanse, 2 ved Pesthuset ved Peblingesøen, en i S. Anne Stræde, hvor nu Garnisons Kirke staar. En stor Blegdam var Kongens Blegdam, som Kristian IV 1646 skødede til Rasmus Jensen Hellekande[2]); den laa langs Ladegaardsvejen og strakte sig mellem S. Jørgens Sø og Gravene 250 Alen, langs Søen 437 Alen og langs Gravene 194 Alen[3]), eller omtrent 5 Tønder Land; det er altsaa den Grund, hvor nu Banegaarden er.

VII. Byens Ejendomme.

Byens vigtigste Ejendomme var dens Jorder. 1536 havde den faaet Stadfæstelse paa sin Besidelse af Serridslev Mark eller Jorderne udenfor Sortedams og Peblinge Sø[4]),

---

[1]) K. D. I. 447. II 606. [2]) Om denne ansete Handelsmand se C. Bruun Slaget paa Kolberger Heide S. 77—78; et af hans Skibe deltog i nævnte Slag. [3]) K. D. III 265. At Pladsen laa ved S. Jørgens Sø ses af en Fortegnelse over øde Grunde udenfor Søerne fra 1680. [4]) Om Erhvervelsen af disse se Første Del S. 104—09.

af hvilke den Del, der laa Kjøbenhavn nærmest, ligesom tildels nu, var Fælleder. Nørre Fælled begrænsedes mod vest af Ladegaardsaaen og fulgte denne til Hyltebroen (nu Løgten), mod nord af Borgmester og Raads Vang (nu Raadmandsmarken), gik derpaa østen for denne til Vibenshus og fulgte saa Vejen fra Vibenshus (Nørre Allée) til Peblingesø; den vurderedes 1682 til 300 Høveders Græsning. Øster Fælled indbefattede foruden nuværende Blegdams og Øster Fælled alle Strandagrene til Byens Grænse ved gl. Vartov eller Rosbæks Bro; den vurderedes 1682 til 180 Høveders Græsning. Disse 2 Fælleder udgjorde tilligemed Vester Fælled, der var Byens Ejendom fra Oldtiden og 1682 var ansat til 180 Høveders Græsning, Stadens Hoved-Græsgange til i alt 660 Kreaturer. Af en Ko eller 6 Faar og Lam betaltes 1580 2 Sk. i Græspenge[1]).

Ligesom Magistraten, Byfogden, Byskriveren og Kæmneren fik Jord udvist af Serridslev Vange som en Slags Godtgørelse for deres Møje og Besvær i Stadens Tjeneste[2]), saaledes fik ogsaa Vognmændene en særegen Mark, der endnu heder Vognmandsmarken, idet de ogsaa kunde betragtes som Byens Bestillingsmænd. I deres Lavsskraa fra 1610 siges, at der „nogle Aar forleden" var blevet forundt dem af Byen 21 Jorder imellem Borgervangen og Emdrup Mark for en ringe Afgift „til deres Hestefoder og Lavs Ophold." I Lavsskraaen fra 1622 udtales følgende Ord, efterat der er omtalt forskellige Friheder, de havde, fordi de besørgede Gaderenovationen: „Foruden og over alt saadant paa det Byen af dem des flittigere skulde renholdes, har Byen dem ydermere forundt 21 Jorder og nogle Enge imellem Borgervangen og Emdrup Mark liggendes, hvilke de allerede over et halv hundrede Aar haft have og endnu bruge[3])." Det ses altsaa, at Marken er overdraget dem ved 1570 og at de

[1]) K. D. II 403. Jfr. foran S. 342. [2]) Se Tredie Del S. 142.
[3]) K. D. II 572, 698.

har fæstet den for en ogsaa da for ubetydelig anset Afgift (4 Rdl. 1 Mk.) som en Del af deres Vederlag for Arbejde i Byens Tjeneste. Afgiften har formodenlig været sat saaledes, forat ogsaa denne Mark kunde deltage i den lille aarlige Afgift til Kronen af Serridslev Mark[1]).

Det har været til stor Fortræd for Byen, at det oprindelige Fæstebrev ikke er til[2]), ti efterat de Arbejder baade med Renovation og Ægt var ophørte, som var Anledning til, at Vognmændene fik Marken i Fæste, skulde man synes, at Jorderne maatte være faldne tilbage til Byen eller dog at Byen kunde fordre en tidsvarende Afgift. I en Strid om Vognmandsmarken 1819 blev det juridiske Fakultet raadspurgt, og dette afgav den Kendelse, at Vognmændene havde en Underejendomsret og at Magistraten ikke kunde forhøje Afgiften. Herved blev man længe staaende; men ligesaa vel, som man har kunnet fratage Magistraten og de ovennævnte Embedsmænd deres Jord, idet de dog fik Vederlag i fast Lønning, maatte man ogsaa have kunnet inddrage Vognmændenes Jord, da deres Arbejde i Byens Tjeneste ophørte, hvilket først skede, da Vognmandslavet ophævedes. I Vognmandsmarken havde Byfogden og Byskriveren ogsaa deres Embedsjord[3]).

1682 siges det, at Marken var aarlig i Brug for Engbundens Skyld, men Agerjorden var ikke tjenlig til aarlig Sædejord[4]). Den var da ansat til 26 Tdr. 6 Skpr. Hartkorn.

Borgervangen, nu Bryggervangen, strakte sig mellem Lyngbyvejen og Strandvejen paa den ene og Fælleden og Vognmandsmarken paa den anden Led. 26. Feb. 1641 udstædte Magistraten forskellige Bestemmelser for de Interessenter, der aarlig havde lejet Vangen, hvoraf man ser, at det allerede førend den Tid havde været Bryggerne, der

---

[1]) Se første Del S. 108. [2]) Ogsaa et andet Dokument fra 1539, der her vilde have været af Vigtighed, er ikke mere til, K. D. I 386, men det er formodenlig urigtig registreret og slet ikke fra det nævnte Aar. [3]) Tredie Del S. 253. [4]) K. D. I 777.

havde dyrket den. Forat hindre forskellige Misbrug bestemte Magistraten saaledes, at enhver, der havde fæstet Jord her, skulde yde 1 Rdl. i Jordskyld til Byen til Mikkelsdag eller naar Interessenterne holdt det sidste Stævne; betalte han ikke, stod det Oldermanden og Byens Kæmner frit for at fæste Jorden til en anden. Digerne og Grøfterne omkring Borgervangen skulde 2 Gange om Aaret færdiggøres, om Foraaret skulde de „gabelukkes"; var de ikke vedligeholdte, skulde den forsømmelige bøde 1 Mrk. for hver Ager; var de ikke i Stand til Pinse, skulde der bødes tredobbet. Alle de Dannemænd, der havde fæstet Jorder her, skulde være Oldermanden hørige og lydige og møde ved Klokkeslet, naar de blev tilsagte enten til Lavsstevne eller paa andre Maader; den, der kom for sent, skulde bøde 4 Sk., blev han helt borte, 2 Mrk. Man maatte ikke fæste sin Jord bort til andre, hvad enten disse var i Lavet eller udenfor. Hvis nogen beklagede sig over, at hans Rensbroder[1]) havde pløjet ham for nær, skulde Oldermanden udnævne 2 Mænd, der skulde syne Jorden, og den skyldige skulde straffes efter 4 Mænds Kendelse. Ingen maatte fordriste sig til at indsætte i Tøjr Heste, Stude, Kør eller andet Kvæg fra den Tid Jorden var tilsaat og til Kornet var indhøstet, under en Bøde af 1 Mrk. til Byen og Lavet og 1 Mrk. til de Fattige. De 40 Interessenter underskrev denne Vedtægt, der endnu var i Kraft 100 Aar efter[2]). Navnet Borgervang gik efterhaanden over til Bryggervang, og nævnes som saadan 1682.

I Aaret 1621 forøgedes Bymarken mod nord, idet Kongen da overdrog Staden Ryvangen i Mageskifte for Kalvehaven, herom senere. Ryvangen var en Del af Gentofte Mark, der laa norden for Afløbet af Rørsøen, som hidtil havde udgjort Bymarkens Grænse. Ved Gamle Vartov var dette Afløb opdæmmet i 3 Fiskedamme, der laa i Retning

[1]) Den hvis Agerren stødte op til hans. [2]) Stadens Jordebog 1746.

af vest til øst for hinanden, den østlige Dæmning dannedes af Landevejen til Helsingør. Østen for Strandvejen laa her Gamle Vartov og dens Mark, der ikke egenlig hørte til Staden, da den først var en kgl. Gaard og siden Hospitalets Ejendom[1]), og ej heller siden er kommen til at regnes under Stadens Jurisdiktion. Fra et Dige norden for Vartovs Lade fulgte Ryvangen Strandvejen („Adelvejen som løber ad Helsingør") indtil et Gærde, som Gentofte Mænd hidtil havde holdt ved Magt mellem deres Vang og Fælled (Fælleden er følgelig Ryvangen). Dette Gærde, der altsaa begyndte ved „Slukefter", hvor Grænsen nu er, dannede nu Nordgrænsen af Ryvangen og gik lige i vester over et Bjerg til en gammel Pil, derfra gik Skællet mod syd og skar Kongevejen, der løb til Vartov, og gik til en Pil i Emdrup Enghavegærde, der hed Ryvads Pil, derfra mod sydost til Afløbet af Lersøen. Naar man sammenligner flere Udtryk i dette Maal med dem, der forekommer i et ældre Skøde[2]), er Ryvangen sikkert netop samme Jord, som den Dekanatet fik 1530 af Byen. Den kunde derfor lettere undværes fra Gentofte, eftersom den ikke hørte til dennes gamle Bymark, men fra gammel Tid havde været Del af Serridslev Mark. Det Serridslev Dige, der nævnes 1530 er da det Gærde her omtales 1621, og Strandbakken 1530 er „Bjerget" 1621. I Skødet 1530 nævnes videre „Torn og Krat der forinden er," og Ry, hvoraf Vangen har Navn, betyder netop Busk, Krat[3]). Af Ryvangen hører nu Store Tuborg (og Mariendal) ikke under Byens Jurisdiktion, men det hidrører fra nyere Tider. Tuborg var ikke nogen særegen Ejendom 1621 og er først henimod Aar 1700 udskilt fra Ryvangen.

Ryvangen blev 23. Okt. 1643 med Indfæstning af 100 Sletdaler bortfæstet paa 12 Aar til et Interessentskab for 40 Rdl. aarlig. Den blev delt i 22 Dele, og Interessenterne,

---

[1]) Se Første Del S. 103. [2]) Se første Del S. 109. [3]) Molbechs Dial. Lex. S. 457, Norsk Ryde.

hvis Formand kaldtes Oldermand, var vistnok Bryggere. Indkomsten af Ryvangen var henlagt til Magistratens Løn.

I Ryvangen ligger som omtalt Store Tuborgs Jorder, der hører under Amtet, hvorfor man maatte antage, at det allerede var en særskilt Ejendom, førend Ryvangen lagdes til Kjøbenhavn, ja man har endog været tilbøjelig til at tro, at det i Biskoppens Jordebog c. 1370 i Sokkelunds Herred forekommende Tubbethorp og Tubbethorp fang netop var Tuborg. Da vi imidlertid aldrig finder Tuborg nævnt uden med et ringe Jordtilliggende, medens Fang betyder en større Mark, saa er det aabenbart, at det paa et andet Sted i samme Jordebog forekommende Tuberop[2]) er netop det samme som Tubbethorp, hvorfor der ogsaa i Henseende til Navnet maatte være den største Sandsynlighed; dette Tuberop laa i Værløse Sogn, men vi oplyses af samme Jordebog om, at Værløse netop i ældre Tid laa i Sokkelunds Herred. Af en Trætte mellem Sognepræsten i Gentofte Mag. Fredrik Plum og Præsten ved Trinitatis Kirke om, hvilken Kirke Beboerne af Tuborg skulde søge, oplyses man om hvor gammel Tuborg er. 20. Dec. 1700 lod Mag. Plum tage et Tingsvidne paa Kjøbenhavns Birketing i Ballerup om, at Ryvangen laa i Gentofte Sogn. Han bavde indstævnet Sjeur Lars Andersen og Peder Jensen, der begge bode i Ryvang, men som ikke mødte. Det oplystes da, at for omtrent 56 eller 57 Aar siden blev Byvangen lagt fra Gentofte By til Kjøbenhavns Bryggerlav, og da Gentofte Mænd beklagede sig herover, blev deres Landgilde nedsat med 2 Tdr. Havre, saa at hver nu kun gav 1 Td. Havre. Saalænge der havde været Huse i samme Vang, havde Beboerne altid søgt Gentofte Kirke, havde der brugt Alterens Sakramente og ladet deres døde begrave paa Gentofte Kirkegaard, indtil for nogle Aarstid

---

[1]) S. R. D. VII 45, 58. [2]) S. R. D. VII 59. Hvorledes Endelsen thorp allerede i det 13. Aarh. i Udtalen var gaaet over til rup, ses i „Blandinger“ udg. af Univ. Jub. danske Samfund S. 72.

siden, da baade Lars Andersen „entholdt“ sig fra Gentofte Kirke og Peder Jensen, der kun havde bot i Ryvangen i kort Tid. Førend Ryvangen kom fra Gentofte, var det Vand, som kom fra Lundehuset og løb ned til Vartov og under Broen, ret Markeskel mellem Kjøbenhavn og Gentofte Mark; endelig havde ogsaa de Folk, der bode i det Hus, som Lars Sørensen Krykkemand ibode, hvilket var nærmere Kjøbenhavn end de 2 andre Mænds Bopæle, altid søgt og søgte endnu Gentofte Kirke. 29. Juli 1715 indstævnede Mag. Plum Hans Olsen, der bode i det saakaldte Krykkemands Hus ved Gamle Vartov, fordi han ikke søgte Gentofte Kirke. Det bevistes, at i de sidste 40 Aar havde der bot i Krykkemandshuset ved Leddet mellem Stenbroen og Træbroen ved Gl. Vartov først en, som gik paa Krykker, og efter hans Død kom en anden, der ogsaa gik paa Krykker; begge stod ved Leddet og annammede Almisse, og disse søgte Gentofte Kirke. Mag. Plum havde først kaldt Hans Olsen for sig og forestillet ham, at hans Forgængere Niels og Lars Krykkemand og alle de, der havde bot i Huset, i 43 Aar altid havde søgt til Gentofte, men Hans Olsen svarede, at det stod indført i hans Købebrev, at han skulde holde sig til Trinitatis Kirke, hvortil Præsten sagde, at hvad en Gæk havde indført i hans Købebrev, var ingen Lov. Hans Olsen sagde videre, at han var indført i Trinitatis Kirkebog, hvortil Mag. Plum svarede, at saa liden Ret, som han havde til at indskrive Folk, der hørte til Trinitatis Menighed, i Gentofte Kirkebog, ligesaa liden Ret havde andre til at indskrive Folk af hans Menighed i en anden Kirkebog. Paa Birketinget faldt derpaa Dommen saaledes, at Hans Olsen skulde søge Gentofte Kirke og give 4 Rdl. i Bøde til Mag. Plum. Aaret efter indgav Mag. Plum en Skrivelse til Magistraten, hvori der foruden ovenstaaende forekommer den Bemærkning, at i Ryvangehus havde der bot en Mand ved Navn Børre i 40 Aar og før ham en anden Mand ligesaa længe og de laa begge begravne paa Gentofte Kirkegaard og havde altid holdt sig til Gentofte som deres

Sognekirke. „Da Tueborg paa Ryvangen var bygget, kom en Mand der at bo, som hed Mogens, som lever endnu og bor udenfor Vesterport paa Vesterbro, han holdt sig straks til Gentofte Kirke og gik der til Alters. Og da Lars Andersen købte Tueborg, bode han der og holdt sig til Gentofte Kirke. Noget efter begærede han, at han og hans Hustru maatte komme næste Søndag til Skrifte før Prædiken. Dagen efter kom en af Amtstuens Tjenere og sagde Lars Andersen til, han skulde gøre Fadebursrejse, derover forlod Lars Andersen Gentofte Kirke og holdt sig til Trinitatis Kirke“ [1]). Mag. Plum bad sluttelig Magistraten hjælpe til, at Loven maatte ske Fyldest, der var ingen Grund til, at Folk, der bode i Gentofte Sogn, skulde søge Trinitatis Kirke, fordi deres Ejendom i verdslig Henseende hørte under Kjøbenhavn, hvilket vilde føre til underlige Konsekvenser. Denne Sag sendtes til Sognepræsten ved Trinitatis Kirke Mag. Rodrigues Erklæring. Han henholdt sig til den kgl. Forordning af 2. Marts 1686, hvorefter alle Stadens Borgere udenfor Nørre- og Østerport skulde høre til Trinitatis Kirke. „Mag. Plum gør sig til Nytte, at fordi den Krøbling ved Broen op til Vartov har gjort ham til Gefal og sin Tid paa en 20 Aars Tid søgt Gentofte Kirke imod denne Forordning, saa skulde nu det Hus Tueborg Hus kaldet, der i 20 Aar havde søgt Trinitatis Kirke, ogsaa søge til Gentofte, men da baade Krøblingens Hus og Tueborg Hus ligger paa Stadens Grund og deres Beboere er Kjøbenhavns Borgere og henhører under Magistratens Jurisdiktion og ikke svarer til Amtstuen“, saa vilde han formode, at Magistraten hjalp til, at Mag. Plum lod sig nøje med de Bønder i Gentofte, og ikke tillod ham at tilegne sig nogen af Kjøbenhavns Borgere, der bode paa Stadens Fang og Marker. Magistraten henviste derpaa

---

[1]) Da han nemlig som Borger i Kjøbenhavn ikke kunde tilsiges til Kongeægt.

Sagen til Biskoppens Voldgift 16. Sept. 1716 og den er formodenlig endt med, at Tuborg henlagdes under Gentofte Sogn.

I Stadens Jordebog 1746 siges det udtrykkelig, at Tuborg var frikøbt. Tuborg er nemlig ikke bortfæstet af Stadens Kæmner, men solgt af Magistraten, og da Ejeren Hans Henrik Vogt døde 1756, frygtede Arvingerne for, at noget af Jorden igen kunde lægges ind under Ryvangen, hvorfor man tog et Fæste af Magistraten 16. Maj 1757 og foretrak at give 4 Rdl. i aarlig Afgift og 4 Rdl. i Indfæstning fremfor at have en tvivlsom Ejendomsret. Ogsaa ved denne Lejlighed omtales det følgelig i Dokumenterne, at Tuborg ligger i Ryvangen.

Uagtet nærværende Udvikling af Tuborgs Forhold maatte blive temlig lang, saa har den dog ikke liden Interesse ved at vise Ryvangens Udstrækning og en af Kjøbenhavns mange Enklavers Opkomst. Tuborg skrives altid i ældre Tid Tueborg, hvilket maa læses i 3 Stavelser og altsaa kommer af Ordet Tue (Jordtue, Myretue og desl.)[1]. De andre Steder, der nævnes som liggende i Ryvangen, var Nr. 147 i Jordebogen fra 1746, hvor der berettes, at Krykkehuset 1698 var en Jordhytte, som tilligemed en Kaalhave var forundt Ledevogteren fri for Jordskyld. Ryvangehus laa lige sønden op til Tuborg.

Til Byens gamle Ejendomme hørte S. Jørgens Mark udenfor S. Jørgens Sø, der tilhørte S. Jørgens Hospital og som Kristian IV 1621 afkøbte Helligaands Hospital. Her indrettede han Ladegaarden og dens Mark[2]), hvorved Byen tabte et betydeligt Omraade, til stor Skade for den, selv om den da ikke havde nogen ligefrem Indtægt deraf, derved at en fremmed Jurisdiktion skar sig ind som en Kile midt i dens Jorder.

---

[1]) Det ovenfor nævnte Tubbethorp afledes derimod af Mandsnavnet Tupi. [2]) Første Del S. 189, Tredie Del S. 54.

Indenfor Vester Fælled laa Kalvehaven langs Stranden hen imod Vesterport og paa den anden Side imellem S. Jørgens Sø og henimod Voldene, dog laa der sikkert Haver, der tilhørte Borgerne, nærmest udenfor Voldene og som ikke var Dele af Kalvehaven. I Kæmnerens Instrux 1. Maj 1620 omtales blandt Forandringer, der var foregaaede siden 1581 [1]): „Er og Kalvehavens Jord og Eng, sønden ud med Peblingesøs Dæmning, af hvilken Borgerskabet aarlig gav Byen 24 Daler til Jordleje, forandret og under et inddiget med S. Jørgens Sø, som tilforn efter gamle Breve laa til Raadstuen.“ Man mindes, at dengang var S. Jørgens Sø ikke opdæmmet og at derfor en stor Jordstrækning laa sønden op til Peblingesøens Dæmning eller som vi nu kalder den, Ladegaardsvejen; Søen selv var kun en lille Dam i den Ende, der var nærmest ved Gamle Kongevej; derved kunde hele Strækningen fra Ladegaardsvejen til Stranden blive som en sammenhængende Jord; hvad der laa vesten for Søen eller Aaløbet var derimod ikke Dele af Kalvehaven, men hørte til S. Jørgens Mark [2]). Ligesom Kalvehaven mod vest altsaa begrænsedes af S. Jørgens Sø, saaledes var Søens Afløb, der overskar Gamle Kongevej, sikkert lige til Stranden hele Vejen Kalvehavens Grænse, hvilket med Sikkerhed kan ses af de Skøder, der senere hen udstædtes af Kristian IV og Fredrik III [3]).

1580 ankede Borgerskabet over, at Kalvehaven uden Borgernes Bevilling var indtaget af Magistraten, men denne svarede, at det var sket, fordi den frygtede, at Kalvehaven skulde komme fra Byen i en fremmed Mands Værge, og tilbød at give Jordskyld deraf, hvis den maatte vedblive at beholde den. Kongen bestemte 5. April 1581, at Byens Kæmner skulde leje den bort til den, der vilde give højest aarlig

[1]) K. D. I 597. [2]) Tredie Del S. 143. [3]) Naar jeg tidligere (Første Del S. 7) har ment, at den Grund, hvor Mikkel Vibes Kro (se foran S. 336) blev anlagt, var Del af Kalvehaven, da er det urigtigt, ti Kongen bortskøder ikke Grunden, men giver kun Privilegium paa at oprette Kro der.

Leje, dog maatte den ikke lejes ud paa længre Tid end 5 Aar. I Vognmændenes Lavsskraa 1510 bestemmes Taxten for at age et Læs Hø eller Korn fra Kalvehaven til 6 Sk.[1])

Skønt Magistraten 1580 havde søgt at hindre Kalvehavens Afstaaelse fra Byen, saa kom der 40 Aar senere en Lysthavende, som man ikke kunde vægre sig ved at overlade den til. Kristian IV ønskede at have fri Brug af Søerne til Byens Befæstning og tilbød at give Godtgørelse derfor, hvorfor Borgerskabet 14. April 1619 indvilligede heri ved en skriftlig Fuldmagt til Magistraten; i denne nævnes „den Sø ved S. Jørgen med Kalvehaven.“ 1. Jan. 1621 gav Magistraten Kongen Skøde herpaa, efterat den allerede nogen Tid i Forvejen havde ladet Kongen komme i virkelig Besiddelse i det mindste af en Del deraf, nemlig den Del, der laa nærmest S. Jørgens Sø, paa hvilken Sø han havde faaet Skøde 15. April 1619. I dette ny Skøde hedder det, at Kongen „nu naadigst af os paa Byens Vegne har ladet begære hvis Jord og Ejendom udi Kalvehaven her for Byen, saa vidt vi paa Byens Vegne endnu derudi har og ikke allerede til kgl. Majestæt og Kronen er afstaaet og afhændet,“ hvorimod Kongen havde gjort Byen Fyldest i Gentofte Mark Den Del af Gentofte Mark, som Byen fik i Mageskifte, var Ryvangen (se S. 348), paa hvilken Byen lod foretage en Opmaaling 12. Marts 1622; det siges ved denne Lejlighed, at Ryvangen blev givet til Vederlag for Byens Kalvehave og et Stykke Jord mellem Solbjerg Mark og S. Jørgen[2]), hvoraf det fremgaar, at S. Jørgens Mark har været indesluttet af Kjøbenhavns Mark ogsaa mod Vest[3]).

Da senere S. Jørgens Sø blev opdæmmet, kom en stor Del af Kalvehaven under Vand, hvorved denne meget indskrænkedes, men endnu 1728 bortskødede Kongen Dele af den nuv. Banegaards Grund[4]), hvilket fremkaldte Indsigelser

[1]) K. D. II 394, 398—99, 405—06, 570. [2]) Et andet Sted (K. D. IV 773) siges sidstnævnte Mark at ligge nedenfor Solbjerg. [3]) K. D. I 594, 597, 632, 636. II 646—47. [4]) K. D. I 796—97.

fra Byens Side, men uden Resultat. Da Kjøbenhavns Jordebog blev forfattet 1746, vidste man endnu, at Dronningens Enghave, der vedblev at være Statens Ejendom lige til vor Tid, var den gamle Kalvehave; det var de Jorder, hvorpaa noget af Tivoli, den gamle Banegaard og Gartner Hintzes Have (Kolbjørnsensgade) nu findes, ti de øvrige Dele af Enghaven var da for længe siden afhændede til Private i mindre Parceller.

Det er aabenbart, at Kalvehaven og Kalveboderne, der støder op til hinanden, har samme Oprindelse. I „Nationaltidende" blev der i Juli 1880 optaget en Tankeveksling om Oprindelsen til Navnet og Hr. C. Engel gjorde i Overensstemmelse med Oberst E. Madsens Forklaring i hans Afh. om sælandske Stednavne opmærksom paa, at Endelsen Boderne maa være de blinde Skær eller de mange smaa Grunde i Farvandet mellem Amager og Kjøbenhavns Jorder.

Herimod gjorde Dr. F. Dyrlund gældende, at til det isl. boði vilde nødvendig svare en sælandsk Udtale med aa, i Lighed med at isl. froða er blevet Fraade, sælandsk Fraae, og at man derfor skulde vente en Udtale som Kallebaaerne, hvis det deri indeholdte Bode betydede en Grund i Havet. Hertil kan dog bemærkes, at om det end forholder sig rigtigt med Lydforholdene, som Dr. Dyrlund fremstiller dem, da gælder dette dog alene betonede Stavelser, medens man i sammensatte Ord ikke kan vente regelmæssige Lydovergange i de mindre betonede Stavelser, da Lydene i disse gaar over til at blive uklare, saa det ikke har noget paafaldende, om Kallebaaerne fik Udtalen Kalleboerne. Ved Kalv tænkte Hr. C. Engel ogsaa paa smaa Øer, der ligger ved Siden af større og som hele Norden over har en saadan Benævnelse. Det tykkes dog mig nærmere at gaa ud fra Kalvehaven som det oprindelige, da det er et saa almindeligt Navn paa Marker ved Købsteder og Hovedgaarde, idet disse Marker er bestemte for de unge Kreaturer, der skal have mere Tilsyn og derfor maa opholde sig nærmere ved Byen. Boderne eller den flade Strand udenfor Kalvehaven fik naturlig derefter Navnet Kalveboderne, medens det omvendte, at

Marken skulde have faaet Navn af Stranden ikke ligger saa nær, ej heller at begge Led i Kalveboderne skulde have samme Betydning.

Fra Kalvehaven gaar vi til de andre Jorder indenfor Søerne, der ogsaa tilhørte Byen fra dens ældste Tid. Imellem Ladegaardsvejen og Vandets Udløb fra Sortedamssø til Stadsgraven ved Rosenborg blev Byens Ejendomsret aldrig indskrænket; det var her, den store Forstad udenfor Nørreport efterhaanden dannede sig med særlig Kirke og Præst. Om denne vil der nærmere blive Tale i et følgende Afsnit.

Imellem den gamle Østervold, der gik langs nuværende Gothersgade, og Sortedamssø og Stranden laa en stor Samling af Haver, med særlige Avlsgaarde, hvortil der vel ogsaa hørte Avlsbrug i deres umiddelbare Nærhed; saaledes ses paa Grundtegningen fra c. 1580 ikke faa store Bygninger, der sikkert var Lader. Mikkel Vibes Ladegaard nævnes 1620 og laa i den nordlige Ende af Kongens Nytorv. En stor Mængde af disse Haver købte Kristian IV 1606. 14. Feb. fik han nemlig Skøde paa 25 Haver, af hvilke flere har været meget betydelige, saaledes fik Morten Krol 3000 Daler for sin, Valentin Hopmand 1000, Oluf Mortensen og Mikkel Vibe 800 osv. 24. Sept. fik Kongen videre Skøde paa 14 andre Haver, af hvilke en kostede 1200 Daler. Det er klart, at disse Haver var store Strækninger, og det viser sig ved at sammenstille de forskellige Skøder, som Kongen senere udstædte paa Dele af disse Grunde, at de strakte sig omtrent fra den Del af Østre Farimagsgade, der er østen for Indløbet fra Søen i Gravene ved Kommunehospitalet, og ud til Stranden, dernæst langs Stranden til den daværende Forstad udenfor Østerport, saaledes at Kongen ikke fik hvad der laa sønden for nuværende S. Anne Plads og hvad der laa i det nuv. store og lille Strandstræde, ej heller nuv. Kongens Nytorv og de nærmest tilstødende Grunde mod nord, hvor Forstaden var, men ellers hele Strækningen mellem Bredgade, Stranden og Sortedamssø. Dette betydelige Areal var vel

indskaaret af Stranden paa mange Steder og ikke saa stort som nu, men alligevel af en Størrelse som en lille Hovedgaards Areal, omtrent 3—400 Tdr. Land.

Forat undgaa at betale den aarlige Jordskyld af Haverne gav Kongen Byen 300 Daler, der skulde udsættes paa Rente, der ikke maatte anvendes uden til Byens Gavn og Bedste. I samme Sum blev Breide Rantzovs Have norden for Sejlhuset eller omtrent Charlottenborg frikøbt for Jordskyld[1]). Derved blev imidlertid følgelig ikke Jorderne, skilte fra Byen, ti Kongen traadte i samme Forhold til denne som de Borgere, af hvem han havde købt Jorderne, og godkendte ved at kapitalisere Jordskylden, at Jorderne var Byens og at de hørte ind under dens Retsomraade. Derfor var det et Overgreb mod Byens Dominium, naar Kalvehaven i Slutningen af det 17. Aarh. lagdes ind under Kjøbenhavns Rytterdistrikt og saaledes var Landdistrikt til vore Dage; med samme Ret kunde Rosenborg, Kjøbenhavns Slot og Gammelholm have været gjorte til udenbys Distrikt.

En Del af disse Jorder brugte Kongen til Anlæg af Rosenborg og dens Have; en anden større Strækning brugtes til derpaa at opføre Nyboder, S. Anna Rotunda, Kastellet. Amalienborg blev længer hen i Tiden anlagt paa en af de Grunde, som Kongen havde bortskødet til Anlæg af det islandske Kompagnis Reberbane, men som blev afkøbt Kompagniet igen. De private Grunde i Gotersgade, Store Kongensgade, Borgergade, Adelgade er alle bortskødede af Kongen, og de ny Volde fra den gamle Nørreport til Kastellet opførte paa Kongens Grund, uden at Byen behøvede at afgive af sin Jord dertil, i alle Fald kun højst ubetydeligt mellem Nørreport og Gotersgade. Udenfor Voldene ser vi ogsaa, at Kongen siden bortsolgte Grunde, dog ikke nærmest Sortedamssø, hvor der fandtes Haver og Vænger, hvis Brugere alene havde Magistratens Fæstebreve.

[1]) K. D. I 562—63, 566—67.

Fra Nørreport udgik en Vej, den senere Farimagsvej, der imellem Sortedamssø og Voldene førte til Østerbro; hvad der laa norden for den, var væsenlig Borgernes Haver og sønden for den var de af Kongen købte Grunde. Fra Rosenborg førte en Vej over Stadsgraven og som ogsaa gik til Østerbro og var Kongens Vej til Fredriksborg. Imellem disse Veje blev et Stykke indhegnet til en kgl. Dyrehave.

1632 fik David Urtegaardsmand et kgl. Skøde paa en Jord, som Marcus Viblitz havde bebot, fra den nederste Kant af Graven langs Gaden ind ad Byen til 338 Al. 3 Kv., fra Gaden og til Plankeværket 90 Al. bredt[1]). Denne Marcus Viblitzes Have kendes nu fra Kæmnerens Jordebog 1620[2]) som en Have, der da betalte Jordskyld til Byen og betegnes som liggende næst op til Graven ved kgl. Majestæts Have. Den begge Steder omtalte Grav er sikkert Afløbet af Sortedamssø og Gaden ind ad Byen til er Farimagsvej. At Kongen har udstædt Skøde paa denne Have, der dog sikkert var Byens, er formodenlig en Følge af en allerede da indtraadt Usikkerhed om Ejendomsretten. 1639 fik David Urtegaardsmand en anden Grund, der stødte op til den forrige og laa mellem den og en Grøft udenfor Rosenborg; omtrent 240 Alen blev Davids Grund saaledes forøget ind ad Byen til[3]). 1646 fik han endnu en Plads af samme Bredde, 266 Alen lang, saa han i det hele havde en Grund langs Afløbet af Søen af 596 Alens Længde og 338 Alens Bredde, der betegnes i det sidste Skøde som liggende udenfor de 2 første Bolværker næst indtil Vaskerhuset ved Rosenborg og som en Del af den gamle Dyrehave[4]).

1647 fik Søren Jensen, Forvalter over Island, Skøde paa en Jord i den gamle Dyrehave op til den sidste Grund, som David fik, og 450 Alen lang, den laa imellem Landevejen fra Nørreport til Vartov (Farimagsvej) og Vejen fra

---

[1]) K. D. III 110. [2]) K. D. I 624. [3]) K. D. III 194—95. [4]) K. D. III 263.

Rosenborg til Fredriksborg [1]), men da Pladsen mod nord var smallere end mod syd, har disse Veje vistnok stødt sammen. I Skødet til David nævnes ikke Vejen fra Nørrebro til Vartov, men da hans Plads er 19 Alen bredere end Søren Jensens, har han faaet Vejen med, som vi straks vil faa at se.

Den gamle Dyrehave nævnes endnu i Skødet til 2 Møllere, hvis Grunde dog kun var smaa og synes at have ligget nærved det Sted, hvor de nævnte Veje stødte sammen [2]). Disse Møller blev øde i Belejringens Tid, men naar det ses, at den ene af disse Møllere, Hans Olufsen, senere havde en Mølle udenfor Østerport, da laa denne ikke her, men paa det sydlige Hjørne af Triangelen og Kalkbrænderivejen.

Det var ikke uden Indsigelse fra Magistratens Side, at de sidste Afhændelser foregik. At David Urtegaardsmand fik Skøde af Kongen paa sin første Grund, der ydede Jordskyld til Byen, var jo sikkert et Overgreb, og end mere var det, at han havde indtaget Vejen i sin Plads, men den gamle Dyrehave var sikkert Kongens Jord og at den ikke i nogle Aar havde været benyttet, men var lagt ud til Fælled, gjorde dog ikke, at den derfor faldt tilbage til Byen. Magistraten gjorde altsaa i en Skrivelse af Avg. 1646 gældende, at Ingen hidtil havde tilegnet sig noget af Byens Jorder uden Magistratens, Kæmnerens og de fornemste Borgeres Samtykke, og at Kongen altid hidtil havde givet Vederlag for hvad han havde faaet af Byens Mark. Alligevel havde nylig Iver Ravn uden Byens Samtykke indplanket et Stykke Jord ved Sortedam imod Ny Vartov og David Urtegaardsmand havde ladet indgrøfte en meget stor Plads tværs over Vejen fra Nørreport til Ny Vartov, saa at det, som tilhørte Byen og dens Indbyggere og de skulde have Gavn og Nytte af, formindskedes og indtoges af særlige Personer, af hvilke David dog aldrig havde skattet eller skyldet eller baaret Byens Tynge. Uagtet det Stykke Jord, som han havde indgrøftet,

---

[1]) K. D. III 293. [2]) K. D. III 276—77.

med mere af Byens Mark en Tid brugtes til en Dyrehave, saa havde dog Byen ingen Godtgørelse faaet derfor, hvorfor Jorden igen var udlagt til Byens Fælled som tilforn, da Byens Mark og Fælled dog meget blev formindsket med S. Anne Boders Bygning, med Ny Vartov og andet mere og derfor ikke kunde taale, at der fratoges den mere. Man bad derfor Kongen om, at de omtalte Stykker igen maatte udlægges til Byens Fælled og at den Bevilling, David og Iver Ravn mulig havde faaet efter deres vrange Beretning, maatte kasseres, ligesom det i Fremtiden ikke maatte tillades nogen at tiltage sig af Byens Jorder uden Magistratens Tilladelse[1]).

Begæringen blev vistnok for en Del efterkommet, da Kongen ikke har fundet nogen retfærdig Adkomst til alle de omhandlede Jorder, ti paa en Grundtegning fra 1651 over Haver mellem Byen og Sortedamssø har Mette Iver Ravns vel en Jord ved Afløbet af Søen og David Kønig Urtegaardsmand en anden noget derfra, men disse Jorder har de sikkert fæstet af Byen, ligesom der ikke findes noget kgl. Skøde paa de nærmeste Haver. Den første Have, som David fik og som tidligere havde tilhørt Marcus Viblitz, findes dog ikke i Jordebogen fra 1633.

I Aarene 1650—53 blev der udstædt kgl. Skøder paa en stor Mængde Havegrunde ved den østlige Ende af Sortedamssøen. Fredrik III lod nemlig sine Ejendomme her gennemskære af Gader og udlagde regelmæssige Firkanter mellem disse til Køberne. Hovedvejen fra Byen mod nord fik Navn af Helsingørsgade, parallel med denne laa mod vest Jyllandsgade, mod øst Sælandsgade, Pallemaillen, Skaanesgade og Sundgade, fra øst til vest gik Strandgade og Søgade. Det ses, at Kongen altsaa indtil da bl. a. havde ejet omtrent hele den senere Classens Have og hvad der laa mellem denne og Kastellet, men idet disse Haver nu igen

[1]) K. D. IV 788—89.

kom i privat Eje, kom de paany ind under Byen og kom senere i Kristian V's Tid til at yde Jordskyld til Byen if. Reskr. af 5. Nov. 1674, ifølge hvilket alle af private ejede Grunde udenfor Portene skulde yde Jordskyld til Staden, hvad enten de havde faaet Skøde af Kongen eller var bortfæstede af Byen.

Kommunens vigtigste Ejendom indenfor Portene var Raadhuset, der adskilte Gammeltorv fra nuv. Nytorv, saaledes at Springvandet laa lige for Hovedindgangen. Til dette Raadhus, der allerede laa her 1485, hørte hele den Grund, hvor Nytorv nu er, og her var bygget Boliger for Stadens Tjenere, foruden at her var Materialgaard og Staldgaard[1]). I Begyndelsen af det 17. Aarh. blev der foretaget store Forandringer med Raadhuset, saa dette og dets Omgivelser kunde blive en Prydelse for Staden, men i det hele forblev selve Raadhusets indre Indretning vistnok den samme som hidtil, hvilket ogsaa ses af, at de Trappesten, som Borgmester Hans Bogbinder lod lægge ved Indgangen 1505, endnu laa her 1670[2]).

Det var Kristian IV, der selv gav Stødet til denne Forandring med Raadhuset og dets Omgivelser. „Eftersom vi forskrevne vor Købsted Kjøbenhavn som en af de fornemste Hovedsteder her udi Riget til en Ornat og Beprydelse og dens menige Borgere og Indvaanere til Gavn og Gode naadigst have betænkt og for raadeligt anset, at de Huse og Vaaninger, som staa sønden næst op til Raadhuset der sammesteds indtil alle tre Gader, aldeles udi Grunden blive nedbrudte og at Pladsen bliver ryddeliggjort, det gamle Torv dermed at forvide og rundt omkring Raadhuset at gøre udi et, saavelsom og Raadhuset paa samme søndre Side igen at lade oppudse og med sirlig Bygning at forfærdige, som det sig bør,“ saaledes lød Kongens Befaling til Magistraten 1 Dec. 1606[3]). I Forbindelse med denne Oppudsning skulde ogsaa

---

[1]) Se Første Del S. 95—97. [2]) Smstd. S. 96. [3]) K. D. V. 7—8.

Gammeltorv have et pynteligere Udseende, idet Kongen ved samme Lejlighed paabød, at Brønden skulde flyttes til et belejligere Sted midt paa Pladsen, „saa at Alting maa og kan blive skikket og lavet udi en god Ordning Byen og den ganske Gemen til en Prydelse og endelig ikke til en ringe Genet og Fordel.“ Da Kongen nok kunde tænke, at Byen ikke kunde bære denne Bekostning med sin sædvanlige Byskat, da skulde Borgerskabet, hver efter sin Evne og Formue, taxeres til at udgive en Skat af 5000 Rdl., hvortil Udgiften omtrent vilde beløbe sig. 6 Borgere skulde senere tilforordnes at være tilstede, naar der skulde aflægges Regnskab for Pengenes Anvendelse, forat ingen „uden billig given Aarsag formedelst samme Kontribution og udgivne Penge skulde komme udi nogen Suspition eller Fordagt“ (Mistanke).

Det gjorte Overslag var imidlertid for lidet. 10. April 1608[1]) befalede Kongen, da der endnu behøvedes en anselig Sum Penge saavel til Befæstningen som til Bygningen paa Raadhuset og Posten paa Gammeltorv, at der skulde udskrives en ny Skat paa 5000 Rdl., saaledes at der skulde udtages 2 Mænd af hvert Kvarter, der skulde taxere Borgerskabet, Magistraten iberegnet, ligesom alle andre, saavel Gejstlige som Verdslige, der ejede Huse i Staden, samt Fremmede og Udlændinge, der Aar ud og Aar ind brugte deres Haandtering. Ej heller denne Skat slog til, ti 18. Avg. 1609[2]) udstædte Magistraten et Gældsbrev til Kongen paa 1000 Rdl., som han havde forstrakt Byen med til Arbejdet paa „Raadhuset, Vandposten, Skanser, Grøfter, Dæmninger, Broer, Veje og anden adskillig Bygning inden og uden Bys,“ der ikke kunde fuldfærdiges med de Skatter, som var udgivne dertil. Dette Laan, der kun var paa et Aar, er den eneste Hjælp, Kongen ydede til Indretningen af det ny Raadhus, hvilket altsaa med stor Uret har faaet Navn af Kristian den Fjerdes.

---

[1]) K. D. V 18. [2]) K. D. I 579—80.

Ved denne Ombygning fik Raadstuen og Stadens Vinkælder ny Jærn-Kakkelovne med Potter[1]), paa det første Sted kostede den 34 Dal., paa det andet det halve. En Udgift i Regnskaberne 1606—16, der nogle Gange udsættes af Revisionen, er til Strøurter, ligesom det sidste Aar til Sand, „Liul“ til at gøre Ild med, Røgelse og Lavendel til Raadstuen.

Raadhusets Ombygning var færdig til Prins Kristians Hylding 1610, da Kongen 14. Marts gjorde Gæstebud paa Raadhuset i den Anledning[2]).

Til dette Raadhus var 2 Indgange, en fra Nytorv, og en fra Gammeltorv, hvilken sidste var den fornemste og gik igennem det Taarn, paa hvilket Kristian IV's og hans Dronnings Vaaben fandtes; udvendig paa Døren hang det gamle Alenmaal. Begge Indgange førte til en stor Sal, hvor Borgerskabet forsamledes, naar Kongebreve og Befalinger oplæstes. Ved den ene Side var nogle Bænke, paa hvilke Magistraten og Raadstueskriveren stod, naar den sidste oplæste Kundgørelser for Borgerne. Fra denne Sal gik man ind i Raadstuen, der var Magistratens Forsamlingssal og som laa i Bygningens vestlige Del; her stod langs den nordre Væg et stort Bord, saaledes at den Side, der vendte indad mod Salen, var fri, paa de andre Sider var det omgivet af Bænke med Bænkedyner, paa hvilke Borgmestere og Raad sad. Midt paa Bordet stod et Timeglas; et saadant skænkedes 1631 af Byfoged Eskil Jensen. Ved et Bord for sig selv sad Raadstueskriveren og under Bordet stod den store jærnbeslagne Kiste, hvori de Fattiges Midler og Dokumenter opbevaredes.

1680, da Raadhuset endnu i det væsenlige var i samme Tilstand, som da det blev ombygget i Kristian IV's Tid, havde det foruden Raadstuen og Forsalen eller det „store Forhus“, følgende Rum: Hørekammeret eller Overformynderiet,

---

[1] K. D. VI 195. [2]) D. Mag. 4 R. IV 32.

Kæmneriet, de 32 Mænds Kollegium, Komediantsalen, hvor der var en Prædikestol og 8 Rader Kirkestole, Rustkammeret, det øverste Loft, Vagten og 4 Fangekældere under den vestre Ende, Stadens Vinkælder under den østre Ende[1]).

Paa Raadhuset bevaredes Byens Maal og Vægt. Saaledes befaledes 1606 alle, der solgte Vin, Øl eller anden Drik, at rette sig efter den Kobberpotte, der hang udenfor Raadhuset[2]). 1610—11 anskaffedes Messingskaaler til Brødvægt[3]). Ovenfor er omtalt Byens Alenmaal, der i Voyages de Ms. de la Haye de Courmesvin 1629 siges at hænge i en Lænke; ved Siden af hang efter samme Rejsendes Beskrivelse et andet Maal ogsaa i Jærnlænke, der benyttedes i visse Skilsmissesager. Ogsaa blev Plakater med Raadets Befalinger ophængte udenfor Raadhuset[4]).

Byens Avlsgaard bag Raadhuset er omtalt i Første Del S. 97. Efter Reformationen (før 1581) fæstede Byen af Helligaands Hospital dettes Avlsgaard i Springgade, der laa ud til den senere Trinitatis Kirkegaard, hvor der byggedes en Mængde Stalde til at modtage Heste i Indkvartering[5]). Her stod ogsaa Byens Tyre, efter hvilke Gaden fik det Navn, den har baaret, indtil den for et Par Aar siden fik Navnet Pilestræde. Efter Oprettelsen af Nytorv fik Byen en anden Avlsgaard og Materialgaard paa Hjørnet af Kattesund og Lavendelstræde.

Af andre kommunale Ejendomme er forhen omtalt Slutteriet[6]), Bysvendenes Boliger[7]), den danske Skole[8]), Slagterboderne[9]), Bagerboderne[10]), Stadens Gæstegaard Lækkerbidsken[11]), Teglgaarden[12]). Her kan desuden nævnes et Par andre ikke hidtil omtalte Ejendomme:

---

[1]) Stadens Vinkælder er omtalt i Første Del S. 84, Tredie Del S. 147, Fængslerne Tredie Del S. 270. [2]) K. D. I 570. [3]) K. D. VI 197. [4]) K. D. I 542, 590. [5]) Se Tredie Del S. 94—95. [6]) Tredie Del S. 272. [7]) Tredie Del S. 275—76. [8]) Tredie Del S. 326—30. [9]) Første Del S. 142—43, foran S. 158—59. [10]) Foran S. 152. [11]) Foran S. 332. [12]) Foran S. 311.

En Tid i det 16. Aarh. havde Byen selv et Orlogsskib, der 1551 blev udrustet til at følge med Kongens Flaade til Island forat dæmpe Urolighederne der, der berørte Stadens egne Interesser og navnlig Magistratens[1]). 6. Okt. 1559 hedder det, at Magistraten havde tilkendegivet Kongen ved Borgmester Jesper Olsen og Raadmand Lavrids Mullie, at Byens Orlogsskib laa stille foran Byen og fordærvedes, hvorfor Kongen tillod, at det maatte bruges til Borgernes og Byens Fordel, dog skulde Skytset, Krudtet og Blyet, som var derpaa, opbevares, at det kunde være tilstede, om Kongen tilsagde Skibet til at gøre Tjeneste mod hans og Rigets Fjender. Det er da brugt til Købmandshandel, og Borgmester Marcus Hess har i Aarene 1565—69 solgt det i Danzig, men Pengene kom ikke ind i Byens Kasse, hvorover Borgerskabet besværede sig 1580, da det blev Kæmnerne paalagt at indkræve Summen[2]).

At Byen selv ejede en Badstue, ses af Antegnelserne til Regnskabet 1615—16[3]), hvor der omtales 200 Daler, der dels var tilfaldet Byen af Karine Kristoffer Mogensens Gods og dels for Badstuen „som blev solgt og først dette Aar er til Indtægt." Det er aldeles ubekendt, om her menes Strandbadstuen, Vombadstuen eller en helt forskellig. Private Badstuer holdt sig længer, end man skulde tro, endnu 1661 var der en. I Ribe købtes 1403 en Grund til Anlægget af en offentlig Badstue[4]).

I Traktaten 28. Juni 1536 om Kjøbenhavns Overgivelse hedder det, at Kongen vilde være „Kjøbenhavn Stad med sin Befæstning mægtig med hvis Skyts, Krudt, Lod og andre Krigstilbehøring, som udi Kjøbenhavn er eller være kan." Idet Kongen saaledes kom i Besiddelse af Krigsforraadet, der iøvrigt da var ret betydeligt[5]), kom han følgelig ogsaa i Besiddelse af Byens Arkeli eller det Sted, hvor den opbevarede Vaaben og Ammunition. Naar Kongen 1558 ses at

1) Se 3. Del S. 155. 2) K. D. II 395, 400, 406, IV 529, 531, 566. 3) K. D. VI. 201. 4) Kinch Ribe By før Ref. S. 265. 5) Se 2. Del S. 149.

eje en Gaard, der kaldes „Arkeligaarden, som var det tydske Kompagni[1]),“ saa menes hermed sikkert det Arkeli, der fordum tilhørte Byen, ti Kongens Arkeli laa paa Bremerholm[2]). Det tydske Kompagni lejede kort før Aar 1500 en Gaard sønden for Ny Amagertorv, der maa have været en Del af Nr. 29 (Petersens Kloster). Da det tydske Kompagni blev ophævet 1526[3]), hørte Lejemaalet vistnok op og Byen er bleven Ejer af Gaarden, hvorefter den blev Kongens Ejendom 1536, og den er kommen i privat Eje efter 1558.

I Jordebogen 1581 opregnes Byens Ejendomme indenfor Portene, af hvilke der gik Husleje[4]), altsaa de, som Kommunen i egenlig Forstand besad fuldstændig Ejendomsret over. Det var først den store Ejendom paa Amagertorv, der senere blev Byens Gæstehus Lækkerbidsken[5]) og som da bestod af 10 forskellige Huse og Boder. Dernæst nævnes 7 Boder omkring Avlsgaarden i Springgaden[6]), 6 Kamre i Prisonet[7]), 13 Boder bag Raadhuset, hvor nu Nytorv er, bebode af Byens Tjenere, og endelig de 12 Slagterboder i Skindergade[8]).

Af Grunde, der ydede Jordskyld til Byen, var der derimod langt flere. Det var saadanne, der i Tidernes Løb var byggede paa Kommunens aabne Pladser og hvoraf denne forbeholdt sig denne Afgift. Saadan Jordskyld blev dog ofte enten afløst eller eftergiven, undertiden blev den ved Ejendomssalg lagt fra en større Ejendom til en mindre i en helt anden Gade, hvilket dog ikke blev anset for lovligt og i historisk Henseende er aldeles utilladeligt, da man derved taber enhver Traad til Oplysning om ældre stedlige Forhold.

I de knappe Tider i Midten af det 17. Aarh. gjorde

---

[1]) K. D. IV. 562. [2]) Foran S. 91. Det er Hr. Oberstløjtnant O. Blom, der har henledet min Opmærksomhed paa denne Opfattelse. [3]) Første Del S. 219. [4]) K. D. I 483—86. [5]) Se foran S. 332. [6]) Se foran S. 365. [7]) Se Tredie Del S. 271. [8]) Se Første Del S. 142.

Byens Kasse store Forstrækninger til Kronen, saaledes 1645 af 12000 Rdl. til Lønning for Garnisonen i Malmø og 9602 Rdl. til Afbetaling af de hvervede Ryttere, Aar 1650 til Proviant for 4 Kompagnier 747 Rdl 5 Mrk. Herfor fik Byen i Udlæg for de 14899 Rdl. 4 Mrk. Gods i Skaane, nemlig foruden en Mængde Bøndergods S. Peders Klosters Hovedgaard, som Byen dog solgte igen 1654 til Peder Hansen Korsør for 1800 Rdl., da dens Vedligeholdelse kostede for meget. Resten var 1659 med Renter løben op til 10727 Rdl. 4 Mrk. 12 Sk., hvilken store Sum Byen vistnok aldrig fik, ligesom den ved Skaanes Tab 1660 ogsaa gik Glip af de skaanske Ejendomme. Videre havde Byen tilgode hos Kronen fra 1645 for Indkvartering 44660 Rdl. 4 Mrk. 10 Sk., af hvilke Penge den sikkert aldrig saa en eneste Hvid. Alt dette Tilgodehavende gik op mod Bistrup Gods, der ellers anses som en kgl. Gave, men ikke var andet end simpelt Udlæg for lovligt Tilgodehavende. Byen kom ej heller til at yde saa store Tilskud uden selv at maatte gøre Gæld, ti i Aarene 1650—60 havde den maattet laane omtrent 6000 Rdl., der væsenlig maa tænkes paadragne ved Forstrækningerne til Kronen; efter Belejringen var Byens Gæld over 9000 Rdl[1]).

VIII. Gaderne, deres Brolægning og Renlighed.

Regeringen havde altid sin Opmærksomhed henvendt paa, at Byen ydede et pynteligt Udseende. Saaledes befalede Kongen 1580, at alle de, der havde forfaldne Huse, Gaarde, øde Jorder og Grunde, som var liggende ud til Gader eller Stræder, skulde inden 3 Aar bygge med god Købstedbygning eller sælge Ejendommene til dem, der formaade at bygge;

(1 K. D. I 496.

gjorde de det ikke, skulde de forfaldne Gaarde, Huse og Grunde være hjemfaldne til Kongen og Byen, efterdi Kongen saa ofte tilforn havde advaret og paamindet derom. Derfor skulde Kæmneren en Gang hvert Aar kundgøre denne Befaling paa Bytinget, navngive saadanne Ejendomme og tage Tingsvidne derpaa[1]). Dette siges ogsaa i Kæmnerens Instrux 1620. 1622 befalede Kongen, at da der var en gammel forfalden Bolig paa Gammeltorv, der tilhørte et umyndigt Pigebarn, skulde den sælges til den, der vilde opsætte bedre ny Bygning, Byen og Stedet synderlig til Forbedring og Anseelse, men det skulde ske med det snareste. Da der var adskillige Huse og Gaarde, der stod paa Fald, bød Kongen 24. Marts 1647 at tilholde disses Ejere med det snareste at nedbryde dem og opbygge andre i deres Sted, eller ogsaa skulde de sælge Grundene til andre, som var istand dertil, hvis de ikke vilde, at Kongen selv lod slige Huse nedbryde[2]).

Husenes Ydre frembød dog næppe i Almindelighed noget afskrækkende Syn, der var endog mange smukke og anselige Huse, navnlig i Hovedgaderne. Værre forholdt det sig med Gadernes Overflade.

Enhver brolagde udenfor sin Grund, Kommunen udenfor offentlige Bygninger og Kongen udenfor sine, som naar han 1558 brolagde udenfor Mynten og 1635 udenfor Børsen. Men den uensartede Behandling var ikke til Gavn for Gaderne i det hele, hvorfor en kgl. Befaling af 5. April 1581 befalede Magistraten at tilsige Borgerne, „at de holde Gaderne for deres Huse og Gaarde smukt jevnt brolagte.“ 1589 beklagede Kongen sig for Magistraten over, at Gaderne ikke var stenlagte, som de burde, og samtidig blev det optaget i Byfogdens Instrux, „at fast allevegne her udi Byen ere Gaderne og Stenbroerne meget ujevne, saa at paa den ene Side er det højt og paa den anden lavt, somme Steder ogsaa en Sten eller flere liggende over hverandre, at

[1]) K. D. II 408—09. [2]) K. D. V 300—01.

man med stor Besværlighed maa (kan) fare derover, undertiden ogsaa Vogne sønderbrydes, naar den ene møder den anden og maa vige hverandre udi saadanne ujevne Veje;“ dermed skulde Byfogden have alvorligt Tilsyn og tilsige og tilholde dem, hvem Gaderne tilhørte og for hvis Døre og Porte saadan Brøst fandtes, at de skulde lade anderledes brolægge inden en viss Tid, og hvis det ikke skede, skulde han tiltale dem og lade stenlægge foran deres Grund, som det burde være; af Adelens Gaarde skulde han i saa Tilfælde lægge Beslag paa Huslejen, „paa det at jo endeligen her udi Byen maa blive gode, jevne Gader og Stenbroer, saa menig Mand kan uden saadan Besværlighed, som nu findes, fremkomme.“ Dette blev indført uforandret i alle følgende Byfogders Instruxer, saa det fremgaar deraf, at Brolægningen stadig befandt sig i samme usle Tilstand. I Forordningen af 18. Marts 1620 om Gadernes Renlighed hedder det, at Renselsen ikke kunde ske ordenlig, med mindre Naboer og Genboer samtidig opbrød Stenbroen, hvor det var nødvendigt, og siden brolagde igen paa begge Sider af Gaden, „hvilket til des (hidtil) ikke sket er, af den Aarsag at høj og lav Stand hver efter deres Vilje har ladet bryde og brolægge og ikke skøtte Kongens, Fogdens og Kæmnerens Forbud.“ Nu skulde der altsaa i Fremtiden brolægges samtidig paa begge Sider og lægges Rygsten midt paa Gaden, hvorfra det skraanede ned mod Rendestenene paa begge Sider, saa alle Gader og Stræder, hvad enten de var brede eller smalle, paa Ryggen kunde have en lovlig og billig Højelse med fuldkommelige Nederfald til Rendestenene, „og skulle Rygstenene lægges midt paa Gaden midt imellem begge Rendestenene.“ Ingen maatte brolægge højere eller lavere, end Byfogden og Kæmneren foreviste, og ingen Rendesten maatte forhøjes anderledes end den havde været af Arilds Tid. Omkring ved Voldene udenfor Haver var der mange øde og ubebyggede Pladser, der ikke var brolagte, saa man ikke vel kunde komme frem der, og da der paa saadanne Pladser daglig henførtes allehaande

Urenlighed, blev dette forbudt, og de tilstødende Pladsers Ejermænd fik Tilhold om at lade brolægge.

10. Sept. 1622 kom en ny Befaling: „Eftersom Gaderne ere fast ujevne, saa man med stor Besværing maa (kan) fare over dem“, skulde hver brolægge for sin Gaard og sit Hus eller Magistraten paa deres Vegne imod Godtgørelse i deres Husleje eller Bo.

Nogle Aar efter, omtrent 1624, ansatte Magistraten en særlig Brofoged, Albert Gosmand. Byen blev nemlig, efter Indstruxens Udtryk, mere end andre velordnede Stæder uskikkelig skamferet med ujevne Gader og Stenbroer, som ikke alene oplagdes og forhøjedes af Brolæggere, men opfyldtes med Urenlighed, saa Havnen, der for faa Aar siden var repareret med stor Bekostning, ved Regnvejr igen blev opfyldt med Urensel og Fejelse af Gaderne. Derfor befaledes det nu, at ingen Stenbroer eller Rendestene blev opbrudte eller omlagte anderledes, end det blev forevist, og Rygstene skulde allevegne lægges midt ad Gaderne. Ej heller maatte nogen Mands Brolægning være højere, end Vandfaldet kunde taale, da dette skulde beholde det Fald, det havde haft fra Arilds Tid. Da mange Gader var saa forkørte og ujevne med Huller og Stød, at Folk ikke kunde komme frem, skulde Albert Gosmand tilholde Husejerne at lade dem omlægge, og vilde de ikke, skulde det gøres paa Byens Bekostning og Beløbet skulde siden udpantes hos Husejerne. Ved Adelens og Gejstlighedens Gaarde og ved dem, der tilhørte andre, som ikke var Borgere, skulde man i saa Fald lægge Beslag paa Lejen. Brolæggerne skulde have 12 Sk. for hver Favn, men hvor Ejerne selv brød op og jevnede, 8 Sk., og Brofogden fik de 2 Sk. af hver Favn. 1590 fik Brolæggerne derimod i Dagløn 10 Sk. paa egen Kost, ellers 6 Sk. De samme Bestemmelser findes i den kgl. Forordning af 5. Maj 1647 om Gadernes Renlighed[1]).

[1]) K. D. I 630, II 410, 438, 444, 624—25, 754—55, III 29, 183, 278—79, V 50, 262, 301.

31. Maj 1643 befalede Kongen Korfits Ulfeldt at sørge for, at Gaderne blev vel brolagte og siden holdte vedlige og rene; 1647 befalede Kongen Byfogden at forskrive en Brolægger til at brolægge Stenbroen paa Husejernes Bekostning og lukke de Gader, der var under Arbejde, med Kæder.

Det var dog vistnok sjelden, selve Brolægningen viste sig synlig for Øjet, den var sædvanligt belagt med et tykt Lag Urenlighed, der rigtignok mange Steder fremmede Færdslen og udfyldte Hullerne i Brolægningens ujevne Overflade. Da Kong Fredrik II var kommen i Erfaring om, at der baade paa Gader, Stræder, under Voldene og straks udenfor Portene var megen Urenlighed, bød han 28. April 1562, at Magistraten skulde paaminde Borgerne om, at de hver 8de Dag førte Urenligheden langt udenfor Byen. 14. Juni 1567 befalede Kongen Slotsbefalingsmanden i Forbindelse med Magistraten at undersøge, hvor der fandtes Brøst paa Gaderne, da der var overmaade stor Uskikkelighed med Gaderne og Rendestenene, saa at de var saa ujevne og uordenlig flyde, at med mindre anden Raad tilførtes, stod det ikke til at holde Gaderne rene og Byen fri for ond Stank og Lugt. 1581 paalagde Kongen Magistraten at holde Gaderne og Torvene smukt rene og befalede enhver mindst hver Lørdag ad Aften at bortføre fra sin Dør alt Skarn og ikke lægge det i Hobe paa Gaderne eller op til Husene eller langs Voldene, men føre det ud af Byen. Den, der ikke gjorde det, skulde bøde 3 Sk. og saa desuden være forpligtet til at udføre Skarnet inden Mandag Middag og fremdeles give Bøde for hver Dag, han undlod det. 16. Maj 1589 fik Magistraten et nyt Tilhold; der tildrog sig megen Uskikkelighed i Gaderne, idet der blev liggende meget Møg, og den paamindedes om at holde Gaderne rene og ryddelige. 6. Nov. 1600 tilskrev Kristian IV. Magistraten: „Her findes stor Uskikkelighed med skidne og urene Gader og Stræder af den Aarsag, at Borgerne udføre allehaande „Uhømsk“ og Skarn af deres Gaarde og lader det lægge paa Gader og Stræder og det ikke straks lader bortage, som det sig

burde, men det lader ligge paa Gaderne eller i nogle Skarnkister under deres Huse og Vinduer paa nogle Dages Tid, førend de lader det udage, hvoraf snart stor Sygdom kan foraarsages, derforuden saa ligger det mange godt Folk i Vejen til Afsky, hvor deres Gang og Vej fremfalder" Derfor skulde Vognmændene tilholdes at holde Torvene og Stræderne rene, naar de blev tilsagte, og der skulde paalægges baade dem og Borgerne en Bøde for Forsømmelighed. 17. Jan. 1619 bød Kongen Borgerne, at de altid skulde renholde Gaderne, under stor Straf.

1620 paalagde Kongen Magistraten at komme overens om en Ordning „hvorledes den store Urenhed og Omflødighed udi Gader og Stræder og paa adskillige andre Steder her i Byen, som dagligen hver Mand til Vederstyggelighed og Afsky formeres og tiltager," bedst og med mindst Besvær kunde udføres af Byen. Der blev da paalignet enhver Ejendom en viss aarlig Afgift, der afvekslede mellem 1 Mark og 4 Sk. efter Gadernes Anseelse, fra hvilken Skat selv Kongens Ejendomme ikke var undtagne. For disse Penge skulde Kæmneren antage visse Personer med Heste og Karrer, der skulde fordeles over hele Byen, saa enhver havde sin Strækning til at udføre det Gademøg, der fandtes, og det der kunde opfejes af Rendestenene, ligesom det Fejeskarn, der daglig blev udbaaret af Husene, saa intet blev liggende, men strax blev bortført. Dog var heri ikke ment Halm og Urenlighed, som om Flyttedagen blev lagt paa Gaderne, ti dette skulde de Folk, der flyttede, selv bortføre. Alle Borgere skulde tilholdes at feje Skarnet sammen i Hobe, hver for sin Dør. De Folk, der saaledes betjente Byen, skulde være fri for kgl. og Byens Tynge, have fri Huse med Staldrum og Plads til deres Heste og Karrer og i rette Tid have deres bestemte Løn.

Kærremændene var fritagne for at udføre Gødning af Heste, Øksne, Kør og deslige Husdyr, som samledes i Herbergergaarde og andensteds, ligeledes for Grus og Jord, som udkastedes af ny Bygninger, og Urenlighed i Gaarde efter

Slagtning, hvilket skulde udføres af vedkommende selv og maatte ikke lægges paa Gaden, hver Mand til Stank og ond Lugt, men skulde straks bortkøres. Om Foraaret i Tøbrud efter Frost og streng Vinter skulde hver Borger være forpligtet til at opstøde Isen og Sneen foran sit Fortov og selv lade det udføre, saa Kærremændene kun havde med den Urenlighed at gøre, som fandtes under Isen. Det blev ogsaa strængelig forbudt at kaste saadan Urenlighed i Havnen, som vedkom Natmesterens Bestilling; skede dette første Gang, skulde der bødes 40 Mark, anden Gang blev vedkommende agtet som æreløs og forvist Byen.

Anden Urenlighed, der samledes ved de 5 Skarnkister langs Stranden og ved alle de 3 Porte, skulde fejes sammen af Borgernes Tyende og efter gammel Sædvane bortføres af Vognmændene. Men ved alle Kirkemurene skulde Urenligheden 1 eller 2 Gange hver Uge sammenfejes, saa Kærremændene strax kunde bortføre det.

Denne Indretning med Kærremænd varede kun kort, ti da Albert Gosmand faa Aar efter blev Brofoged, omtales det, at Kongen havde løsgivet Vognmændene fra den „Bebindelse og Tilsagn", de en Tid lang havde været i med at udage Gadeurenlighed for 1500 Daler, og undt dem som tilforn at oppebære Vognleje af Borgerne selv. Det blev nu paalagt Vognmændene mindst hver Onsdag og Lørdag at udage af Byen alt Gadesnavs, hver af sit Kvarter. Vognmændene i det store Lag skulde nemlig dele Byen indbyrdes i Forening med de smaa Vognmænd eller Sandagerne, og til deres Kørsel skulde de have gode, stærke og tætte Vogne med Gavl for og bag, at der ikke skulde spildes paa Gaderne. Det blev nu forbudt at have Skarnkister paa Gaden under Husenes Vinduer og Møddinger ud med Voldene[1]), ved Kirkegaardene, Stranden og paa Gader, men naar Folk vilde have Møg ud af deres Huse og Gaarde

[1]) Endnu 1636 fik Magistraten kgl. Befaling om at lade Skarn føre bort fra Klokkerhøjen (Nørrevold mellem Nørreport og Larslejstræde) og fra Jermer Skanse (K. D. V 194).

skulde de bestille Vognene og have dem tilstede, saa de straks kunde bortkøre, hvad der blev udbaaret. Hver Onsdag og Lørdag skulde enhver lade sammenfeje al den Urenlighed, der var paa hans Fortov, og skaffe Vogn til straks at bortage det, og flere kunde forene sig om en Vogn, naar de ikke havde fuldt Læs. Hvis nogen udbar Urenlighed af Huse eller Kældre og kastede det i Stranden, lagde det ud med Volden, paa Gaderne eller paa andre Folks Fortov, straffedes han med Bøder, „men bliver nogen Mand eller Kvinde saa uforskammet, at de gøre det tredie Gang, straffes de med 40 Mark og ikke lides udi Byen hos ærlige Folk.“ Udbar nogen Menneskeuhumskhed i Bøtter, Baller, Spande eller i andre Maader og kastede det ud med Volden, paa godt Folks Fortov for Døre eller andensteds paa Gaderne, „da agtes det for uærlig Gerning og saadanne Folk ikke heller efter den Dag at anses eller lides hos andre ærlige Folk.“ Det samme skede med dem, der udbar døde Hunde, Katte eller andne Aadsler, da sligt skulde udføres af Natmesteren og graves i Jorden paa de Steder, det var ham befalet.

Paa Grund af den megen Stank, der tiltog i Byen, skulde alle, der havde Poster eller Brønde i deres Gaarde, hver Onsdag eller Lørdag, naar Gaderne var fejede og rengjorte, øse Vand i Rendestenen og lade det løbe, at det kunde formindske og borttage den onde og skadelige Rendestens Lugt og Stank, som var skadelig for hver Mand.

Et Paabud som nys nævnte opfyldte sikkert alt, hvad man kunde ønske, hvis det var blevet overholdt, men det laa ikke i Tidens Aand at følge Bestemmelser om Renlighed eller at vise Lydighed mod Paabud, om de end var aldrig saa strenge. Allerede 3. Maj 1625 fik Kansleren Befaling om at paase, at Forordningen blev overholdt. 17. Maj 1634 tillod Magistraten at tillukke et Stræde udenfor Østerport, hvor „megen stinkende og vederstyggelig Omflødighed og Urensel af slemme vanartige Mennesker, besynderlig om Nattetider, henbæres, sættes og kastes.“ 1647 udsiger

Magistraten, at denne By ilde skamferedes med Møg og Urensel, som ej alene fremkom paa ulovlig Brolægning, men tog Overhaand næsten over alle Gader og Stræder, „Byens Havn iblandt andet synderligen i Regnvejr formedelst Urenselses Fejelse udi og af Rendestenene til mærkelig Skade og Afbræk, saa vel som paa Torvene, ud med Volden, ja Kirkegaardene og langs Stranden slig Omflødighed udi Hobetal henbæres og kastes, saa det ej alene er vederstyggeligt, harmeligt og fortrædeligt, men længer at taales ulideligt.“ Der blev nu 30. April 1647 vedtaget nogle Bestemmelser, der 5. Maj stadfæstedes af Kongen. De er dog væsenlig af samme Indhold som de 20 Aar ældre. Her tales om Skarnfogder, der hver i sin Del af Byen skulde udraabe langs Gaderne, naar Borgerne skulde sammenfeje og bortskaffe Gademøget, og den, der saa lod det blive liggende foran sin Dør Natten over, blev udpantet næste Morgen, hvilket Pant han derefter maatte indløse paa Raadhuset. Vognmændene fik paany Befaling om at møde i de Gader, som var enhver af dem paavist at holde ren, hvorfor de skulde have 10 Sk. for hvert stort Læs og 5 for hvert lille Læs. Men den, der ikke mødte, skulde give 3 Mark i Bøde eller straffes med Raadhuskældren, den spanske Tønde eller Halsjærnet; skede Forsømmelsen fjerde Gang, skulde han udvises af Lavet, og hvis hans Heste blev udslaaede paa Fælleden, var de forbrudte til Byen. 4 Gange om Aaret skulde Vognmændene møde efter Byfogdens og Kæmnerens Tilsigelse med deres Skarnvogne til Besigtelse [1]). Denne Forordning blev fremkaldt af en kgl. Befaling af 22. April 1647, der truer Magistraten selv med 1000 Dalers Straf, hvis Gaderne ikke holdtes rene.

1518 var det om Fredagen, at Vognmændene skulde levere det nødvendige Tal Vogne til at bortkøre det sammenskuffede Gademøg. 1543 hedder det, at de tillige skulde

---

[1]) K. D. I 436—37, 648, II 410, 619—25, 654, 754—58, III 277—82, IV 575, 686, 760—61, V 302.

bortføre fra Gammeltorv og ved S. Peders Kirkeport de Dynger, som Magistraten der havde ladet sammenfeje, saa ofte det var nødvendigt, og ligesaa ofte skulde de rense og bortføre fra alle Stadens Skarnkister ved Stranden, dog skulde Magistraten som hidtil lade Gødningen opkaste. 1610 bestemtes det, at 5 Vognmænd af Lavet og 2 Sandagere skulde beskikkes til i hvert af Stadens 8 Kvarterer hele Ugen igennem og mindst hver Onsdag og Lørdag at udage hvad der samledes tilsammen paa Gader, Stræder, i Møgkister og under Vinduer eller hvad der blev udbaaret af Gaarde. En af disse 7 skulde have Tilsyn med de 6 andre, og det er dem der hed Gadefogder. Hvad der fejedes sammen paa Gammel- og Nytorv, i Byens Porte, ved S. Peders Kirkegaard og andre af Byens fri Pladser, opkastedes af Skarnkisterne og ikke bortførtes i Baade, skulde derimod alle Vognmændene tilsammen være pligtige til at udage. Dette gentages i Vognmændenes Lavsskraa af 1622.

De mange Forbud viser, at Urenligheden blev lagt mest indenfor Voldene, men ogsaa straks udenfor Gravene var der saadanne Oplagssteder. Saaledes fandt man i Grunden til Frøken Zahles Skole (Nørrevoldgade Nr. 7) en stensat Kule, der var opfyldt med al Slags Affald, ligesaa udenfor Gotersgade. Skarnholmen i Byens Havn har vi ovenfor omtalt som fremkommen ved en lignende Opfyldning. 6. Jan. 1635 fik Borgerne Befaling om at føre den Gødning, de ikke selv brugte i deres Haver, til en Plads ved Mikkel Vibes Kro paa Vesterbro, „paadet det ikke her og der paa utilbørlige Steder, som vel hidindtil sket er, skal henlægges.“ I det hele er en stor Del af Kalvebodstrand udfyldt paa denne Maade.

For Rendestenenes Fald gjorde man dog af og til noget. 1607 mente Kongen, at Urenligheden kom af, at Rendestenene ikke havde deres Fald ned mod Stranden, især i Østergade, Højbrostræde og der omkring, saa at man ved pludselige Regnskyl kun med stort Besvær kunde komme fra

en Gade til en anden. Derfor skulde Rendestenene sænkes, saa der kunde blive Afløb baade i Østergade, Kongensgade, Store Færgestræde og Læderstræde. Af en kgl. Befaling af 24. Marts 1647 ser man, at mange Rendestene var forede med Tømmer; disse skulde Byfogden lade aabne og rense; de store Rendestene ved Torvet og andre Steder, der laa tværs for Gaden, skulde overlægges med Planker [1]). Foran S. 94 omtales et andet daarligt Vandløb gennem Fortunstræde.

Gaderne var altsaa høje i Midten og her var den egenlige Færdsel for Fodgængere; paa begge Sider af denne var Kørevejen mellem Rygstenen og Rendestenene. Imellem Rendestenene og Husene var Fortovet, der betragtedes som privat Ejendom, saa vidt som Husets Tagdryp naade. Af den Grund kunde Husenes Ejere opføre Udbygninger over en Del af Fortovet, men denne Frihed udartede efterhaanden. 4. Okt. 1575 udstædtes et kgl. Brev til Magistraten, at „mange af eders Medborgere der udi Byen lader bygge og opsætte Hytter og smaa Boder ud med deres Huse paa Byens Grund og Frihed uden al Forlov eller Tilladelse, hvorover Gaderne bliver smalle, saa man undertiden ilde kan med Vogne, naar de mødes, fremkomme, og tilmed skal og en Part understaa sig at indtage af Byens Grund og Frihed og derpaa føre Bygning, og aldeles ingen Skæl og Fyldest Byen derfor sker.“ Magistraten skulde derfor paabyde, at saadanne Hytter og Boder blev afbrudte, men hvis nogle kunde blive staaende uden Hindring for Færdslen, skulde Ejerne yde Byen Skæl og Fyldest. 1581 paabød Kongen, at der engang om Aaret skulde tages Syn over alle Kælderhalse, Bislag, Skur og smaa Boder, der var byggede udenfor Husenes Tagdryp, og lade dem, der var byggede i saa snevre Gader, at 2 Vogne ikke godt kunde køre forbi hinanden,

[1]) K. D. II 216, 261, 572, 573, 693, 698—700, V. 16, 33, 43, 78, 160, 301.

nedbryde, hvis Ejeren ikke kunde komme overens med Magistraten og Kæmnerne om at give en billig Leje deraf.

1609 vedtog Magistraten, at ingen Skur og Bislag maatte gaa ud over Rendestenen, undtagen paa de Steder, hvor Byen kunde taale det, og hvis Rendestenene af den Grund var lagte længer ud i Gaden, end de havde været tilforn, skulde de igen rettes efter Gadens Lejlighed. Ingen maatte bygge Skur, Trapper eller Bislag saa høje, at de kunde hindre deres Naboers Udsigt. Skur og smaa Hytter, der var opsatte ved Hjørnehuse, skulde igen afskaffes, og i Fremtiden maatte ingen opsætte Skur, Hytter, Kælderhalse eller Bislag, ej heller forandre deres Broer og Rendestene, førend det var dem forevist af en af Raadet, Byfogden og Kæmneren, hvorledes der gavnligst kunde bygges uden Skade for Gader og Stræder. Alle, som havde Skur at bortleje, skulde give Byen 2 Sk. af hver Mrk., og af alle Hytter og Skur, der kunde blive staaende, skulde gives en aarlig Jordskyld til Byen efter Strædernes og Brugens Lejlighed.

Som en Følge heraf blev der optaget et Syn over de nævnte Udbygninger. Det ses af dette, at Rendestenene i de fleste Gader skulde være $1^1/_2$ Alen fra Husene, i andre, som Snaregade, Farvergade, Vestergade, S. Klemensstræde, Nørregade, Klædeboderne og Landemærket 2 Alen, i Kongensgade, Østergade, Store Færgestræde $2^1/_2$ Alen og 4 Alen i den Del af Amagertorv, der var nærmest ved Højbrostræde; derimod var Fortovet i Raadhustræde, Vimmelskaft og Hyskenstræde kun 1 Alen og følgelig i mange af de smaa Gader mindre, men disse nævnes ikke nærmere.

Ved Gadehjørnerne stod ofte 3 store Sten ud paa Gaden, og disse befaledes flyttede; saaledes skulde af de 3 Stene paa Klosterstrædes Hjørne de 2 afskaffes og den 3die sættes 2 Alen fra Huset; i Stenboderne var ogsaa 3 Stene, af hvilke kun den ene skulde bevares og flyttes indenfor Rendestenen. I Klædeboderne skulde en Hjørnesten ud til

Vimmelskaft sættes en Alen nærved Muren, ligesom en Sten ved Byens Hus.

I Pilestræde udsatte Synet Møntmester Nikolaj Svabes tvende høje Trapper, af hvilke den ene var i Antonistræde, der skulde afskaffes og flyttes indenfor Rendestenen, men hvor lidet man efterkom Øvrighedens Paabud, ses af, at samme Udsættelse gjordes 1620 og 1633. Ved Stranden fandtes mest Drikkeboder, men i Højbrostræde var der Kramboder eller Krambænke, som de ogsaa kaldtes, ligeledes paa Amagertorv, men Udbygninger fandtes i øvrigt over hele Byen, om der end fandtes flest i Strand Kvarter. 1620 var der over 300 [1]).

Som vi ovenfor har set, optog begge Fortovene gennemgaaende mindst 3 Alen af Gaderne, Kørebanen var desuden saa bred, at 2 Vogne skulde kunde køre om ved hinanden, saa Afstanden mellem begge Husrækker dog i de fleste mindre Gader mindst var 9—10 Alen. Da nu Husene var lave, sjelden over 2 Etager, oftest 1, var Byen lys i det hele. Der var dog en Del snevre Gyder, de saakaldte Gange, der oprindelig var Færdselsveje mellem 2 Ejendomme eller Veje mellem Huse for Smaafolk, der tæt sammenbyggede var opførte paa en enkelt Mands Grund. I vore Dage var endnu Indgangen til Peder Madsens Gang gennem en Port paa Østergade og saadanne Porte fandtes ofte over Indgangen til slige Gyder. Portene er imidlertid ikke oprindelige, Overbebyggelsen af Indgangen til Strædet maatte ske efter særlig Tilladelse, hvis Gangen ikke var privat. Saaledes fik Raadmand Albert Albertsen, der 1575 vilde bygge et Hus i Snaregade vesten op til et lille Stræde, der løb til Stranden, Tilladelse til at mure en Hvælving og Svegbue ved sit Huses østre Ende over Indgangen til Strædet, dog paa den Betingelse, at Ejerne af hans Hus ikke maatte forhøje Jordsmonnet under Hvælvingen, indelukke Strædet eller gøre det smallere, saa den menige

---

[1]) K. D. I 459, 603—11, II 410, 552—53.

Mands Vej forhindredes, men det skulde altid som hidtil forblive Byens fri Stræde. 1645 fik en senere Ejer af Gaarden, Hans Mandixen, Tilladelse til at tillukke det aabne Stræde med en Port ved hver Ende og holde den tillukt Nat og Dag, at ingen Urenlighed skulde kastes deri eller anden Misbrug begaas, som hidtil var sket. Han skulde selv bekoste de tilhørende Laase, men hans Naboer, der begærede at bruge Gangen, skulde tage Del i Udgiften og skulde saa hver have sin Nøgle[1]). Denne Gang gik over det nuværende Assistenshuses Grund.

1593 forbeholdt Byen sig ved et Skøde paa en Grund tæt vesten for Helligaands Kirke en 3 Alens Indgang til det Stræde, der førte op til Graabrødre, og over denne skulde sættes en muret Hvælving (Jfr. S. 61). 1620 omtales derfor den hvælvede Udgang fra Høkerboderne til Gamle Fisketorv[2]).

IX. Forstæderne.

Saa længe der var de store ubebyggede Strækninger indenfor Stadens Volde, var der ingen Anledning for nogen til at flytte udenfor. Den store Rosengaard afgav længe Havepladser for mange Borgere, der saa, efterhaanden som den blev bebygget, søgte Havepladser nærmest udenfor Voldene, hvor der hidtil havde været Pløjejord, og Pløjejorden maatte da fjerne sig. Rosengaarden og de øde Pladser omkring S. Nikolaj Kirke kan vel siges at være bebyggede noget over Midten af det 16. Aarh., og der blev efterhaanden Trang til at flytte ud af Byen. Vejrmøller og Byens Teglovn havde

---

[1]) K. D. I 458. III 254—55. [2]) K. D. I 556, 599.

tidligere vist Vejen og 1546 kom de Fattiges Kirkegaard udenfor Nørreport.

Nogen egenlig Bebyggelse af Grundene udenfor Portene kom dog først i Stand ved en kgl. Befaling af 1. Okt. 1567[1]). Magistraten havde nemlig berettet, hvorledes der udenfor Staden laa nogle Haver og øde Jorder, der tilhørte Byen, og at mange begærede at faa af disse Grunde til Ejendom imod at lade dem indhegne og sætte god Købstadsbygning derpaa, hvori Kongen ogsaa indvilligede, dog saaledes at Grundene ordenlig skulde afmaales og skikkelige Gader og Stræder lægges imellem dem; Køberne skulde da opføre god Købstadsbygning derpaa med Huse, Tegltag og Plankeværk.

Det varede ikke længe, inden der skede en ikke ubetydelig Udflytning, hvilket ogsaa kan ses af en Grundtegning af Staden fra Fredrik II's Tid, hvor der udenfor Byen, navnlig i Strækningen fra Jermers Skanse til Østerport findes en Mængde Havepladser afsatte med Indhegninger og Huse med mellemliggende Stræder; den største Bebyggelse var dog ifølge denne nærmest udenfor Nørreport i Nærheden af Kirkegaarden og Kapellet. De Folk, der flyttede ud, tiltog sig imidlertid forskellige Friheder, hvorfor Kæmneren 1570 paa Bytinget advarede dem, at enten skulde de inden Aar og Dag flytte ind i Byen igen eller ogsaa have Magistratens Tilladelse til at bo der og desuden tage Del i Kongens og Byens Tynge, ligesom om de sad indenfor Portene. Desuden maatte ingen fordriste sig til at afhænde deres Kaalhaver eller Træhaver til nogen inden- eller udenbys Mand uden med Magistratens Samtykke, ved hvilket Paabud man vilde bevare et Tilsyn, med hvilke Folk der kom til at bo paa Stadens Grund og sikre sig imod, at fremmede efterhaanden kunde erhverve sig store Dele af denne. Det skulde ogsaa

[1]) K. D. I 438—39.

være Beboerne forbudt at holde løse Hunde, da disses Ejere skulde staa til Rette for den Skade de gjorde[1]).

Det var ikke nok med, at Beboerne vilde undslaa sig for at varetage deres Borgerpligter, men først i Marts 1575 udstædtes en kgl. Befaling til Lensmanden Morten Venstermand, at der bode meget Folk udenfor Kjøbenhavn i de Haver og Boder, som tilhørte en Del af Borgerne der sammesteds, „og skal det mesten Delen være et løst Folk og Selskab, som fast uddrage af Byen af den Aarsag, at de ikke kunne lyde et kristeligt Regimente og Øvrighed, men heller ville bo udenfor Byen, paa det de der kunne bruge deres ukristelige Handel og Levned og befris for Skat og anden Tynge;“ paa det altsaa ingen Guds Fortørnelse i saa Maade skulde opvækkes, vilde Kongen at der herefter aldeles ingen Folk skulde bo udenfor Byen i Haver, Huse eller Boder, og han bød Magistraten at lade de daværende Beboere udflytte inden den 1. Maj; hvis nogen fandtes der efter den Dag, skulde Ejendommen inddrages under Slottet som andet forbrudt Gods[2]).

Denne Befaling gjorde imidlertid saa stort Indgreb i de bestaaende Forhold, at Magistraten indgik med et Andragende for Kongen, at der var mange Borgere, der havde deres Kvæg og Fodring udenfor Byen for Ildebrands og Urenligheds Skyld og derfor ønskede Tilladelse til alene at maatte holde en gammel Mand eller Kvinde i saadanne Huse, der kunde se deres Kvæg og Haver tilgode, hvilket Kongen tillod under 28. April, dog saaledes at vedkommende Borgere paa Raadhuset skulde gaa i Borgen for Magistraten, at deres Husfolk ikke skulde føre noget uskikkeligt Levned enten med Ølsalg, Horeri eller anden Løsagtighed, da de i modsat Fald skulde have forbrudt deres Hus og Have[3]).

Næste Aar gjorde Kongen endnu en Indrømmelse; det nys omtalte Forbud var hans Undersaatter, der havde

---

[1]) K. D. I 446—47. [2]) K. D. IV 613. [3]) K. D. IV 614—15.

bygget udenfor Byen, til mærkelig Skade og Besværing, og mange fattige Folk, som ikke formaade at udgive stor Husleje, kunde ogsaa have stor Hjælp, hvis disse Huse og Boder maatte forblive ved Magt, og Kongen tillod derfor 16. Feb. 1576, at der nok maatte bo Folk her, men Værterne skulde sige god for dem paa Raadhuset, at de ikke i nogen Maade vilde skikke og forholde sig utilbørlig, og deres Navne skulde indføres i Stadsbogen; kom der siden Klage over dem, skulde Husenes eller Bodernes Ejere staa til rette herfor. Det var dem ogsaa forbudt at tappe Øl til Salg, ligesom de skulde deltage i den borgerlige og Byens Tynge som de indenbys Beboere. Magistraten skulde holde grangivelig Opsigt med, at alting derude gik kristelig og ret til, og alvorlig holde over, at ingen Uskikkelighed brugtes eller øvedes her, saaledes som det tilforn var sket[1]).

Nu hører man ikke Tale om Forstaden i nogle Aar, men et Kongebrev af 22. Sept. 1584 giver en uhyggelig Skildring af Livet derude. Kongen var kommen i Forfaring, hvorledes der uden al Forskel indtoges adskillige løse og letfærdige Partier, uden at det blev ransaget, hvorfra de kom eller hvorledes deres Forhold var, hvorfor der fandtes mange utilbørlige Personer og i adskillige Maader tildrog sig megen utilbørlig Handel med Drukkenskab, Løsagtighed, Tyveri og Manddrab, hvorover Gud maatte fortørnes og Menneskene lide Forargelse og Skade; derfor bød Kongen at Værterne skulde møde med deres Husfolk for Magistraten, naar de blev tilsagte, og forpligte sig til, at disse skulde skikke sig ærlig og tilbørlig i al Levned og Lejlighed og at de ikke vitterlig indtog eller herbergede løse og letfærdige Folk. Hvis det herefter befandtes, at der bode Folk, der ikke var angivne for Borgmestere og Raad og for hvem der ikke var gjort slig Forpligtelse, skulde Ejerne af Husene og Boderne bøde 20 Mrk. til Kongen og lige saa meget til Byen og

[1]) K. D. I 460—61.

Lejerne desuden straffes, enten paa deres Gods efter deres Formue eller paa Livet med Fængsel eller paa anden Maade efter Lejligheden. Da mange af Adelen ogsaa havde Ejendomme udenfor Byen og de ikke var saa meget tilstede, at de selv kunde have Tilsyn, skulde Magistraten en Gang om Aaret kalde deres Husfolk for sig, undersøge deres Lejlighed og foreholde dem, at de skulde skikke sig tilbørlig og ikke maatte indtage noget løst Parti i deres Huse[1]).

Det er underligt med hin Tids Paabud, i hvilke der trues med strenge Straffe og som dog ikke overholdes. 1587 hedder det i et Kongebrev, „at ingen Tid mere Uskikkelighed, end nu er, har været udi samme Huse, saa at nu skal holdes derudi uden Besked unge og gamle Haandværksfolk og andre, bruges Køb og Salg, holdes andre Folk til Huse, hos dem udsælges der tydsk Øl og anden Drik, over det megen Løsagtighed og utilbørligt Levned der at bedrives til Guds store Fortørnelse og Menneskene til Forargelse“, hvorfor Kongen gentog den gamle Befaling, at der i hvert Hus ikke maatte bo uden et Par gamle Folk, som havde et godt ærligt Rygte og ikke maatte tage nogen i Huset, ej heller skænke Øl eller anden Drik; Overtrædelse heraf skulde straffes med Forbrydelse af de Huse og Haver, hvor noget ulovligt foregik[2]).

Ved Befalinger, udstædte af Regeringsraadet 1591 og 1592, indskærpes de ældre Forordninger og af den sidste ses det, at det paa den Tid endnu ikke var tilladt at have andre end en gammel Mand eller Kvinde i hvert Hus[3]). Alligevel trivedes her al Slags Uorden. 1601 omtales en Beværtningshave udenfor Østerport, hvor nogle Adelsmænd kom i Strid og fortsatte denne, da de sent om Aftenen vilde ride hjem, ved hvilken Lejlighed en af dem, David von der

[1]) K. D. II 421—22. [2]) K. D. II 430—31. [3]) K. D. II 473—74, IV 705.

Osten, blev saaret af Kristoffer Lunge og kørt til en Bartskær, hvor han døde om Natten[1]).

I en Jordebog fra 1581[2]) har vi en lang Fortegnelse over Haverne udenfor Portene, men man kan ikke se, hvor mange Huse der var. Dette fremgaar mere af en Grundtegning fra omtrent samme Tid, hvor der ses mange Huse mellem Haverne.

Den Forstad, der først blev bebygget, var sikkert den udenfor Østerport, hvor der paa nævnte Grundtegning ses en Del Ladebygninger og deslige Huse, men 1622 bode dog allerede 163 Familier udenfor Nørreport og 110 udenfor Vesterport, næsten alle fattige Folk[3]).

I en Jordebog fra 1620[4]) opregnes alle Stræderne udenfor Portene med Opgivelse af de Personer, der ejede Haver og Huse der. Den begynder med Østerport og opregner der en Række Stræder og Veje, som vi tildels kan kende endnu. Vi maa mindes, at Stadsvolden og Stadsgraven gik udenfor den nuværende Husrække paa Kongens Nytorv ved Østergade og at Østerport altsaa stod et Stykke ude paa Torvet. Det var lige udenfor Vindebroen ved Porten, at Forstaden dannede sig.

1645 var der ikke liden Bebyggelse udenfor Østerport[5]); der nævnes saaledes foruden nogle Smaahuse: Johan Vejers Boder, M. Henriks Bod, Peder Mortensens Hus, Borgmester Hans Nikkelsens Boder, Herman Wustes Boder, Dr. Klavs Plums Boder (paa 2 Steder), Hans Havemans Boder, Borgmester Fin Nielsens Boder (paa 3 Steder), Peter Apothekers Boder, Anne Gert Meyers Boder, Peter Motzfeldts Boder (paa 2 Steder), Lavrids Hammers Boder, Niels Nielsen Rulps Boder, Didrik Smits Boder, Jokum von Holtens Boder, Henrik Jakobsens Boder, Hans Terkelsens Boder, Henrik Ratkes Boder, Nikolaus Møntmesters Boder, Morten Pedersens Boder,

---

[1]) D. Mag. IV 337—44. [2]) K. D. I 495. [3]) K. D. I 630.
[4]) K. D. I 611 flg. [5]) K. D. VI 327 flg.

Mag. Suhms Boder. Hver af disse saakaldte Boder blev udlejet til Smaafolk, i nogle var der 18 Familier, saa det har været hele Rækker af smaa Huse, der efter Datidens Skik var byggede som Nyboders Huse, med særlig Indgang for hver eller for 2 Familier, idet der ikke var mere end 1 Etage. De laa dog for det meste samlede tæt udenfor Østerport, fra hvilken der gik Stræder i forskellige Retninger.

Disse Stræder lærer vi at kende af Jordebøger fra 1620 og 1633[1]) og ved at sammenligne dem med senere Tiders Jordebøger, i hvilke nogle af Grundene kan genkendes, kan vi nogenlunde se, hvor Stræderne gik. Først gik Adelvejen eller den egenlige Landevej, der førte fra Porten og drejede til venstre, langs Graven til nuværende Store Kongensgade, hvorfra den gik ud ad Nyboder til. Dernæst nævnes S. Anne Stræde. Her nævnes 1620 Borgmester Knud Markvardsens Have, østen og sønden for Strædet, tilhørte 1633 Hans Frich, er nu en Del af det Thottske Palais; Strædet begyndte altsaa endel vestligere end S. Anne-Plads nu. Her laa ogsaa Nille Klavs Condevins Blegeplads, hvor hun 1645 havde et Hus, hvori der bode en Blegmand; dette er nu den Plads østen for Garnisons Kirke, hvor Store og Lille Strandstræde støder sammen og af hvilken, uvist hvorfor, Petri Kirke indtil for nogle Aar siden ydede de samme 18 Skl. i Jordskyld, som Nille Baltsers. Hvor Garnisons Kirke staar, var Borgmester Fin Nielsens Hus og Have, der ved hans Enkes anden Mand kom til Etatsraad Lerche, der solgte Grunden til Kirkens Anlæg.

„Den brede Gade fra Marken ned imod Bysens Grav". Her laa Hans Nikkelsens Boder, Henrik Ratkes Boder og

---

[1]) K. D. VI 611 flg, VI 218 flg. Naar disse sammenlignes med de enkelte Grunde, der endnu er bevarede i Kæmnerregnskaberne og navnlig med Oplysninger i det for 1676—77, S. 53 og 239 (Thottske Samling paa det kgl. Bibl. Nr. 714 Fol.), kan man udfinde Beliggenheden af en Del af dem.

Hans Terkelsens Boder. Den førstes Have tilhørte 1620 Herman Hegerfeldt og tidligere Hans von Andersen, nu Bredgade Nr. 27—31. Henrik Ratkes Have tilhørte Niels Paaske, 1620 dennes Datter Kirstine Dr. Hasebarts, nu Bredgade Nr. 33—37. Gaden gik i en krum Linie ud fra det nuv. Hjørne af Gotersgade og Store Kongensgade og ned mod St. Anne Gade.

„Det brolagte Stræde for Adelvejen". Deri laa Dr. Klavs Plums Have 1620 og 1633, som han arvede efter sin Fader, Byfoged Peder Frandsen, er nu en Del af Thotts Palais. Maaske er det samme Have, der siden tilhørte Birgitte Niels Villumsens, ti om denne hedder det udtrykkelig, at den var udlagt til samme Ejendom[1]). Herman Borggrafs Have, 1633 Didrik Eigenhofs, nu Store Strandstræde Nr. 4 og Bredgade Nr. 2 (den Collinske Gaard er den ene). 7 Haver, nemlig Hans Holstes, Lyder Braskes, Margrete Kristen Albertsens, Mandrup Parsbergs, Margrete Apothekers, Villum Doppes, Gert Meyers og Johan Mummes, nævnes 1674 som udlagte til Dronningens Have, altsaa Amalienborg eller hvad der ligger norden for St. Anne Plads; det brolagte Stræde er saaledes Store Strandstræde der var fortsat langt længre end nu; de fleste af de nævnte Grunde siges at gaa ud til 2 Gader, den anden er vistnok S. Anne Gade. Af et Skøde af 1621[2]) ses det, at Mandrup Parsberg sælger sin Have udenfor Østerport til Peter Motzfeldt med 2 Boder paa den søndre Side ud til Stranden og 4 paa den nørre Side ud til S. Anne Gade.

I „Strædet som løber til Stranden" var 1620 Jørgen Danielsens Have, siden udlagt til Kongens Nytorv, Herman Wustes Boder og Have, nu Nyhavn Gadenumer 59—69, Kvæsthusgade Gadenumer 4, Herman v. Deldens Have ud til 2 Stræder, nu Store Strandstræde Gadenumer 14—16, Jost Losekils Have og Mikkel Vibes Ladegaard, begge udlagte

---

[1]) K. D. VI. 363. [2]) K. D. I 633.

til Kongens Nytorv. Dette Stræde har saaledes gaaet omtrent hvor nu Nyhavn er.

Endelig nævnes Grunde „Østen for kgl. Majestæts Seglhus“ (der laa hvor nu Theatret er). Deri var Herman von Deldens Kaalhave og Boder, der nu er Nr. 4—8 og 5—11 i Toldbodgade, Lavrids Hemmingsens Hustrus Boder og Have, nu Toldbodgade Nr. 10 og Lille Strandstræde 16—18, Anders Lædertovers og Peder Nielsens Have, nu Toldbodgade Nr. 12—18 og Lille Strandstræde Nr. 20. Knud Markvardsen Borgmester havde opfyldt en rum Plads af Stranden, der 1674 siges at være Dronningens Huse ved Reberbanen eller ved nuv. Amaliegade. I det hele ses det, at de fleste af disse Grunde gik til Stranden og at deres Besiddere havde inddæmmet store Pladser allerede 1633. Dette Stræde er altsaa Lille Strandstræde, der da begyndte ved nuv. Charlottenborg. En Del af Charlottenborg var 1644 en Lyst- og Køkkenhave, der betegnes som liggende imellem Seglhuset og Reberbanen og med Lysthuse, Bygning, Borde og Bænke skænkedes af Kristian IV til hans Frille Vibeke Kruse[1]), efter hvem den arvedes af hendes Søn Ulrik Kristian Gyldenløve. I en Kommissions Betænkning 1682 om Trinitatis Sogns Udstrækning[2]) siges om Stræderne udenfor Østerport:

„Ved Holmen, hvor Hans høje Excellences Gaard nu er bygget (ɔ: Charlottenborg) løb samme Tid (nemlig førend Gaderne i Ny Kjøbenhavn blev lagte igennem) det lille Strandstræde til den islandske Reberbane.

„Dernæst lige ud for gamle Østerport var Store Strandstræde og stødte med Reberbanen tilsammen og strækkede sig langs den samme og bestod da udi adskillige Frugthaver med nogle smaa Huse bebygget.

„Fra Holmen for begge disse Gader indtil Merles Hus for Kongensgade var en Længde Huse bygget langs med

[1]) K. D. III 254. [2]) Søren Mathisens Samlinger om Trinitatis Kirke i Raadstuearkivet, tildels trykt i Orig. Hafn.

Byens Grave, hvilke Huse formedelst Kongens Torv, nu kaldet, blev nedbrudt.

„Fra Merles Hus var en krum Gade, udi den nederste Ende hel bred, samme blev kaldet Bredgaden. Samme Merles Hus stod ligefor en Gade, som nu kaldes Ny Kongensgade; bemeldte Gade var ubebygget og bestod ganske udi Haver og med nogle smaa Huse og da Admiral Kristoffer Lindenovs Hus.

„Fra forskrevne Merles Hus løb skraat til og igennem de ny Skipperboder en ganske ubebygget Gade med idel Haver. Atter fra forskrevne Merles Hus løb en Gade langs med Eders kgl. Majestæts Have, hvilken med ringe Huse paa den ene Side var bebygget, som endnu er at se, og havde alt dette Navn af S. Anne. Udenfor, rundt omkring dette, saa og de ny Boder, var en ganske øde og overgravet Mark, hvilken da intet særdeles Navn havde. Samme Tid var ellers derpaa de ny Gader afstukne til at komme udi Værk, saa og nogle Huse af de ny Boder og paa den ny Helsingørsport begyndt at arbejdes."

Her tales altsaa om Tiden ved 1650.

Det omtalte Merles Hus, hvis Grund oprindelig var skødet til Hieronimus Pohl og paa Grund af de ny Gaders Regulering 1651 var bleven opmaalt paany, blev tildels nedrevet omtrent 1663[1]) ved Udlæggelsen af Gotersgade og Store Kongensgade; som Vederlag for hvad der var mistet fik Nikolaj Merle, eller som han hed Merlow, sin Grund bestemt saaledes, at den langs Kongens Nytorv fik 69 Alen og langs Gothersgade 96 Alen; den omfatter altsaa nu Kongens Nytorv fra Hjørnet af Gotersgade til Ny Adelgade og Gotersgade Nr. 1—11.

Efter at Fæstningsværkerne var flyttede, opkom udenfor den ny Østerport en hel ny Forstad, om hvilken J. L. Wolf[2]) fortæller 1654: „Imellem Ny Kjøbenhavn og Ho-

---

[1]) K. D. VI 380. [2]) Encomion S. 378.

spitalet (Vartov) udenfor den ny Østerport bygges nu og opsættes paa begge Sider den alfare Vej mange skønne Huse, 2 og 3 Loft høje, med anselige Gavle og store Haver hos[1]).“

1620 var der allerede udenfor Nørreport en hel Forstad med en Mængde Stræder mellem Gravene og Søerne. Hvor Gyldenløvesgade nu er, løb Vandet fra Peblingesøen ind i Gravene og over dette Vandløb var en hvælvet Bro tæt udenfor Graven. Norden for Broen, lodret paa Peblingesøen, løb 4 Stræder mellem Havepladser, men uden at det ses, om her var fast Beboelse. Det femte Stræde, der her kaldes det ny og som gik „ret i vester“ fra Nørreport til Peblingesøen, ses derimod at have Beboelser, i det her ikke alene omtales Bygninger men ogsaa „Boder“. Dernæst nævnes Adelvejen fra Byens Plads og Fortov og som paa sin nordre Side havde Kirkegaarden. Endnu var der et Stræde nordvest ud mod Kirkegaarden. Der bode allerede 1622 163 Familier udenfor Nørreport.

1633 ses der at være Boder i det tredie Stræde; i „det ny Stræde“ nævnes foruden Pesthuset 4 Huse og 3 Personer, der ejede Boder, men der siges ogsaa, at nogle Jorder der var udlagte til dem, der havde mistet Huse og Haver, der var afbrudte til Voldens og Befæstningens Behov; man har nemlig tidligere bygget lige tæt udenfor Stadsgraven. Sønden for Adelvejen nævnes 1 Mand, der havde Boder, 3, der havde Huse, og 1 grundmuret Gaard. Norden for Adelvejen, vesten for Kirkegaarden nævnes 1 Hus. Langs en Vej, der har gaaet fra Adelvejen ad Østerbro imellem Sortedamssø og Gravene, og sønden for den, havde 2 Mænd Boder og 1 en „Vaaning“. Mange af de Grunde, der alene nævnes som Haver, kan dog godt have haft Lejehuse; Lysthuse og lignende Bygninger opføres sikkert ikke i Jordebøgerne.

Fra 1645 faar vi et tydeligere Begreb om Bebyggelsen, ti

[1] Jfr. foran S. 361.

der bode 137 Familier her, der betalte Kopskat, foruden de Fattige, der ikke nævnes. Her var 14 Beboere, der bode i deres egne Huse, men desuden var der hele Husrækker, hvor Smaafolk bode til Leje; disse var Konrad Possementmagers Boder til 13, Henrik Dreyers Hus til 21, Johan Eriksens Hus til 28, Johan Eriksens Boder til 16, Jens Hvids Boder til 7, Jens Kjeldsens Hus til 15 og Johan Funks Hus til 23 Familier[1]). I O. Sperlings Selvbiografi[2]) omtales her det Hus, hvor Dina Winhofers Moder bode i en snæver Gyde imellem nogle Haver.

Bebyggelsen var allerede saa stærk 1618, at man kunde tænke paa Opførelse af en Kirke, hvilket dog først længe efter blev til Virkelighed[3]). 1624 fik en Brygger Tilladelse til at bruge sin Næring udenfor Nørreport. Man begyndte endog at drage udenfor Søerne, ti 1630 fæstede Jakob Qvirinsen de Kock en Grund norden for Peblingesøen, østen for Teglgaarden og vesten for den alfare Vej (nu Nørrebrogade), ialt henved 4 Tdr. Land[4]).

I Anledning af en omstridt Grund mellem Acciseboden og Sortedamssø, gav Magistraten 1. Sept. 1717 følgende Beskrivelse af den gamle Forstad:

„Før Forstaden for Kjøbenhavn in Augusti Anno 1658 blev afbrændt, da stod Stadens Nørreport af Tømmerværk bygget lige for samme Gade, som den siden af Murværk blev bygget og endnu ligger, og var da paa den højre Haand, naar man kom ud af Ravelinen, ved Vejen over Peblingebroen først en bred Plads med Landevejen, som gik uden om Staden. Derhos laa den Kirke, som kaldtes Ny Kirke, med en stor Kirkegaard, hvor da udenfor samme Kirkegaard var alfar Vej til de Ejendomme, som laa udenfor, item Stræder imellem de der liggende Huse og Ejendomme, derefter længer ud mod Sortedam laa denne om-

---

1) K. D. VI 333—39. 2) Ved Birket Smith S. 158. 3) Foran S. 115 flg. 4) K. D. I 646, II 759.

tvistede Blegdam eller Plads, som er udenfor bemeldte Accisebod" osv.[1]).

1614 er Forstaden udenfor Vesterport bygget, siger en samtidig Optegnelse[2]), hvilket er et Vidnesbyrd om, at der indtil da ikke har været anden Bebyggelse der end Vejrmøllerne og Slagterhuset. Det var dog ikke Lystejendomme, men Boder for Smaafolk, af hvilke der 1622 allerede var 110 Familier, der næsten alle bode til Leje. Af Jordebogen for 1620[3]) ses det, at der gik en Række Haver udenfor Stadsgraven ned imod Stranden og dernæst paa begge Sider af Landevejen, hvad vi nu kalder Gamle Kongevej, der gik lige til Vesterport. 1645 var der 112 Familier, der ydede Kopskat[4]), saa Beboernes Tal ikke er blevet videre forøget, men da var her alt en Del forandret, idet der var lagt ny Veje og Beboerne nærmest ved Gravene havde maattet flytte for de ny Fæstningsværkers Skyld.

Vejen udenfor Vesterport er gamle Kongevej, der som omtalt gik lige til Vesterport for Enden af Vestergade. 1624 fik Magistraten kgl. Befaling om, at da der for nogen Tid siden var gjort den Anordning, at nogle Huse for Vesterporten skulde forflyttes til andre Steder saa og en Bro siden udenfor samme Port at skulle lægges, skulde den straks sætte dette i Værk. Som en Følge af Brolægningen hed gamle Kongevej Stenbroen eller den lange Stenbro og udenfor Søen S. Jørgens Stenbro. Fra den udgik følgelig forskellige Veje baade ned mod Stranden og til andre Sider imellem Haverne. 1623 tillod Magistraten Ejerne at tillukke 2 Stræder eller Køreveje[5]).

Foruden Haver og Smaahuse var der ogsaa forskelligt Næringsbrug udenfor Vesterport, Vejrmøllerne, Slagterhuset, Reberbanerne er foran omtalte. 1615 bortfæstede Magi-

---

[1]) Magistratens Kopibog. [2]) Wolfs Diarium S. 574. Ligeledes i O. Wormii: De prima origine et fama Hafniæ. (Ny kgl. Saml. 671 a.) [3]) K. D. I 615 flg. [4]) K. D. VI 336—39. [5]) K. D. I 637.

straten en Jord norden for Adelvejen, der her ogsaa kaldes Stenbroen[1]).

I et Regnskab nævnes 1620 „det store Farverihus, som er opbygget ved Kalvehavens Dæmning", tilhørende Kongen. Da Peblingesøens Dæmning er Ladegaardsvejen mellem Søerne, er Kalvehavens Dæmning Gamle Kongevej sønden for S. Jørgens Sø.

I sine senere Regeringsaar begyndte Kristian IV at bortsælge Grunde af Kalvehaven og det efter en viss Plan ved Anlæg af ny Veje. 1634 fik Hans Mandixen en Jord imellem den ny Vej, Hans Majestæt naadigst vil lade fundere, og den alfare Vej, som nu bruges, og langs ud med den Tværvej, som skal gaa fra den ny Vej og til den gamle Vej[2]). Denne Grund kan genkendes og er væsenlig hvad der til for faa Aar siden hed Trommesalen. Man havde altsaa da i Sinde at lægge Vesterbrogade igennem og forene den med Gamle Kongevej ved den Tværvej, der siden kom til at blive en Del af Farimagsvej.

Da endel Borgere havde mistet deres Haver paa Grund af Fæstningsværkernes Udvidelse, lige udenfor de gamle Grave, fik de Udlæg i Kalvehaven 1649 og følgende Aar. Af de Skøder, som Kongen har udgivet derpaa, ses det, at de ny Gader da allerede var udlagte; Gamle Kongevej havde faaet Navn af Roskildegade, og hvad der siden hed Vesterbro hed Beltgade; samtidig med dens Anlæg blev den sikkert brolagt, hvoraf Navnet, ti selv Landeveje blev i hine Tider brolagte. Forbindelsesvejen mellem dem (Farimagsvej) kaldtes Amagergade. 1645 tillod Kongen nogle Grundejere at flytte deres Plankeværker ud til Vejen til Ladegaarden, hvad enten Kongen nu hermed mener Gamle Kongevej eller Farimagsvej, der fra Vesterbro vel var den nærmeste Vej til Ladegaardsvejen og saaledes allerede var anlagt i dette Aar, ti det er rimeligt, at de ny Veje allerede var færdige,

---

[1]) K. D. II 604. [2]) K. D. III 189.

førend der udstædtes Skøder paa Grunde ved dem. Kongen befalede 1647 Magistraten at gøre Vejene udenfor Vesterport istand, „saa at man om Høsten der kan komme fort“, og mener, at det var bedst at fortinge dette Arbejde med en og samme Mand[1]). De af Kongen saaledes bortsolgte Jorder gik til Rosenaaen og ikke ud over denne, hvilket viser, at denne var Kalvehavens Grænse[2]). Udenfor denne laa der paa Byens Grund førend 1658 næppe andet end Mikkel Vibes Kro og en enkelt Vejrmølle, og de fleste Huse laa vistnok omkring ved den nuv. Frihedsstøtte, dog laa der ogsaa nogle længer ude. Ved Enden af S. Jørgens Sø laa store Lysthaver, tilhørende fornemme Borgere. Nærmest indenfor Rosenaaen blev i Frederik III's Tid anlagt et Garveri.

Nærmest ved Byen anlagde Frederik III's Dronning, i den Del af Kalvehaven hvor Tivoli er, og langt længer ud, en Lysthave, Dronningens Have, der ses paa Tegninger fra Belejringens Tid og selv paa Tegninger fra en senere Tid ses Spor af Damme og Lysthuse. Endnu 1657 blev der opført en Bygning[3]).

Forstæderne vedblev at være et lidet anset Kvarter af Byen, der var ingen Tilsyn og allehaande Skarnsfolk tyde derud, især bode her mange Fuskere eller Folk, der gik Lavene i Næringen og her kunde unddrage sig Skattepligten. 1640 fik Lensmanden og Magistraten Befaling, at eftersom ifølge en kgl. Forordning ingen Bonde maatte opholde sig i Kjøbenhavn længer end til Kl. 12, saa satte de sig i Forstæderne til Drik, hvorfor de Skyldige skulde paagribes, sættes i Slottets Fængsel og tilbørlig straffes[4]). En af Grundene til, at Valby og Vigerslev, der hidtil havde hørt til Vor Frue Sogn, fik Hvidovre og ikke den ny Kirke udenfor Nørreport til Sognekirke, var den, at hindre dem i

[1]) K. D. V 290, 302. [2]) Se Skøderne i 3 Bind af Diplomatariet. [3]) K. D. V 407, 408, 418. [4]) K. D. V 227—28.

at forledes til Drik, hvilket lige saa let kunde ske ved den ny Kirke, som om den var inde i Byen[1]).

Det er foran omtalt[2]), hvorledes Kongen 1620 købte S. Jørgens Gaard og S. Jørgens Mark af Vartov Hospital for selv at bruge den som Avlsgaard, da den ældre Nyby Ladegaard laa noget langt borte, nemlig omtrent hvor nu Godthaab og Stormly ligger paa Godthaabsvej, ved hvilke Ejendomme der er fundet Grundvold deraf. Man skulde næsten tro, hvis man ikke bestemt vidste det modsatte, at Kongen allerede havde bygget en Avlsgaard ved S. Jørgen meget tidligere, ti i et Regnskab fra 1606—7 for Tugthuset nævnes Faareuld, der var annammet af Morten Sølvpop, „Foged i den ny kgl. Majestæts Avlsgaard udenfor Nørreport". Hvis Morten Sølvpop var den samme som Morten Vesling, der 1609 forpagtede S. Jørgens Gaard paa 10 Aar[3]), kunde det rigtignok tænkes, at han igen havde overdraget Forpagtningen til Kongen eller alene havde handlet paa dennes Vegne.

Da Kongen havde faaet Gaarden til Ejendom, var dens ældre Mark ikke tilstrækkelig og han nedlagde derfor Solbjerg By, der laa omtrent i nuv. Smallegade i Frederiksberg. 8. Febr. 1621 bestemte Kongen, at Sognepræsten ved Vor Frue Kirke aarlig skulde have en Sum Penge af Rentekamret og noget Korn af Proviantbuset, „eftersom vi naadigst for godt har anset Solbjerg Bys tilliggende Jord og Ejendom at lade bruge til Avl under vor Ladegaard" [4]). Degnen ved Vor Frue Kirke fik ogsaa Godtgørelse af Rentekamret. Nyby Ladegaard blev dernæst nedlagt, og dens Jorder, der maa have ligget i Frederiksberg Sogns nordvestligste Del, henlagte til den ny Ladegaard. Man skulde tro, at den endnu bestod 1623, da Folkeholdet der bestemtes til 1 Foged, 2 Vognsvende, der skulde skiftes til at tage Vare paa Svinene,

---

1) Kirkehist. Saml., 3 R. I 814. 2) Tredie Del S. 54. Skødet udstædt 1. Jan. 1621, K. D. I 631. 3) K. D. I 575—76. 4) K. D. II 645, V 99, 130.

2 Mælkedejer, 1 Malkepige til hver 18 Kør, 1 Røgter for hvert 100 Kør. Tærskerne skulde være paa Akkord (Pundtærskere, som de hed i Jylland i min Barndom, et Pund er 4 Tdr. Byg); der bode desuden Husmænd paa Vangene. Dog er her sikkert en Fejl i Kancelliets Kopibog; her maa læses Ny Ladegaard og ikke Nyby[1]). Endvidere har Islemark været udlagt til Fædrift; det hedder 1655, at den hidtil havde været udforpagtet og at Kongen selv vilde bruge den, men dette er efter Ladegaardens Udforpagtning[2]). Ogsaa Kongens Enghave er fratagen Bønderne i Valby; den var 1653 pantsat, men Kongen vilde da selv tage den i Brug. Foruden disse Marker drev Kristian IV under Ladegaarden Jonstrup Vang, Kongseng ved Køge Kro og Engen Thostholm, som blev slaaet af Roskilde Borgere. Disse Marker blev igen skilte fra Ladegaarden, da den udforpagtedes[3]). Allerede inden Kongen fik Skøde paa S. Jørgens Gaard, afsluttede han 9. Dec. 1620 en Overenskomst med 2 Tømmermænd om Opførelsen af „en stor Lade", 100 Bindinger lang, 30 Alen bred, 15 Alen høj og takt med Brædder. Det ses, at denne „Lade" skulde være Stald, ti der er Tale om, at Tømmermændene selv skulde forfærdige Krybberne. For hver Binding at hugge, oprejse og „tilfulde" skulde de have $10^1/_2$ Dlr. og Kongen vilde give dem Folk til at oprejse Huset, naar det var færdigt, og Vogne til at føre Tømmeret til Stedet. Det ses, at Kongen allerede i Oktober havde ladet arbejde paa at „sidslaa" Tømmeret[4]). Denne Lade har ikke været solid bygget, ti den blæste om i Januar 1628, hvorved meget Kvæg omkom.

I Bygningsregnskabet for 1622 ses det, at Murmester Kristoffer Flek arbejdede paa den store ny Ladegaard mellem Nørre- og Vesterport. Tømmerstilladset er altsaa nu oprejst og der blev muret mellem Stolperne. Der tales samme Aar

---

[1]) K. D. V 60. [2]) K. D. V 386. [3]) K. D. V 277, 360. [4]) K. D. II 642—43.

om den store Port. 1623 nævnes den tydske Mælkestue og 4 store Hønseovne. 1625 nævnes ogsaa den danske Mælkedejes Stue, og Taget paa den gamle Ladegaard forbedres, det vil sige, at S. Jørgens Gaard stod endnu og blev benyttet. Det var nemlig endnu kun den store Staldbygning og Lade, der var færdig. Kongen vilde imidlertid danne en herskabelig Hovedgaard ud af Ladegaarden, hvorfor man fra 1630 finder følgende Udgift: „Kampesten leverede at sætte i Grundvolden, som den store Hans Majestæts Ladegaard skal bygges paa her for Kjøbenhavn“. Arbejdet ved denne forestodes af Mester Fitt. Det er sikkert da, at den anselige Hovedbygning er bleven opført, der ses paa Tegningen hos Pufendorf over Kjøbenhavns Belejring som en stor 3 Etages Bygning af Grundmur, medens den øvrige Del af Ladegaarden viser sig som opbrændt, eftersom den var Bindingsværk. Ladegaarden omtales af J. L. Wolf 1654 [1]), der lovpriser dens „mægtige og anselige grundmurede ypperlige Bygning med Gemakker, Kornhus, Lade, Lo, Fæhus og Stalde, som saadant et Sted bekvemme og fornødne er; man der med stor Lyst kan se, hvor der nogle hundrede Stude kan staldes og fodres, foruden Kør, Faar og Svin, som der mangfoldig tillægges og holdes kan“. Den var omgivet af Grave, der var fyldte med Vand fra Ladegaardsaaen og som igen strømmede ud i et gravet Vandløb, der gik som Forgrav for en Vold udenfor S. Jørgenssø og over Vesterbrogade fortsattes ud til Stranden. Det er dette Vandløb, der med noget ændret Løb hedder Rosenaaen og nu mest er en underjordisk Spildevandsledning. Ladegaardens Fæstningsværker ses endnu paa Grundtegninger fra Begyndelsen af dette Aarhundrede, og endnu er deres Levninger ikke helt udslettede.

1623 er Bygningen tagen i Brug, idet der 20. Juni dette Aar blev givet en Instrux for Rasmus Jensen som

---

[1]) Encomion S. 364—65.

Foged paa Ladegaarden[1]). Heraf ses, at man malkede 3 Gange om Dagen, og Kvæget blev drevet hjem, efterat der var ringet med Klokken. Naar Malkepigerne ikke havde noget at gøre ved Mælken, skulde de spinde, og de maatte ikke tage imod Besøg. Det blev ej heller tilstedet nogen at komme ind for at købe Mælk, Smør eller Ost, men dette skulde føres til Torvet. Den første Artikel i Instruxen indeholder, at Fogden ikke alene selv flittig skulde besøge Kirken, men ogsaa holde Folkene dertil. Hans Løn var 26 Dlr. og 3 Dlr. hver Maaned i Kostpenge. Da Lønningen begyndte 12 April, har vi altsaa den Dag, da Gaardens Drift begyndte. Overtilsynet med Ladegaarden paahvilede Slotsherren og Slotsfogden[2]). Kristian IV tog sig dog selv af Enkelthederne, som da han 1641 selv fæster Mejerske og Malkepiger; det ses af hans Brev herom, at Mejersken selv kørte til Torvet paa Torvedage og skulde lægge de indkomne Penge i en Bøsse[3]).

Jorderne dyrkedes af Kronens Bønder i Kjøbenhavns Len. 1640 fik Slotsherren Befaling om at bortfæste Tienderne til Bønderne. Da Ladegaarden 1645 blev bortforpagtet, blev Bønderne tilholdte ved Ridefogderne og Bønderfogderne til at vedblive med at gøre Arbejde efter Tilsigelse, og 4 Aar efter fik de alvorlig Befaling om i rette Tid uden nogen Forsømmelse at forrette det Arbejde med Pløjen, Saaen, Høsten og andet, som de var pligtige til og tilforn havde gjort, at der ikke skulde gives billig Aarsag til Beklagelse over dem. Efter Ladegaardens Nedlæggelse fik de Frihed for alt Hoveri imod en aarlig Afgift af 1200 Rdlr., foreløbig paa 1 Aar[4]).

1645 udforpagtede Kongen Ladegaarden paa 3 Aar til Peder Svenske. Han overtog Besætningen og Inventariet og fik Brugsret af to smaa Fiskedamme og gav en aarlig Afgift af

[1]) K. D. II 741—43. [2]) K. D. III 203. [3]) Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia, 1641—45, S. 33. [4]) K. D. V 224, 276, 325, 340.

2200 Rdl., og desuden skulde han betale 100 Læs Brænde, som Lensmanden skulde udvise ham af Kronens Skove, ligesom ogsaa Masken til Køerne fra Kongens Bryghus. Hvis det forlangtes, skulde han til Kapitelstaxt levere Kornavlen paa Kongens Provianthus ligesom Mælk og Smør. Han maatte ikke bortsælge Halmen, men skulde fodre den op paa Stedet. Bygningerne skulde Kongen holde vedlige. Denne Forpagtning blev fornyet indtil 1651, da Ladegaarden fik en anden Bestemmelse. Han beholdt dog endnu Græsningen i nogen Tid efter[1]).

1647 var der Tale om, at Plankeværket om Svinehaven var ødelagt og 1656 synes Taget at være meget brøstfældigt, ti der paalagdes en Afgift af Bønderne i Lenet af 1 Trave Langhalm af hver Gaard, og hvis det ikke var nok, da lige saa meget til[2]).

Peder Svenske hed egenlig Peder Kristensen, og var ingen Svensker men en brav Jyde, der havde gjort Tjeneste i Kalmarkrigen og deraf fik Tilnavnet for at skælnes fra en anden Mand af samme Navn. Han var en Tid Kammertjener hos Kristian IV's Sønner Frederik og Ulrik, fik siden baade Kjøbenhavns og Frederiksborg Ladegaarde i Forpagtning og købte 1652 Krogerup, der efter hans Død gik over til hans Svigersøn Hans Rostgaard, ogsaa en jydsk Bondesøn. Peder Svenskes Hustru Anne Jensdatter var en Datter af Bonden Jens Iversen fra Bandsbøl i Vestjylland i Hemmet Sogn og Broderdatter af Biskop Iver Hemmet i Ribe. Fra samme Egn som hun var den under Kjøbenhavns Belejring bekendte Jens Lassen, siden Landsdommer og stor Ejendomsbesidder, hvem Hans Rostgaard kalder Svoger; han har formodenlig været beslægtet med Peder Svenskes Hustru. Peder Svenskes underholdende Samtale beskrives af HansRostgaards Biograf Lavrids Thura, der beretter om hans levende

[1]) K. D. I 660, III 255—256, 308—309, 353—354, V 323, 361.
[2]) K. D. V 306, 399.

Skildring af Fortidens Hændelser og hvorledes han aftegnede Krigens Gang med Vin, som var spildt paa Bordet. Peder Kristensen er dog især mærkelig ved at være Fader til den trofaste, modige Dannekvinde, der blev Hans Rostgaards Hustru, hvis Forhold under hendes Mands farefulde Hengivenhed for Frederik III er bekendt.

1651 blev der gjort en stor Forandring med Ladegaarden. Alt hvad der nu hedder Frederiksberg Sogn havde i 30 Aar været en eneste stor Mark, hvilket i vore Dage næsten synes utroligt, naar man ser, hvorledes her Hus paa Hus daglig skyder sig i Vejret. Kongen overdrog nemlig nu til 20 Hollændere fra Amager hele Ladegaardens Mark som Ejendom for aarlig Afgift af 700 Rdl. eller Naturalydelse af Kalve, Lam, Smør og Mælk til Hofholdningen til en bestemt Pris, en Kalv paa 1 Maaned for 4 Rdl., et Lam for 1 Rdl., et Pund Smør for 8 Sk., en Pot sød Mælk for 1 Sk., en Pot sur Mælk for det halve. Befalingsmanden paa Slottet skulde desuden som hidtil til sin Husholdning have hver Uge 4 Pund Smør, 16 Potter sur Mælk, 12 Potter sød Mælk. Derimod skulde Amagerne være forpligtede til at opbygge en By paa 20 Gaarde og de skulde der nyde de samme Privilegier, som deres Forfædre i Hollænderbyen paa Amager. De skulde være fri for enhver Slags Tiende, Hoveri og Ægt, undtagen Kongens Fadebursrejser. Om Somren skulde det Kvæg, der indkøbtes til Slagtning til Hofholdningen, græsse paa deres Mark 8—14 Dage, ligesom de om Vintren skulde have det paa Foder som i Peder Svenskes Tid, dog vilde Kongen lempe sig efter dem. De store Huse paa Ladegaarden maatte de foreløbig bruge, men de smaa Huse maatte de nedbryde og bruge til deres ny Gaarde. Kongen lovede dem ogsaa Hjælp til at bygge en Kirke for[1]).

Den By, som de umiddelbart efter opførte, var den først

[1]) K. D. III 372—73.

saakaldte Ny Hollænderby eller Ny Amager, siden Frederiksberg By eller Alleegade, altsaa omtrent paa samme Sted, som Solbjerg havde ligget. Paa et Sted kom der dog et Anlæg, der ikke skyldtes Amagere, nemlig den Krudtmølle, som blev anlagt ved Grøndals Bro af Tøjmester Peter Kalthof og efter ham hed Kalthuset. Om denne Oprindelse til Kalthusets Navn giver Resen Underretning 1682 (Ferske- og Brøndvands Bog, S. 109).

Foreløbig blev det anvist Hollænderne at søge den ny Kirke udenfor Nørreport, men 1652 fik de allerede egen Kirke; 1654 tillod Kongen dem at underhandle med Præsten i Rødovre om, at han i nogen Tid skulde forrette Gudstjeneste for dem, indtil de bedre kom paa Fod og selv kunde kalde og underholde en Præst[1]). De fik dog Mathias Hildebrandt, der 1660 tillige blev tydsk Præst paa Kristianshavn. Kirken laa lige overfor den nuværende, der hvor Haveselskabets Have nylig har faaet Plads.

Det var vistnok ikke saa let for Nybyggerne at komme i Gang, ti 3. Decbr. 1652 klager Kongen over, at de ikke efterkom deres Forpligtelser med Hensyn til at fodre Kongens Øksne og Faar eller levere Smør til Hofholdningen, men 1657 fik de Godtgørelse i deres Afgifter for begge Dele[2]).

Under Kongens Pengeforlegenheder var Hollændernes Stilling dog noget usikker. 1658 fik den omtalte Peter Kalthof Anvisning paa Landgilden og 1659 pantsattes den til 4 Vinhandlere, der tillige fik Tilladelse til at forhandle med Hollænderne om Afstaaelse af noget af Marken, en Tilladelse der siden blev skæbnesvanger for disse. Endnu værre saa det ud, da Kjøbenhavns Borgere i Maj og Avgust 1658 fik Kongens Tilsagn om som Godtgørelse for de Jorder, der var udlagte til Fæstningsværkerne, at faa det tilbage af Ladegaardens Mark, der tidligere havde hørt til S. Jørgens Gaard[3]).

[1]) Ny kirkehist. Sml. III 161—63. K. D. V 351, 378. [2]) K. D. V 356, 416. [3]) K. D. I 688, 695, III 481, 493.

Dette vilde have været til større Fordel for Kjøbenhavns Kommune, end det paa den Tid vilde have været til Skade for Hollænderbyen, og vilde have hindret de mange Ulemper, der følger af, at en fremmed Kommune gaar saa nær ind mod Byen, som det siden har været Tilfældet.

Hollænderne havde ikke selve Ladegaarden længer end et Aars Tid, ti 13. Jan. 1653 overlod Kongen den til Bolig for 50 bømiske Klædemagere, der ventedes herind, men de kom ikke[1]). Ved Svenskernes Ankomst i Avgust 1658 gik Ladegaarden tilligemed Forstæderne op i Luer, og 14. April 1660 udstædte Kongen Befaling om at vurdere Grunden med en lille Jord derved, der hed Svanehaven[2]). Der blev dog endnu længe staaende Levninger af Hovedbygningen, ti 1683 udlejede Kongen til kgl. Musikant Joh. Alter „den nederste Stok af forrige Ladegaards Hus fra det Gemak, som har været vor elskelige, kære Hr. Fader, sal. Ihukommelse, hans Kammers, og langs ned igennem med den ganske Ladegaards Plads, som der nu forefindes med Volde, Grave og Parker“ [3]).

Fra gammel Tid af havde Byen de 3 Hovedveje, Gamle Kongevej til Solbjerg og Valby og videre til Roskilde og Køge, Peblingedammen, hvorover Færdselen gik, naar man kom ud af Nørreport, og som var Kirkevejen for Serridslev Bønder, og Sortedams Dæmning; da i det 16 Aarh. Peblingebroen var bleven opført, fik man en Landevej lige for denne; den var en Plankebro, der 1624 blev gjort istand[4]). Kjøbenhavn laa i en Udkant af Sæland og noget udenfor de gamle Landeveje, der fra Oldtiden af havde forbundet Rigets vigtigste Stæder, hvorfor de fleste Veje, der førte til Byen, vistnok var meget maadelige. En eneste Undtagelse var Forbindelsesvejen med Roskilde, der nødvendig maatte være farbar, hvorimod de andre Veje kun knyttede Staden til Omegnens Landsbyer.

1) Foran S. 331. 2) K. D. I 715. 3) Danske Saml. VI 301. 4) K. D. V 70.

I Frederik II's Tid blev Forholdene anderledes. 1571 fik Lensmanden Befaling om at gøre Vejene gode og forbedre Stenbroerne, hvor de var opkørte, samt bygge Broer over Vejene med stærke Pæle, tykke Bulfjælle og faste Rækværker, saa vejfarende Folk kunde komme frem uden Fare; især skulde han straks istandsætte Vejen mellen Kjøbenhavn og Vindbyholt, søndenfor Fakse, hvor Kongen havde en Gæstegaard; det var altsaa Køgevejen, der skulde forbedres; den gik over Valby, Vigerslev, Avedøre og fulgte Stranden fra Store Vejleaa; i forrige Aarhundrede lagdes den i en Bue over Flaskekroen langs Stranden. 1574 udstædtes Befaling om, at da alle Veje i Sæland var meget smalle, saa man kun med stort Besvær kunde komme frem, skulde de udvides, ligesom Vognene skulde gøres saa brede som jydske Vogne; over onde Vejler og Bække skulde der lægges Stenbro. Da Vejene og Stenbroerne i Kjøbenhavns Len 1597 var meget opkørte og fordærvede, fik Bønderne Befaling om at gøre dem istand[1]).

Ogsaa Vejen til Roskilde gik over Valby; paa Valby Bakke eller Bjerg, som det da kaldtes, blev 1617 bygget en Bolig for en Skovrider eller, som han hed, Hederider for Kjøbenhavns Len[2]). Hvad der nu hedder Damhussøen, hed oprindelig Dammen, ti Rødovres ældste Navn er Ovre ved Dammen; siden hed Søen Langvadsdam, det vil sige Langvasedam, efter den lange, opkastede Vej eller Vase langs denne, der var til meget Bryderi for Vejfarende, især efterat Dammen var bleven Hovedsted for Kjøbenhavns Vandforsyning. 1622 fik Bønderne i Lenet Befaling om at gøre Vejen istand mellem Valby og Langvadsdam og 1633 hedder det, at samme „Vej og Stenbro“ er ganske forkørt og fordærvet, hvorfor det skulde overvejes, om det ikke kunde paalægges Bønderne i Kjøbenhavn, Roskilde og Tryggevælde Len,

---

[1]) K. D. IV 602, 608, 752. [2]) K. D. V 49, 136, 143, 206, 225, 226.

mellem hvilke Arbejdet var fordelt, at yde en aarlig Afgift til „Broens“ Vedligeholdelse. Brolægningen ved Dammen var endnu 1638 og 1640 i saa slet Tilstand, at Kongen maatte true Bønderne med Straf som kgl. Befalingers Overtrædere.

1641 lod Kongen udlægge en Kongevej til Roskilde, og der blev bygget Huse ved de Led, der skulde aflukke Vejen for uvedkommende; det ene Hus er vistnok den senere Hedehuskro. 1647 var Kongen misfornøjet med, at Vejen ikke gjordes saa bred, at 2 Vogne kunde komme forbi hinanden, og at Grøfterne ikke gjordes lige; der skulde gøres Render til at lede Vandet bort under Vejen, og til at fylde Hullerne skulde bruges Jorden af Grøfterne, hvilket nok ikke er heldigt. Vejen fra Valby til Kjøbenhavn skulde lægges ligefrem ud med Gærdet og ikke gaa i Krinkelkroge saa langt mod Stranden, som den gjorde. For saa vidt der i samme Brev tales om, at Vejen gik mellem Valby og Peblingesøen, maa det sidste Navn være Fejlskrift for S. Jørgens Sø[1]). Da denne Vej var en Kongevej, der ikke maatte befærdes af Folk i Almindelighed, er det ogsaa nok muligt, at den Del deraf, der var nærmest ved Byen, en Tid ej heller var aaben for almindelig Færdsel, idet samtidig med Roskildevejens Anlæg den nuværende Vesterbrogade blev anlagt med Navnet Beltgade, ti førend dennes Anlæg var, hvad vi nu kalder Gamle Kongevej, den eneste Adgang til Vesterport og kunde ikke blive Kongevej over Byens Grund, men efterat Kristian IV havde købt Kalvehaven og S. Jørgens Mark, gik ogsaa den nærmeste Del af denne Vej over Kongens Jorder, hvorfor han kunde forbeholde sig den alene, naar han skaffede en anden Hovedvej til Vesterport. Gamle Kongevej er ogsaa et Navn, man forgæves vil lede om førend 1660, saa det ganske sikkert skylder Kristian IV sit Navn, skønt denne Konge vilde have den kaldt Roskildegade.

[1]) K. D. V 234, 235, 245, 311.

Paa den anden Side af Damhussøen gik Vejen ikke, som den omtrent 1770 blev lagt, over Glostrup og Høje Tostrup, men over Herstedvester, hvor der paa Halvvejen laa en „Roskilde Kro“, forbi Trippendals Galge og Snubbe Kors.

Frederik II havde anlagt en ny Vej. Da nogle af Kaadhed havde slaaet Mile- og Halvmilepælene om, blev der 1586 ansat en Mand, der kunde have Tilsyn med dem, og der byggedes et Hus til ham ved Vejen[1]). Denne Vej maa være den til Frederiksborg, ti 1577 skriver Kongen, at han til Bedste for Bønderne og den menige Mand vilde lade lægge Stenbro udenfor Kjøbenhavn paa Frederiksborgvejen til det Led, hvor den onde og slemme Vejle plejer at være[2]). Stenbrolægning var nemlig paa den Tid nødvendig paa Landeveje, hvor Jorden var noget sumpet og altsaa den største Del af Aaret ufremkommelig; hvor den var sandet, maatte man finde sig deri med Taalmodighed. Siden, da Rosenborg var bleven anlagt, gik Frederiksborgvejen lige dertil og ud af en Lønport i Volden ved Slottet; den gik ad Østerbro gennem Ny Vartov og ad nuværende Østre Allee, der dog vistnok ikke gik saa lige som nu, hvilket nok først er sket 1668, da det fortælles, at der blev anlagt en lige Kongevej fra Frederiksdal til Kjøbenhavn[3]). 1647 kom der Befaling om at forbedre Vejen, og der skulde gøres brede Grøfter paa begge Sider af den mellem Ny Vartov og Stadens Fæstningsværker. Imellem Sortedamssøen og Byen var Stenbro.[4]). Forbi Emdruplund Sø var det vanskeligt at komme; den tilhørte Vandvæsenet, og Magistraten maatte bekoste Dæmningen, som Kongens Vej gik over; Søen hedder nu Lundehussøen og ved den laa 1647 Fuglehuset[5]). I Bygningsregnskabet for 1630 omtales kgl. Majestæts Bygning ved Emdruplund. Mon her blev indrettet en „Fogelherdt og anden Vejdeværk“, som den Frederik II 1573 lod anlægge

---

[1]) K. D. IV 671. [2]) K. D. IV 624. [3]) K. D. V 768. [4]) K. D. V 308, 309, 317. [5]) K. D. IV 603, V 301.

ved Tibberup og Ibstrup? En Del af Vejen var ikke farbar for alle; formodenlig gik de almindelige Veje ved Siden, ti andre Folk end Kongen maatte følgelig ogsaa køre fra By til By. Det var dog en Fristelse at køre paa Vejen, hvilket ikke kunde forhindres ved, at det 1603 befaledes at grave Grøfter over den og tillukke Portene og Leddene under Kongens Fraværelse; det samme skede 1649, og 1656 blev det lyst paa alle Ting og Prædikestole, at ingen maatte driste sig til at køre paa Kongens Vej uden de, der havde Nøgle, hvis de ikke vilde miste deres Heste; den siges nemlig ved idelig Kørsel at være „ganske ruineret“ [1]).

1652 beskikkedes en Mand til at have Tilsyn med samme Vej. Naar der var Brøst paa Vejen, skulde han tilkendegive Bondefogderne dette, men Flikkeri med Tømmer og Brædder skulde han selv lade udføre. Han fik frit Hus ved Vejens Midte og Løn af 200 Daler, saa han var altsaa en Art Vejinspektør. Ved de andre Huse ved Kongevejen skulde han paase, at Beboerne holdt dem vedlige [2]). Disse Huse laa ved Portene og Leddene og blev for en Del siden til Kroer; et saadant er endnu bevaret i Store Vibenshus, der oprindelig laa paa Vejens Grund og ikke hørte under Kjøbenhavn førend ved Reskript af 25. Nov. 1773 [3]). Det er urigtigt, at dette Huses Oprindelse stod i Forbindelse med Borgmester Mikkel Vibe, men hvor det har sit Navn fra, vides ikke. Ved Lundehuset var der ogsaa et Porthus.

[1]) K. D. IV 766, V. 324, 397. [2]) K. D. III 395—96. [3]) Oplysninger om Vibenshuses Forhold til Byen findes i Sagerne til Rentek. Skr. 9. Marts 1723.

X. Den gamle By og dens Udvidelse.

Den ældre Inddeling Rodemaal fik efterhaanden Navnet Kvarter; dog bruges Rodemaal endnu 1664[1]). Der var følgende 8: Øster, Strand, Snares, Vester, Nørre, Klædebo, Frimands, Kjøbmager; hertil kom Rosengaard Kvarter, der nævnes 1620 og allerede da ses at have omfattet Pustervig, Landemærket, Springgade og Egnen der omkring[2]), men det bliver dog først i Grundtaxten 1668, at det ny Kvarter træder officielt frem med Navnet Rosenborg Kvarter; den stærke Bebyggelse af den gamle Rosengaard gjorde, at Kjøbmager Kvarter maatte deles. Et tiende Kvarter opkom efter den gamle Østervolds Nedbrydelse, og den ny Stad udenfor denne fik Navnet S. Anne Kvarter, der nævnes 1659.

I første Del af nærværende Skrift er der givet en Fortegnelse over de gamle Gader og deres Oprindelse; her skal derfor kun medtages de, der er opkomne i den Tid, vi her behandler, eller Tiden fra 1536 til 1660.

Af en Fortegnelse fra 1620 over hvad der i hver Gade skulde gives til dens Renholdelse[3]), ses det, hvilke Gader, der ansaas for de fornemste, i alle Fald hvilke der var de bredeste, da Afgiftens Forskel maatte afhænge af Bredden. Størst Afgift gaves i Store Færgestræde, Ved Stranden, Højbrostræde og Amagertorv. Dernæst kom Østergade, Købmagergade til Skidenstræde, Nytorv fra Raadhuset til Brolæggerstræde (derimod gaves paa samme Torvs søndre og vestre Side kun det halve), Gammeltorv, Vestergade, Nørregade, Klædeboderne og Skoboderne. Det tredie Trin udgjorde Kongensgade, Læderstræde, Lille Færgestræde, Naboløs, Snaregade, Magstræde, Brolæggerstræde, Kompagnistræde, Badstuestræde mellem Kompagni- og Brolæggerstræde, Skindergade, Klosterstræde og Hyskenstræde. Det fjerde Trin dan-

---

[1]) K. D. III 607. [2]) K. D. IV 772. [3]) K. D. II 619 flg.

nedes af Kirkestræde, Pilestræde til Mynten, Vandmøllestræde, Raadhusstræde, Farvegade, Kannikestræde, Badstuestræde fra Skoboderne til Brolæggerstræde, Løvestræde. Det femte Trin udgjorde Lille Kirkestræde, Vognmandgade, Myntergade, Antonistræde, Pilestræde, Grønnegade, Kristen Bernekovstræde, Østervold, Ulkegade, Vingaardsstræde, Anders Hansens Stræde, Helliggejststræde, Klareboderne, Sigvard Beks Boder, langs Stranden fra Vejerhuset til Vandkunsten, Endeløsstræde, Knagerøgstræde, Kattesund, Vestervold, Teglgaardsstræde, Larslejsstræde, Klokkerhøjen, Studiestræde, S. Pedersstræde, Lars Bjørnsensstræde, Fiolstræde, Rosengaarden, Peder Hvitfeldtsstræde, Skidenstræde, Mikkel Vibes Gade, Madtorvet, Kærlingbrønden, Næbdybet. De allerringeste var en Gang fra Magstræde til Vandhuset og alle andre Gange.

Den Udparcellering af Grundene i den nordlige og østlige Del af Byen, der havde begyndt før Reformationen, vedblev efter denne. Saaledes bebyggedes Skidenstrædes nordlige Side, medens dets sydlige Side for største Delen var ubebygget indtil ind i det 18. Aarh., idet her højst var et Par Bagbygninger til Gaardene i Store Kannikestræde og langs Universitetets og Præstegaardens Grund var den Plads, der var udlagt til Præsteenker og som siden blev botanisk Have. Gaden deltes i Store Skidenstræde, der gik fra Fiolstræde til Nørregade, og Lille Skidenstræde, der gik til Købmagergade; saaledes hed de længe, om man end af et Udtryk i Jordebogen 1581 skulde antage, at Lille Skidenstræde har gaaet til Nørregade[1]). Endnu ved Aar 1530 var det væsenlig Haver, der laa paa Skidenstrædes Nordside. Der var øst for Fiolstræde afdelt Grunde paa 48 Alens Længde og 17 Alens Bredde til Skidenstræde; i det mindste var der 3 saadanne, der tilhørte Kapitlet og var udlejede til 3 Kanniker; Østen op til dem var Hr. Johan Urnes Have, der

[1]) K. D. I 506.

ogsaa gik bagved dem ud til Fiolstræde; denne Grund havde han købt af Byen 1527[1]. Denne Hr. Johan Urnes Have har altsaa begyndt med Nr. 26 i Fiolstræde, men dette og de følgende Huse til Nr. 32 var tidligere alene Smaahuse, der altsaa er Parceller af en større Grund. Den sidste finder vi i Nr. 34 (Linden), hvis Grund ses at have gaaet baade til Skidenstræde og Peder Hvitfeldtsstræde og var saa stor, at den en Tid kunde bruges som Kirkegaard.

Paa Hjørnet af Nørregade laa Seniorum Alters Gaard, østen op til den solgte Byen 1523 en Gaard til Jep Nielsen. 1543 laa i denne Del af Gaden Anne Niels Stemps Boder, østen op dertil 5 Boder, som Peder Godske mageskiftede til Universitetet og østen op dertil Joakim Beks Boder[2]; det var altsaa en Række Smaahuse, her laa ligeoverfor det nuv. zoologiske Museum.

Fiolstræde, der tidligere alene hed Strædet, der løber til Kantorens Port, har Navn efter de Haver, det løb igennem, idet det opnævntes efter Planten Viol. Lille Fiolstræde har ikke oprindelig været Gade, ti paa Reformationstiden stødte Degnegaarden og Kantorgaarden sammen, og det er først noget efter denne Tid, at den blev udlagt som Stræde[3]. Det er anlagt 1545, ti i dette Aar opføres i Universitetets Regnskab Udgifter til en Lergaard ud til det ny Stræde hos Dr. Kristierns Residens og til dets Brolægning, nemlig 20 Læs Kampesten for 8 Mk., Sand for 2 Mk., 3 Mk. til Brolæggerne, 20 Sk. til 2 Karle, som bar til, 12 Sk. til 2 Karle, som ryddede Gaden, og 2 Sk. til Badstuepenge (Drikkepenge). Da Dr. Kristierns Residens var Degnegaarden (Lille Fiolstrædes Østside) kan ved det ny Stræde kun menes Lille Fiolstræde[4]. Fiolstræde nævnes næppe med sit nuv. Navn før 1570, da Byen giver Skøde paa den øde Plads i det nordøstlige Hjørne af Violstræde, det er nuv. Nr. 48[5]. Man

[1]) K. D. I 340, 370, IV 444—45. [2]) K. D. I 336, 403. [3]) Se 3. Del S. 6 flg. [4]) D. Mag. 3. R. VI 25. [5]) K. D. I 351, 498. Suhms Sml. II 3. 4.

kan se, at Navnet da endnu ikke havde fæstnet sig, ti i nogle Optegnelser fra samme Aar af en Universitetspedel siges, at han bode i „Fiolstræde eller Lavendelstræde, som og kaldes Skidenstræde".

Peder Hvitfeldtstræde har Navn efter Adelsmanden Peder Hvitfeldt, der 1558—81 har ejet en Gaard i Kjøbmager Kvarter, i hvilket Strædet da laa. Han var Ejer af Engestofte paa Laaland og var Norges Riges Kansler 1547—65, gift med Anne Jørgensdatter Urne og døde 1584[1]). Det ses nu, at den ovenfor nævnte Hr. Johan Urnes Have ogsaa har strakt sig om Hjørnet af Peder Hvitfeldtstræde, ti han ejede Boder her, og norden op til disse laa en Gaard, der tilhørte Iver Lange, ogsaa Adelsmand, hvilken Gaard ogsaa mod vest grænsede op til Hr. Johan Urnes Have. 1581 nævnes 5 Boder paa Rosengaarden og i Peder Hvitfeldtstræde[2]), hvoraf ses, at her næsten udelukkende har været Smaahuse. Johan Urnes Søn var Peder Hvitfeldts Svigerfader og Johan Urnes Boder bliver de samme som Peder Hvitfeldts Boder. Disse er byggede i Udkanten af en større Ejendom, og denne har altsaa været den nys nævnte store Gaard ud til Fiolstræde.

Som Fortsættelse af Peder Hvitfeldtstræde gik Mikkel Vibes Gade, der dog er noget ældre end Borgmester Mikkel Vibes Tid[3]), efter hvem den er opnævnt; han købte nemlig 1608 Vognmændenes Lavshus i S. Gertrudstræde, og da han vel har opført ny Bygninger paa Grunden, fik Gaden Navn efter ham. Den gik saaledes, at Kultorvets vestlige Side var Gadens vestlige Side, medens dens østlige Side senere nedlagdes til Dannelse af dette Torv.

Pustervig var et lille kort endeløst Stræde, der paa den ene Side stødte op til S. Gertruds Gaard og formodenlig oprindelig har været en Indkørsel til dennes Baggaard.

1625 nævnes en stor Gaard, der var 86 Alen langs

---

[1]) Se om ham Personalhist. Tdskr. IV 120. [2]) K. D. I 514.
[3]) Den var til 1510. K. D. VI 5.

Kjøbmagergade og af samme Længde langs Pustervig[1]), denne Grund laa sønden for Strædet; norden for dette nævnes 1573 en anden Grund, hvoraf det ses, at S. Gertruds Gaard ikke dengang har naat helt til Pustervig. Magistraten solgte da nemlig en Grund, der hed Dybet, og denne Grund afstod Køberen igen til Ejeren af S. Gertruds Gaard[2]); den maa altsaa have optaget den nordlige Side af Pustervig og da det var en ubebygget Jord, er det muligt, at den engang virkelig har været et Dyb eller et Vandhul, og paa den Maade kunde Gaden jo nok have Navn efter en virkelig Vig, idet Stadsgraven, der gik tæt herved, muligvis her som flere Steder har dannet en Oversvømmelse indenfor Voldene; derimod kan det underlige Ord Puster ikke forklares af Dansk, ti der er nok et Ord Pus, der betyder Morads og i det 16. Aarh. skrives putz[3]), men lige saa lidt, som det har været udtalt saaledes, lige saa lidt har det kunnet omformes til Pust. Ifølge Wagenaers Søkort 1582 var Poesterwyck Bugten ved Byen Poest i Pommerns østlige Del, og herefter har Strædet nok Navn, idet Ejeren af Grunden paa dets sydlige Side enten har opnævnt sin Gaard efter den udenlandske Lokalitet eller Strædets Beskaffenhed kan have fremkaldt en Sammenligning som f. Ex. nuv. Kongens Nytorv med Hallandsaas mellem Skaane og Halland.

Aabenraa var fra først af en Del af Vognmandgade, men 1604 siges: „8 Lejeboder liggendes udi Vognmandgade oppe imod Volden, som kaldes Aabenraad"; det er Gaden og ikke Boderne, der hedder Aabenraad, hvilket udtrykkelig fremgaar af en Gengivelse af samme Skøde, hvor Gaden kaldes Aabenraad[4]). 1609 kaldes den Aabenrae[5]). Det er altsaa den Del af Vognmandgade, der laa norden for Landemærket, der fik Navnet, men om dette er Aabenraad eller Aabenraa, er usikkert. Snarest kunde man antage, at det er Køb-

[1]) K. D. III 46. [2]) K. D. I 353. [3]) K. D. I 341, 343. [4]) K. D. II 782, 803. [5]) K. D. II 555.

staden Aabenraa, efter hvilken et Hus her et opnævnt, hvis Navn saa er overført paa det hele, men paa den anden Side kunde den sidste Stavelse være Rad, en Huslænge, der nok kunde udtales Raa eller Raad, og et saadant Navn kunde fra en forfalden Ejendom overføres paa hele Gaden, der var lidet bebygget og førend de gamle Fæstningsværkers Nedlæggelse kun et lille Stykke Stræde med smaa Huse. 1645 kaldes et Hus her Hundehuset, hvilket tyder hen paa en usel Bebyggelse.

Paa den anden Side af Landemærket og Slippen (den yderste Ende af Landemærket), hvilken sidste maa være fremkommen efter Fæstningsværkernes Nedlæggelse, altsaa efter 1650, laa Vognmandgade, i senere Tider forvansket til Vognmagergade, der gik lige ud til Møntergade. Den nævnes med dette Navn 1568[1]), men det er uvist, hvoraf den bar Navn; af Vognmændenes Lavshus er det ikke.

Lille Brøndstræde var oprindelig Voldgade og bevarede endnu i forrige Aarhundrede Navnet „Bag Østervold". Store Brøndstræde hed først Lille Vognmandgade, saaledes 1583[2]), men da der 1584 var bleven opsat den murede Brønd i Volden, der ansaas for en stor Velgærning for Borgerne, fik Gaden efter denne Navnet Brøndstræde, men selve Brønden forsvandt ved Voldens Nedrivelse ved Midten af det 17. Aarhundrede. Strædet hed ogsaa Kærlingbrønden, ti at dette Stræde laa i den Egn, ses af Kjøbenhavns Bygningsregnskab for 1620, hvor det betegnes som liggende ved Lønporten[3]).

Springgade fik Navn efter Byens Avlsgaard, der tidligere havde været Avlsgaard til Helligaands Hospital, hvor der var Staldrum til fremmede Heste og hvor Byens Tyre og Hingste var opstaldede, deraf Navnet, der nylig er afskaffet og afløst af Pilestræde[4]).

---

1) K. D. I 442. 2) K. D. I 540. 3) 3. Del S. 87, 195, 4. Del S. 139. 4) Se 1. Del S. 97, 3. Del S. 94—95.

Møntergade er som Gade ældre, men den fik først sit Navn, da S. Klare Kloster straks efter Reformationen omdannedes til en kgl. Mønt, og da dens store Grund udparcelleredes i Aarene 1631—50, opstod Gaden Gammelmønt.

Det er foran S. 82 vist, hvorledes denne Gade opstod, og hvorledes Grunde der bortsolgtes i nys nævnte Aar. Naar det sammesteds nævnes, at Kristian IV 1625 befalede, at Boderne paa Mønten skulde tækkes, saa var det ikke ældre Boder, der var Tale om. Kongen lod netop bygge en Række Boder i Gammelmønt, deraf 4 1625; 1631 havde han 34 der, af hvilke de 16 lejefrit var bebode af Haandværkere i Tugthuset og de andre udlejedes for 8 Rdl. hver. Det var dog ikke videre respektable Folk, ti om den ene af disse Lejere hedder det 1631, at han formedelst letfærdig og ruffersk Husholdning af Stadens Øvrighed er Menigheden forvist, og om en anden, at han blev „for sin grove Forseelse af Tyveri her i Staden justificeret og sin Boslod forbrudt“. Allerede 1620 tales om 13 Vaaninger paa 2 Loft og 5 paa 1 Loft og om det lange ny Kornhus, der blev ombygget til en Klandermølle[1]), der laa i et Par Huses Afstand fra det vestre Hjørne af Gammelmønt og Møntergade.

Et Stykke af Gammelmønt var dog allerede Stræde i tidligere Tid. 4. Sept. 1577 skøder Kongen til Jakob Høyer en Grund med 19 Alens Bredde til Pilestræde og 105 Alens Længde langs det lille Stræde, der løber ud med Klare Møntermur (nu Sværtegade); paa den anden Side laa Fru Mette Rosenkrandses Gaard[2]). Denne Grund er Sværtegade Nr. 2—8, der endnu har fælles Matrikelnumer, og gaar omtrent lige til Gammelmønt. Mette Rosenkrandses Gaard er nuv. Nr. 36 og maaske tillige 34 i Pilestræde. 1572 skødede Byen hende en Grund 7 Alen bred og 33 Alen lang i Strækningen mellem Antonistræde og Grønnegade, „som tilforn var et øde og for Vandflod og Dynd et ubrugeligt Stræde“.

---

1) Kbh. Bygningsregnskaber. 2) K. D. II 379.

1582 fik Mikkel von Kemnitz ogsaa af Byen Skøde paa en Grund, der maa være Fortsættelse af dette Stræde, ti den var 8 Alen bred og 29 Alen lang og laa østen op til hans Gaard i Antonistræde, der laa paa Hjørnet af nuv. Gammelmønt [1]). Den af Jakob Høyer købte Grund var ikke saa lang, at den gik ud til Gammelmønt (eller hvad Strædet nu hed), og her havde Mette Rosenkrands formodenlig allerede det gamle Stræde i Eje, ligesom hun havde det udenfor sin egen Grund; hvad hun købte var hvad der laa bagved hendes Naboerske Magdalene Arildsdatters Grund, hvorved hun opnaade at have en privat Udkørsel til Sværtegade og Antonistræde, hvilket dog nogle Aar efter hindredes ved det Køb, Mikkel von Kemnitz gjorde. I ethvert Tilfælde er det sikkert, at der mellem Antonistræde og Klare Møntermur var et Stræde fra langt ældre Tid. Paa den anden Side af det af hende købte Stræde laa Jørgen Pedersens Have, der maa være den Grund, der gaar ud til Didrik Badskærs Gang og Grønnegade og altsaa da synes at vise, at det omtalte moradsige Stræde ikke var hvad man kunde kalde en Gade, men alene en Kørevej igennem Haver og sumpede Grunde.

Sværtegade, der er et nyere Navn og tidligere hed Lille Regnegade, var oprindelig et Stræde udenfor Gæthuset, hvorefter det fik Navnet Gæthusstræde [2]).

Store Regnegade er lagt igennem Møntens Grund; de første Grunde der bortsolgtes af Frederik III 1650 og 1651 [3]). I disse Skøder kaldes den Renegade og den rene Gade; Navnet Regnfanggade forekommer ogsaa, saa det er muligt, at den er opnævnt efter Planten Regnfang.

Didrik Badskærsgang har Navn efter Didrik Johansen Badskær, der var Raadmand 1631—42 [4]). Denne Gade er opstaaet ved, at der laa en stor Grund, der begrænsedes af den, Grønnegade, Gammelmønt og Regnegade og 1661

---

1) K. D. VI 141, 179. 2) 4. Del S. 81—83. 3) K. D. I 352, 376. 4) 3. Del S. 238—39.

ejedes af Ove Gjedde; paa den anden Side af Strædet har Grunden formodenlig tilhørt Didrik Badskær og Gangen var bebygget med Smaahuse bagved hans Gaard. Senere er Ove Gjeddes Gaard udparcelleret, men endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede var der en anselig Gaard med Indkørsel gennem en Mur i Gammelmønt og Hovedbygningen laa frit bag i Gaardspladsen med Bagside til Gangen, hvor man endnu ser en gammel Bygning indfattet med Medailloner.

Førend den gamle Østervolds Nedlæggelse, var Grønnegade ikke nær saa lang som nu; saaledes solgtes 1647 og 1650 2 Grunde her fra Kronen[1]). Den Gade, der nu hedder Ny Adelgade og tidligere hed Lille Grønnegade og er anlagt paa de gamle Fæstningsværker, nævnes 1650[2]).

Kristen Bernekovstræde, der nævnes 1620[3]), har Navn efter den navnkundige Helt, der efter Sagnet frelste Kristian IV's Liv i Slaget paa Skællinge Hede, hvor han selv faldt. At Sagnet er nyt og at Kongen ikke har staaet i Taknemlighedsgæld til Kristian Barnekov, er paavist af C. Bricka[4]); tværtimod var hans Enke og Børn i Gæld, som han havde paadraget sig under Bestyrelsen af sit Len, hvorfor disse maatte optage Laan for at tilfredsstille Kongen, hvad denne ganske vist ikke vilde have kunnet tillade sig imod dens Efterladte, der havde frelst hans Liv. 1618 kom Kongen igen i Besiddelse af dette Gældsbevis paa 2000 Daler, som han derpaa opsagde til hurtig Indbetaling. Naar vi nu ser Kongen 1636 i Besiddelse af en stor Gaard med Grunde langs den ene Side af Kristen Bernekovstræde, maa man fristes til at antage, at det netop er Kristian Barnekovs Gaard, dog har Kongen ikke faaet den af hans Arvinger, men i Betaling af Renteskriver Anders Olufsen for dennes Gæld. Det var en meget dyb Grund, med Façade til Østergade paa 33 Alen, men Grunden fulgte nu Kristen Bernekovstræde til Grønnegade

---

[1]) K. D. III 292, 343. [2]) K. D. III 323. [3]) K. D. II 620.
[4]) Hist. Tidssk. 4. R. III 1 flg.

og gik 34 Alen ned ad denne; paa denne Grund stod 27 „Vaaninger“ eller Smaahuse[1]). Strædet er altsaa ikke nogen ældre Gade, men er opstaaet ved de nævnte Lejehuses Anlæg. Ejendommen solgtes 1636 til den rige Købmand Rasmus Jensen.

Ved samme Tid er Peder Madsens Gang opstaaet, der i vor Tid afløstes af Ny Østergade. Den nys nævnte Ejendom grænsede paa den ene Side til Erhart Trompeters Ejendom med dennes og Peder Madsens Huse, der gik lige til Grønnegade. Erhart Trompeter havde altsaa en Række Huse nærmest ved Østergade og Peder Madsen nærmest ved Grønnegade, men da Peder Madsen var mere bekendt end Trompeteren, fik Gangen Navn efter hans Boder. Han var Kæmner 1615—16, Oldermand for Rodemestrene 1610, var ellers Kræmmer og havde en Bryggergaard i Snaregade.

Pilestrædes Vestside var næsten overalt Baggrunde til de store Gaarde paa Købmagergade; ud til det vendte som en Følge heraf mange Haver, saa dette Stræde længe bevarede et landligt Præg. Dog havde mange Grundejere bygget Lejehuse, og efterhaanden frasolgtes de. Derimod bestod Pilestrædes Østside af Forhuse, og ikke faa af disse havde Dybde til de bagved liggende Gader og var af stor Udstrækning. Pilestræde var dog fra gammel Tid brolagt, ti 1605 fik Byfogden Befaling, at eftersom det gjordes højlig fornødent, at det blev optaget og paa ny igen brolagt, skulde han lade dette foretage ved første Lejlighed og opkræve Udgifterne derved hos Grundejerne[2]).

Paa den anden Side af Østergade var Skipperboderne, anlagte i Kristian IV's Tid. De Forandringer, der er sket med den gamle Bremerholm, er udførlig omtalte foran S. 90—97.

Det er ogsaa foran S. 231—32 omtalt, hvorledes Børsen blev bygget og derpaa Nybørs i Aarene 1648—53, der 1654

---

[1]) K. D. III 165—66. [2]) K. D. V 3—4.

nævnes som Henrik Müllers store grundmurede Huse og Pakhuse[1]). Forandringerne med Slotsholmen er omtalte S. 198—201. Ogsaa Byens Forøgelse ved Stranden omkring Vejerhuset, Magstræde og Snaregade er omtalt S. 193—94, Vandkunsten og Farvergade 3. Del S. 361 og Gravbrøndstræde 3. Del S. 55.

En Udvidelse fik Byen ved Graabrødreklosters Nedlæggelse kort efter Reformationen. En Redegørelse for dettes Udparcellering er vel ikke aldeles uden Interesse. Et fast Holdepunkt har vi i Løvstræde Nr. 1, af hvilket en Del tilligemed Nr. 3, der nu er en Del af Postgaarden, er den Ejendom, som Knud Alsing havde 1581 og hvorpaa han fik Fæstebrev 1572[2]). Hans Grund var 47 Alen til Løvstræde og 48 Alen til Helligaands Hospitals Havemur; paa vestre Ende, der var 41 Alen lang, stødte den op til Erik Basses Gaard. Denne sidste Gaard, der endnu tilhørte Erik Basse 1581, var 1600 gaaet over til Anders Bentsen og er nu Nr. 5, men dette er uden al Tvivl kun en Del af den oprindelige Grund. Op til denne har stødt en anden Adelsgaard, der maa have naaet lige til Niels Hemmingsensgade, ti i Skødet paa Tugthuset 1650 ses dette her at have stødt op til Jørgen Brahes Gaard[3]). Jørgen Brahe afløste Aar 1595 sin Jordskyld af 3 Daler med en Kapital af 100 Dlr.[4]). Sparekassens Gaard, der blev Præstegaard 1619, købtes af Steffen (?) Brahe[5]), formodenlig som en Parcel af Jørgen Brahes Gaard.

Det nuværende Løvstræde (ɔ: Løvestræde) har enten været en meget smal Smøge (det findes afsat paa Grundtegningen fra Frederik II's Tid), eller ogsaa har det ikke gaaet helt ud til Købmagergade. Kristian IV skriver i sin Kalender[6]): 18. Marts 1620 gav jeg Knud Grubbe 1600 Daler in Specie for en Gaard i Kjøbenhavn, hvilken jeg lod afbryde og lægge

---

[1]) Encomion regni Dan. S. 154. [2]) Afskrevet i Resens Haandskrift om Vartov Hospital. [3]) K. D. III 325, 326. [4]) K. D. II 485. [5]) Foran S. 68. [6]) Nyt hist. Tidskr. IV 232.

til en Plads, hvor som jeg lagde en Gade af Kjøbmagergade i Løvstrædet". Det er vel den Gaard, for hvilken Ejler Grubbe 1581 opføres som Ejer og som maa have haft Grund lige til Kjøbmagergade.

Løvstræde Nr. 6—14 har sandsynligvis været 1 Ejendom, vistnok den, der 1607 og 1609 ejedes af Korfits Thott. Nr. 30 i Niels Hemmingsensgade er vel den Gaard, der 1581 ejedes af Johan, 1600 og 1607 af Knud Venstermand. Disse Grunde var ved 1650 samlede paa 1 Haand og tilhørte Iver Vind. 1581 ejede Iver Vinds Fader, kgl. Sekretær Jakob Vind, en Gaard i Graabrødre, men Sønnen maa have udvidet den ved Køb af Nabogrunde, ti hans Ejendom gik nær hen imod Skindergade.

1581 ejedes en Gaard her af Jakob Ulfeldt, 1600 og 1607 af Mogens Ulfeldt; den laa i Løvstræde og havde baade gamle og ny Huse og var lagt sammen med en anden Gaard i Skindergade, hvor der var et nyt Hus, som Mogens Ulfeldt lod bygge. Hans Søn Jakob solgte begge Gaarde 1618 til Rigens Kansler Jakob Ulfeldt[1]). Denne Gaard falder sikkert sammen med den, som sidstnævntes Søn Korfits Ulfeldt ejede, dog fik han den ikke som Arv, men købte en Del af den 1637 af Johan Braem[2]); til Skindergade var nemlig kun den lille Plads, som nu Kejsergade indtager, de andre Bygninger og Haver optog hele nuv. Graabrødretorv, der blev oprettet, da det hele sløjfedes med Jorden paa Grund af Ulfeldts Forræderi, saa kun hvad der var selve Gaden Løvstræde ikke vedkom Ulfeldts Ejendom. Hvad der nu ligger paa Graabrødretorv, laa dengang i Skindergade, og det var altsaa kun Haver, der laa ud til det nuværende Torv eller, som det var dengang, Ulfeldts Ejendom.

Hvad der nu ligger imellem Kejsergade og Trompetergangen, ud til Graabrødretorv, var 1581 2 Gaarde, den ene

---

[1]) K. D. IV 767. [2]) Se Birket Smith Leonore Kristine I 87 og XXXVII.

tilhørende Niels Rosenkrands, den anden Korfits Tønnesen (Viffert); den første ejedes 1600 af Mads Eriksen Vaspyrd, 1607 af dennes Arvinger; den anden 1607 af Breide Rantzau. Efter 1660 blev de sammenlagte til 1 Gaard, men blev siden igen udstykkede.

Paa den anden Side af Kejsergade laa en stor Gaard, der ved 1660 tilhørte Sekretær Meyer, nu Graabrødretorv Nr. 12—16 med mere; den var 1581 2 Gaarde, den ene tilhørende Axel Tønnesen (Viffert), men 1607 delt mellem Eske Brok og Hr. Albert Skeel; den anden betegnes 1581—1607 som Sognepræstens Gaard til Helligaands Kirke.

Paa den anden Side af Torvet eller Løvstræde var nuv. Nr. 13 henlagt til Kapellanen ved Helligaands Kirke og her fik henved Midten af det 17. Aarh. Organisten Bolig. Op til denne Gaard stødte det lille Stræde, der førte til Stenboderne og paa den anden Side laa Prisonen (nu Nr. 11). Førend denne Husrække blev omdannet til Brug for Børnehuset[1]), laa her flere Gaarde, vistnok meget uregelret. Saaledes købte Kongen 1623 en Gaard østen for den nævnte Kapellanbolig, sønden for Gaden (Løvstræde) og sønden næst op til Prisonen, vesten op til den Plads, hvor fordum Helligaands Hospitals Ladehus havde staaet og Hans Majestæt havde ladet bygge det store ny Hus mellem Børnehuset og Løvstræde; ifølge et Skøde fra 1619 stod dette Ladehus endnu i sidstnævnte Aar; det gik ikke helt til nuv. Niels Hemmingsensgade, ti 1622 fik Kongen af Knud Urne en Grund ved det omtalte ny Hus, men gav ham en anden Grund tæt derved i Mageskifte. Det maa være en Del af den Ejendom, hvortil Axel Urne opføres som Ejer 1581. 1628 havde Rentemester Kristoffer Urne samme Gaard[2]); han var i et Par Aar Tilsynsmand ved Børnehuset[3]). At slutte af Skødet paa Børnehuset maa senere Kristoffer Urnes

---

[1]) Se Tredie Del S. 376. [2]) K. D. II 665, III 75. [3]) Tredie Del S. 888.

Gaard være optaget deri, idet der tydelig staar, at hele Grunden langs Løvstræde (nu Graabrødretorv) til Tugthusporten (nu Niels Hemmingsensgade) tilhørte Børnehuset 1650[1]).

I Herman Zesterfleths Rejsebeskrivelse Aar 1600 bemærkes, at paa Amagertorv bode de mest formuende Indbyggere; her saa man en Mængde Mennesker, baade indfødte og fremmede, og her var stadig Færdsel[2]). Naar man betragter de Ejendomme, der nu indtager de ulige Numre paa Torvet, ser vi, at de alle gik ud til Læderstræde, til hvilken Gade der formodenlig var Haver foruden Stalde og Pakhuse. Husenes Ejere var ansete Købmænd. Nr. 1 ejedes 1581 af Arnt Kempe, Nr. 3 af Mads Lampe, Nr. 5 af Henrik Struchmand, Nr. 7 af Mikkel Bager, Nr. 9 kaldes Hans Bøses Gaard efter den bekendte Borgmester fra Grevefejdens Tid. Nr. 21 ejedes i Kristian IV's Tid af Raadmand Peder Karlsen, der solgte den til Raadmand Johan Bøcher von Delden, efter hvis Fallit den 1635 gik over til Kongen. Nr. 23 tilhørte 1625 Povl Dam Skræder og 1638 Johan Wust, Nr. 25 tilhørte 1581 Jørgen Persen og tilfaldt siden Kongen i Gælds Betaling efter Mønsterskriver Hans Simonsen. Han lod derpaa sin Frille Karen Andersdatter bo her og skænkede den til hendes Søn Hans Ulrik Gyldenløve 1624, men solgte den Aaret efter til Borgmester Jørgen Danielsen, der 1638 afhændede den til Jørgen Vind til Gundestrup, hvis Enke Ingeborg Ulfstand besad den endnu 1652; faa Aar efter ejedes den af den ansete Købmand Kort Henrik Merker. Den beskrives som et grundmuret Hus paa 3 Loft. Nr. 27 var 1479 skænket Helligaands Hospital af Bernt Hakenberg, tilhørte 1547 vistnok Kort Finke, 1581 Lisabet Stratmands,

[1]) Det er først efter en ofte gentagen Prøvelse med Aars Mellemrum og Iagttagelse af Jordskyldens Fordeling til Vartov af Grundene, der har været meget forskelligt sammenlagte og splittede i Tidernes Løb, at ovenstaaende Undersøgelse om Graabrødre har kunnet foretages. [2]) Suhms Ny Sml. III 98.

1607 Povl Andersen, 1618 Kristoffer von Norden, 1638 Jørgen Kandestøber og 1661 Ditmer Bøfke. Det var ogsaa et grundmuret Hus. Nr. 29 tilhørte 1618 Oluf Rosensparre, 1661 Oluf Rosenkrands, Nr. 31 1572 Mogens Torbensen, og Nr. 33 var „det store Stenhus og Gaard paa Gamle Fisketorv næst østen op til Hyskenstræde“, som var opbygget af Kristoffer Rosenkrands til Bjørnholm, skødedes 1572 af dennes Søsterdatter Frue Gertrud Krabbe til Frederik II, der her 1574 havde et Harniskkammer, idet Kongens Kældersvend Jesper Skammelsen fik en Bolig „under Harniskkamret i det store Stenhus paa Amagertorv, som tilforn havde tilhørt Kristoffer Nielsen Rosenkrands“ [1]). 1580 angives Naturalydelser til Plattenslageren paa Amagertorv og 1595 beskikkes en Polermester ved Kongens Rustkamre „paa Slottet og udi Byen“ [2]). Rustkamret her blev først ophævet 1604, da alt Inventarium blev flyttet til Tøjhuset [3]), og det er næppe tvivlsomt, at det er denne Gaard og ikke nogen anden paa samme Torv, hvor der ellers i Frederik II's Tid var adskillige Harniskkamre.

Paa Grund af de Ridderspil, der holdtes paa Amagertorv ved festlige Lejligheder, var det af Interesse for Kongen at have Ejendomme her. 1565 solgte han en Gaard norden for Torvet med $16^1/_2$ Alens Bredde til Gaden men 131 Alens Længde til Andreas Lorich. Denne Gaard kaldtes Kongens Rustkammer, og Køberen skulde være forpligtet til at opbygge den med god Købstedbygning og skulde indrette i den ny Bygning for Kongen og hans Efterfølgere et godt og bekvemt Rustkammer, hvori der var Plads til Rende- og Stikketøj. Videre skulde han ud til Torvet bygge et godt stort Kammer eller en Sal, hvor Kongen og andre, der var hos ham, kunde have Ophold, naar Kongen eller hans Efterkommere Konger i Danmark „noget Ridderspil med Renden,

---

[1]) K. D. II 344. [2]) K. D. IV 648, 723. [3]) O. Blom, Christian IV's Artilleri S. 6 og 338—45.

Stikken, Turneren eller udi andre Maader forordinerendes og bestillendes vorder“, men naar Ridderspillet havde Ende, maatte Andreas Lorich bruge Salen til sin egen Nytte og Fordel; det tillodes ham ogsaa at bygge Gaarden sammen med en Naboejendom, hvis han kunde faa denne til Købs[1]). Man maa antage, at samme Gaard er udvidet og siden kommen igen til Kongen, ti 1570 skødede Kongen en Gaard norden for Amagertorv til Movrids Podebusk, med 26½ Alens Bredde til Gaden. I dette Skøde forbeholdt Kongen sig ved ovenomtalte Festligheder et bekvemt Kammer til et Harniskkammer til at have Rende- og Stikketøj i og en Stue ud til Torvet, hvor Kongen og hans Efterfølgere og fremmede Fyrster og Herrer med deres Tjenere kunde staa og se paa Ridderspillet[2]). Det er aabenbart, at det er samme Gaard, som ovennævnte. Den stødte med Haven ud til Peder Bildes Have, formodenlig Nr. 11 paa Købmagergade, og har været Nr. 6 (Hafnias Gaard), ti Bredden stemmer overens med denne Gaards[3]). Nr. 6 tilhørte 1602 Niels Bilde og kom siden i Borgmester Mathias Hansens Besiddelse, der opførte den nuværende Bygning.

Kongen havde flere Ejendomme i Nabolavet, ti 1594 fik Slotsherren Befaling om at indrette og forbedre den Gaard, som er givet Henrik Rammel til hans Vaaning og Værelse; ogsaa her har været Rustkammer, ti Rustmesteren fik Befaling om at udtage de Rustninger, der befandtes, og lægge dem paa Rustkamret hos de andre Rustninger, samt give Henrik Rammel Nøglen til Huset[4]). Der var altsaa 2 Rustkamre, men det her nævnte er kun et mindre. Det er vistnok denne Gaard, som Kongen 1602 solgte til Guldsmed Didrik Fyring; den havde Niels Bildes Gaard paa den østre og Søren Lademagers Gaard paa vestre Side og havde 16½ Alens Bredde til Gaden, 139 Alens Længde og stødte med

---

[1]) K. D. II 329. [2]) K. D. I 448. [3]) Se Nyt hist. Tdskr. V 269. [4]) K. D. IV 718—19.

Haven bagud til afgangne Oluf Bildes Grund (Nr. 11 paa Kjøbmagergade)[1]. Denne Gaard er nuv. Nr. 8, der 1645 tilhørte Henrik Bischof, 1661 dennes Enke. Den Gaard, Søren Lademager bebode 1602, altsaa nu Nr. 10, siges 1620 at være gaaet over til Klavs Johansen, 1645 bode her Jokum v. Slesing og 1661 Mathias Rudolf Reinfanck.

Nr. 4 er samlet af 2 Grunde, af hvilke den ene 1609 tilhørte Johan Schyrmand og den anden Sten Bildes Enke. 1633 ejedes de af Remmert Pedersen og Boldevin Blankfort, hvilken sidste havde lejet den ud til Mathias Kloumand. Nr. 2 eller Hjørnehuset til Kjøbmagergade ejedes 1609 af Villum Køster, 1620—61 af Henrik Ratke. Nr. 12 tilhørte 1609 og 1620 Raadmand Mogens Mikkelsen, 1633 Adolf Frederik Røtker, der samme Aar med sin Hustru Lisbet Mortensdatter blev fritaget for al Byens Tyngde, 1645 Klædekammerskriver Knud Kristensen. Grunden var saa stor, at den havde Porthus ud til Store Helliggeststræde. Huset er nu sammenbygget med Nr. 10. Nr. 14 var det lybske Herberg og er foran omtalt. Det havde Grund ud til Lille Helliggeststræde, hvor der var 10 Boder. Det tilhørte, foruden de ovenfor S. 333 nævnte Ejere, 1633 Verner Kloumann og 1645 dennes Enke. Nr. 16, Sigbrits forrige Ejendom eller Hjørnet af Niels Hemmingsensgade var en mindre Ejendom, men Parceller af den kom vist til det Lybske Herberg, da det fra gammel Tid af var en stor Ejendom[2]. Alle disse Gaarde var forsynede med Handelsboder, Drikkeboder og Klædebænke, af hvilke der blev ydet Afgift til Staden. 1516 stødte Sigbrits Gaard op til Hr. Anders Bildes Gaard[3], denne var maaske Nr. 6, der 100 Aar efter tilhørte Familien Bille. Sigbrits Gaard ses 1530 at være udstykket og Hr. Mogens Gøye fik 1530 en Parcel. 1546 ses det, at der til Gaarden hørte 2 Boder op til

---

[1]) K. D. II 516. [2]) Se Første Del S. 146. [3]) K. D. I 405, 467, II 207, 236.

Kirkegaardsristen eller L. Helliggeststræde. Mogens Gøyes Datter Birgitte Gøye skænkede Gaarden til Fru Birgitte Rosenkrands, Sten Brahes Hustru, der fik en Rigsretsdom paa Gaarden 1577.

Amagertorv, Højbrostræde og Store Færgestræde, Stranden fra Fortunstræde til Snaregade, Vimmelskaftet, Klædeboderne og Gammeltorv var Byens egenlige Handelsstrøg, hvor de store Købmænd havde Udsalgssteder. Her var ogsaa mange større Gaarde; de paa Amagertorv gik oftest ud til Læderstræde. Der var endog fra gammel Tid af saa dybe Grunde, at en f. Ex. naade fra Vimmelskaftet til Brolæggerstræde; det var den Ejendom, der laa i det Hjørne, som Gaden dannede, idet den forenede sig med Skovbogade førend Nygades Anlæg. Vikaren Peder Henriksen, hans Moder og Broder lejer 1547 af Universitetet en Gaard i Skoboderne i Vraaen, østen op til hans Vikarieresidens og som strakte sig i Længden til Brolæggerstræde; hans nævnte Residens siges 1540 ogsaa at ligge i Vraaen [1]. Denne Vraa i Skoboderne er følgelig det samme som den i det 14. Aarh. nævnte Sudervraa [2].

Flere af Borgerskabets Gaarde er omtalte i det foregaaende. Mange af dem var vel ret store med Udgang til 2 Gader og af og til med Haver, men inde i Byens Midte maatte man mere se paa det nyttige end det behagelige, saa de aabne Pladser til de smaa Gader efterhaanden bebyggedes med „Boder“ eller „Vaaninger“ for Smaafolk.

Gaarde med stor Udstrækning var dog i Særdeleshed de, der tilhørte Adelen, hvis fornemste Medlemmer var nødsagede til at have faste Ejendomme i Kongens Residensstad. Det er vist især fra Frederik II's Tid, at den Mængde store Gaarde opstod, som vi finder længe efter, men ogsaa fra en ældre Tid finder vi mange Adelsgaarde i Kjøbenhavn. Disse laa næsten altid i hvad der dengang var Byens Udkanter,

---

[1]) K. D. VI 33, 66. [2]) Første Del S. 138.

Handelsgaardene var dyre og der kunde man ikke indrette sig landligt med Have, Stald og Rum til stort Tjenerskab. Efter Reformationen blev der Lejlighed til Erhvervelse af store Grunde; vi har set foran, hvorledes Graabrødrekloster udskiftedes til Adelsmænd, og det samme blev Tilfældet med Rosengaarden og alle andre gamle Havegrunde indenfor Voldene.

En prægtig Ejendom var den gamle S. Gertruds Gaard, der laa paa Hjørnet af Pustervig og daværende S. Gertrudsstræde, nu Kultorvet. Den blev af Frederik I skødet til Ridder Johan Bjørn og ejedes 1573 af Otto Brokkenhus, der var Rentemester 1569—74 og 1556 havde dræbt Borgmester Anders Hansen. Han døde 1594[1]), men havde længe forinden afhændet denne Gaard, der 1581 ejedes af Kansleren Niels Kaas, der ogsaa døde 1594.

Siden tilhørte den Gert Rantzau, allerede 1600, da Herman Zesterfleth fortæller, at det var en prægtig Gaard med en af Byens fornemste Haver. Den blev da bebot af en Westfaler, men om Helligdagene havde Borgerne Lov til at spadsere i Haven og more sig paa bedste Maade. I samme Gaard bode ogsaa Kongens Broder Prins Ulrik, der her havde sine 16 Heste staaende. Den Rejsende besaa Prinsens lille Rustkammer og fandt der en lille, men kostbar Samling af Vaaben i fransk Stil, og Prinsens Skræder fremviste den Klædning, Prinsen havde baaret ved Kongens Kroning og som var prydet med Perler, Guld og Ædelstene, ligesom andre af hans Silke-Klæder og Kapper, broderede med Guld og Perler[2]).

Gert Rantzaus Slægtning Henrik Rantzau til Møgelkjær beholdt Gaarden, vistnok lige til han døde 1674 som Stiftamtmand i Aarhus. Den omtales 1661 og 1668 som Henrik Rantzaus Gaard og Have med 6 Boder bag i Haven

[1]) Se om ham hist. Tidskr. 4. R. IV 446. [2]) Suhms Ny Sml. III 100—1.

i Aabenraa. Rantzau købte 1651 den Grund, hvor nu den reformerte Kirke ligger, saa han havde udvidet Grunden betydeligt; 1689 tilhørte S. Gertrud Sekretær Johan Sechman, da havde han bygget 8 smaa Huse ud til Pustervig og et Par ud til Aabenraa, men forøvrigt bestod Haven for en stor Del, lige til Hauserplads blev anlagt, om end en Del var fraskilt. Den gamle S. Gertruds Gaards Grænse kan ikke ses bestemt, ti den blev efter 1689 lagt sammen med en anden større Gaard med Have i Pustervig, og førend den Tid haves ingen Opmaaling af Grunden.

I Herman von Zesterfleths Rejse 1600[1]) omtales ogsaa Kansler Kristian Friises Palais som næsten kongeligt, men det laa ikke bekvemt. Det laa i Store Kannikestræde og omfattede omtrent 11,000 Kvadrat-Alen eller hele Grunden fra Borchs Kollegium til Kjøbmagergade. Den egenlige Hovedbygning synes senere at have ligget lige op til nys nævnte Kollegium, men indtil 1567 gik lige op til dette et Stræde mellem Skidenstræde og Kannikestræde, 8 Alen bredt, hvilket Kansleren Johan Friis til Hesselager dette Aar købte af Byen og lagde sammen med sin egen Grund[2]). Johan Friis havde dog oprindelig ikke den hele Grund, saadan som hans Brodersøn Kristian Friis, men det er enten ham eller sidstnævnte, der har sammenkøbt alle Grundene lige til Kjøbmagergade. 1618 solgtes hele Ejendommen til Kommunitetet[3]), og Regensen blev anlagt paa den østlige Del, hvorpaa det øvrige længe dannede en anselig Gaard med stor Have ud til Skidenstræde. I de opgivne Maal paa Grundene er der en Del Forvirring, og det er vanskeligt at oplyse det hele Forhold nøjagtigt[4]). Den Tid, Johan Friis bode her, er Gaardens Glansperiode, der saa smukt er skildret i et af vor historiske Literaturs klassiske Værker[5]). Her

---

[1]) Suhms ny Saml. III 100. [2]) K. D. I 437. [3]) D. Saml. VI 131—33. [4]) Se Meiborg Borgerlige Huse S. 80 flg. [5]) Wegener: Om Anders Sørensen Vedel 2. Udg. S. 57 flg.

fortælles om de underholdende Samtaler, der faldt ved Kanslerens Bord. „Det var paa den Tid en smuk Skik hos de fornemme Herrer at forædle Spisebordets Nydelser ved videnskabelige Samtaler. Bordbønnen, som altid begyndte Maaltidets Time, havde vel foranlediget denne Skik; naar Bønnen først havde ligesom paatrykt Selskabet en alvorligere Stemning, saa var Overgangen let til en religiøs og derfra til en almindelig videnskabelig Underholdning. Ved Kanslerens Bord spiste Vedel tidt med Peder Oxe, Niels Kaas og andre store Herrer, og naar Samtalen der ret ofte faldt paa den danske og fremmede Landes Historie, saa havde vistnok Vedel noget at meddele og Gæsterne et og andet at fortælle, men Johan Friis selv havde øst saa dybt af Livet og af Bøger, at han var nærved at overgaa dem alle. Vedel siger i sin Ligprædiken over ham: „det var synderlig Lyst at høre paa ham, naar han begyndte at repetere og fortælle de gamle Historier baade af vore danske og udlændiske Krøniker, at man kunde ikke noksom forundre sig paa den statelige Ihukommelse.“

Paa Østergades højre Side var der mange dybe Grunde, der gik ud til Gaderne bagved. „Hotel d'Angleterre“ tilhørte paa Frederik II's Tid Hak Holgersen Ulfsstand og hans Hustru Anne Parsberg, den tilfaldt efter dem Hans Skovgaards Børn[1]) og tilhørte 1661 Joakim Gersdorf; Grunden omfattede Nr. 2—10 paa Østergade. I nuværende Nr. 12—16 bode 1661 Regitse Grubbe; de 2 Huse var Lejevaaninger. I Nr. 18 bode 1661 Axel Sehested, samme Aar ejede Otto Krag Nr. 24, Niels Trolle Nr. 52 og Henrik Müller Nr. 54.

I Pilestræde Nr. 11, der som en ubebygget Grund 1458 var skænket til S. Nikolaj Kirke, bode 1581 Albert Friis, siden Fru Karen Bryske, Iver Lunges Enke[2]). I Nr. 13—15 bode 1661 Regitse Urne, i Nr. 10 Regitse

[1]) K. D. I 557—58. [2]) K. D. IV 59—60.

Bilde, i Nr. 36 Holger Rosenkrands, hvis Grund gik langs hele Sværtegade.

Paa Kjøbmagergade gik, hvor Silkegade nu er, en Gaard med Baggrund til Pilestræde, hvortil de fleste Grunde i Gaden strakte sig. Den havde tilhørt Herluf Trolle og kom siden til Eske Brok, der solgte den til Kongen til Anlæg af Silkegade. Den havde Adelsgaarde paa begge Sider, ti 1566 laa sønden for den Jomfru Dorethe Gøyes Gaard og norden for den Jomfru Ingeborg Bildes Gaard [1]).

En gammel Hovedgaard var Peder Oxes Gaard paa Kjøbmagergade, der 1544 tilhørte hans Fader Johan Oxe og 1558 ham selv; allerede i det 15. Aarh. tilhørte den Familien. Hovedbygningen laa til Kjøbmagergade, langs Klareboderne var opbygget en Række Lejehuse, Peder Oxes Boder, i hvilke 1565 bl. a. bode Jakob Støvlemager. Omtrent 1568 viste Magistraten ham den Villighed at unde ham en lille Jord i Pilestræde indenfor Rendestenen til at rette hans Grund med paa Hjørnet af Klareboderne. Ud imod Pilestræde havde han følgelig sin Have. I en gammel Dagbog findes: „Anno 1570 den 12. Septembris faldt Peder Oxes Lysthus ned om Aftenen, der Klokken var ved 9 slet, som var 100 Alen i Længden. Den menige Almue fik at sige, at den Onde skulde have nedslaget det“ [2]). Denne Gaard vedblev at tilhøre Beboerne af Gisselfeldt indtil Kaj Lykkes Fald og hans Godsers Konfiskering. Man maa næsten antage, at Gaarden er bleven nedbrudt, ti i Grundtaxterne efter 1661 kan den ikke findes, og dens Have maa være købt af en af de tilstødende Grundejere.

Nuv. Nr. 32—38 paa Kjøbmagergade paa begge Sider af Kronprinsensgade var endnu 1689 4 Gaarde, af hvilke den sydligste 1661 tilhørte Hannibal Sehested og 1668 Hans Lindenov, næst op til den mod nord bode 1661 Frederik

---

[1]) Se S. 9. [2]) D. Mag. 3. R. VI 20, 266. Første Del S. 210. Tredie Del S. 44. Rørdams Monum. II 481. K. D. I443—44. Suhms Sml. II 3, 4.

Urne, de to andre var mindre Gaarde. Disse blev siden sammenlagte til det store Reventlovske Hotel, der først blev udskiftet for en 100 Aar siden, saa det ikke er muligt nu at bestemme de ældre Grundes Størrelse, da vi ikke har Opmaalinger ældre end 1756.

Nr. 42 og hele Nordsiden af Klareboderne med Undtagelse af Hjørnehuset (Nr. 40) tilhørte til 1625 Otto Brahe[1]) og kom samme Aar i Tage Thotts Besiddelse, hvori den endnu var 1661. Nr. 44 (det gamle Vajsenhus) tilhørte 1625 Klavs Daa og 1661 Hans Friis. Nr. 50 (den tidligere Porcellænsfabrik) ejedes 1581 af Hartvig Bille, 1600 og 1607 af Ebbe Munk. Jørgen Marsvin ejede en Gaard, til hvilken der i hans Forfædres Tid havde hørt en Jord, der brugtes som Agevej til hans Gaard; da nu Byen 1568 ønskede samme Vej, fik han i dens Sted en 5—600 Kv. Alen Jord i Vederlag. Den omtalte Agevej er sikkert Springgade, der saa ved denne Tid er udlagt til offentlig Gade. Ti Marsvinernes Gaard var en stor Del af den Grund, hvorpaa Trinitatis Kirke blev bygget, hvilket ses af et Skøde paa den, udstedt 1622 af Birgitte Marsvin, Frederik Ulfeldts Enke, til Kristian IV, der 1625 solgte den til Bartholomæus Haagensen; den havde 19 Alens Bredde til Gaden og var 190 Alen lang ned til Byens Avlsgaard[2]). Den laa dog imellem 2 andre Gaarde; dens Hovedbygning er vistnok en Del af Nr. 52 paa Kjøbmagergade, men Jorden maa have omfattet det meste af hvad der siden blev Trinitatis Kirkegaard.

Nr. 3 i Suhmsgade tilhørte 1661 Flemming Ulfeldt; Gaarden laa da i Landemærket; op til denne stødte Ida Lindenovs Gaard; denne sidste var en meget stor Grund paa over $^1/_2$ Td. Land, der omfattede det meste af hvad der ligger mellem Suhmsgade, Hauserplads og Aabenraa. I Grønnegade laa Ove Gjeddes Gaard, der er omtalt foran.

---

[1]) K. D. III 42, 48. [2]) K. D. I 351, II 705, III 46—47.

Paa Kjøbmagergades vestre Side ejede Peder Bilde 1570 Nr. 11, men 1532 tilhørte den Oluf Rosenkrands. Paa samme Side købte Hr. Mogens Gyldenstjerne 1544 Viborg Biskops Gaard, der var 101 Alen dyb og strakte sig bagtil op til Hr. Anders Bildes Grund, der vistnok har været paa Amagertorv. 1558 købte han en Grund sønden op til samme Gaard[1]. Eskil Oxe købte 1553 en Gaard, der havde tilhørt Jørgen Brahe, og vel er den nuværende Postgaard, ti den siges at ligge næst op til det Stræde, der gaar til Helliggesthus, indtil Fru Anna Hr. Johan Urnes Boder. Der staar uheldigvis ikke, hvilken Side af Strædet det er[2]. 1661 ejedes Postgaarden af Theodorus Lente. Jørgen Reetz havde samme Aar Nr. 49 og Skindergade Nr. 2, Vincens Bilde Nr. 55 og Nr. 4 i Peder Hvitfeldtstræde, Lene Rud Nr. 67—69 ud til Kultorvet.

Det er foran omtalt, hvorledes Peder Hvitfeldtstrædes ene Side er Boder til en stor Adelsgaard i Fiolstræde. En Gaard i Skidenstræde tilhørte 1661 Otto Stensen Brahe og er Krystalgade Nr. 4—14 med 4 Vaaninger i Peder Hvitfeldtstræde. Hvorledes det gamle Graabrødrekloster ogsaa ydede Gaarde for Adelen, er omtalt foran. I Skindergade Nr. 6—8 bode 1661 Vibeke Thott, og i samme Gade havde Jørgen Friis og Erik Rosenkrands Gaarde. Nørregade Nr. 41 og Nørrevold Nr. 50 ejedes 1661 af Otto Povisk, Nørregade Nr. 28 af Sofie Rantzau. Nytorv Nr. 5 tilhørte 1661 Frands Brokkenhus.

Hvor Raad- og Domhuset staar, fandtes 1610 en stor Adelsgaard, der af Knud Gyldenstjerne blev skødet til Kristian IV; der hørte dertil Have, hvori der stod en Badstue, foruden 11 Boder ud til Nytorv, 6 Boder til Kattesund og 2 til S. Klemensstræde, saa Grunden altsaa har været ikke lidt større end Raadhusets nu. Efterat Nytorv var blevet indrettet, var dette følgelig en værdifuld Grund. Kongen

[1]) K. D. II 262—63, VI 94. [2]) K. D. VI 84.

skænkede den 1620 til sin 9aarige uægte Søn Kristian Ulrik Gyldenløve og det blev overdraget hans Tugtemester Jens Dinesen Jersin at modtage Husleje og anden Indtægt af Gaarden. 1626 var der i det hele 24 Vaaninger og Boder; i dette Aar solgte Kongen det hele til Proviantskriver Bartholomæus Haagensen med 108 Alens Façade til Nytorv og 137 til Kattesund. 1661 tilhørte Gaarden Mogens Friis. Førend Nytorvs Indrettelse sagdes de her liggende Grunde at ligge i Kattesund, som det ses af Uddrag af Skøder paa dem til den ældre Knud Gyldenstjerne 1536—45 [1]).

Nr. 35 i S. Pederssstræde tilhørte 1581 Ide Munk og 1600 Oluf Rosensparre. Nr. 21 i Larsbjørnstræde tilhørte 1607 Kristoffer Bille, men regnedes da for at ligge i S. Pedersstræde, saa Grunden har været meget større end nu.

Paa Vestergade fik Hr. Johan Urne 1525 en Gaard østen for Vallensbæk Kirkes Gaard og vesten for Abbedens Gaard i Sorø [2]). Da den første nu er Nr. 28—30, er Johan Urnes Gaard Nr. 26.

I Helligkorsstræde ejede Pros Munds Frue en Gaard 1661, nu Nr. 22 i Frederiksberggade, Hjørnet af Ny Kattesund, og den Del af Vartov, der er nærmest ved Volden, tilhørte Peder Vibe.

1581 havde Lave Broks Frue en Gaard i Brolæggerstræde; hun var Enke og hed Margrete Bille til Vemmetofte (død 1595). Denne Gaard laa paa det vestre Hjørne (Gadenumer 9) af lille Knagerøgstræde (Knabrostræde), ud til hvilket der var 5 smaa Vaaninger. Gaarden blev nedbrudt af en senere Ejer Jørgen Timian, Murmester, der delte den i 2 Gaarde, af hvilke den ene laa paa Hjørnet af Knabrostræde, den anden vesten derfor, men efter 1728 samledes de til 1 Gaard igen. Da Lave Brok ogsaa havde

---

[1]) K. D. II 566, 626, III 50. [2]) K. D. VI 14—15. [3]) K. D. IV 485—55.

en Gaard i Kompagnistræde, er det formodenlig en, der stødte op til ovennævnte, saa det blev en Grund mellem 2 eller 3 Gader, han havde[1]).

Kompagnistræde Nr. 13, der var et med Nr. 12 i Snaregade og i gamle Dage havde tilhørt Rønnoverne, ejedes 1584 af Jørgen Urne og 1661 af Kjeld Krag. I Kompagnistræde tilhørte 1578 en Gaard, der gik ud til Magstræde, Karl Bryske; den laa østen op til en Gaard, der havde tilhørt Andvorskov Kloster og nu blev overladt Hofprædikanten og som var den anden Grund fra Raadhusstræde.

Paa Amagertorv ejede Ide Skeel 1661 Nr. 18 og Kirstine Munk 1656 Nr. 22, der 1661 tilhørte Anne Rammel. Axel Urup ejede Nr. 40 i Vimmelskaftet.

Af nyere Oprindelse var Gaardene paa Slotsholmen og Bag Børsen, hvor det i Frederik III's Tid blev meget fornemt at bo.

Ved Stranden (Gammelstrand) ejede og bebode Kristoffer Valkendorf en Gaard, som hans Brodersøn 1602 solgte til Kristian IV og som formodenlig er den, der siden indrettedes til Ostindisk Kompagnihus[2]). 1620 nævnes Kongens 2 ny Huse ved Stranden, hvor Johan Ettersen bode i det ene og Gert Frølich i det andet, og kgl. Majestæts Gæstegaard ved Stranden, som det ostindiske Kompagni har forhyret[3]). Gammelstrand Nr. 48 ejedes 1583 og 1600 af Holger Rosenkrands.

Paa Højbroplads Nr. 19 (Dr. Plougs Gaard) bode 1661 Oluf Parsberg. Nr. 6 tilhørte 1600 og 1607 Sivert Bek, Nr. 4 og Læderstræde Nr. 1 1581 Erik Rosenkrands. I Vingaardstræde Nr. 2 og Kongens Nytorv Nr. 13 bode 1661 Henrik Bjelke (Hotel du Nord), i samme Gade tilhørte Nr. 4—6 (Vingaarden) Erik Krag, Vingaardsstræde Nr. 1—3

---

[1]) K. D. I 489, 523. [2]) K. D. I 563. Foran S. 228. [3]) Kbnhv. Bygningsregnskab.

og mange Grunde til Reverensgade Jens Juel, Nr. 5 i samme Gade Knud Ulfeldt, Kongens Nytorv Nr. 15 Kristoffer Urne, Lille Kongensgade Nr. 1 Melkior Oldelands Frue og Kongens Nytorv Nr. 19—21 Jørgen Rosenkrands.

De sidste Gaarde havde, som omtalt, Haver ud mod Volden, og efter dennes Nedlæggelse paa dens Plads, hvor nu Torvet er. I Holger Jakobsens Rejsejournal[1]) omtales 1674: „Paa Kongens Torv, tilforn Hallandsaas kaldet, er Niels Rosenkrandses prægtige Have, fuld af udenlandske Urter. Jeg har haft samme Gavn af den som af en botanisk Have, den vi endnu mangler.“ Disse Haver blev igen inddragne i Kristian V's Tid.

Østergade Nr. 15 med Bagside til Kongensgade tilhørte 1581 og 1600 Erik Lykke, 1607 dennes Enke Margrete Gøye.

Der kunde endnu nævnes mange flere store Ejendomme. Det er en Selvfølge, at de Gaarde, her er betegnede som Adelsgaarde, ogsaa kunde komme i Borgeres Besiddelse, og at der ikke var knyttet nogen Betingelse til deres Ejere om, at disse kun maatte tilhøre den fribaarne Stand. Det var ikke til Fordel for Kommunen at have mange Adelsgaarde, da der af dem ikke ydedes megen Deltagelse i Byens Tynge og Udgifter.

I Modsætning til de store Gaarde stod Gangene, der var snevre Gyder, bepakkede med smaa Huse. Disse Gange skiftede ofte Navn efter deres Ejere, men undertiden vedblev Navnet, naar en tidligere Ejer eller Gangens Opbygger havde været af særlig Anseelse. 1661 nævnes i Vingaardsstræde mange saadanne Gange, af hvilke 1645 nævnes Karen Iver Povlsens Gang (Iver Povlsen var Borgmester 1615—22), Hans Havemans Boder, den vestlige Side af Holmensgade mellem Vingaardsstræde og Dybensgade, Anders Sørensens Gang (efter Renteskriver Anders Sørensen), der var ved

[1]) Suhms Ny Sml. III 183.

Nr. 19 i Vingaardsstræde, Jokum Trompeters Gang, senere alene kaldet Trompetergangen, var ved nuværende Gadenumer 21. En anden Gang hed siden Murmestergangen, og senere Smedensgang (der endnu bestaar), Bødkergangen var imellem nuv. Gadenumer 8 og 10. Peder Rodes Gang, der maaske er det samme som Hans Havemans Boder, var imellem nuv. Nr. 13 og 15 og Holmensgade Nr. 27.

Grønnegaard nævnes endnu 1645 paa Hjørnet af Farvergade og Raadhusstræde. Daniel Bundtmagers Gaard i Farvergade er vistnok det samme som Hans Mandixens Vaaninger, der er nuv. Nr. 16, Henrik Fyrens Gaard, senere Villum Fyrens Gang eller alene Fyrens Gang, nu Nr. 7—11 i Mikkelbryggersgade og Nr. 14 og 16 i Kattesund. Ved Vestervold laa 1645 Jens Jensens Vaaninger, og det ses af Grundtaxten 1661, at Klokkerhøjen eller Vestervold mellem Lars Lejstræde og Nørreport var en hel Samling af Smaahuse, nemlig Dr. Peder Resens 3 Vaaninger, Frederik Thuresens 9, M. Hans Zoegas og Klavs Kandestøbers 7, Strange Trønners 10 og 3 andre. Husene i Teglgaardsstræde var endnu 1661 ikke andet end „Vaaninger“.

I Rosengaarden nævnes 1645 Anders Sværdfegers Gang, der vistnok 1668 hed Lave Thomesens Gang, senere Anders Pedersens Gang, ved Nr. 11. I Fiolstræde hed Nr. 34—36 Kandestøberens Gang og Kandestøbergaarden.

Fra Læderstræde til Stranden gik Nissestræde, nu Nr. 34 ved Gammelstrand. Den var lukket paa begge Ender med en Port, der blev nedhugget 1639 efter Statholderens Befaling. Det er maaske dette Stræde, der 1620 kaldes Sivert Beks Boder, ti kgl. Rentemester Sivert Bek ejede en stor Gaard ud til Højbrostræde og med Baggrund ud til Læderstræde (ikke Hjørnestedet). I Nærheden deraf var Anders Hansens Stræde, der ogsaa kunde være det samme som Nissestræde eller Nissegangen[1]).

---

[1]) K. D. II 620, III 53, V 787.

I S. Pedersstræde nævnes 1552 og 1558 Kjerlinggaarden, der formodenlig ogsaa har været en Gaard med Smaahuse[1]). Et Navn, der har nogen Lighed med dette, er Skvaldergaarden, hvilket Navn maa være et Øgenavn og udledes af Skvalder, Sladder. Skvaldergade nævnes 1645, men den kaldes ellers længe Skvaldergaarden. Af andre Gaarde for fattige Folk nævnes Pølsegaarden, nu Nr. 3 og 5 i Mikkelbryggersgade, der bestod af 12 Lejevaaninger, da den 1676 købtes af Fattigvæsenet. Smækkenborg var en Gang, der gik ud fra Lavendelstræde og laa saaledes, at f. Ex. Nr. 4 i Mikkelbryggersgade gik ud dertil med sin Baggaard. Perlegaarden er nuv. Nr. 4 og en Del af Nr. 2 i Farvergade, Raadhusstræde Nr. 6. Den nordre Side af Lille Brøndstræde hed 1661 Jens Jensens Gang.

De Fæstningsværker, som Byen havde faaet i Frederik I's Tid, beholdt den længe temmelig uforandrede, ti hvad der forbedredes derpaa i den øvrige Del af det 16. Aarh. havde næppe stort at sige[2]). 1558 arbejdes der dog paa at gøre Gravene 100 Sko brede, 20 Sko dybe og Vandstanden 6 til 7 Alen istedenfor 3 Alen. 1567 siges i et Kongebrev, at Volden og anden Befæstning var meget forfalden og der bevilgedes derfor Magistraten en Afgift af hver Skæppe Malt, der bryggedes, hvilken skulde anvendes til Befæstningen. Aaret efter gjorde nogle Landsknægte Mytteri udenfor Byen og gik ind i denne om Natten paa de Steder, hvor den ikke var befæstet, „hvilket ikke alene er spotteligt og forhaanligt, men er og at befrygte, at det udi Fremtiden udi lige Maade kan vederfares“. Der paalagdes derfor en Afgift af hver Gaard i Byen til Fæstningens Udbedring, og de svenske Fanger blev sendte hid for at tjene deres Underholdning ved at hjælpe med.

Dette Arbejde havde dog ingen Art, ti 1572 hedder det

---

[1]) D. Mag. 3 R. VI 248, 265. [2]) Hovedkilden til Befæstningens Historie er Lassens Skrift om dette Emne.

igen, at Befæstningen er forfalden og at der burde tænkes paa at gøre noget i Tide, hvis der skulde komme noget paa. Borgerne klagede i Marts næste Aar over Udgifterne under Dyrtiden og Arbejdet blev opsat til bedre Tider. Først 1581, nogle Aar efter Krigens Ophør, toges der fat paany. Der lagdes en Skat paa alle Gaarde undtagen Gejstlighedens, og selv af Adelens maatte der ydes et halvt Aars Husleje.

Dette Arbejde er det, der tillægges Kristoffer Valkendorf, om hvem det siges, at han 1581 „har ladet begynde ved Nørreport med at sætte Volden om til Østerport med stor Kamp og ladet færdiggøre og arbejde paa Volden. Desligeste har han ladet gøre den Skanse og Hvælvingen og Mur i Nørreport og har selv givet dertil af sin Penning og har haft sine egne Arbejdskarle hver Dag paa Volden i Arbejde med Borgerne, at det skulde gaa for sig."

Saa storartet, som det lyder i denne Beretning, har Arbejdet dog nok ikke været, det er næppe noget nyt, der er kommet til, men der er alene bødet paa det gamle. Hovedarbejdet har været ved Nørreport, men med Hensyn til Portene havde allerede Kristian III begyndt at gøre store Forandringer til deres Sikring. 1539—40 har der nemlig været gjort meget Arbejde ved samme Port og Kongen lod paa egen Bekostning bygge en „Dvenger", et rundt Taarn i Muren, tæt derved. Udenfor Porten anlagdes en Bastion eller Rundel og i dennes yderste Del byggedes et Porttaarn. 1581 er dernæst den inderste Porthvælving opbygget, der er fra Frederik II's Tid[1]) og var en højst mærkelig Bygning med mange Spir og Gavle, der fremtræder paa flere Prospekter.

1543 blev Stenene fra Muren omkring det forrige S. Klare Kloster anvendt til en Rundel foran Vesterport, og 1546 fik Byen Eftergivelse af 1 Aars Byskat paa Grund af Udgifter til samme Rundel. Østerport er formodenlig om-

---

[1]) Jfr. 3. Del S. 357.

bygget ved samme Tid og paa samme Maade, idet den paa Grundtegningen fra Frederik II's Tid ses at have 2 Porttaarne som de andre Porte. 1543 blev der bygget en Vold imellem Østerport og Bremerholm, der endte med et Vagthus, der ses at ligge op til et meget sumpet Terræn, omtrent ved den nuværende Studenterforeningsbygning, og her gik Gravene ikke engang helt til Stranden. Voldene laa endnu lige op til den gamle Bymur og de i denne fra gammel Tid bevarede Taarne med spidse Tag stod endnu. Sønden for Vesterport var der endnu i Kristian IV's Ungdom ikke gjort stor Forandring, ti Kongen skriver selv 1641 [1]): „Byens Befæstning i gamle Dage bestod fra Vesterport indtil Farvegaarden i en Mantelmur med en ringe Vold bag, saa at 2 ikke kunde gaa hinanden derpaa forbi, som endnu noksom kan eragtes af de Haver, som ligger langs Graven indentil. Fra Farveriet indtil Vandkunsten bestod Fæstningen i et Plankeværk, ligesom det er, hvoraf endnu et Stykke findes oppe imod Vandkunsten".

Altsaa, den nuværende Husrække paa Halmtorvet var Voldgade, udenfor denne stod den nævnte Mantelmur og udenfor denne løb Graven. Muren endte i det Taarn, der stod i det nuv. Vartovs Gaard og i sin Tid blev overladt Tyge Brahe, og derfra var der Planker til Vandkunsten. Udenfor Taarnet drejede Gravens Løb sig, saaledes at det løb udenfor Plankerne og langs nuv. Løngangsstræde ned til Vandmøllen paa Vandkunsten, hvorfra Vandet igen løb ud i Havet, der da gik meget længer op imod Magstræde end nu og oversvømmede Stormgade og Gaderne sønden derfor. Efter dette Vandløb hed Løngangsstræde en Tid Møllebækstræde [2]).

Det ses af den gamle Grundtegning fra Frederik II's Tid, at Graven ved Østervold var temmelig bred og at Vandet flere Steder stod indenfor Volden. Derfor lod Valken-

---

[1]) Breve 1641—44 S. 40. [2]) K. D. VI 500, jfr. 3 Del S. 361 flg.

dorf 1584 mure en Hvælving i Volden ved Mønten, vel omtrent ud for Møntergade, „at Vandet kan have sit Udløb fra mange Gader og af Byen, som tilforn stod i stor Synk og Urenlighed i Gaderne, fordi Vandet kunde ikke tilforn have sit Udløb af Gaderne". Det berettes saaledes fra 1527 om en Jord, at den er „en Pus og staar Vand paa op til en Mands Bæltested" og 1529 nævnes „en liden Pus sønden for Klare"[1]). Paa lignende Maade omtales ogsaa ovenfor det Stræde, der laa hvor en Del af Gammelmønt nu er.

Befæstningskunsten skred frem i Tidernes Løb og derfor foretog Kongen fra 1606 af og i mange følgende Aar en Række Arbejder, der havde til Øjemed at ændre alle Voldens Bastioner eller Rundele efter den ny Tids Krav. Det første, der maatte foretages, var at fortsætte Befæstningen over Bremerholm, der tildels laa aaben for en angribende Fjende. Østerport blev nedreven og en ny opført noget længer ude paa nuv. Kongens Nytorv, dens Porttaarn blev tækket med Skifer; Graven blev gjort bredere og ført helt ud til Stranden bagved Ankersmedien, den nuv. Holmens Kirke. Tæt sønden for Porten blev muret en Kam til at holde Vandet tilbage i Graven. Imellem Porten og Ankersmedien var Vold med 1 Bastion, der ligesom alle de andre nu indrettedes med 3 Hjørner og lige Linier, medens de ældre var runde. Denne gamle Grav har vi endnu i vore Dage set førend Gammelholms Bebyggelse gaa fra Stranden til det kgl. Theater, hvor nu en Del af Gaden Holmens Kanal er. Over Graven gjordes en hvælvet Bro med Indgang til Holmen tæt ved Holmens Kirke. Paa Grund af Kalmarkrigen stansede Arbejdet 1610—13, men optoges efter Freden paany med Kraft.

Da Tøjhuset var blevet bygget med Havnen indenfor, maatte Indsejlingen til denne ogsaa dækkes; derfor anlagdes en Skanse foran Tøjhusets sydostlige Gavl, hvor Stedet endnu

[1]) K. D. I 341, 343.

kaldes Søbatteriet[1]), og langs Stranden paa Slotsholmen fra Tøjhuset byggedes 2 Rundele, den ene bag Svovlhuset, der blev nedrevet og i dets Sted opført det kgl. Bryggers, der toges i Brug 1607 og endnu staar som den store Bygning med det høje røde Tegltag ud til Frederiksholms Kanal[2]); den anden Rundel var udenfor Slotsherrens Stald eller omtrent ved Prinsensbro ligefor Ny Vestergade. Ved denne Tid er ogsaa gjort en Bro over Kanalen til Vandkunsten, den saakaldte Løngang, der oprindelig var en aaben Bro; ti det er vistnok 1628, at den blev forsynet med Tag. I Bygningsregnskabet for dette Aar opføres 7000 Tagsten, 63800 Mursten og 68 Læster Kalk til „den lange Løngang ved Vandkunsten". Da den blev nedreven 1668, beskrives den saaledes[3]): „Den var grundmuret fra Kongens Stald lige ved Slottet hen ud over Stranden og paa Volden ved Vandkunsten og var takt med Tagsten, og havde den saadan Grund af store Kampesten, at det var at undre. Til Gulv over løs Fylding inden udi var et ganske Cementgulv, saa langt som Løngangen var, og laa dette Gulv saa fast, at mangesteds under Gulvet var Fyldingen ganske sunken fra, dog var dette Cementgulv ikke sunket paa en Sten, i hvor ofte kgl. Majestæt derover med store Vogne og Heste havde faret og hvor haardt derover kunde være rumlet, synderlig af de store Stykker (Kanoner), som der inde laa paa Gulvet og saa idelig fyrede udi Stormens Tid, at endog, der de nedbrød Løngangen og optog Grunden, da kunde de næppe hugge en Sten hel fra Kalken og fra andre Sten, hvilket vi saa for vore Øjne med stor Forundring". Løngangsbroen var til Skade for Havnen; 1658 klager Borgerne over Havnens Opfylding, hvilket mest foraarsagedes af Strømmens Stoppelse ved Løngangen, og Kongen lovede at raade Bod herpaa. 1635 skulde der gøres en Vej fra Proviantgaarden til Løn-

[1]) Blom: Christian IV's Artilleri S. 9. [2]) Jfr. Blom a. St. S. 11. [3]) K. D. V 762.

gangen, at man ad denne kunde køre til Mølle, hvorfor en Smedemølle og andre smaa Huse skulde nedrives[1]).

Imellem Vandmøllen og Løngangen var en Plads, hvor Byens Baade og Fiskeriredskaber laa, der ind til Skarnholmens Bebyggelse havde ligget paa denne. Her havde Borgerne villet fylde Havnen op indtil Løngangen og havde begyndt paa en Bro „fra Byens Vandhus eller gemene Sekret“ over til Stalden paa Slotsholmen, hvorover Kongen var stødt, da der dertil skulde bruges det Fyld, som han vilde bruge paa Kristianshavn, og han hævdede sin Ret til den omtalte Plads, selv om den var opfyldt af Byens Skarnagere[2]). Dette maa være den Grund, hvor siden Nybrogade blev ført igennem.

Paa den anden Side af Slotsholmen grode Skarnholmen sammen med denne[3]), og imellem Højbro og Rentekamret laa en stor Grund i Vandet, der 1633—34 blev forenet med Slotsholmen; i disse 2 Aar anvendtes til „den store Grund imellem Renteriet og Højbro“ 40000 Mursten, 20000 Klinker, 45 Læster Kalk m. m.[4]). Her er altsaa opført en Bygning; 1638 nævnes Vagthuset ved Enden af Raadhuset (paa Slotspladsen).

Ved Vandmøllen (Vandkunsten) byggedes der 1613 paa et firkantet Krudttaarn ved Enden af Løngangen. Det var dog ældre, da det nævnes 1603[5]). Senere nævnes Krudttaarne eller Krudtkamre over eller ved alle 3 Porte. 1620 nævnes Vindeltrappen ved den tydske Kirke og Krudttaarnet der ovenpaa. Hvor Løngangsstrædes sydlige Side nu er, lagdes en Vold ud mod den daværende Strand, 7 Alen høj

---

[1]) K. D. I 689, 695, V 177. Medens dette skrives, opgraves (April 1885) den saakaldte Vandport, en Hvælving udenfor Studiestræde gennem Volden til at lægge Vandledningerne igennem. Denne Vandport er muret 1668 af Stenene fra Løngangen, der ogsaa blev benyttede til den ny Vesterport. (Se K. D. V 736). [2]) Christian IV's Breve 1641—44, S. 42—43. [3]) Foran S. 199. [4]) Kbhvns. Bygningsregnskab. [5]) K. D. IV 763.

med et Brystværn paa 3 Alen. Det gamle Taarn i Vartovs Gaard blev nedbrudt mellem 1615 og 1618 og der blev bygget en Bastion med 2 Hjørner. Over Graven anlagdes en Kam, der skulde dæmme for Vandet i Graven. Ved denne Lejlighed er Vestervold bygget længer ud og Halmtorvet fremkommet som en aaben Plads, ligesom den yderste Del af Vartov i længre Tid ikke var bebygget. Disse Grunde lejedes først ud til Deltagerne i Klædekompagniet og var siden Havegrunde[1]), indtil Halmtorvet blev en offentlig Plads og dets sydligste Del blev Vartov Hospitals Kirkegaard.

Ved Vestervold var en Del Haver. Lavendelstræde har sit Navn af de derværende Havegrunde med smaa Huse til Gaden. Nuv. Nr. 4—8 og et Par Steder ved Hjørnet af Lavendelstræde tilhørte Borgmester Kristoffer Hansen, men der maa have hørt mere Grund dertil, end det fremgaar af Opmaalingsbøgerne, ti 1649 blev en Indskrift opsat i hans Have af Thomas Bartholin, der mindede om, at her i fordums Tid havde været S. Klemens Kirkegaard[2]). I Frederik III's Tid blev der imellem Vesterport og Løngangsstræde brudt Hul i Volden, for at Dronningen kunde køre ud i sin Have (Tivoli med Omegn), hvilken Aabning man 1657 lukkede med Palissader.

Bastionen ved Vesterport blev ogsaa udvidet og selve Porten fik et anseligere Ydre, idet den prydedes med en Portal af hugne Sten, med Maling og Forgyldning. Ogsaa ved Siden af Vesterport anlagdes 1618 en Kam til at dæmme for Vandet, idet noget af Vandet her ledes indenfor Volden og drev den omtrent 1607 anlagte Vandmølle ved Vesterport[3]). Paa Bastionen ved Porten anlagdes en Kat, en Skanse, der hævede sig over den øvrige Vold og altsaa gjorde det muligt at skyde længer ud i Omgivelserne end

---

1) Se K. D. I 495. 2) Resens Inscriptiones S. 261—62. 3) Se foran S. 155.

med de lavere stillede Kanoner. Fra Vester- til Nørreport forhøjedes Volden til 7 Alen. Arbejdet paa Helmers Bastion eller Jermers Skanse begyndte allerede 1607 og Udførelsen af dette blev paalagt Kjøbenhavns Borgere, af hvem der blev udskrevet en Skat, men selve Byens Kasse kom i en Gæld derved, som 24 Aar efter ikke var betalt Kongen, der havde ydet Forskud. Den gamle Mur uden om Volden blev først nedbrudt her 1618 tilligemed nogle af Taarnene, det vil sige deres øverste Del, ti det nederste af Hanetaarnet stod indtil for en halv Snes Aar siden skjult af Volden og 1641 befaler Kongen Magistraten at istandsætte Taget paa Jermer Skanse[1]), hvilket Taarn ogsaa kom frem i Maj 1885.

Saaledes fortsattes Arbejdet paa hele den øvrige Del af Byens Omkreds. Nørreports Bastion udvidedes, og imellem den og Østerport lagdes 3 Bastioner; de 2 af disse hed S. Klare Skanse og Skansen ved Lønporten, i hvis Nærhed der ogsaa var en Kam til Opdæmning af Vandet og en mindre Port til Udgang for Kongen til Rosenborg.

I Gammelmønt lidt fra Møntergade havde Admiral Klavs Daa indrettet sig en Kørevej op paa Volden[2]).

---

[1]) Christian IV's Breve 1641—44, S. 137. [2]) Gadenumer 18—22 i Gammelmønt var en Tid Bolig for Slotspræsten, hvis Haves Bagside stødte op til Baadsmændenes Sygehus; denne Præstebolig blev solgt 1656 (K. D. III 461—62). 1647 skødede Kongen til Underskriver Anders Nielsen en Grund mellem Sygehusets Plads og Gammelmønt, der ud til sidstnævnte Gade „gik 32½ Alen mellem Slotspræstens Have og den Lønvej, som afgangne Klavs Daa brugte, naar han vilde age eller ride paa Volden hen til Bremerholm“ (K. D III 272). 1661 nævnes Anders Nielsens Gang og Have med et Hus, 1668 hans Have og 2 Lejevaaninger. Det er dog sandsynligt, at der er noget unøjagtigt ved det opgivne Maal, ti paa dette Sted findes endnu en Gang, Vismergangen, imellem Nr. 32 og 34, der førte ind til en meget stor Have. Det er denne Have, Anders Nielsen ejede 1661, medens han ikke havde anden Grund til Gammelmønt end Vismergangen; Nr. 24—32 i Gaden var Smaahuse for sig. Denne Have tilhørte 1694 Peter Bertelsen

Inden denne Befæstning var helt færdig, begyndte Kongen paa Anlægget af Kristianshavn, der ogsaa forsynedes med Fæstningsværker, 2 Skanser imod Kjøbenhavn til at beherske Indløbet i Havnen paa begge Sider af Knippelsbro og 3 paa de andre Sider.

Samtidig fattede Kongen en anden Plan, at gøre Søerne til Grave. Allerede 1606 befaler han Magistraten at opdæmme S. Jørgens Sø, der nu var ganske tør, hvilket kunde komme Byen til mærkelig Skade og Afbræk, hvis et uforventet fjendtligt Angreb skulde ske. Magistraten fik dog formodenlig Udsættelse, idetmindste søgte den Kongen derom kort efter[1]), og det var først, da denne 1619 erhvervede sig alle 3 Søer, at han kunde tænke paa at bevare Herredømmet over disse. Det hedder sig i Skødet, at Søerne skulde vedblive at høre til Byen, og at Kongen alene forbeholdt sig Fiskeriet, men de skulde „være og blive Byens Grave“[2]). Samtidig tilbyttede han sig Kalvehaven eller Jorden mellem S. Jørgens Sø og Stranden[3]), som han nu kunde befæste, som han vilde, ligesom den ny Ladegaards Anlæg ogsaa blev en Del af det ny Forehavende. Det varede dog nogle Aar, inden Værket kom helt til Udførelse,

---

Vismer, efter hvem Gangen og Haven har faaet Navn, og 1708 købte Morten Børgesen Varbjerg det „Hus, Ejendom og Haveplads, Stadt Vismar kaldet“, der af hans Enke 1711 skødedes Helligaands Kirke til Begravelsesplads. En stor Del af Grunden var sikkert tilhørende Baadsmændenes Sygehus, hvilken Grund Anders Nielsen maa have erhvervet mellem 1647 og 1651, ti efter Skødet var det ikke ret megen Jord, han fik. Han købte nemlig 1651 en Grund mellem denne og Gotersgade, nu Gadenumer 45—47 (K. D. III 359). Klavs Daa var Rigsadmiral 1629—41, og hans Opkørsel til Volden gik saaledes over Baadsmandssygehusets Grund, der har gaaet ud til den gamle Vold; den yderste Bygrænse paa dette Sted ses af, at Nr. 32—36 i Møntergade er solgt af Kongen efter de gamle Fæstningsværkers Nedrivelse. [1]) K. D. I 566, 568. [2]) K. D. I 595. [3]) Foran S. 355.

men det er tydeligt, at Planen allerede har været paatænkt 1619.

Det første Arbejde, der blev foretaget, var den saakaldte S. Anne Bygning, eller Opfyldningsarbejder omkring S. Anne Bro i Egnen mellem S. Anne Plads og Kastellet, hvor den nuværende Toldbod kunde tages i Brug omtrent 1630[1]).

Dette Værk tog sin Begyndelse i Dec. 1626, da Bønder blev tilsagte til at køre hugne Sten fra Amager til S. Anne Bro. 1627 anvendtes der 10000 Mursten til Blokhuset paa Ræyshalen[2]). Næste Aar opføres i Bygningsregnskaberne under en særlig Rubrik, S. Anne Bygning: „Til det ny Pæleværk, at forbruge imellem Plankerne 130 Par islandske Vanter, 3 Par islandske Hoser, 9 Alen 1 Kvarter gammelt Klæde, 319 Alen islandsk Vadmel og 700 Alen skaansk Vadmel“. 1629 tog man alvorligere fat, idet det tidligere Arbejde alene havde været Forberedelser til Inddæmninger. I nogle samtidige Optegnelser fortælles ved Aar 1629[3]), at Kjøbenhavn begyndte at udvides fra Østervold til S. Anne Bro. Det var nemlig i dette Aar, de første Arbejder blev gjorte paa den ny Vold. I de nævnte Regnskaber findes saaledes: „19—24 Oktober 18 Personer har gravet i Marken, der Hans Majestæt afmaalte Volden ved den ny S. Anne Bygning; 14—19. Dec. 58 Personer gravet udi et Dige, som Hans Majestæt lod grave fra den nørre Port og ned til S. Anne Bro. 32 Personer har arbejdet udi den Grøft, som Hans Majestæt lod grave fra Nørreport til S. Anne Bro“.

Ved S. Anne Bro arbejdedes ivrig, der nedbukkedes Pæle, der opgravedes Stene i Marken og førtes dertil, der lagdes Dæmninger og sænkedes Stenkister, anlagdes Vandmøller til at drive Vandet ud; ved det yderste Blokhus nedrammedes Pæle, en Bro lagdes ved det islandske Kompagnihus og Dæmninger opførtes udenfor dette.

---

[1]) Foran S. 190. Om S. Anne Bro se S. 203. [2]) Jfr. S. 202—03.
[3]) Rørdams Mon. II 731.

Samme Arbejde fortsattes uafbrudt de følgende Aar, 1631 omtales Vagter, som stod Nat og Dag paa de 2 Dæmninger ved S. Anne, og det ydre Hornværk nævnes. Man vedblev stadig at kløve Sten til Dæmningerne og der var desuden opført Stalde og Værksteder. 1633 nævnes det gamle Kalkhus, en Bro ved Skansen, det ny Kalkhus, Bro ved Kompagniets Dæmning, der var ganske fordærvet og brøstfældig, 2 smaa Broer paa Kongens Vej mellem Skanserne, den Bedding, der skal staa paa den yderste Dæmning ved S. Anne ny Værk osv. Endnu 1634 vedblev Arbejdet her, men det blev ikke drevet saa stærkt. 1635 tales endnu om at nedsætte Stenkister ved S. Anne Bro og om en Dæmning med Pæleværk fra Toldboden og langs indenfor de store Stenkister; 1636 omtales en Dæmning, Voldmesteren opfylder med Jord paa den nordre Side langs den Grund, som er begyndt at lægges under det „Rogall“ Hus ved S. Anne Bro (Toldboden?). 1638 arbejdedes her lidet og de følgende Aar næppe andet end med Reparationer.

Toldboden kom i Brug ved 1630[1]); idet den var anlagt paa en opfyldt Grund i Stranden, var den længe det mest fremskudte Punkt her. Der blev opført Blokhus paa Amagersiden, og derved fremkom et smalt Indløb, der skulde beherskes af Kastellet, der i Hovedsagen er det Værk, der udførtes ved S. Anne Bro. Naar Kongen 1629 lader en Snedker gøre Model til et nyt Slot ved S. Anne Bro, er det vistnok netop indenfor Kastellets Volde, han vil have dette opført, der kan ikke tænkes noget andet Sted, hvor der paa den Tid var nogen Mening i at bygge Slot.

Det var ikke nok med at bygge Kastellet, der dog ikke blev saa fuldkomment, at det forblev at være andet end en Skanse; det er nok det, der menes, naar det under Krigen 1645 befales at besætte „Batteriet“ med Kanoner og Mandskab, og 1653 skulde der tilvejebringes Skansekurve

[1]) Foran S. 190.

til „det ny Batteri ved Toldboden“[1]). Det skulde ogsaa forenes med Byens øvrige Befæstning. Som Hovedværn skulde Søerne anses og en Række Skanser skulde forbinde Kastellet med Enden af Sortedamssø, dog blev disse noget af det sidste, der blev gjort, da de ikke var færdige 1645. Her var ogsaa lavt og sumpet, ligesom Afløbet af Sortedamssø i Stranden afgav et naturligt Værn. Derimod var Vejen ved Enden af nævnte Sø allerede bleven beskyttet af det ny Vartov Hospital, der var lagt foran den som en lille Fæstning, igennem hvis Vold enhver Vejfarende maatte. Dette Hospital var fuldendt 1630[2]), saa Byen var sikret for uventet Anfald fra den Kant.

Prins Kristian yndede ikke denne Befæstning. Han skriver til Korfits Ulfeldt 23. Maj 1642: „Jeg haver fornemmet, at Hans Majestæt haver afstukket det Værk uden om Byen. Det var godt, om man hørte manges Mening, som forstod det“[3]).

Nutiden dømmer anderledes. Kaptejn A. Wolff viser i sine historiske Oplysninger om Kjøbenhavns Befæstning (Tidsskrift for Krigsvæsen 1884 S. 490), at Kristian IV's Linie fra 1645 kunde have frelst Kjøbenhavn 1807.

Ved den anden Ende af Sortedamssø anlagdes Ravnsborg Skanse, der skulde bekostes af Byen og til hvilken Kongen 1631 befalede Magistraten at anvende den Sum, der kunde komme ind ved at sælge Byens Ejendomme paa Amagertorv, hvilket dog ikke skede. Dette Værk blev trukket i Langdrag og var ikke fuldendt 1645, ligesaa lidt som en Port, der skulde aflukke for Færdselen over Peblingebroen.

Den næste Adgang til Byen var ad Peblingedammen eller Ladegaardsvejen, hvor Ladegaarden blev anlagt ligesom Vartov som en Fæstning. Afløbet af Ladegaardens Grave, der fyldtes fra Aaen, førtes langs S. Jørgens Sø i en Grav

---

[1]) K. D. V 285, 357. [2]) Tredie Del S. 55. [3]) Origines Hafn. S. 247—48.

foran en Vold og gik i en buet Linie med en Mængde Bastioner over Vesterbro mod Stranden, i den senere Rosenaas Løb. Bastionerne var aldeles tydelige for 50 Aar siden og ses f. Ex. paa Schlegels Kort fra 1834 over Stadens Jorder; ved Lille Istedgade er de ikke endnu helt usynlige. Dette Arbejde blev paalagt Byen 1629. Vejen ud af Vesterport førte gennem denne Vold, der var forsynet med en Port.

Dette Forehavende at lade Søerne være Kjøbenhavns Grave blev desværre ikke gennemført. Havde man sløjfet de gamle Volde og anlagt tidssvarende indenfor Søerne, vilde Byen have haft Lejlighed til Udvidelse.

Da man formodenlig har frygtet for, at den ny Befæstnings Omfang vilde gøre den vanskelig at forsvare, tog man, inden den var fuldendt, den Beslutning, at forbedre Fæstningsværkerne ved tildels at beholde de gamle. 1642 bevilgede Rigsraadet et nyt Skattepaalæg for hele Landet, ogsaa paa Adelens Gods, af særligt Hensyn til Kongen „ikke som nogen Pligt, men som et Tegn paa deres Affektion imod Hans Majestæt, der „synderlig havde ladet sig befalde“, at Kjøbenhavn var det rette Sted, hvor en „god, real Fæstning“ skulde opbygges til Landets Forsvar. Hovedvolden skulde bestaa i en Vold og Grav fra Nørreport uden om Rosenborg og til Kastellet, saadan som Volden laa til vore Dage og for en Del ligger endnu. Planen hertil var allerede lagt 1629, da Kongen i December lod grave et Dige og en Grøft fra Nørreport til S. Anne Bro[1]); det var dette Dige og denne Grøft, der nu skulde udføres videre.

Der blev ogsaa arbejdet med Kraft og det uden Tøven endnu samme Aar, og da Krigen med Sverig truede Staden 1645, blev Borgerne tilholdte at fuldføre Arbejdet ved Nørreport. 1647 blev Axel Urup udnævnt til at have Overtilsyn med Fæstningsværkerne, og ny Skattepaalæg bragte Pengene tilveje. Axel Urup efterfulgtes 1656 af Henning Quitzov.

---

1) Bygningsregnskabet 1629.

Medens disse Arbejder, der endnu var meget ufuldkomne 1658, stod paa, sløjfede man de gamle Volde og Grave fra Nørre- til Østerport og ned mod Holmens Kirke. Dette foregik i Aarene 1643—45. Nørreport flyttedes fra Enden af Nørregade til Enden af Frederiksborggade, der blev anlagt som en Fortsættelse af Mikkel Vibes Gade. Den er vistnok færdig 1656, da der betaltes for at overstryge den med rødt og hvidt; naar der allerede 1650 omtales Grunde ved den ny Nørreport, siges dermed ikke, at den er færdig. 1656 blev ogsaa den gamle Bro over Graven ved Nørreport nedbrudt.

Den ny Østerport har vistnok været færdig 1647, ti da befaledes det at flytte Portnerens Hus fra den gamle til den ny Østerport og at bygge et Vagthus ved den sidste[1]). Da Porten blev nedreven, Gravene og Volden sløjfede, men Grundene ikke udlagdes til bestemte Personer, fordi der skulde være aaben Plads, blev her i lang Tid et ufremkommeligt Uføre med Høje og Dale, som man skæmtvis kaldte Hallandsaas efter Bjergstrækningen mellem Skaane og Halland, et Navn, der bevaredes længe efter at Kongens Nytorv var blevet reguleret[2]). Det ses af Regnskaber, at der var mange Kvinder, der gjorde Voldarbejde; de fik 1647 6 Skl. lybsk om Dagen, Mænd 8, men Soldater 5 Skl. Da 1 Skl. lybsk er $6^2/_3$ Øre, var Daglønnen for Mænd altsaa 53 Øre om Dagen, nu er den vel det firdobbelte for samme Slags Arbejde.

Da de ny Volde udenfor Portene ikke holdtes i Hævd, udstædte Kongen 1656 en Anordning om deres Fredning[3]). Hvis Vagten eller nogen anden fandt Svin eller Geder paa Volden, skulde Angiveren have deres halve Værdi og Sygehuset den halve. Heste, Øksne, Kør, Faar, Høns og Gæs, der gik uden Hyrde indenfor de udenbys Volde og Søerne, skulde ved tredie Optagelse ligeledes være forbrudte, og løb

---

[1]) K. D. V 312. [2]) Christian V's Tageregister S. 60. [3]) K. D. III 459—60.

de løbsk, maatte de skydes eller fanges paa hvad Maade, man bedst kunde. De, som beskadigede Fæstningsværkerne, eller gravede Ler eller Sand indenfor disse paa Steder, der ikke var deres Ejendom, skulde staa til Rette efter Stadsretten som de, der forargede Byens Værn. Møllerne paa de andre Volde maatte ikke have løsgaaende Høns og Svin eller køre uden paa den afstukne Vej, ligesom de skulde være ansvarlige for de Gangstier, som Folk gjorde over Voldene for at hente Vand.

De nævnte Forandringer med Fæstningsværkerne fremkaldte en Række Udvidelser af Byen. Da Kongen, som vi har set, allerede 1629 ved en simpel Grøft og et Dige indkastede det, som siden blev Ny Kjøbenhavn, der væsenlig var de Haver, han havde afkøbt Borgerne 1606, betegnede han derved, at det var hans Øjemed at forene dette Omraade med Byen. En Del af disse Haver anvendte han til Anlæg af Rosenborg og dens Have, der regnes for at være fuldendt 1625. Det byggedes selv som en lille Fæstning med Grave omkring, men det kunde dog kun have liden Betydning som Punkt i Byens Forsvar, hvorfor det ogsaa siden kom til ligge indenfor Byens Volde.

I den paatænkte ny Bydel anlagdes derefter Toldboden ved 1630. 1625 var der lagt Planer til Nyboder og den runde S. Anne Kirke og faa Aar efter begyndte Opførelsen af de første, der kaldtes S. Anne Boder eller de ny Baadsmandsvaaninger. 28. Jan. 1631 paalagde Kongen en Afgift i 3 Aar af alle Skibe til deres Opførelse. Kongen havde overvejet den store Skade, som Handelen og Søfarten led ved den aarlige Udskrivning af Baadsmænd, hvorfor man kunde frygte for, at de bedste Søfolk efterhaanden vilde forlade deres Fædreland, og derfor havde han i Sinde at danne et fast Korps af Søfolk med fri Bolig[1]).

Man kunde maaske længe have været uvis om det Aar,

---

[1]) K. D. V 121.

da Nyboders Anlæg begyndte, hvis ikke Tilfældet var kommet til Hjælp. I Antegnelser til Kjøbenhavns Toldregnskab 1632—33 (i Geh. Ark.) findes en Seddel med Opskrift: „Arbejde, som Mester Jørgen Thimian har gjort med de ny Baadsmandsvaaninger". Af de følgende Notitser ses, at Jørgen Thimian i (Bygningsskriver) Jonas Heinemarks Tid gjorde 63 Vaaninger og fra 17. Juni 1633 til 23. Januar 1635 68 Vaaninger, for hver skulde han have 40 Rdl. De Penge, der var ham udbetalte herfor, var: 1631 960, 1632 1400, 1633 1710, 1634 950 og han havde desuden tilgode 220 Rdl. 1631 er der altsaa bygget 24, 1632 35, 1633 42, 1634 24 og desuden 6, der vel først er blevne helt færdige i Jan. 1635. Endvidere findes i Kjøbenhavns Bygningsregnskab fra 14. Maj 1631 Udgifter til Voldmesteren for at grave Fundamenter og jevne Grunden under de ny Baadsmandsvaaninger.

Jørgen Thimian var Murmester og ejede en Gaard paa Hjørnet af Brolæggerstræde og Knabrostræde[1]). I Foraaret 1635 blev Leveringen af Kalk og Sten overdraget til Voldmester Thomas Hansen[2]). Der haves ogsaa andensteds fra Oplysning om, at der byggedes 1631, ti i 2 Breve fra dette Aar yttrer Kongen sin Utaalmodighed over, at Arbejdet gaar saa langsomt og at Boderne ikke vilde blive færdige i 60 Aar, hvis man blev saaledes ved; det var ganske umuligt at lade dem bygge op saaledes, som der var begyndt. Men at de netop var begyndte i dette Aar 1631, veed vi kun af ovennævnte Optegnelser. Følgelig kostede hver Bolig mere end 40 Rdl., men denne Sum var Murmesterens Løn, Materialerne leverede Kongen selv.

1635 byggedes 20 Vaaninger i den 7., 9 i den 8. og 18 i den 9. Længe. I dette Aar fik Jørgen Thimian alene i Arbejdsløn omtrent 200 Rdl. hver Maaned.

---

[1]) Han er omtalt oftere foran. [2]) Christian IV's Breve v. Bricka og Fridericia 1632—35 S. 375.

9. Jan. 1636 sluttede Kongen Overenskomst med Tolder Villum Mortensen i Helsingør, Jørgen Andersen, Borger sammesteds, og Jakob Madsen paa Kristianshavn om Opførelsen af de Boliger, der stod tilbage, saaledes at de afholdt alle Udgifter imod en Betaling af 220 Rdl. for hver Bolig. Samme Sommer skulde 100 Boliger være færdige inden 3 Uger efter Mikkelsdag og de andre inden Vinteren, Naar en Række Huse var opført, skulde de synes, om de var saa godt byggede som de, der tidligere var opførte.

Af Regnskaber ses, at der 1637 opfyldtes Grund til 4 Længer Huse og 1 Tværgade, ialt til 172 Vaaninger. 1638 opbyggedes 130 og 1639 105 Vaaninger. Ialt regnes det oprindelige Nyboders Huses Tal til 600, saa der endnu i nogle Aar maa have været arbejdet derpaa. Jøvrigt henvises til H. D. Lind: Nyboder og dets Beboere, 1882, i hvilket Skrift alt, hvad der vides om Nyboder, er samlet med stor Flid.

Da Nyboder var færdige, begyndte man 1640 paa Kirken, men den blev aldrig fuldendt[1]). 1641 befalede Kongen, at der skulde tænkes paa Navn til Stræderne, at Kirken skulde hedde S. Anne Kirke og Byen der omkring følgelig S. Anne By. Han skriver videre: „Der skal ogsaa tænkes paa, hvorledes Justitien sammesteds kan holdes i Agt, førend man faar Harm derfor af disse Dannemænd, som allerede findes deri, ti de kan gøre alt det, de vil, og ingen kan faa at vide, hvem der gør det“ [2]).

26. Marts 1650 befalede Kongen[3]), at de, der mistede deres Grunde paa Grund af Byens Fæstningsværkers Udvidelse eller paa Grund af Planen for den ny Bys Gader, Stræder og Pladser, skulde have andre Grunde udvist, og Byens Marker skulde da vige for disse ny Haver. I den ny By skulde enhver brolægge for sin Grund og inden 3

---

[1]) Se S. 119. [2]) Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia 1641—45 S. 27. [3]) K. D. III 327—28.

Aar forsyne denne med lovlig Købstedsbygning, men ved den forordnede Kanal bygge Bolværk inden 2 Aar. Adelen skulde der forundes Plads til Borgegaard, Staldgaard og Haver, naar der byggedes inden en bestemt Tid, ligesom de af Borgerskabet, som vilde bygge Staldrum, ogsaa kunde faa større Plads og noget Haverum.

Da den gamle Østervold var sløjfet, var Byens Areal indenfor Voldene blevet udvidet til det dobbelte og det gjaldt nu at skaffe Bebyggelse paa de øde Strækninger, der, som omtalt, næsten alle tilhørte Kongen. 29. Maj samme Aar[1]) udlovede Frederik III forskellige Privilegier for dem, der vilde bygge i den ny By. For det første fik de alle de Friheder og Rettigheder, som Kjøbenhavns Indbyggere var i Besiddelse af. Dernæst fik de 12 Aars Frihed for Skat og Indkvartering, baade naar de byggede fra ny af og naar de til Udlæg af Gader og Pladser maatte afbryde ældre Huse og bygge paany, ligesom de i samme Tid fik Toldfrihed for Bygningsmaterialier. De, som vilde opfylde Stranden paa de Steder, der i Planen for Bebyggelsen hed Kongens og Dronningens Dam, eller vilde udgrave Kongens, Dronningens og Prinsens Kanal, fik 15 Aars Frihed for Skat og Indkvartering og maatte nyde al Fordel af deres Fortov ud til Havnene og Kanalerne med Bolværkspenge af de der liggende Skibe. Det blev forbudt at opføre Bygninger ud paa Gaden indtil Rendestenen, men enhver, der vilde have Skur, Udbygninger eller Svibuer udenfor sit Hus, skulde indvige paa sin egen Grund, at Gaden ubehindret kunde beholde sin Bredde. I den ny By var der altsaa ikke Tale om Grundejernes Ret til Fortovet, der efterhaanden gik over til at anses for Kommunens ligesaa vel som selve Gaden.

1656 lod Kongen Magistraten tilskrive, at eftersom en Del ikke rettede sig efter Forordningen med Hensyn til at lægge Stenbro paa Fortovene udenfor deres ny Byggepladser,

---

[1]) K. D. III 335.

skulde saadanne Folk alvorlig tilholdes at udføre dette endnu i samme Aars Sommer [1]).

Med Hensyn til Grundene fik Axel Urup 11. Januar 1650 Befaling til at bruge de Kampesten, der blev opgravede af de ny Grave, til at lægge Grundvolden med til de ny Porte og, saa snart det var muligt om Foraaret, begynde paa Afstikning af Byggegrunde og Gader [2]). Den Plan, som var lagt for de ny Gader, var i Hovedsagen den, der blev fulgt 1662, da Frederik III overdrog Indretningen af den ny By til Henrik Ruse, men den første Plan blev dog ændret i flere Henseender, ligesom Henrik Ruses Gader fik de Navne, de har endnu, medens de fra først af tildels havde andre. I den første Plan var saaledes ikke Kongens Nytorv optaget i sin nuværende Størrelse. Fra de Huse, der nu staar langs dets Vestside, gik store Haver ud, og paa de andre Sider blev den gamle Forstad staaende. Der skulde en enevældig Konge til uden Hensyn at borttage de gamle Huse og uden videre fratage Borgerne de Havepladser, de og deres Forfædre havde besiddet i maaske 100 Aar. Derfor blev den gamle Forstads Gader staaende foreløbig, ja selv i Ruses Tid bevaredes Store Strandstræde, Helsingørsgade og den skæve Vej gennem Nyboder, hvilke ifølge Planerne skulde være gjorte til lige Gader eller aldeles være forsvundne.

De omtalte Kanaler nævnes kun i Skøder som Dronningens og Prinsens, hvorimod Kongens Kanal ikke forekommer; de blev dog aldrig fuldførte. Prinsens Kanal skulde fra Stranden gaa op omtrent hvor nu Fredericiagade gaar og Dronningens Kanal omtrent hvor Amaliegade er. Kongens Kanal skulde formodenlig graves, hvor siden Nyhavn blev lagt, eller ogsaa skulde det være Forlængelse af Dronningens Kanal, men der blev endnu dengang ikke bortsolgt Grunde ud til den. I en lige Linie, for en Del over de gamle Grave og Volde, lagdes Kongensgade, nuværende Gotersgade,

---

[1]) K. D. V 397. [2]) K. D. V 330.

og Gaderne i den gamle By blev forlængede ud til denne; derved blev Grønnegade, Regnegade, Møntergade, Store Brøndstræde længre og Lille Brøndstræde, bevarede længe som oprindelig Voldgade Navnet Bag Volden. Aabenraa, der var en kort Gade, forlængedes ogsaa. Omkring Nørreport blev et stort Stykke indtaget i Byen.

Rosenborggade fik Navn efter Rosenborg Slot; det meste af denne Gades Nordside skødedes til Kongens Destillerer Niels Holst, der ogsaa fik den østlige Side af Tornebuskegade. Det meste af Gadens Sydside fik Henrik Rantzau. Tornebuskegade var fra først Navnet paa Aabenraas Forlængelse; naar Henrik Rantzau derfor 1651 fik en Grund ud til denne, Ny Kongensgade og Rosenborggade, er det den Grund, hvor nu Reformeret Kirke findes[1]. Senere var der endog Tale om helt at nedlægge Gaden[2].

Frederiksborggade blev egenlig en Fortsættelse af Mikkel Vibes Gade, men den blev anlagt bredere end denne, da den blev Hovedgade til den ny Nørreport. Den ældste Frederiksborggade gik kun fra Rosenborggade til Porten, idet Mikkel Vibes Gade hidtil havde gaaet ud til Nørrevold. Det var først længe efter, at den forlængedes over nuv. Kultorv.

S. Gertrudsstræde blev forlænget til Rosenborggade, idet det før næppe gik stort længer end langs Kultorvets Østside, saa at det meste af hvad der nu hedder S. Gertrudstræde er det ny Stræde og det gamle er Kultorvet. Saaledes bortskødes 1655 en Grund i det ny S. Gertrudstræde.

Parallel med Kongensgade skulde gaa Prinsensgade, hvoraf endnu en Strækning er bevaret mellem Adel- og Borgergade; Kongensgade og Prinsensgade blev gennemskaarne af Adelsgade (nu Adelgade), Borgergade, der har beholdt baade Plads og Navn, Gotersgade, nu Store Kongensgade, og Norgesgade, nu Bredgade. Derimod blev Dronningensgade, nu Dronningens Tværgade, først anlagt efter 1660. Paa den

---

[1]) K. D. III 359. [2]) K. D. III 578.

anden Side af Prinsens Kanal udvistes Slesviggade, Holstensgade, Stormarngade, Ditmarskensgade og ved Enden af dem ud mod Kastellet Danmarks Torv, Norges Torv, Venders Torv og Goters Torv. Ogsaa nævnes Sølvgade, Rigensgade, der vistnok egenlig er Rygensgade, i Nærheden af denne Herregade osv. Disse projekterede Gadeanlæg har ikke stor Interesse, da de fleste igen forandredes i Ruses ny Plan. Det er først ved denne, at der kom ordenlig Enhed i Udførelsen, og stor Bebyggelse kom ikke i Stand endnu; Grundene blev vel bortskødede, men det er formodenlig kun i de Gader, der blev bevarede i den ny Plan, at der kom ordenlige Husrækker eller større Gaarde. Naar man læser Grundtaxten fra 1661, ser man, hvor lidet der i Grunden var udført. Endnu 1661 ses det, at de gamle Landeveje er bevarede paa dette Strøg; i et Skøde paa en meget stor Grund[1]) i Gotersgade (Store Kongensgade) med 246 Alens Længde langs den store Stenbro, hedder det, at den aabne Plads foran Huset maa forblive aaben, saa længe den store Stenbro er ved Magt, men hvis denne engang skulde optages og forlægges paa et andet Sted, maatte Pladsen forblive ved den omtalte Grund. Denne Stenbro er aabenbart den gamle Landevej ud ad Nyboder til. Saa lidt var der i Virkeligheden gjort i de 11 Aar, men hvordan kunde Kongen ogsaa skaffe Midlerne tilveje i saa pengeknappe Tider, hvor man maatte opbyde alt til Landets og Byens Forsvar? Det store Torv (nu Kongens Nytorv) var paatænkt 1651[2]).

1647 bortsolgte Kongen en Del af de Grunde, hvor den gamle Vold mellem Østerport og Holmens Kirke laa. I Skøderne betegnes de som liggende ved Holmens Port, med den ene Ende vendte de ud til en Gade (Hummergade og Laxegade) og med den anden mod Revieren (Kanalen), der bevaredes til vore Dage. I de følgende Aar ændres Betegnelsen „ved Holmens Port“ til „ved Holmens Kanal“ eller

[1]) K. D. III 552. [2]) K. D. III 377.

„tvært over for Holmen“. De bortskødede Grunde, der næsten alle havde 25 Alens Bredde til Kanalen, gik fra det østre Hjørne af Holmensgade til henimod Kongens Nytorv. I Grundtaxten 1661 kaldes de Østervold, 1668 Gamle Østervold og 1689 „Ved Holmens Revier“. Der blev ogsaa dengang bortsolgt en Del af nuv. Kongens Nytorv, saaledes fik Henrik Bjelke, der ejede nuv. Hotel du Nord, Skøde paa Grunde lige til Graven, nemlig 66 Alen fra Gaarden til den Stenkam, der stod i Graven, og 103 Alen langs med Graven. Hans Nabo, Kristoffer Urne, der ejede Nr. 15, fik 67 Alens Længde fra Gaarden til Kanalen og 33 Alen langs denne.

Holmens Port var Indgangen til Holmen gennem Volden ligeoverfor Holmens Gade. Det er vel denne der menes, naar Kongen 1634 befaler at lade gøre en Vej og Port bagind paa Holmen, at de, der bode ved S. Anne, kunde møde i rette Tid[1]). Vi saa endnu i vore Dage, naar Holmens Folk om Morgenen gik paa Holmen, at de sædvanlig kom igennem Holmensgade, der vel ogsaa var den nærmeste Vej fra Nyboder, ti den nyere Indgang til Holmen var ogsaa omtrent hvor den gamle var; Holmensgade, der ikke forekommer med Navn førend 1660, har formodenlig Navn af, at den var den egenlige Færdselsvej til Holmen.

[1]) K. D. V 157.

Tillæg og Rettelser.

Første Del.

Spørgsmaalet om Kjøbenhavns Alder er genoptaget og drøftet paany af Overlærer Dr. Heise og Gehejmearkivar Jørgensen i Historisk Tidsskrift 5. Række II 489 flg., Aarbøger for nordisk Oldk. 1881 S. 281 flg., 1882 S. 239—63, hvorved dette Spørgsmaal er blevet Genstand for en grundig Undersøgelse af udmærkede Kritikere.

Side 21. L. 5 f. n. sønden, læs: østen.
— — L. 6 f. n. vestre, læs: østre.
— 47. jus civitatis maa dog være Borgerskabspenge, i Overensstemmelse med Prof. Steenstrups Fortolkning.
— 52. Bemærkningen om det formodede Fæstningstaarn i „Hotel du Nord"s Have gaar ud, jfr. mit Skrift: Kjøbenhavn paa Holbergs Tid S. 53.
— 73. De sidste adelige Borgmestre var Peder Trudsen 1504, se K. D. IV 282 og Anders Ulf. Bernt Hakenbergs Segl var kun et Bomærke ifølge Meddelelse af Dr. Henry Petersen.
— 74. L. 1. Niels Wider døde 1425, Resens Inscr. S. 59.
— — Hans Jakobsen var Borgmester 1406.
— 75. Anders Ulf var Borgmester 1516 (D. Mag. 3. R. III 241).
— — I et Brev af 1387 nævnes 6 Raadmænd (K. D. I 126).
— 76. Henrik v. Bergen førte en Tværbjælke i et Skjold.
— 77. Gerlag Flor førte Bomærke endnu 1449.
— — Ditlev v. d. Bornes Skjoldmærke var en liggende Halvmaane med en Ibskal
— — Anders Nielsen nævnes i D. Mag. I 22—23 og i D. Mag. 3. R. I 153 i en Vise om Kong Hanses Tog til Sverig.
— — Henrik Dringenberg var Raadmand 1455 (K. D. IV 131), Bo Attesen 1491.

Side 78. Om Borgmestre og Raadmænd i Frederik I's Tid, se anden Del S. 117—21, i Grevens Fejde S. 174—79.
— — Anders Ulf var Raadmand 1519 og havde et Ulvehoved i et Skjold. Se om ham Anden Del S. 60.
— 127. L. 6. Hans Vinke, der til 1527 var Tolder paa Falsterbo, var Byfoged 1531—32.
— 151. 1522 stiftede Biskop Lage Urne et nyt Præbende.
— 152. Degnegaardens (jfr. K. D. IV 177) Beliggenhed er fastsat i Tredie Del S. 6, ligesom Kantorens Gaard S. 7—8.
— 166. Om Klostrets Port til Klosterstræde se K. D. IV 321.
— 170. I Avgust 1530 tillod Kongen, at S. Klare Kloster endnu 1 Aar skulde blive ved Magt (Frederik I's danske Registranter S. 269).
— 173. Den rette Datering for Gavebrevet paa Karmeliterklostret til Knud Gyldenstjerne antages at være 17. Feb. 1530 (Frederik I's danske Registranter S. 246).
— 182. 13. Juli 1530 er en Retssag afgjort i Helliggesthus (Mag. for dansk Adelshistorie S. 41—42).
— 190. Jfr. Omtalen af S. Gertruds Gilde i Helsingør i Geh. Ark.'s Aarsberetninger III, Tillæg S. 22—23 og H. Tausens Smaaskrifter ved Rørdam S. 129.
— 217. L. 14. If. Meddelelse fra Overlærer Kinch er Meningen, at af de 2 Oldermænd i det tydske Kompagni skulde den ene være en tydsk Købmand med og den anden en tydsk Købmand uden Borgerskab i Kjøbenhavn. Det er i Modsætning hertil, at det 1526 (S. 219) forbydes dem, der var Borgere, at være Medlemmer.
— 226. Hvad her findes om Danske Kompagni er omarbejdet i Fjerde Del S. 289 flg.
— 226. L. 13, fragte, læs: bortfragte deres Skibe til Tydskerne.
— 231. L. 12, af Borgere, læs: uden af Borgere.
— — L. 13, hvert, læs: visse
— — L. 4 f. n., Borgerret, læs: Ret til Deltagelse i Stadens Styrelse.
— 252. Bartskærernes Lav er stiftet 1501 og stadfæstet 1515 af Kristiern II.
— 253. Et Brev om S. Knuds Lavs Jord 1510, se K. D. VI 4—5.
— 255. S. Eriks Gilde omtales udførligere i fjerde Del S. 291—92.
— 257. At Slottet ikke har heddet Stejleborg, er sikkert nok, men der maa dog have været en Aarsag til, at man i senere Tider har tillagt det dette Navn. Skarnholmen, der, som det ovenfor S. 441 ses, en Tid har været benyttet af Fiskerne til Baade og Garn, har formodenlig ogsaa heddet Stejleholm, efter de Stilladser, hvorpaa Garnene

Side 257. blev ophængte for at tørres, se Molbechs Dial. Lex.: Steiler, sammes Dansk Ordbog: Steile, der iøvrigt er samme Ord som Strafferedskabet Stejle. Noget saadant har en Forfatter ment, der i „Extraordinære Relationer“ 29. Nov. 1727 omtaler Slottets Fortid og skriver, at Absalon byggede Slottet paa den Ø, „som kaldes Stegelborg, enten af de Træer, paa hvilke Fiskerne her udi Egnen ophængte deres Garn at tørres, eller af de der fangne og stejlede Sørøvere“.

— 267. Lille Kongensgades Sydside er opbygget af M. Anders Glob. K. D. IV 413.

— 268. 1511 nævnes Planker bagved en Grund i Pilestræde. K. D. IV 316.

— 293. Vombadstuen kom 1528 til S. Peders Kirke. K. D. IV 423.

— 294. Kannikebadstuen 1530, se K. D. IV 440—41.

— 301. L. 17—18, Blider, læs: Armbørster. Blidemester det samme som Værkmester, se O. Blom i Historisk Tidsskrift 5. R. V 64—87.

— 315. Det ses af K. D. II 264, at de Ejendomme paa Kjøbmagergades vestlige Side, der laa nærmest ved Amagertorv, hørte til S. Nikolaj Sogn 1545.

- 325. Om Kattesund i Aalborg se Jydske Samlinger 1879, S. 255.

Tredie Del.

— 23. L. 16, Fredagsgudstjeneste, læs: daglig Gudstjeneste.

— 28. Om Vikariegodsets Salg se et Brev fra 1641 i K. D. V 240.

— 33. I Hjørrings „Dierum“ nævnes Hr. Alexander som Hospitalsforstander efter Hr. P. Plog.

— 35. I Danske Kancelliregistranter 1535—50 S. 75—76 har Udgiverne henført Privilegiet af 11. Dec. 1542 til 1538; at den af mig antagne Datering er den rette, ses af selve Originalen, der findes i Universitetskvæsturens Arkiv.

— 37. Søllerød Kongetiende, læs: Kirketiende.

— 40. Et Brev fra 1627 om Oprettelse af et eneste Hospital for hele Riget er trykt i K. D. V 98.

— 49. Om Mogens Bertelsen, se Kirkehistoriske Sml. 3. R. III 242.

— 55. Anders Hjørrings Beskrivelse af Ny Vartov er trykt i K. D. V 719.

Side 56. Krøblinge fra Landet sendes til Vartov 1633 (Christian IV's Breve 1633—35 S. 182).
— 75. I Hr. Rasmus Reravius's Tid bevilgede Kongen Præsten i Hospitalet 25 Dlr. aarlig (Danske Sml. I 93).
— — Om Hr. Jens Sandersen se G. L. Wad: Dimitterede fra Herlufsholm, Fortsættelse 1882, S. 26.
— 81. 1563 var Johan Friis og Frands Brokkenhus Statholdere (Hist. Tidsskr. 5. R. II 573).
— 87. Valkendorfs Kollegium begyndte sin Virksomhed 1589 (Danske Sml. 2. R. II 183).
— 100. L. 5 f. n. Oversættelsen er her ikke ganske nøjagtig. Meningen er, at Kongen bifalder Rantzaus Mening, at han er Rigens Statholder.
— 137. L. 4, Kældre, læs: Kældres.
— — L. 2 f. n. saa tillige er det tydske sogleich.
— — L. 14 snart, læs: svart.
— 178. Mikkel Skrivers Efternavn var Selle eller Zeel, se Rørdams Monumenta 2. R. I 721—22.
— 189. L. 16 Pedersen, læs: Kristensen.
— 193. Da Slotsfoged Kristoffer Mogensen 1556 blev Medlem af danske Kompagni og Raadmanden af samme Navn blev det 1576 (K. D. VI 43), ses det, at de 2 Personer var forskellige.
— 203. Bemærkningen om Store Vibenshus gaar ud, sml. fjerde Del S. 407.
— 205. Om Iver Povlsens Søn, Mag. Peder Iversen Munk, se Ny kirkehist. Sml. I 374.
— 213. L. 11—12 f. n. Nikkel (ikke Peder) Hansen Ludt var Borgmester.
— 215. Om Stemmegivningen i Anledning af Hans Nansens Valg, se nu den berigtigende Angivelse i Christian IV's Breve 1643—45, S. 454—55.
— 217. Om Kristoffer Hansen, jfr. Pers. Tidsskr. II 146.
— 234. Strange Madsen var 1597 Foged paa Færøerne. Hans Datter var gift med Kristoffer (ikke Hans) Trønner.
— 235. Niels Hansen Folskenk var Borgmester Reinholt Hansens Broder.
— 236. Lavrids Hansen er født i Kjerteminde.
— — Om Lavrids Eskilsen, se Christian IV's Breve II 110.
— 242. Henrik Friis blev udnævnt til Borgmester, men døde inden sin Indsættelse. Om ham se G. L, Wad, E. C. Knuth og Søster Lerche S. 19—20.
— 251. Af Byfogedregnskabet for 1623—24 ses det, at der da var Tag over Bytinget, vistnok alene over Retsbetjentenes

Side 251. Pladser. Der opføres Udgifter til: 48 Læs Blaaler brugt ud med Raadhuset, at Vand ikke skulde komme i Kældren, 82 Læs rød Sand, hvormed Tinget er forhøjet, 29 Læs Brosten til at brolægge inden paa Tinget. Endnu 94 Læs Sand og 17 Læs Brosten. Der omtales Hængsler til Tingdøren, Lemme over Taget, Tjære til Skuret over Tinget og grovt Lærred til at gøre det tæt med.

— 254. Byfoged Peder Frandsen blev siden kgl. Herold og er begravet i H. Aands Kirke. Han var Broder til Prof. Hans Frandsen og Fader til Prof. Klavs Plum.

— 303. 1630 paatænkte Kongen at tilforordne Magistraten udvalgte Borgere (K. D. V 117, 118), ligesom det 1618 bestemtes, at 8 Borgere og nogle Adelsmænd skulde gennemse Byens Regnskaber (K. D. V. 29). Det er dem, der har givet de i K. D. VI 194—205 meddelte Antegnelser for Aarene 1606—17.

— 321. Skolebørnenes Bager omtales K. D. V 550.

— 330. Her burde have været omtalt David Reichs Skole, der var til før 1660, se Geneal. biog. Arkiv S. 168.

— 350. En Datter af Povl Fechtel var gift i Køge, se Pers. Tidsskrift II 308, 313, en anden i Helsingør, se Hist. Tidsskrift V 457.

— 355. I K. D. V 676 siges Baadsmændenes Sygehus at ligge ved Gl. Østervold og det ses i Fjerde Del S. 443, at dette sidste er det rette.

— 379. Klosterlærred blev indført fra Tydskland og lavedes ikke her.

Fjerde Del.

— 2. L. 4 f. n. Hr. Oberst Lehmann har gjort mig opmærksom paa, at kagstryge paa Tydsk hedder: Zu Staupe schlagen eller stäupen, saa der er ingen Tvivl om, at Stup betyder Kag.

— 3. L. 23. Skønt jeg antog, at Bernhytter var et almindelig kendt Ord, der havde faaet et Slags Borgerret ved Badens Oversættelse af Horats, har Hr. Oberst Lehmann gjort mig opmærksom paa, at det trængte til en Forklaring og meddelt Oprindelsen fra Tydsk, idet „auf der Bärenhaut liegen" betyder at holde Vintersøvn som en Bjørn, dernæst at drive ørkesløs om, og deraf er dannet Ordet Bärenhäuter i Betydning af Dagdriver, ikke Bjørnetrækker, som man nærmest skulde tro.

— 61. Lille Helliggeststræde nævnes 1516. K. D. II 207.

Side 98. Af Jens Munks Levnedsløb S. 24 ses det, at der 1623 igen blev Mønt i Holmens Kirke.

— 119. Om Anskaffelse af Metalpiller til S. Anna Rotunda 1643, se Christian IV's Breve 1643—45 S. 338.

— 129. Springvandsfiguren paa Gammeltorv er støbt 1608 i Helsingør (Blom: Christian IV's Artilleri S. 11).

— 155. Kongen vilde sælge Vandmøllen 1643 (Christian IV's Breve 1643—45 S. 323).

— 189. L. 9. Hieronimus Karl er ham, der ellers kaldes Kohl.

— 204. L. 6. Kasmerknæ maa være Fejlskrivning for Kastrupknæ.

— 210. Om den østersøske Handel, jfr. Hist. Tidsskr. 4 R. IV 229—30.

— 216. De Oplysninger, Lavridsen har samlet om Jens Munks Levned i hans Udgave af dennes Navigatio septentrionalis, kan udfyldes med flere af de her nævnte Enkeltheder, som han ikke har kendt, ligesom han har en og anden Oplysning, som jeg ikke havde fundet.

— 260. Det ses nu af et Brev i K. D. VI 605, at Kristianshavns Kirke skulde have ligget paa Torvet.

— 273. Vartegnet, Leda med Svanen, stod endnu i Tyverne i en Gaard ved Frederiksberg Allée, tilhørende Murmester Qvist (Olufsens Collectanea S. 160).

— 332. At Oksekopen var Østergade Nr. 56, ses af et Skifte 1727 efter Brandmajor Fuxes Enke. Den solgtes 1641 af Tønne Friis, Henning Valkendorf og Henrik Rammel til Prinsens Kammertjener Søren Jensen, der samme Aar afhændede den til Tolder Henrik Müller, der 1647 skødede den til Hofapotheker Samuel Meyer. 1664 solgte Henrik Müller den paa egne og sin Plejesøn Henning Meyers Vegne til kgl. Konditor Johannes Madsen. 1680 skødede Kristen Lavridsen Krarup den til Robert Makuloch og 1700 købtes den af Gotfred Fux.

Register til tredie og fjerde Del.

Dette Register optager ikke Navnene paa dem, der er begravede i Kirkerne, for saa vidt som de findes i Resens Inscriptiones, ej heller i Almindelighed de Kvinder, der kun er nævnte i Egenskab af gifte. I Betegnelsen af Bindet svarer III og IV henholdsvis til første og anden Del af den Afdeling af dette Skrift, der har den særlige Titel „Kjøbenhavn i Aarene 1536—1660“.

Idet jeg hermed afslutter fjerde Del af dette Skrift, maa det være mig tilladt at give nogen Vejledning med Hensyn til Bogens Plan. Det er oftere bebrejdet mig, at jeg ikke har sammenstillet Forholdene i Kjøbenhavn med dem i andre Byer og derved udfyldt de Huller i Skildringen af de indre Tilstande, som Kildernes Magerhed har fremkaldt. Men dette er noget, hvortil jeg ikke har fundet mig berettiget, ti efter min Mening bør en Købsted-Specialhistorie alene meddele, hvad der kan oplyses om det Sted, den skildrer, saa længe man ikke med Sikkerhed ved, at Forholdene har været overensstemmende med dem paa andre Steder. Det er netop en Kendsgerning, at selv Nabobyers Forfatning er af forskellig Natur. At gøre Sammenligninger er Opgaven for den, der skriver en almindelig Købstedhistorie; en Specialhistoriker bør derimod tage sig i Vare for alt, hvad der ikke kan bevises, ti hans Avtoritet er brudt, hvis han for at gøre sit Emne mere interessant, indlader sig paa fremmede Forhold. Jeg ved meget godt, at nærværende Skrift paa denne Maade ikke er blevet nogen let Læsning. Min nys afdøde Fader, hvis sunde Dom var højt agtet i den Egn, hvor han levede, betegnede det paa sin skæmtsomme Vis som „tør Kost". Hvor vanskeligt det er at træffe det rette, ses af, at den modsatte Anke ogsaa har vist sig, idet man har fundet, at jeg i anden Del f. Ex. har givet for meget af den almindelige Reformationshistorie, hvilket dog paa det Sted var nødvendigt for den rette Forstaaelses Skyld. Da der ikke var tilstrækkeligt Stof for Kjøbenhavns Vedkommende til at gaa nærmere ind paa de mangfoldige Sider af Fortidens Levemaade, som det kunde være interessant at faa Oplysning om, har jeg derfor ikke søgt at skildre den daglige Levevis, Opdragelsen, Levemaaden, Husenes Indre og deslige, hvorom det var let i Almindelighed at levere Underretning, men da der for denne Periode savnes Skifter og Raadstueprotokoller og andre lignende særlig kjøbenhavnske Kilder, hører dette ikke til min

Opgave. Hvis det derimod bliver mig forundt at fortsætte dette Skrift, vil Kildernes tiltagende Rigdom give Lejlighed til Skildringer i mange Retninger.

Om der end altsaa savnes meget i en fuldstændig Skildring, har mit Stof dog været saa stort, at det ofte har været vanskeligt at begrænse sig. Jeg har sikkert paa mange Steder gaaet mere ind paa Enkeltheder, end det er ret tilstædeligt, men mange af disse, der vanskelig kunde komme frem ellers, vil paa en eller anden Maade engang faa Interesse og vil være vanskelige for andre at finde. I andre Henseender har jeg indskrænket Stoffet, hvor jeg kunde. Naar undtages Biografierne af Magistratens Medlemmer og nogle Lister over kommunale Bestillingsmænd har jeg maattet undgaa at komme ind paa personalhistoriske Forhold, der let kunde have gjort Bogen dobbelt saa stor. Med Hensyn til topografiske Forhold har det især været vanskeligt at begrænse sig. Jeg vilde nok med nogen Møje have kunnet give Oplysning om Ejerne af en stor Mængde af de større Gaarde, men fandt, at det havde megen liden Interesse i Almindelighed, uagtet det er et Emne, der kun kan udføres efter langvarige Undersøgelser, ti hvad der ligger forud for Grundtaxten 1661 er meget vanskeligt at finde Rede i i Henseende til Beliggenheden, naar Ejendommen ikke netop er paa et Hjørne eller støder op til en Hjørneejendom. Den eneste sikre Vejledning er næsten kun Jordskylden; naar en Ejendom ikke har ydet en saadan til Kommunen, Hospitalet og Kirkerne er det næsten ikke muligt at bestemme dens Plads sikkert. Naar man har dens Maal, kan den dog undertiden findes i Opmaalingsprotokollerne fra 1756. I mine topografiske Oplysninger findes derfor ikke nogen Ejendom stedfæstet uden efter møjsommelige Undersøgelser, der for hver enkelt har taget Timer. Hvad der f. Ex. S. 418—21 er oplyst om de ældre Forhold paa Graabrødretorv er Resultatet af Undersøgelser, der mange Gange i Aarenes Løb har været begyndte og atter henlagte i Mismod. Naar man ved slige Undersøgelser, der ikke kan kontrolleres af andre, ikke søgte at bevare Bevidstheden om at have gjort alt forat udfinde det rette, kunde man ved at udgive det mulige for det virkelige med større Lethed opnaa interessante Resultater. Uagtet saadanne smaalige Undersøgelser kommer der Fejl nok alligevel. Der kan være Kilder, der er oversete, Oplysninger, der er misforstaaede, der kan være Skødesløsheder og Tankeløsheder og alle Skrøbeligheder, der klæber ved menneskelige Arbejder, men jeg tør dog rolig haabe, at dette

Skrift, om det end ikke bliver meget læst, dog kan blive benyttet som Grundlag af Forfattere, der er saa heldige at finde en større Læsekreds, end jeg har fundet.

Jeg har forbigaaet en nærmere Omtale af kgl. Slotte og andre Statsbygninger, ti saadanne har allerede været og vil fremdeles blive Genstand for særlige Undersøgelser af andre. Den lille Kreds af Købere har ogsaa gjort det umuligt at forsyne dette Skrift med Kort og Afbildninger; da der netop nu udkommer et større Værk om Kjøbenhavn af Carl Bruun, rigt forsynet med saadanne og med en langt større Udbredelse, maa det nu anses for overflødigt at give hvad der kan ventes i dette Skrift, der har gjort mit forældet, inden det er færdigt.

Til Slutning maa jeg benytte Lejligheden til at takke Kommunalbestyrelsen, der har ydet mig en aarlig Understøttelse i flere Aar til Udgivelsen, og Direktionen for Carlsbergfondet, der ogsaa i flere Aar har givet mig Hjælp til Udførelse af historiske og sproglige Undersøgelser.

